FERNAND BRAUDEL

Civiusation materielle, Economi» et capitalisme.

XVE – XVTtJe stecle

Torne It

Ues jeux de l'échange e Librairie Armand Colin, Paris, 1979

Toate drepturile asupra prezentei ediţii în limba română sunt rezervate

Editurii Meridiane jocurile

Volumul li

* *i*

Pe copertă: PETRUS CHRISTUS

(1*10? – 1473)

Sfântul Alois, *patronul orfevrierilor*, *cântărind două verighete*

New York, Metropolitan Museum of Art.

Colecţia Rotiert Lehman

Capitolul IV

CAPITALISMUL LA EL ACASĂ

Dacă în sfera circulaţiei capitalismul este la el acasă, asta nu înseamnă că el ocupă întreg spaţiul acesteia. Acolo unde schimbul este viu, şi numai acolo, îşi găseşte el de obicei rubedeniile şi baştină. Nu se prea interesează de schimburile tradiţionale, de economia de piaţă cu rază de acţiune foarte scurtă. Chiar în regiunile cele mai dezvoltate, există sarcini pe care şi le asumă, altele pe care le împarte, altele de care nici nu vrea s-audă şi pe care le lasă hotărât deoparte. În realizarea acestor opţiuni, statul este când complicele lui, când elementul slinjenitor, singurul element stânjenitor care i se poate substitui, care îl poate îndepărta, sau, dimpotrivă, care îi poate impune un rol pe care nu şi l-ar fi dorit.

Dimpotrivă, fără niciun fel de greutate, marele neguţător se descarcă zi de zi, pe spinarea prăvăliaşilor şi precupeţilor, de anumite sarcini de colectare, de stocare şi de revânzare sau de aprovizionarea obişnuită a pieţii, operaţii minore sau prea bine reglate de rutină şi de vechi sisteme de supraveghere, pentru a mai lăsa multă libertate de manevră.

Capitalismul se situează astfel în interiorul unui

„Ansamblu", totdeauna mai amplu decât el, care îl poartă şi îl înalţă datorită propriei sale mişcări.

Această poziţie înaltă, la nivelul de vârf al socie-S taţii negustoreşti, este probabil realitatea majoră a capitalismului, date fiind lucrurile pe care le îngăduie ea: monopolul de drept şi de fapt, manipularea preţurilor. În orice caz, de la aceasta înălţime se cuvine să descoperim şi să observăm panorama prezentului capitol, ca să-i înţelegem desfăşurarea logică.

h

PE NIVELUL DE SUS
AL SOCIETĂŢII NEGUSTOREŞTI

Pretutindeni acolo unde se modernizează, viaţa negustorească este prada unei puternice diviziuni a muncii. Nu pentru că aceasta ar fi o forţă prin ea însăşi. Ceea ce o pune în mişcare şi îi dă dimensiune este amploarea sporită a pieţii, volumul schimburilor, aşa cum diagnostica Adam Smith. La urma urmei, motorul este chiar avântul vieţii economice şi acest avânt este factorul care, păstrând pentru unii frontul cel mai activ al progresului, lăsând altora sarcinile subalterne, tinde să creeze puternicele inegalităţi ale vieţii negustoreşti.

Ierarhia negustorească;

Căci, fără îndoială, nu a existat o ţară în care, în vreo epocă oarecare, negustorii să se fi aflat pe un singur şi acelaşi nivel, egali şi parcă putând să fie schimbaţi între ei. Legea vizigoţilor vorbeşte, încă de pe atunci, despre *negociatores transmarini* (1), negustori aparte care, dincolo de mări, negustoresc produse de lux din Levant – *syri*, fără îndoială, prezenţi în Occident încă din epoca de sfârşit a Imperiului roman.

În Europa, inegalităţile devin din ce în ce mai vizibile după renaşterea economică din secolul al VI-lea. În oraşele italiene, de la reapariţia lor în traficul Levantului, se impune o clasă de mari negustori, care devin curând stăpânii patrie iatelor urbane. Şi această ierarhizare se afirmă odată cu prosperitatea secolelor ce urmează. Nu este finanţa punctul de vârf al acestei evoluţii? Pe timpul târgurilor din Champagne, familia Buonsignori din Siena conduce *Magna Tavola*, mare societate exclusiv bancară; / *Rotkschild del Duccento* este titlul cărţii pe care i-a consacrat-o Maria Chiau-dano (2). Şi Italia face şcoală în tot Occidentul, în Franţa, de exemplu, în secolul al XIII-lea, 7 acţiunea marilor negustori este vizibilă la Bayonne.

Bordeaux, La Rochelle, Nantes, Rouen… La Paris, cei din familiile

Arrode, Popin, Barbette, Piz d'Ce, Passy, Bourdon sunt cunoscuţi ca mari comercianţi, iar într-un document din 1292, Guil-laume Bourdon apare printre burghezii parizieni care plătesc cele mai mari impozite (3). Dacă e să-l credem pe Friedrich Liitge (4), din secolul al XIV-lea, în Germania se schiţează o separare între detailanţi şi grosişti, din cauza prelungirii distanţelor comerciale, a necesităţii de a manipula monede diferite, a diviziunii sarcinilor (comişi, slujbaşi, magazioneri), a contabilităţii pe care o impune folosirea cotidiană a creditului. Până atunci, negustorul important îşi păstrase prăvălia de detailant; el trăia la acelaşi nivel cu băieţii de prăvălie şi ucenicii lui, asemeni unui meşter alături de calfele sale. Începe ruptura, imperfectă fără îndoială; multă vreme şi cam peste tot, chiar la Florenţa, chiar la Köln, grosiştii, toptangii, continuă să vândă în detaliu, cu amănuntul (5). Dar imaginea marelui negoţ se detaşează limpede, în plan social ca şi în plan economic, de micul comerţ obişnuit. Şi important este tocmai acest lucru.

Toate societăţile negustoreşti, puţin mai devreme sau puţin mai târziu, au creai asemenea ierarhii, care se pot recunoaşte în limbajul de zi cu zi. În Islam, *tayir-ul* este un mare import ator-exportator care, de acasă de la el, conduce agenţi şi comisionari. El nu are nimic comun cu *haumnti*, prăvăliaşul din suk (6). În India, la Agra, un oraş enorm, încă din 1640 când îl străbate Maestre...; Manrique, se cheamă *Sodagor*, „cel pe care noi \ l-am numi, la noi în Spania, un *mercader*, dar unii se împodobesc cu numele deosebit de *Katari*, titlul cel mai eminent între cei ce profesează în această ţară arta mercantilă, şi care înseamnă negustor foarte bogat şi de mare credit" (7). În Occident, vocabularul semnalează diferenţe asemănătoare. „*Negociant*" este un *Katari* francez, seniorul mărfii; cuvântul apare în secolul al 8

XVII-lea, fără a elimina de îndată termenii folosiţi mai înainte de *marchand de gros*, *marchand grosier*, *magasinier*, sau scurt, *grossier*, sau *marchand bourgeois* la Lyon. În Italia este o mare distanţă între îi *mercante a taglio* şi *îi negoziante*; tot aşa, în Anglia, între *tradesman* şi *merchant* care, în porturile englezeşti, nu se ocupă decât de comerţul la distanţă; în Germania, cea dintre *Krămer* şi *Kaufman* sau *Kaufherr*. Încă pentru Cotrugli, în 1456, o prăpastie desparte practica artei negustoreşti, *la mercatura*, de exercitarea vulgarei târguieli, fa *mercanzia* (8).

Nu este vorba aici de nişte simple cuvinte, ci de diferenţe sociale manifeste, de care oamenii suferă sau care le mângâie vanitatea. În vârful piramidei, este orgoliul celor care, *nec plus ultra*, „pricep schimbul" (9). Este dispreţul genovezilor care îl împrumută cu bani pe Filip al II-lea, la Madrid, faţă de orice negoţ cu marfă, după cum spun ei, o meserie de „*bezarioto e de gente piii bassa*" de *mercanti* şi de oameni de jos; este şi dispreţul negociantului faţă de prăvăliaş: „eu nu sunt negustor debitor [adică detailant, prăvăliaş] exclamă un mare comerciant din Honfleur, Charles Lion, în 1679. Eu nu sunt negustor de cod; eu sunt comisionar", lucrând în comision, prin urmare negustor de gros (10). În sens contrariu, apare invidia, un fel de mânie aproape. Câtă amărăciune la veneţianul din invers (1539) care, fără îndoială, izbuteşte doar pe jumătate în afaceri şi care tună şi fulgeră împotriva „oamenilor acestor mari companii negustoreşti, urâţi cu putere de Curte şi mai mult încă de către poporul de rând", cărora „le place să-şi arate bogăţia". Toţi spun că „aceşti mari bancheri îi mănâncă pe cei mici şi săraci", inclusiv, bineînţeles, negustorii mărunţi (11). Dar aceştia din urmă nu-i dispreţuiesc, şi ei, la rândul lor, pe meseriaşii cu prăvălie care muncesc cu mâna lor?

O specializare numai la bază

La etajele inferioare ale ierarhiei se agită o mulţime de colportori, de desagari, de „*traveling market folks*, *as we caii them*" (*12*), precupeţi, prăvăliaşi, mici negustori cu amănuntul, băcani, vânzători la mâna a doua: fiecare limbă poate furniza un larg sortiment de denumiri pentru categoriile acestui proletariat mercantil. La care se adaugă profesiile secretate de lumea negustorească şi trăind larg pe seama ei: casieri, contabili, slujbaşi, comisionari, curtieri cu tot felul de nume, cărăuşi, marinari, surugii, ambalatori, rândaşi, hamali… Atunci când o diligentă de apă ajunge la Paris, mai înainte ca ea să atingă cheiurile Senei, un cârd de hamali ţâşneşte din bărcile „*passeur*"*-ilor*., a barcagiilor care asigură traversarea fluviului, şi o ia cu asalt (13). Universul negustoresc este întreg acest ansamblu, cu o coerenţă a lui, cu nişte contradicţii ale lui, cu lanţul lui de dependenţe, de la precupeţul care bate satele răzleţe în căutarea unui sac de grâu ieftin, până la prăvăliaşul elegant sau jalnic, la dughengiul de la oraş. la burghezii care aprovizionează bărcile \ pescarilor, la grosiştii din Paris, la negocianţii din Bordeaux… Toată această lume formează un

bloc. Şi este întotdeauna însoţită de cămătar, personaj detestat dar indispensabil, de la cel care serveşte pe mai marii acestei lumi şi până la meschinul cămătar care dă bani cu amanet. După Turgot (1770) (14), nu există camătă mai puternică decât „cea care se cunoaşte la Paris sub numele de împrumut cu săptămâna (*preţ à la petite semaine*); ea a fost câteodată până la doi *sous* pe săptămâna pentru un *scud* de trei livre; ceea ce înseamnă proporţional 173 livre şi 1/3 la sută. Cu toate acestea, în jurul acestei carnete, într-adevăr enorme, se învârte vânzarea *cu amănuntul* (sublinierea mea] a bunurilor alimentare care se vând în hale şi pe pieţele Parisului. Cei care iau cu împrumut nu se plâng de condiţiile acestui împrumut 10

fără de care nu şi-ar putea face negoţul din care trăiesc, iar cei care dau nu se îmbogăţesc prea mult, căci acest preţ exorbitant nu este decât o compensaţie pentru riscul la care se expune capitalul, într-adevăr, insolvabilitatea unui singur datornic îl lipseşte pe creditor de profitul pe care-l poate avea de la alţi treizeci".

Există, prin urmare, o societate a negustorilor, în interiorul societăţii care o înconjoară. Şi este important să o înţelegem în întregul ei şi să n-o pierdem din vedere. Pe bună dreptate Felipe Ruiz Martin (15) are parcă o obsesie a acestei societăţi, a ierarhizării ei deosebite, fără de care capitalismul nu ar putea fi înţeles pe de-a întregul. Imediat după descoperirea Araericii, Spania are o şansă nemaipomenită, dar capitalismul cosmopolit vine să i-o dispute cu succes. Se construieşte atunci o întreagă piramidă de acţiuni etajate: la bază ţăranii, ciobanii, crescătorii de viermi de mătase, meseriaşii, Ios *regatones*, desagari şi cămătari care împrumută cu săptămâna; deasupra lor, capitaliştii castilieni care îi ţin în mână; deasupra lor, în sfârşit, orchestrând totul, factorii lui Fugger şi, în curând, afişându-şi puterea, genovezii.

Regăsim această piramidă negustorească, această societate aparte, asemănătoare cu ea însăşi, prin întreg Occidentul şi în toate epocile. Ea are propriile ei mişcări. Specializarea, divizarea muncii se operează aici, de obicei, de jos în sus. Dacă numim modernizare sau raţionalizare procesul de diferenţiere a sarcinilor şi de împărţire a funcţiilor, atunci această modernizare s-a manifestat mai întâi *la baza economiei*. Orice avânt al schimburilor determină o specializare crescândă a prăvăliilor şi apariţia unor profesii deosebite printre multiplii auxiliari ai comerţului.

Nu este ciudat că, în ce îl priveşte, „negociantul" nu urmează regula, că nu se specializează ca să zicem aşa decât foarte rar? Chiar prăvăliaşul care, făcând avere, se transformă în negociant, trece de îndată de la specializare la non-specializare. În secolul al XVIII-lea, la Barcelona, 1 «(*botiguer* care îşi depăşeşte condiţia începe a face comerţ cu orice produs (16). La Caen, un antreprenor fabricant de dantele, André, preia, în 1777, firma familiei, aflată pe marginea falimentului; el o scoate din încurcătură lărgind zona cumpărăturilor şi vânzărilor pe care le face; în acest scop vizitează oraşe îndepărtate, Rennes, Lorient, Rotterdam, New York... Iată-l negustor; trebuie să ne mai mirăm că, din acel moment, el se ocupă nu numai de dantele, ci şi de muselinuri, de băcănii, de blănuri (17)? Regula negustorească i s-a impus. *A deveni*, şi mai ales *a fi* negociant înseamnă nu dreptul, ci obligaţia de a te ocupa dacă nu de toate, cel puţin de foarte multe. Am şi spus că nu-mi explic această polivalenţă prin prudenţa pusă obişnuit pe seama marilor negustori (de ce nu şi a celor mici?), dornici să împartă riscurile. Nu cere acest fenomen, prea de tot regulat, o explicaţie mai largă? Marele capitalism, cel de astăzi, nu este şi el foarte plurivalent? Nu s-ar putea compara lesne câte una din marile noastre bănci de afaceri, *mutatis mutandis*, cu marea firmă milaneză a lui Antonio Greppi, în ajunul Revoj luţiei franceze? Aceasta, în principiu o bancă, se ocupă şi de „ferma tutunurilor" şi de sarea din Lombardia, de cumpărarea mercurului de Idria, la Viena, în contul regelui Spaniei, şi în cantităţi enorme. Ea n-a investit totuşi nimic în activităţi industriale. Tot aşa, numeroasele ei filiale, în Italia, la Cádiz, la Amsterdam, chiar la Buenos Aires, sunt angajate într-o mulţime de afaceri, dar numai comerciale, de la arama din Suedia folosită pentru a dubla coca navelor Spaniei, până la speculanţii cu grâu la Tanger, la operaţii de comision cu pânzeturi, cu mătase şi ţesături de mătase din Italia şi cu nenumăratele produse pe care le oferă piaţa Amsterdamului, fără a scăpa din vedere folosirea sistematică, pentru traficul de scrisori de schimb, a tuturor legăturilor pe care le întreţine marea piaţă negustorească a Milanului cu diversele pieţe de schimb din lume. Trebuie oare să adăugăm la toate acestea cutare operaţie de contrabandă, pură şi simplă, cu lingouri de argint american – îmbarcate fraudulos la Cádiz 12

(18)? Tot aşa, în secolul al XVII-lea, marea firmă olandeză a

familiei Trip îşi deplasează neîncetat centrele de acţiune şi îşi schimbă evantaiul afacerilor. Într-un fel, ea se mişcă de la un monopol la altul, de la o învoială la alta, şi nu se dă deloc în lături când e să angajeze lupta cu nişte concurenţi care o înghesuie prea tare. Fără îndoială, fără întrerupere şi de preferinţă, ea se ocupă de comerţul cu arme, cu gudron, aramă, pulbere (şi, prin urmare, cu salpetrul din Polonia sau din Indii, şi chiar din Africa); ea participă amplu la operaţiile lui *Oost Indische Compagnie*, şi dă uriaşei întreprinderi mai mulţi directori; ea posedă şi nave, ea efectuează avansuri, se ocupă şi de forje, de turnătorii şi de alte întreprinderi industriale, exploatează turbării în Frizonia şi la Groningen, are interese considerabile în Suedia, unde posedă uriaşe proprietăţi funciare, face comerţ cu Guinea africană, cu Angola şi chiar cu cele două Americi (18). Neîndoielnic, în secolul al XIX-lea, atunci când se lansează în chip spectaculos în imensa noutate care este industria, capitalismul pare să se specializeze şi istoria generală are tendinţa să prezinte industria ca realizarea care a dat în sfârşit capitalismului „adevărata" sa faţă. Este lucrul acesta atât de sigur? Mi se pare mai degrabă că după primul boom al maşinismului, capitalismul de foarte înalt nivel a revenit la eclectism, la un soi de indivizibilitate ca şi cum, astăzi ca şi pe vremea lui Jacques Ceeur, avantajul caracteristic de a se afla în aceste puncte dominante ar fi fost tocmai nelimitarea la o singură opţiune. De a fi eminamente adaptabil, deci nespecializat.

Diviziunea raţională a muncii operează deci peste capul negociantului: această profunziune de intermediari şi de eşaloane pe care le enumera pentru Londra la sfârşitul secolului al XVII-lea lucrarea lui R.B. Westerfield (19), comisii, comi-sif larii, curtierii, casierii, cei ce se ocupă de asigurări, cărăuşii sau „armatorii" care, încă de la sfârşitul secolului al XVII-lea, la La Rochelle şi desigur şi în alte părţi, se însărcinează cu „*la mise*-3 *hors*", cu scoaterea pe mare a navelor – sunt tot atâţia auxiliari eficient specializaţi şi care-şi oferă serviciile negustorului. Chiar bancherul specializat (bineînţeles, nu „financiarul") este la ordinele negociantului – şi care nu ezită dacă i se prezintă o ocazie favorabilă să se ocupe el însuşi de asigurări, devenind armator, bancher sau comisionar. Şi întotdeauna lui îi este rezervată partea cea mai bună. Notaţi cu toate acestea că la Marsilia, una din marile pieţe negustoreşti ale secolului al XVIII-lea, după

Charles Carrière (20), bancherii nu sunt regi.

Există, în definitiv, în constanta restructurare a societăţii negustoreşti, o poziţie multă vreme intangibilă şi care, în inexpugnabilitatea ei, se ridică necontenit, capătă valoare tot mai mare, pe măsură ce se produc diviziunile şi subdiviziunile inferioare – cea a negociantului polivalent. În Anglia el se ridică, la Londra şi în toate porturile active, din secolul al XVII-lea, singur câştigător, la drept vorbind, în nişte vremuri atât de grele. Prin 1720, Defoe notează că negocianţii din Londra au din ce în ce mai mulţi servitori, că vor chiar să aibă *footmen*, valeţi de însoţire, cu livrea, ca gentilomii. De unde, numărul infinit de livrele albastre, atât de comune încât sunt numite „livrele de negustor", nobilii refuzând dintr-odată să-şi îmbrace servitorii în această culoare (21). Totul se schimbă pentru marele negustor, felul lui de viaţă, distracţiile. Exportatorul-importator, *the merchant*, care-şi a după bogăţia de prin toată lumea, devine un personaj important, de o cu totul altă clasă decât negustorii de *midling sort*, care se mulţumesc cu comerţul interior şi care, „cu toate că foarte folositori la posturile lor, spune o mărturie din 1763, nu'au niciun drept la onorurile rangului înalt" (22).

Cel mai târziu prin 1622, şi în Franţa, marii negustori încep să capete strălucire. „Îmbrăcaţi cu haină de mătase, cu mantie de pluş", îi pun pe comişi să facă munca brută. „Dimineaţa îi vezi la bursă necunoscuţi ca negustori […] sau pe Pont Neuf, vorbind de afaceri pe *palmail*" (23) (suntem la Paris, *le mail* – „strada mare", „corso", locul 14 de plimbare al oraşului – se află pe quai des Ormes, aproape de Celestins, iar bursa, *le change*, în actualul Palat de justiţie). Nimic în toate aceste atitudini nu aminteşte de prăvăliaş. De altfel, o ordonanţă din 1629 îngăduie nobililor să practice traficul maritim, care deci nu mai este socotit ca o abatere de la obligaţiile stării lor. Mult mai târziu, ordonanţa din 1701 Ie dă posibilitatea de a se ocupa de comerţul *en gros*. Era un fel de a reevalua statutul negustorului, într-o societate care continua să se uite la el de sus. Că, în sânul ei, negustorii francezi nu se simt prea la largul lor, putem judeca după o petiţie ciudată pe care ei o prezintă, în 1702, Consiliului de comerţ. Ce anume cer ei? Nici mai mult, nici mai puţin decât o epurare a profesiei care, o dată pentru totdeauna, să stabilească o distincţie între negustor şi orice muncitor *manual*, apoticari, aurari, blănari, pălă-rieri, negustori de vin, ţesători

de ciorapi, telali „şi, asemenea, o mie de alte profesiuni care sunt lucrătoare [sic] şi care au calitate de negustorie", într-un cuvânt, calitatea de negustor să nu mai aparţină decât celor „care vor vinde marfă, fără să mai pună nimic de la ei şi fără să-i adauge ei ceva" (24).

Secolul al XVIII-lea cunoaşte astfel, în toată Europa, apogeul marelui negustor. Să stăruim doar asupra faptului că negocianţii avansează datorită avântului spontan al vieţii economice de la bază. Ei sunt duşi de către ea. Chiar dacă ideea lui J. Schumpeter cu privire la întâietatea întreprinzătorului conţine o parte de adevăr, realitatea ne arată că, în cele mai multe cazuri, novatorul este dus de valul mareei în creştere. Care este atunci secretul succesului său? în alţi termeni, cum te poţi plasa printre aleşi?

Succesul negustoresc

O condiţie le determină pe celelalte: să ai încă de la începutul carierei o anumită altitudine. Cei

5 care izbândesc începând de la zero sunt tot atât de rari ieri ca şi azi. Iar reţeta pe care o dă, în secolul al XV-lea, Claude Carrère, având în vedere Barcelona, este valabilă oricând: „Chipul cel mai bun ca să câştigi bani în marele comerţ [...] [era] să-i ai dinainte". Antoine Hogguer, un tânăr dintr-o familie de negustori din Sankt-Gall, primeşte de la tatăl său, în 1698, imediat după pacea de la Ryswick, care nu înseamnă decât un scurt răgaz, un fond de 100.000 de scuzi „ca să vadă de ce este în stare". El face la Bordeaux „afaceri atât de fericite încât, într-o lună, îşi întreieşte capitalul". În următorii cinci ani, el strânge, în Anglia, în Olanda şi în Spania, sume considerabile (26). În 1788, Gabriel-Julien Ouvrard, cel care va deveni „marele" Ouvrard, nu are decât optsprezece ani: cu banii primiţi de la tatăl său (bogat fabricant de hârtie la Entiers, în Vendée), el realizase mari beneficii făcând comerţ la Nantes. La începutul Revoluţiei, face speculă, cu hârtie, stocând cantităţi uriaşe. Din nou succes. Se duce apoi la Bordeaux, unde câştigă iar în toate afacerile pe care le încearcă (27).

Pentru cel care debutează, un pachet de bani face cât toate recomandările. Înainte de a se angaja într-o afacere cu un comisionar, chezăşuit de către trei mari negustori, Rémy Bensa, din Frankfurt, şoviie: „Înclin spre dl. Dugard, scrie el, pentru că este un tânăr căruia îi place să lucreze şi care are înscrisurile în destul de bună rânduială. Nefericirea este că nu are deloc avere sau, cel puţin, nu ştiu eu să aibă"

(28).

O altă şansă pentru debutant este ieşirea în larg pe vreme bună economică. Dar asta nu înseamnă succes sigur. Conjunctura economică este schimbătoare. De regulă, atunci când ea virează spre timp frumos, intră în joc o mulţime de mici întreprinzători naivi. Apa, vântul sunt prielnice, iată-i încrezători, cam fanfaroni. Vremea rea, care vine după aceea, îi ia pe neaşteptate, îi scufundă fără milă. Doar cei mai abili, cei mai norocoşi sau cei care aveau rezerve la plecare scapă de acest masacru al inocenţilor. Se vede bine către ce concluzie ne îndreptăm: marele negustor este tocmai acela care traversează conjunctura rea fără avatar. Dacă izbuteşte s-o facă, înseamnă, desigur, că are atuuri în mână şi că ştie să se folosească de ele; sau, dacă toate lucrurile merg prost, că are mijloace să se retragă un timp, să se pună la adăpost, aşa cum se şi cuvine. Studiind cifrele de afaceri *în bancă* a şase dintre cele mai mari firme din Amsterdam, M.G. Buist constată că toate traversează fără pagubă criza bruscă şi gravă din 1763 – afară de una care, de altfel, se restabileşte repede pe de urma pierderilor (28). Dar această criză *capitalistă* din 1763, la ieşirea din războiul de Şapte ani, a zguduit inima economică a Europei şi s-a semnalat printr-o serie de falimente şi bancrute în lanţ, de la Amsterdam la Hamburg, la Londra şi la Paris. Au scăpat din ea numai prinţii negoţului.

A spune că succesul capitalist se clădeşte pe bani este evident un truism, dacă nu ne-am gândi decât la capitalul indispensabil oricărei întreprinderi. Dar banul mai înseamnă şi cu totul altceva decât capacitatea de a investi. Înseamnă consideraţie socială, de unde o serie de garanţii, de privilegii, de complicităţi, de protecţii. Înseamnă posibilitatea de a alege printre afacerile şi prilejurile care se oferă – iar a alege înseamnă, în acelaşi timp, o tentaţie şi un privilegiu –, de a intra cu forţa într-un circuit reticent, de a apăra avantaje ameninţate, de a compensa pierderi, de a îndepărta rivali, de a aştepta retururi foarte lente dar promiţătoare, de a obţine chiar favorurile şi îngăduinţa prinţilor. În sfârşit, banul înseamnă libertatea de a avea şi mai mulţi bani, căci *on ne prite cu'aux riches* „nimeni nu dă cu împrumut decât celor bogaţi", banul la ban trage. Iar creditul este, din ce în ce mai mult, unealta indispensabilă a marelui negustor. Capitalul propriu, „principalul" lui, nu e decât rar la înălţimea nevoilor. „Nu există pe pământ, scrie Turgot (30), o piaţă comercială în care întreprinderea să

nu ruleze pe bani împrumutaţi; nu există, poate, niciun negociant care să nu fie obligat să recurgă la punga altuia". „Câtă sistemă, exclamă un anonim într-un articol din *Journal de commerce* (1759) (31), cât spirit de calcul, câte combinaţii de idei şi cât curaj nu cere ocupaţia unui om care, în fruntea unei case de comerţ, face, an de an, cu un fond de 2 – 300.000 de livre, afaceri de mai multe milioane!"

Cu toate acestea, dacă l-am crede în privinţa asta pe Defoe, întreaga ierarhie negustorească, de jos în sus, se găseşte în aceeaşi situaţie. De la micul prăvăliaş la negociant, de la meseriaş la patronul de manufactură, toată lumea trăieşte pe credit, adică pe seama cumpărării şi vânzării la termen (*at Urne*), care permite tocmai ca, având un capital de 5.000 de livre, de pildă, să faci afaceri anuale de 30.000 (32). Amânările în ceea ce priveşte termenele de plată, pe care fiecare le oferă şi le primeşte rând pe rând, şi care sunt „un chip de a împrumuta" (33), sunt şi ele elastice: „Nicio persoană din douăzeci nu se ţine de termenul convenit şi, îndeobşte, nu se aşteaptă nimeni să se ţină, într-atâta de mari sunt din această privinţă înlesnirile dintre negustori" (34). În bilanţul oricărui. comerciant, alături de stocul de mărfuri, există de regulă un activ de creanţe şi un pasiv de datorii. Cumineţenia nu înseamnă renunţarea la aceste forme de credit, care reprezintă până la urmă o masă enormă înmulţind cu 4 sau cu 5 volumul schimburilor, ci realizarea echilibrului (35). Întreg sistemul negustoresc depinde de asta. Dacă acest fel de credit s-ar opri, motorul s-ar gripa. Faptul important este că avem a face aici cu un credit inerent sistemului comercial, secretat de el – *un* credit „*intern*" şi *care nu este purtător de dobândă*. Vigoarea lui deosebită în Anglia i se pare lui Defoe a fi secretul prosperităţii englezeşti al *ooer tradin ff*-ului (36), care îi îngăduie să se impună şi în străinătate.

Marele comerciant profită şi el, şi îi face şi pe clienţii lui să profite de aceste înlesniri *interne*. Dar el practică, tot atât de regulat, o altă formă de credit, adresându-se banului zarafilor, al celor ce dau împrumuturi, care sunt în afara sistemului. Este vorba aici de împrumuturi în bani peşin care 18

trec de regulă prin poarta dobânzii. Diferenţă crucială, căci operaţia comercială care se construieşte pe această bază trebuie, în final de cursă, să asigure un nivel de profit net superior nivelului dobânzii. Nu acesta este cazul comerţului obişnuit, socoteşte Deâoe,

pentru care „împrumutul cu dobândă este un vierme care roade câştigul", capabil, chiar la o dobândă „legală" de 5%, să anuleze beneficiile (37). A *fortiori* recursul la camătă ar fi o sinucidere. Dacă, prin urmare, marele negustor poate recurge neîncetat la împrumut, la „punga altuia", la creditul *extern*, înseamnă desigur că beneficiile lui obişnuite sunt mult superioare celor pe care le au negustorii obişnuiţi. Ne găsim şi aici în faţa unei linii de partajare care semnalează particularităţile unui sector privilegiat al schimbului, într-o carte, de la care vom împrumuta mult, K.N. Chaudhuri (38) se întreabă de ce Compania prestigioasă a Indiilor se opreşte cu operaţiile ei în pragul distribuţiei; de ce îşi vinde ea marfa la licitaţie, în faţa magaziilor, la date dinainte anunţate? Oare nu pentru că, foarte simplu, aceste vânzări se fac cu bani peşin? Este un fel de a ocoli regulile şi practicile comerţului de gros cu lungile lui termene de plată, de a recupera şi de a relansa cât mai repede cu putinţă capitalurile în fructuosul comerţ cu Extremul Orient, de a nu pierde timp.

Zarafii

„Acumulaţi, acumulaţii Asta e legea şi porunca!" pentru o economie capitalistă (39). S-ar putea spune tot atât de bine „împrumutaţi, împrumutaţi! Asta-i legea şi porunca!" Orice societate acumulează, dispune de un capital care se împarte între o economisire tezaurizată, şi în cazul acesta inutilă, ţinută în aşteptare, şi un capital a cărei apă benefică trece prin canalele economiei active, ieri, înainte de orice, economia negustorească. Dacă aceasta nu este suficientă ca să deschidă deol9 dată toate vanele posibile, va exista, în chip aproape forţat, un capital imobilizat, denaturat s-ar putea spune. Capitalismul nu va acţiona din plin decât atunci când capitalul acumulat va fi utilizat la maximum, nivelul de 100% nefiind atins, evident, niciodată.

Această inserţie a capitalului în viaţa activă determină variaţiile ratei dobânzii, unul din indicatorii majori ai sănătăţii economice şi ai schimbului. Şi dacă această rată, în Europa, din secolul al XV-lea până în cel de-al XVIII-lea, scade aproape continuu, dacă la Geneva, prin 1600, ea este ridicol de coborâtă, dacă în Olanda ea descreşte într-un mod spectaculos în secolul al XVII-lea, şi apoi la Londra, acest lucru se întâmplă pentru că acumularea măreşte masa capitalului, pentru că acesta prisoseşte, şi atunci chiria scade, şi pentru că, adesea, debitul negustoresc, în ciuda creşterii sale, nu merge în acelaşi ritm cu

formarea capitalului. Pentru că, de asemenea, în aceste centre exuberante ale economiei internaţionale, apelul la împrumut este destul de viu şi frecvent încât să organizeze în mod precoce întâlnirea dintre capitalist şi omul care economiseşte, încât să creeze o piaţă accesibilă a banului. La Marsilia, de asemenea, sau la Cádiz, un negociant poate împrumuta mai uşor şi la un preţ mai mic decât la Paris, de pildă (40).

Să nu uităm, în universul zarafilor, de masa menită să crească, a oamenilor modeşti care economisesc. Este vorba de banul nevinovaţilor. Au existat întotdeauna, în porturile Hansei sau în porturile Italiei, există încă la Sevila în secolul al XVI-lea, mărunţi cămătari, mărunţi jucători la noroc, micro-negustori care încarcă puţină marfă pe vasele care pleacă. La întoarcere, adesea, pe lângă ei se fac afacerile cele mai bune, căci ei au nevoie de bani chiar atunci. Marele *partg* din Lyon a atras în 1557, un număr considerabil de amatori de subscrieri mărunte, de „micro-zaraf i". Economiile modeste ale oamenilor de rând se găsesc în fondurile reunite de H5 chstetter-ii din Augusburg care, ratând monopolul mercurului, dau faliment în 1529. E interesant să-l vedem, la începutul 20

secolului al XVIII-lea pe „valetul lui J.-B. Bruny [mare negociant raarsiliez] plasând 300 de livre pe Le *Saint-Jean-Baptiste* sau pe Marguerite Trupheme, servitoarea lui R. Bruny [şi el un mare negociant] participând cu 100 de livre la armamentul vasului *La Marianne*, leafa ei anuală fiind de 60 de livre" (41). Sau pe cutare servitoare, la Paris, dispunând de 1.000 de scuzi asupra celor Cinci Mari Ferme, după câte spune un pamflet din 1705, pe care nu suntem obligaţi să-l credem cu sfinţenie (42).

Zarafi mici, dar şi mijlocii. De pildă, negustorii genovezi care organizează împrumuturile pe termen scurt ale lui Filip al II-lea se sprijină, la rândul lor, pe zarafi spanioli şi italieni pe care îi racolează nişte intermediari. Regele cedează geno-vezilor titluri de rentă spaniole (*juros*) în garantarea sumei care i-a fost sau îi va fi avansată. Aceste titluri, care le sunt remise în alb, sunt apoi plasate public: bancherul financiar genovez asigură plata dobânzilor, dar el şi-a încasat, de la intrarea în joc, suma totală a capitalului – contractând astfel, el însuşi, un împrumut cu dobândă mică. Când regele îi înapoiază, până la urmă, banii, el îi dă *juros* de aceeaşi valoare şi cu

aceeaşi dobândă ca cele primite în gaj. Poate s-ar putea regăsi în arhivele de la Simancas listele celor care, răspunzând apelului genovezilor, au subscris la împrumut. Eu am avut norocul să găsesc una, apoi, nedându-mi seama atunci de valoarea documentului, nenorocul de a nu-i fi notat cota.

Ar fi interesant, fără nicio îndoială, să cunoaştem numărul celor care, modeşti speculatori, au subscris la acest împrumut, volumul avansurilor, statutul lor social. Creşterea publicului care participă la aceste subscripţii este unul din faptele majore ale secolului al XIX-lea. Dar îl bănuim mare în Anglia şi Olanda, încă din secolul al XVIII-lea, şi, fapt care de altfel are aceeaşi importanţă, cu mult mai devreme, la Veneţia, la Genova sau la Florenţa. Un istoric ne vorbeşte despre 500.000 21 de oameni, mai cu seamă parizieni, care subscriu, prin 1789, la împrumutul lui Ludovic al XVI-lea (43). Cifra nu este imposibilă, chiar dacă rămâne abia să fie dovedită. În orice caz, este limpede că plasamentul economiilor mărunte merge mai adesea către rentele de stat decât spre lumea afacerilor.

Posesorul de fonduri de putere mijlocie are adesea aceleaşi reflexe, căci el este strâns între dorinţa de câştig şi grija pentru securitatea banului lui, iar aceasta din urmă învinge foarte adesea. Să nu credeţi că *11 Dottor vulgare* (1673) (44), carte de sfaturi, stă sub semnul îndrăznelii şi riscului. N-are decât să ne spună căr „Astăzi, nimeni nu se laudă că are banul [acasă la el], leneş şi neroditor [...] Se află mereu, din belşug, prilejuri de a-l investi, mai ales de curând, când, s-au introdus censul, schimburile şi aceste rente sau titluri publice [...] ce se cheamă la Roma *luoghi de monti*". În realitate, ceea ce ne recomandă ea, aici, sunt plasamente cuminţi de părinte de familie.

Adevăraţii zarafi, cei ce contează, sunt de obicei personaje importante, pe care secolul al XVIII-lea, spre sfârşit, îi va numi, cu un nume specific, *capitalişti*. Spectatori la viaţa de afaceri, ei intervin în mersul ei, câteodată în mod uşuratic (căci totul se poate întâmpla), cedând presiunii dibace a vreunui solicitator (după Defoe, prăvăliaşul care face avere şi se lasă de prăvălie încetează adesea să mai fie cuminte), dar de cele mai multe ori, se pare, îşi cumpăneşte hotărârea. În această categorie, a celor ce împrumută fonduri, îşi găseşte locul, într-o zi sau alta, orice om avut: ofiţerii nobilimei franceze de robă, atât de des ascunşi în spatele fraian/-ului (45), simplu paravan în slujba

lor; sau magistraţii şi regenţii oraşelor neerlandeze, mari creditori în faţa celui Etern; sau patricienii pe care un document veneţian ni-i arată în secolul al XVI-lea drept *piezarie*, dând girul lor micilor fermieri de impozite şi redevenţe ai Senioriei (46). Nimeni n-o să creadă că girul lor este un gest gratuit. La La Rochelle, negustorii şi armatorii au „echipa lor obişnuită de la care împrumută bani" (47). La Genova, întreaga clasă înaltă a negoţului, pătura subţire de *nobili vechi*, este constituită din asemenea capitalişti, asupra activităţii cărora vom avea ocazia să revenim. Chiar la Amsterdam, unde, din 1614, există, aprovizionată de Banca Amsterdamului, o bancă de împrumut, aceasta nu va practica decât o vreme avansul comercial. Cam prin 1640, devenind un fel de munte de pietate, ea va lăsa acest rol capitalurilor private (48). Triumful Olandei este triumful creditului facil, chiar pentru negustorii străini. La Londra, în secolul al XVII-lea, piaţa banilor nu este atât de simplă (49). Dar banul peşin este atât de rar încât creditul se dezvoltă din necesitate pe lângă *bjilbrokers*, specialişti ai scrisorilor de schimb, pe lângă *scriveners*, specialişti în ipotecări, vânzări şi cumpărări funciare, şi mai ales pe lângă *goldsmiths*, aceştia, încă de pe atunci, adevăraţi bancheri, organizatori recunoscuţi ai subscripţiilor de *funds*, rente ale statului englez care, aşa cum spune cu insistenţă Isaac de Pinto, devin repede o adevărată monedă supleativă (50).

Nu există nimic comparabil în Franţa de pe la mijlocul secolului al XVIII-lea, mai înainte ca ea să înceapă să-şi lichideze rămânerea în urmă în materie de afaceri faţă de Olanda şi de Anglia. Aici, creditul se arată prost organizat, aproape clandestin. Climatul social nu îl favorizează deloc. Nu unul singur dintre deţinătorii de bani, din pricina situaţiei sale (cutare sau cutare ofiţer al regelui) sau datorită rangului său nobiliar (de teama decăderii din drepturi), este dornic să-şi dea banii cu împrumut în mod discret. Iar persoana care împrumută, şi ea, se teme de o publicitate care i-ar prejudicia creditul. În anumite medii de afaceri, o firmă care contractează împrumuturi este privită cu oarecare suspiciune.

În 1749 (51), un mare. negustor din Rouen, Robert Dugard, fonda la Darnetal, un faubourg al oraşului său, o manufactură de pânză şi o vopsitor le, posedând el anumite secrete tehnice, pe! care, altminterea, pusese mâna mai mult sau mai 23 puţin onest. Lansarea

întreprinderii era o problemă de bani: trebuia făcut un împrumut, anticipând intrările. Unul din asociaţii lui Dugard, Louvet le Jeune, ia în mână această dificilă operaţie. Iată-l la Paris, zbătându-se de mama focului să facă rost de bani în schimbul unor bilete de trate. Intenţia lui este să le ramburseze la termenul prevăzut şi, apoi, s-o ia de la început. Datorită corespondenţei care ne-a rămas, îl putem însoţi în demersul lui. El aleargă, insistă, se bucură sau se întristează, dar de prezentat se prezintă la aceleaşi uşi, ca solicitant şi, dacă se poate, ca prieten. „Dar încă puţin, îi scrie el lui Dugard, care-şi pierde răbdarea, pentru toate trebuie timp, şi mai ales pentru această lucrare pentru care nu s-ar putea să ai prevedere prea multă. Altul, mai puţin sfios sau cu mai multă minte decât mine, ar putea să-şi facă treaba încă de la întâia încercare, dar eu mă tem să nu mi se închidă uşile şi dacă apucă să se închidă, trebuie să cauţi prin alte părţi" (52). El încearcă prin urmare toate combinaţiile. În loc să plaseze bilete, unele ando-sate în alb, şi să ofere trate, „am închipuit, scrie Louvet, să le propunem [este vorba de posibilii creditori circumspecţi] ca un fel de acţiuni pe care noi le-am rambursa la capătul a 5 ani cu un dividend în creştere cu fiecare an". Aceşti împrumutători sunt rudele unui alt asociat, d'Haristoy, despre care Louvet ne spune: „Dl. d'Haristoy s-a dus să cineze la familia lui; l-am îmboldit şi l-am aţâţat" (5 decembrie. 1749). Iată un ultim exemplu, din şirul acestor acrobaţii pe care le înţelegem abia la a treia sau la a patra lectură: (28 ianuarie 1750) „... puteţi trage, îi explică el lui Robert Dugard, 20 m.l. [20.000] livre asupra Dl. [Le] Leu, pentru 20 februarie-2 martie, şi 20 m.l. la 2 decembrie, dar ele vor fi onorate, am asigurat bune hârtii pentru aceasta. Ori, dacă vă place mai mult aşa, vă trag asupra lui şi vă trimit scrisorile gata acceptate; în sfârşit, cum o să vreţi". Faptul ca Louvet le Jeune se ruinează după ce renunţă la partea sa în manufactura de la Darnetal (care îşi va depune şi ea bilanţul în 1761) şi că îl găsim 24

refugiat la Londra, în februarie 1755, „*ai Mrs Steel în Utile, beli alley Coleman Street*", nu este decât un detaliu mărunt. Ce a fost el? Un intermediar slobod la gură, sastisit „să facă [...] pe fratele chestor", să fie silit de nevoia de bani să facă „vizite de politeţe, vizite ca să îi lămurească şi alte vizite ca să opereze", să i se tot ceară amanete pe care nu le avea, să nu poată sconta cele mai bune hărţii în momentul când, pe neaşteptate, toate bursele se inciiid pentru că s-au produs

falimente la Bordeaux şi Londra – pe scurt, să se afle într-un -loc în care nu s-a făcut nimic în vederea organizării unui credit normal pentru negustor, Robert Dugard. este totuşi un om de afaceri important, angajat în tot. felul de întreprinderi, printre care şi în comerţul, din Insule. El ar trebui să rezolve cu uşurinţă o problemă de credit. Cu atât mai mult, şi acesta este paradoxul, cu cât banii nu lipsesc pe piaţa Parisului. Aşa banca Le Cou-teul, care are sedii la Paris, Rouen şi Cádiz, refuză să primească bani; în depozit „având noi înşine bani prea mulţi", „fondurile noastre în casă stătătoare" – şi asta în mai multe rânduri, în 1734, 1754, 1758, 1767. (53).

Credit şi bancă.

Fără îndoială, în cadrul Europei medievale şi moderne, banca nu este o creaţie *ex nihilo*. Antichitatea a cunoscut bănci şi bancheri. Foarte timpuriu, Islamul are zarafii lui evrei şi foloseşte, cu mult înaintea Occidentului, instrumentele creditului, printre care scrisoarea de schimb încă din secolele al X: Iea şi al XI-lea. În secolul al XIII-lea, în Mediterana creştină, zarafii sunt printre primii bancheri, fie că sunt itineranţi, umblând din târg în târg, fie că sunt stabiliţi pe pieţe ca Barcelona, Genova sau Veneţia (54). La Florenţa, după Federigo Melis (55), şi fără îndo25 iată. şi în alte praşe toscane, banca s-ar naşte din serviciile reciproce pe care şi le fac societăţile sau companiile negustoreşti. În această operaţie, decisivă ar fi societatea „activă", cea care cere creditul şi îşi obligă partenera, „pasivă", creditoarea, să ia parte indirect la un proces de afaceri care îi este, în principiu, străin.

Dar să lăsăm problemele acestea privind obâr-şia. Să lăsăm de o parte şi evoluţia generală a băncilor private, înainte şi după crearea decisivă a băncilor publice (*Taula.de Cambis* la Barcelona, 1401; *Casa di San Giorgio* la Genova, 1407, care îşi întrerupe activitatea bancară între 1458 şi 1596; *Banca di Rialto* 1587; *Banca Amsterdamului*, 1609; *Banca Giro* din Veneţia, 1619). Se ştie că, înainte de Banca Angliei, fondată în 1694, băncile publice nu se ocupă decât de depozite şi viramente, nu de împrumuturi şi avansuri, nici de gestiunea a ceea ce noi am numi portofolii. Dar aceste operaţii sunt foarte de timpuriu de resortul băncilor private, de exemplu al băncilor veneţiene numite *di scritta* sau al băncilor napolitane de la care ne-au rămas atâtea registre din secolul al XVI-lea. Dar intenţia noastră, aici, nu este să insistăm asupra acestor istorii particulare; vrem numai să vedem când şi cum

încearcă creditul să devină instituţie; când şi cum se strecoară activitatea bancară spre poziţiile dominante ale economiei. În mare, în Occident, s-a înregistrat în trei reprize, vizibile cu ochiul liber, o umflare anormală a băncii şi creditului: de o parte şi de alta a anului 1300, la Florenţa; în timpul celei de a doua jumătăţi al secolului al XVI-lea şi în primele două decenii ale secolului al XVII-lea, la Genova; în secolul ap XVIII-lea, la Amsterdam. Se poate trage o concluzie din faptul că, în trei rânduri, o evoluţie pornită puternic şi care pare să pregătească, pe termen mai mult sau mai puţin lung, triumful unui anume capitalism financiar, se blochează la jumătate de drum? Trebuie să aşteptăm secolul al XIX-lea pentru ca această evoluţie să se desăvârşească. Trei experienţe, prin urmare, trei mari succese, apoi, drept încheiere, trei eşecuri, în cel mai bun caz trei evidente replieri. Intenţia noastră 26

este să privim aceste experienţe, în liniile lor cele mai mari, pentru a marca, în primul rând, ciudatele lor coincidenţe.

La Florenţa, în Duccento şi în Trecento, creditul implică toată istoria oraşului, dar şi istoria altor oraşe italiene, rivale ale lui, istoria întregii Mediterane şi a Occidentului în totalitatea lui. Tocmai în cadrul reînnoirii economiei europene* începută cel puţin din secolul al VI-lea, trebuie să înţelegem apariţia marilor companii negustoreşti şi bancare ale Florenţei, minate de chiar mişcarea ce urma să aducă Italia pe primul loc în Europa, vreme de secole; în secolul al XIII-lea, nave genoveze plutesc pe Caspica; călători şi negustori italieni ajung în India şi China; veneţieni şi genovezi se instalează la răspântiile Mării Negre; italieni caută în porturile Africii de nord praful de aur al Sudanului, alţi italieni sunt în Franţa, în Spania, în Portugalia, în Ţările de Jos, în Anglia. Iar negustorii florentini sunt, pretutindeni, cumpărători şi vânzători de băcănii, de lână, de fierărie, de metale, de postavuri, de ţesături de mătase, şi, într-o măsură şi mai mare, negustori de bani. Companiile lor, pe jumătate negustoreşti, pe jumătate bancare, găsesc la Florenţa bani peşin din belşug şi un credit *relativ* ieftin. De unde, eficienţa şi forţa reţelelor lor. Compensaţiile, viramentele, transferurile de bani se fac fără greutate de la filială la filială, de la Bruges la Veneţia, din Aragón până în Armenia, de la marea Nordului la Marea Neagră, mătăsurile de China se vând la Londra pe baloturi de lână… Atunci când toate lucrurile merg bine,

pare limpede ca hârtia, creditul, banul ating un grad superlativ. Ele aleargă, zboară, sunt neobosite.

Cea mai de seamă realizare a societăţilor florentine este, desigur, cucerirea, punerea sub tutelă a îndepărtatului regat al Angliei. Pentru a pune mâna pe insulă, ele au trebuit să ia acolo locul zarafilor evrei, al negustorilor Hansei şi Ţărilor de Jos, al comercianţilor englezi, adversari tenace, să-i îndepărteze şi pe concurenţii italieni. Florenţa 27 a preluat în insulă ştafeta acţiunii de pionierat a celor din familia Riccardi, negustori din Lucea, care finanţaseră cucerirea Ţării Galilor de către Eduard I. Puţin mai târziu, casa Frescobaldi din Florenţa avansează banii pentru războiul lui Eduard al II-lea împotriva Scoţiei; casele Bardi şi Peruzzi îngăduie apoi operaţiile lui Eduard al III-lea împotriva Franţei, în conflictul care deschide războiul numit „de o sută de ani". Triumful negustorilor florentini constă nu numai din faptul că-i ţin la cheremul lor pe suveranii insulei, ci şi că pun mâna pe Iana englezească indispensabilă atelierelor de pe continent şi *Artei de la lâna de* la Florenţa.

Dar aventura englezească ia sfârşit, în 1345, prin catastrofa casei Bardi, „colos cu picioare de lut", s-a spus, fără îndoială însă colos. În acel an dramatic, Eduard al III-lea îi datora, ca şi Casei

Peruzzi, o sumă uriaşă (900.000 florini casei Bardi.

600.000 casei Peruzzi), o sumă fără nicio legătură cu capitalurile celor două societăţi dovadă că ele angajeaseră în aceste împrumuturi gigantice banii depozanţilor lor (proporţia putând merge de la

1 la 10). Această catastrofă, „cea mai gravă din

oară istoria Florenţei", după cronicarul Villani, ipasă greu asupra oraşului din cauza celorlalte atastrofe care o însoţesc. Tot atât de vinovată îl Eduard al III-lea, incapabil să-şi plătească atonile, este recesiunea care taie în două secolul

1 XIV-lea, întovărăşită de Ciuma Neagră.

Strălucirea *bancară a* Florenţei se stinge atunci, faţa strălucirii *negustoreşti* a Genoveişi Veneţiei.

tocmai cea mai negustorească dintre rivalele

— Veneţia – va învinge la încheierea războiului i Chioggia, în 1381. Experienţa florentină, de videntă modernitate bancară, n-a supravieţuit

ei economice internaţionale. Florenţei îi rămân ivităţile negustoreşti şi industria: în secolul

XV-lea, ea îşi va restabili chiar activitatea cară, dar nu va mai avea rolul de pionier, parcă dial, de altă dată. Familia Medici nu este faa Bardi.

două experienţă: cea a Genovei. Între 1550 şi, în acelaşi timp cu o anumită încetinire a 28

expansiunii dinamice de la începutul secolului, a avut loc o torsiune a economiei europene. Fluxul de metal alb, provenind din minele Americii, a defavorizat, pe de o parte, pe marii negustori Germani, stăpâni până atunci ai producţiei de argint a Europei centrale. Pe de altă parte, ea a ridicat valoarea aurului, mai rar după aceea, dar care rămâne moneda de plată a tranzacţiilor internaţionale şi a scrisorilor de schimb. Genovezii au fost primii care au înţeles această răsturnare. Oferindu-se să îi înlocuiască pe negustorii Germaniei de sus ca zarafi ai Regelui Catolic, ei pun mâna pe comorile Americii, şi oraşul lor devine centrul întregii economii europene, în locul Anversului. Are loc atunci o experienţă mai stranie şi mai modernă decât cea a Florenţei din secolul al XIV-lea., experienţa unui credit pe bază de scrisori de schimb, reportate din târg în târg sau din piajă în piaţă. Desigur, scrisorile de schimb sunt cunoscute, folosite la Anvers, la Lyon sau la Augsburg, la Medina del Campo şi aiurea, şi aceste pieţe nu rămân p ustii de pe o zi pe alta. Dar, odată cu genovezii, hârtia cunoaşte un rol crescând. Se pune pe seama Fuggerilor butada că a negocia cu genovezii înseamnă să faci negustorie cu hârtie, *mit Papier*, în timp ce ei lucrează cu bani, bani peşin, *Baargeld* – cuvinte de negustor tradiţional depăşit de o tehnică nouă. Căci dimpotrivă, tocmai prin avansurile făcute regelui Spaniei, înapoiate de acesta în monede „de opt" şi în lingouri de argint la întoarcerea flotelor din America, fac genovezii din oraşul lor marea piaţă a metalului alb. Iar prin scrisorile lor de schimb şi prin cele pe care le cumpără contra monedă de argint la Veneţia sau Florenţa, ei sunt stăpânii circulaţiei aurului. Ei izbutesc, de fapt, turul de forţă de a plăti Regelui Catolic, în aur, pe piaţa Anversului (pentru nevoile războiului, căci soldele se plăteau mai ales în monedă de aur), sumele pe care le percep în metal alb, pornind din Spania.

Maşinăria genoveză se organizează cu randamentul său maxim

în 1579, odată cu marile târguri de la Piacenza, despre care am mai vorbit (56).

Aceste târguri centralizează multiplele operaţii ale negoţului şi plăţilor internaţionale, ele le organizează *clearing*ul său, cum se spunea atunci *îi scontro*. Abia în 1622 maşinăria, atât de bine pusă la punct se dezorganizează, punând capăt curând domniei exclusive a creditului genovez. De ce a avut loc prăbuşirea? Este ea consecinţa descreşterii intrărilor de metal alb din America, aşa cum s-a crezut multă vreme? Dar din acest punct de vedere, studiile revoluţionare ale lui Michel Morineau (57) au răsturnat termenii problemei. Nu a existat o descreştere catastrofală a „comorilor" americane. Nu a existat nicio stopare a sosirilor de lăzi cu „*piese de opt* la Genova. Avem dovezi că lucrurile stau tocmai dimpotrivă. Genova rămâne branşată pe afluxul de metale preţioase. Odată cu relansarea economică, la sfârşitul secolului al XVII-lea, oraşul mai înghite încă, sau cel puţin mai lasă să treacă prin el, în 1687 de pildă, 5 – 6 milioane de *pezze da otto* (58). În aceste condiţii, problema relativei eclipse a Genovei devine destul de neclară. După Felipe Ruiz Martin, cumpărătorii spanioli de *juros* ar fi încetat să mai furnizeze capitalurile necesare jocului negustorilor bancheri genovezi, zarafi recunoscuţi ai Regelui Catolic. Lăsaţi să se descurce singuri, aceştia ar fi repatriat masiv creditele lor din Spania. Iată un lucru posibil. Mă tentează însă o altă explicaţie: jocul hârtiilor, al scrisorilor de schimb nu este posibil decât dacă pieţele între care circulă acestea sunt de nivel variabile; trebuie ca scrisoarea care călătoreşte să crească în valoare. În caz de „*bestial larghezza*" (59) a banului peşin (expresia aparţine unui contemporan), scrisoarea de schimb se lipeşte de plafonul cursurilor înalte. Dacă apa prisoseşte, roata înecată a morii nu se mai învârteşte. Dar începând din anii 1590 – 1595, metalul alb supraabundent inundă pieţele. Oricum, din cauza aceasta sau dintr-o alte, muntele genovez de hârtie se năruie sau cel puţin îşi pierde puterea de organizaţie dominantă. Odată mai mult, un credit sofisticat de tip modern, aşezat pe cel mai înalt 30

nivel al afacerilor europene, nu şi-a putut menţine poziţia decât pe o perioadă foarte scurtă, nici măcar o jumătate de secol, ca şi cum aceste experienţe noi depăşesc posibilităţile economiilor de Vechi Regim.

Dar aventura începe din nou la Amsterdam.

În secolul al XVIII-lea, la nivelul superior al activităţii negustoreşti, într-un cadrilater Amsterdam-Londra-Paris-Genova, se reconstituie o eficientă supremaţie bancară. Minunea se situează la Amsterdam. Hârtia de credit de orice fel ocupă aici un loc uriaş, neobişnuit. În Europa, întregul trafic de marfă e ca teleghidat, ca remorcat de mişcările vii ale creditului şi scontului. Dar, ca şi la Genova, pivotul nu va rezista până la sfârşitul secolului şi până la capătul înfloririi lui. Banca olandeză, neştiind ce să mai facă cu banii, se lasă prinsă în angrenajul perfid al împrumuturilor acordate statelor europene. Falimentul Franţei, din 1789, reprezintă o lovitură catastrofală pentru orologiul olandez de precizie. Odată mai mult, domnia hârtiei se termină prost. Şi ca de fiecare dată, eşecul pune o sută de probleme. Poate că nu venise încă timpul creării unui regim bancar liniştit şi sigur de el, în care tripla reţea a mărfurilor în mişcare, a banilor peşin în mişcare şi a titlurilor de credit în mişcare să se poată pune de acord şi să se determine reciproc fără ciocniri? În cazul acesta, criza, interciclul depresiv care începe de la 1778, n-ar fi fost decât detonatorul care a grăbit o evoluţie aproape inevitabilă, conformă cu logica lucrurilor.

Banul se ascunde sau circulă

Există obiceiul dea măsura ritmurile conjuncturale ale economiei după salarii, preţuri şi producţie. Poate că s-ar cuveni să fim atenţi şi la un alt indicator care, până acum, nu e măsurabil, cel al 1 circulaţiei capitalului-bani: el se acumulează, se foloseşte, se ascunde, rând pe rând. Câteodată se închide în lăzi: în economiile de altă dată, tezaurizarea a fost o forţă negativă mereu în acţiune. J Adesea, el se adăposteşte în valori de refugiu: pământul, bunurile imobiliare. Dar există şi perioade în care lăzile închise cu trei lacăte se deschid, în care banul circulă, se oferă celui care vrea să-l primească bine. Trebuie să spunem că era mai uşor să împrumuţi bani în Olanda anilor 1750 decât în zilele noastre, în 1979. Dar în ansamolu, până la Revoluţia industrială, investiţia productivă se loveşte de o mulţime de obstacole, care pot să ţină tot atât de bine, după împrejurări, de raritatea capitalurilor sau de greutatea de a le întrebuinţa pe cele care sunt disponibile.

În orice caz, au existat perioade în care banul se găsea lesne şi altele în care banul era de negăsit. Lucrurile merg simplu sau greu, fără

ca stăpânii aparenţi ai lumii să poată face mare lucru în această privinţă. Carlo M. Cipolla (60) arată că în Italia, luată în ansamblu, toate devin mai lesnicioase imediat după pacea de la Cateau-Cambrésis, (1559), care o mutilează din punct de vedere politic, dar îi asigură o anumită linişte, o anumită securitate. Tot aşa, dar de data aceasta în toată Europa, tratatele de pace succesive din 1598, 1604, 1609 sunt urmate de perioade în care banul se găseşte uşor. El nu se întrebuinţează pretutindeni în acelaşi chip, este adevărat. Olanda de la începuturile secolului al XVII-lea este în perioada de plină creştere a capitalismului negustoresc. La Veneţia, în acelaşi moment, banul câştigat din negoţ se investeşte într-o agricultură capitalistă, în alte părţi, se aduc jertfe strălucirii culturale, izvor de cheltuieli aberante din punct de vedere economic: Secolul de Aur spaniol, luxul Ţărilor de Jos ale arhiducilor ori cel al Angliei Stuarţilor, sau stilul Henric al IV-lea, cunoscut sud numele de stilul Louis XIII, folosesc o indiscutabilă acumulare naţională. În secolul al XVIII-lea, luxul şi speculaţia comercială sau financiară se dezvoltă în acelaşi timp. Din Anglia epocii sale, Isaac de Pinto (61) spune că „nimeni nu mai adună 32

haici banul în lăzile lui ferecate" şi că până şi avarul fa descoperit că „a face să umble banul său", a Weumpăra fonduri de stat, acţiuni ale marilor companii sau ale Băncii Angliei, preţuieşte chiar mai mult decât piatra imobilelor sau decât pământul (care, totuşi, în Anglia, fusese în secolul al XV-lea o investiţie profitabilă). Încă Defoe spunea, prin 1725, lăudând meritele investiţiei comerciale, şi chiar investiţia în comerţul de prăvălie, că o proprietate funciară nu este decât un iaz; un comerţ, dimpotrivă, este un izvor (62).

Şi cu toate acestea, chiar în secolul al XVIII-lea, mai sunt încă atâtea ape stătătoare. De altfel, câteodată tezaurizarea are temeiurile ei. În Franţa bolnavă din 1708, în luptă cu greutăţile unui război în cursul căruia va mobiliza toate forţele naţiunii, guvernul sporeşte numărul biletelor: moneda rea o alungă atunci pe cea bună, care se ascunde. Chiar în Bretania, mai ales în Bretania, unde un rodnic comerţ cu mările sudului aduce totuşi cantităţi considerabile de metal alb. „Mă aflam ieri, scrie la 6 martie 1708 din Rennes, unul din informatorii controlorului general Desma-rets, la unul din cei mai de seamă burghezi ai oraşului, bine înfipt în comerţul pe care îl face acuma şi de

multă vreme, atât pe mare cât şi pe uscat cu cei mai renumiţi negocianţi ai provinciei. El m-a încredinţat a şti fără îndoială că se află mai bine de treizeci de milioane de piaştri ascunşi şi mai bine de şaizeci de milioane în aur şi argint, care nu vor vedea lumina până când biletele de monedă [puse în circulaţie de guvernul lui Ludovic al XIV-lea] nu se vor fi stins cu totul şi până când banii adevăraţi [cursul acestora se schimba des] nu vor fi într-o potrivită cumpătare şi până când comerţul nu se va fi reaşezat în parte" (63). Piaştrii în discuţie sunt cei pe care negustorii din Saint Malo i-au adus din călătoriile lor până pe coastele peruane; cât priveşte reaşezarea comerţului – care, altfel spus, e tot una cu sfârşitul războiului de succesiune a Spaniei, început în 1701 – ea nu se va produce decât odată cu tratatele de la Utrecht (1713) şi Rastatt (1714).

I

I

Toţi oamenii de afaceri manifestă o asemenea udenţă. Pacea de la Utrecht era semnată de mai uite luni atunci când consulul francez la Genova de: „Fiecare se închide în el, din lipsă de încrere; din care pricină cei ce negustoresc pe credit, acum fac cei mai mulţi din negustorii acestui aş, nu fac mare lucru. Pungile cele mai acătării îl legate" (64). Ele nu se vor dezlega decât atunci id *la Carrera de Indias* de care depind, de fapt, reia la Cádiz rolul de distribuitoare a metalului) – căci fără argint, fără aur, fără intrări singure rugile mari" nu se dezleagă şi nici nu se umplu, să în 1627, în oraşul Genova, se cânta acelaşi tec. Oamenii de afaceri, zarafi ai regelui Spai, hotărâseră, după bancruta spaniolă ale cărei nări, pentru ei, nu le îmblânzise nicio măsură sebită, să nu mai împrumute nicio para lui ip al IV-lea. Guvernatorul Milanului şi amba-orul spaniol îi hărţuiau totuşi cu cereri, în—ţind presiunile şi chiar ameninţările, în zadar: jul părea în lipsă totală de bani; orice afacere itase; nu se mai găsea o scrisoare de schimb are s-o negociezi. Consulul Veneţiei la Genova de in mai multe scrisori greutăţile de pe piaţă, încheie bănuind că această „*stritezza*" este di-natică, ea este întreţinută de oamenii de afa-ca să-şi motiveze refuzul (65). Eşti înclinat să-ţi, dacă numeri realii pe care, în acelaşi moţ, genovezii din Spania îi expediază, cu lăzile, asul lor, şi care, fără îndoială, se îngrămădesc în cuferele de prin palate, altfel, ei vor ieşi din nou la lumină. Căci banul storesc nu se tezaurizează decât ea să

aştepte) u prilej. De pildă, iată ce se scrie din Nantes, 726, atunci când se vorbeşte despre anularea legiului Companiei franceze a Indiilor crier „N-am cunoscut puterea şi mijloacele ora-nostru decât cu prilejul proiectului făcut detorii noştri; fie să intre pe socoteala lor înrile Regelui [Compania], fie să se întovără-i cu cei din Saint-Malo care sunt foarte puii. Luăm această din urmă hotărâre ca să nu piedecăm unii pe alţii şi totul va fi sub numele 34

de Compania din Saint-Malo. Se întâmplă că subscripţia negustorilor noştri urcă la optsprezece milioane [de livre], câtă vreme noi credeam că nu puteau face toţi împreună decât patru milioane. [...] Tragem nădejde că marile sume ce s-au dat la Curte spre a retrage privilegiul exclusiv al Companiei Indiilor [...], care ruinează regatul, vor izbuti să facă liber comerţul pretutindeni" (66). Totul este zadarnic, căci privilegiul Companiei va supravieţui, până la urmă, furtunilor şi consecinţelor sistemului lui Law. Totuşi, aici, regula generală a acţionat: într-adevăr, de îndată ce calmul şi ocaziile bune revin „banii care sunt în regat intră iar în comerţ" (67).

Dar intră în întregime? Nu scăpăm de impresia, chiar, şi mai ales, în secolul al XVIII-lea, că banii acumulaţi depăşesc şi depăşesc cu mult, cererile de capital. Astfel că Anglia, desigur, n-a făcut apel la toate rezervele ei pentru a-şi finanţa Revoluţia industrială şi că eforturile şi investiţiile ei ar fi putut fi cu mult mai mari decât au fost. Că stocul monetar francez din timpul războiului de succesiune a Spaniei depăşea mult cele 80 sau 100 milioane de bilete emise de guvernul lui Ludovic al XIV-lea (68). Că bunurile mobiliare ale Franţei depăşeau, şi depăşeau cu mult, nevoile industriei înainte de Revoluţia industrială, fapt care explică de.ee s-au putut produce mişcări ca cea a lui Law şi de ce minele de cărbuni, în secolul al XVIII-lea, şi-au constituit, fără întârziere şi greutăţi, când a fost nevoie, capitalul fix şi circulant necesar exploatării (69). De altfel, corespondenţa comercială (70) dovedeşte din plin că Franţa lui Ludovic al XVI-lea este plină de banii leneşi „care se plictisesc", ca să reluăm expresia lui J. Gentil da Silva, şi care nu ştiu unde să-şi găsească utilizare. La Marsilia, de pildă, în cea de a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, posesorii de capitaluri care oferă negocianţilor bani cu dobândă de 5% nu găsesc decât arareori amatori. Şi dacă totuşi găsesc unul, îi mulţumesc 5 pentru „bunătatea ce aţi avut de a păstra fondurile noastre" (1763). De fapt, există destule

capitaluri pe piaţă pentru ca negustorii să lucreze mai degrabă cu propriile lor fonduri şi cu fondurile asociaţilor cu care împărtăşesc riscul, decât cu împrumuturi purtătoare de dobândă. La Cádiz, întâlnim aceleaşi atitudini. Negustorii refuză ofertele de bani, chiar la 4%, zicând că sunt „încurcaţi de propriile lor fonduri". Asta în 1759, deci în timp de război, dar şi în 1754, deci în timp de pace.

N-ar trebui să tragem de aici concluzia că în cea de a doua jumătate a secolului al XVIII-lea negocianţii nu împrumută niciodată – adevărul este de partea cealaltă – şi că pretutindeni capitalurile se oferă în van. Aventura lui Robert Dugard la Paris dovedeşte contrariul. Să spunem doar că momentele când banul se găseşte uşor, când el este excedentar, în criză de investiţie, sunt mai frecvente decât se crede în mod obişnuit. Din acest punct de vedere, nimic nu este mai revelator decât o călătorie la Milano, în ajunul Revoluţiei franceze. Oraşul şi Lombardia sunt pe atunci teatrul unei transformări a maşinii fiscale şi financiare, căci creşterea activităţii economice a scos statul din încurcătură. Faţă cu *Monii*, cu băncile, cu familiile, cu instituţiile religioase, cu fermierii de impozit, cu grupurile puternice ale oamenilor de afaceri, statul ajunge, într-adevăr, destul de puternic pentru a iniţia reforma vechilor abuzuri, devenite cvasistructurale, întrucât burghezia şi nobilimea lombardă şi milaneză devoraseră încetul cu încetul statul transformând în venituri particulare aproape toate posturile de *regalia*, redevenţe publice. Un singur leac: răscumpărarea de către stat a veniturilor înstrăinate în diferite forme: de unde o *uriaşă rambursare* de capital. Înfăptuită într-un ritm relativ rapid, această politică îneacă Lombardia în bani peşin şi pune foştilor rentieri o problemă: ce să facă cu o asemenea masă de capitaluri apărută subit? Cu toate că nu cunoaştem cu perfectă exactitate cum a fost folosită ea, ştim că a servit relativ puţin la cumpărarea de pământ, de bonuri cu 3, 5%, propuse de stat, sau de imobile urbane; că a participat.

1

prin intermediul bancherilor şi al schimbului, şi avem în firma Greppi un exemplu grăitor în această privinţă, la curentul de afaceri internaţionale care traversează Milano. Dar faptul semnificativ este că această mană nu foloseşte investiţiilor industriale, deşi manufacturi textile şi întreprinderi metalurgice există în Lombardia. Pur şi simplu,

posesorii de fonduri nu socotesc că asemenea plasamente ar putea fi profitabile. În această privinţă, ei sunt robii vechilor neîncrederi sau ai vechilor experienţe. Şi totuşi, Revoluţia industrială a şi început în Anglia (71).

Trebuie, prin urmare, să ne ferim a socoti economisirea şi acumularea ca fenomene pur cantitative, ca şi cum o anume rată a economisirii sau un anume volum de acumulări ar fi, într-un fel, dotate cu puterea de a declanşa aproape automat, investiţia creatoare şi o nouă rată de creştere. Lucrurile sunt mai complicate. Fiecare societate are modalităţile ei de a face economii, modalităţile ei de a cheltui, prejudecăţile ei, incitaţiile sau frânele ei în ce priveşte investiţiile.

Iar politica are şi ea un rol în formarea şi utilizarea capitalului. Fiscul, de pildă, stăvileşte, deturnează, restituie, într-un chip mai mult sau mai puţin util, mai mult sau mai puţin rapid, banul pe care îl încasează. În Franţa, sistemul de impozite înseamnă intrarea în mâinile fermierilor generali şi ale ofiţerilor de finanţe a unor sume uriaşe. După unele studii recente (72), cei din urmă ar fi redistribuit cu dărnicie în investiţii constructive sumele astfel câştigate. Pe vremea lui Colbert sau în epoca lui Ludovic al XV-lea, mulţi dintre ei au investit în întreprinderi comerciale şi chiar manufacturiere, mai ales în companiile şi manufacturile cu privilegiu. Se poate. Dar vom admite, odată cu Pierre Vilar. că fermele drepturilor regale şi senioriale din Catalonia secolului al XVIII-lea sunt un canal de redistribuţie cu mult mai eficient decât *La Ferme generale des Français*, căci „fiind risipite în mâinile comercianţilor şi patronilor meşteşugari, produsul lor intră în circuitul capitalului comercial şi până la urmă industrial, ba chiar în cel al modernizării agricole" (73). Cât priveşte sistemul englez, în care impozitul devine garantul serviciului unei datorii publice consolidate şi dă statului un echilibru şi o forţă fără echivalent, nu reprezintă el un fel şi mai eficient de a reintroduce banii obţinuţi din impozite în circuitul general? Chiar dacă, desigur, contemporanii nu au fost întotdeauna conştienţi de acest lucru.

OPŢIUNI ŞI STRATEGII CAPITALISTE

Capitalismul nu acceptă orice posibilitate de investiţie şi progres pe care i-o propune viaţa economică. El urmăreşte necontenit conjunctura, ca să intervină în ea potrivit unor direcţii preferenţiale – ceea ce e tot una cu a spune că el *ştie şi poate* să-şi aleagă domeniul de

acţiune. Dar, mai mult decât opţiunea însăşi – care se schimbă neîntrerupt, din conjunctură în conjunctură, din secol în secol –, chiar faptul de a avea mijloacele necesare creării unei strategii şi mijloacele de a o schimba defineşte superioritatea capitalistă.

Pentru secolele care ne interesează, avem a arăta că marii negustori, cu toate că nu prea numeroşi au pus mâna pe cheile comerţului la distanţă, poziţie strategică prin excelenţă; că ei au de partea lor privilegiul informaţiei, armă fără pereche în nişte epoci de circulaţie lentă şi foarte costisitoare a ştirilor; că ei dispun, în general, de complicităţile statului şi ale societăţii şi că, în consecinţă, pot ocoli constant şi în modul cel mai firesc din lume, fără mustrări de conştiinţă» regulile economiei de piaţă. Ceea ce pentru alţii este o îndatorire, nu este neapărat pentru ei. Turgot (74) socoteşte că negustorul nu scapă pieţii, imprevizibilului preţurilor ei: lucrul acesta este adevărat numai pe jumătate, poate nici atât!

Un spirit capitalist

Trebuie oare, numai din această cauză, să atribuim eroilor noştri un „spirit" care ar fi izvorul superiorităţii lor şi i-ar caracteriza o dată pentru totdeauna, care ar consta din calcul, raţiune, logică, puse toate în slujba unei nestăpânite pofte de câştig? Această părere pătimaşă a lui Sombart şi-a pierdut mult din credibilitate. La fel, opinia atât de răspândită a lui Schumpeter cu privire la 39 rolul de novator şi de înaintaş al întreprinzăto

<z

I

rului. Poate avea capitalistul, în persoana lui, toate aceste calităţi şi toate aceste farmece? în explicaţia pe care încercăm noi, a alege, a putea alege nu înseamnă a discerne cu ochi de vultur în fiecare împrejurare calea cea bună şi răspunsul cel mai bun. Eroul nostru, să nu uităm acest lucru, este aşezat pe un palier al vieţii sociale şi, cel mai adesea, are sub ochi soluţiile, sfaturile, înţelepciunea semenilor săi. El judecă prin mijlocirea lor. Tot atâta cât de el însuşi, eficacitatea lui depinde de punctul în care se găseşte la confluenţa sau în marginea fluxurilor esenţiale ale schimburilor şi ale centrelor de decizie care, în orice epocă, au o localizare a lor exactă. Louis Dermigny (75) şi Christof Glamman (76) au motive temeinice să pună la îndoială genialitatea celor „Şaptesprezece Domni", *Heeren Zeventien*, care

conduc Compania olandeză a Indiilor orientale. Dar chiar este nevoie să fii genial ca să faci afaceri bune, atunci când soarta, în secolul al XVII-lea, a făcut să te naşti olandez şi te-a aşezat printre stăpânii uriaşei maşinării a lui *Oost Indische Compagniei* „Se află oameni proşti şi îndrăznesc a spune imbecili, scrie La Bruyère (77), care se aşază în posturi fruntaşe şi ştiu a muri în belşug, fără a fi nevoie să-i bănuim în niciun chip că au ajutat la aceasta cu munca lor ori cu cea mai neînsemnată iscusinţă; careva i-a dus la izvoarele unui râu, ori norocul singur i-a făcut să-l întâlnească; Îi s-a spus: „Vreţi apă? Luaţi" şi ei au luat".

Nici să nu socotim că *maximalizarea*, atât de des denunţată, a profiturilor şi câştigurilor explică întreg comportamentul negustorilor capitalişti. Evident, ne sunt cunoscute vorbele atât de des repetate ale lui Jakob Fugger cel Bogat, sfătuit să se retragă din afaceri, „că el înţelege să câştige hani atâta vreme cât o să poată s-o facă", până la sfârşitul vieţii lui (78). Dar vorbele acestea, pe jumătate suspecte, ca toate vorbele istorice, chiar de-ar fi absolut autentice, ar caracteriza un individ, într-un moment al vieţii şi istoriei sale, şi nu o clasă sau o întreagă categorie de persoane. 40

Capitaliştii sunt oameni şi asemeni altor oameni, au diferite comportamente; unii sunt calculaţi, alţii dimpotrivă, unii zgârciţi, alţii risipitori, unii geniali, alţii cel mult „norocoşi". Un pamflet catalan (1809) (79), care afirmă că „negociantul nu priveşte şi nu ia în seamă decât ceea ce tinde să-i înmulţească, pe orice cale. capitalul" ar găsi mii de confirmări în corespondenţa negocianţilor pe care o avem la îndemână: ei muncesc, să nu ne îndoim de acest lucru, ca să câştige bani. Dar de aici până la a explica întronarea capitalismului modern prin dorinţa de câştig, prin spirit de economie, prin spirit raţional sau prin gustul riscului calculat, mai este mult. Jean Pellet, negustorul din Bordeaux, pare să ilustreze viaţa lui zbuciumată de om de afaceri, atunci când scrie: „Marile profituri în comerţ se fac în speculaţii" (*80*). Da, dar acest „viscă-tot" avea un frate, foarte cuminte „şi amândoi fac avere în acelaşi timp, prudentul şi imprudentul.

Explicaţia „idealistă", univocă, care face din capitalism încarnarea unei anumite mentalităţi, nu este altceva decât portiţa de scăpare pe care apucă, în lipsă de alta, Werner Sombart şi Max Weber, ca să scape de gândirea lui Marx. Nu suntem obligaţi, cu toată cinstea,

să-i urmăm. Nu cred însă că în capitalism totul este element material, sau social, sau raport social. Un lucru rămâne pentru mine în afară de îndoială: el nu poate avea o singură obâvşie, exact circumscrisă; economia a avut de spus un cuvânt al ei; politica a avut de spus un cuvânt al ei; societatea a avut de spus un cuvânt al ei; cultura şi civilizaţia au avut de spus un cuvânt al lor. Şi istoria, de asemeni, care decide adesea, în ultimă instanţă asupra raporturilor de forţă.

Comerţul la distanţă sau lozul cel mare

Comerţul la distanţă a deţinut fără îndoială primul 41 rol în geneza capitalismului negustoresc; el a fost multă vreme osatura acestuia. Adevăr banal. dar care, astăzi, se cere demonstrat în ciuda unor greutăţi, căci corul istoricilor contemporani îi este frecvent ostil. Din motive întemeiate sau mai puţin bine întemeiate.

Din motive întemeiater este evident că acest comerţ din afară (expresia este folosită încă de către Montchrestien, care îl opune comerţului dinlăuntru) este o activitate minoritară. Nimeni nu ne va contrazice. Dacă Jean Maillefer, negustor bogat din Reims, se laudă atunci când scrie unui corespondent din Olanda, în ianuarie 1674: „Să nu credeţi chiar că minele de la Potosi preţuiesc atâta cât aduc vinurile fine de pe înălţimile noastre [de la Reims] sau de pe cele din Bourgogne" (81), abatele Mably, în ce-l priveşte, scrie pe bună dreptate: „Comerţul cu grâne preţuieşte mai mult decât ţinutul Perú" (82); înţelegând prin aceasta că el trage mai mult în balanţă, că el reprezintă un volum de bani superior metalului preţios produs în Lumea Nouă. Jean-Baptiste Say (1828), ca să impresioneze mai puternic pe cititor, preferă să vorbească despre „cizmarii din Franţa [care] creează mai multă valoare decât toate minele din Lumea Nouă" (83).

Istoricii n-au întâmpinat nicio greutate pentru a ilustra acest adevăr bine stabilit cu propriile lor observaţii, dar eu nu sunt întotdeauna de acord cu concluziile lor. Jacques Heers, repetă (1964), cu privire la secolul al XV-lea mediteranean, că, în ce priveşte traficul prioritatea revenea griului, lânii, sării, deci cantităţii traficului apropiat, şi nu băcăniilor sau piperului. Cu cifrele în faţă, Peter Mathias dovedeşte că în ajunul Revoluţiei industriale, comerţul exterior al Angliei este cu mult inferior comerţului interior (84). Tot aşa, într-o discuţie „doctorală" la Sorbona, V. Magalhâcs Godinho admitea, faţă de

Ernest Labrousse care pusese întrebarea, că produsul rural al Portugaliei întrecea valoarea comerţului la distanţă cu piper şi băcănii. În acelaşi spirit, Friedrich Liitge (85), având grijă întotdeauna să minimalizeze impor42

tanta *pe termen scurt* a descoperirii Americii, afirmă că în secolul al XVI-lea, comerţul inter-regional din Europa întrece de o sută de ori firişorul subţire al schimburilor încropite între Lumea Nouă şi Sevilla. Şi are şi el dreptate. Eu însumi am scris că <mul schimburilor pe calea mării, din Meditera-na. °în secolul al XVI-lea, se ridica cel mult la un milion de chintale, adică mai puţin de 1% din consumul acestor popoare, un trafic derizoriu prin urmare, dacă îl raportăm la totalul producţiei cerealiere şi al schimburilor locale (86).

Chiar numai aceste observaţii ne arată, dacă mai este nevoie, că istoriografia contemporană este în căutarea destinelor *majoritare*, cele pe care le uită istoria de ieri; ţăranii şi nu seniorii; cei „20 de milioane de francezi", şi nu Ludovic al XIV-lea (87). Dar aceasta nu scade valoarea unei istorii minoritare care a putut fi adesea mai hotărâtoare decât aceste mase de oameni, de bunuri sau de mărfuri, valori uriaşe dar inerte. Enrique Otte (88), într-un articol temeinic, poate demonstra prea bine că negustorii spanioli reprezintă, în noua Sevilla care se naşte la chemarea americană, volume de afaceri superioare celor pe care le învârtesc negustorii bancheri genovezi. În ciuda acestui fapt, cei din urmă crează creditul transoceanic, fără de care circuitul comercial pe care îl reprezintă *Carrera de Indias* n-ar fi fost posibil. Dintr-odată, ei se află acolo în poziţie de forţă, liberi să acţioneze, să intervină cum vor pe piaţa Sevillei. Hotărârile istoriei nu se adoptau nici ieri, aşa cum nu se adoptă nici azi. În conformitate cu regulile rezonabile ale sufragiului universal. Şi există destule elemente care ne lămuresc de ce anume faptul minoritar poate învinge pe cel majoritar.

Mai întâi, comerţul la distanţă, *Femhandel*-ul istoricilor germani, creează grupele de *Femhăndler*, de negustori la distanţă, personaje deosebite de când e lumea. Oraşul în care trăiesc nu este decât „" Hement în Jocul pe care-l joacă. Maurice Dobb (ol) arată bine cum se înserează ei în circuitele dintre meşteşugar şi *îndepărtata* materie primă; lina, mătase, bumbac... Ei se înserează, pe deasupra, între produsul finii şi vânzarea la distanţă a acestuia. Marii „*mercieri*" din

Paris – în realitate *Femhändler* – explică luciul acesta, în 1684, într-o lungă plângere adresată regelui şi îndreptată împotriva postăvarilor care voiau să le interzică vânzarea postavurilor de lină, pentru care aveau o autorizaţie, obţinută cu douăzeci de ani în urmă, drept recompensă pentru participarea lor la înfiinţarea marilor manufacturi noi. Mercierii spun că ei „întreţin şi fac să supravieţuiască nu numai manufacturile de postav, ci şi toate celelalte manufacturi de mercerie [trebuie să înţelegem, în acest caz: ţesătoriile de mătase] de la Tours, Lyon şi din celelalte oraşe ale Regatului" (90). Şi ei mai explică, pe deasupra, cum, la Sedan, la Carcassone şi la Louviers, prin iniţiativele şi prin vânzările lor, au trezit la viaţă manufacturile de ţesături de tip englezesc şi olandez; desfăcându-le producţia în străinătate, asigurând singuri aprovizionarea lor cu lână din Spania şi cu alte materii prime; ei le susţin şi acuma activitatea. Cum s-ar putea spune mai bine că această viaţă industrială este în mâinile lor?

Ceea ce ajunge, de asemenea. În mina importatorului-exportator, sunt bunurile ţărilor îndepărtate: mătasea din China sau din Persia, piperul din India sau Sumatra, scorţişoara din Ceylon, cuişoarele din Moluce, zahărul, tutunul, cafeaua din Insule, aurul din regiunea Quito sau din interiorul Braziliei, lingourile, barele sau monedele de argint din Lumea Nouă. În *acest* joc, negustorul la distanţă pune mâna şi pe „plus-valoarea" muncii lucrătorului din mine şi de pe plantaţii, ca şi pe cea a trudei ţăranului primitiv de pe coaste Malabarului sau Insulândei. La volume minime de marfă, vom sublinia încă odată. Dar atunci când citim, în lucrarea unui istoric (91), că cele 10.000 de chintale de piper şi cele 10.000 de chintale de alte mirodenii pe care le consuma cu aproximaţie Europa înainte de marile descoperiri erau schimbate pe 65.000 de kilograme de argint (adică echivalentul a 300.000 tone de secară, în stare să hrănească un milion şi jumătate de oameni), este noăduit să ne întrebăm dacă incidenţa economică a comerţului de lux nu este prea cu uşurinţă subestimată.

Cu atât mai mult cu cât acelaşi autor dă elemente foarte concrete privind beneficiile acestui comerţ: un kilogram de piper, preţuind 1 – 2 grame de argint la „locul de producţie în India, atingea preţul a 10 – 14 grame la Alexandria, a 14 – 18 la Veneţia, a 20 – 30 în ţările consumatoare din Europa. Comerţul de cursă lungă creează desigur suprapro-fituri: nu acţionează el asupra preţurilor de pe cele

două pieţe îndepărtate una de alta şi a căror cerere şi ofertă nu se întâlnesc decât prin mijlocirea intermediarului? Ar fi nevoie de mulţi intermediari, nelegaţi între ei, pentru ca să acţioneze concurenţa de piaţă. Dar dacă ea acţionează până la urmă, dacă într-o bună zi supraprofiturile dispar pe o anumită linie, e posibil să le regăsim în altă parte, pe alte itinerare şi în legătură cu alte mărfuri. Atunci când piperul se vulgarizează, când îşi pierde preţul, ceaiul, cafeaua, pânzeturile indiene îşi prezintă candidatura la succesiunea bătrânului suveran. Comerţul la distanţă înseamnă nişte riscuri, dar, într-o şi mai mare măsură, nişte profituri excepţionale, Adesea, foarte adesea, înseamnă câştig de loterie. Chiar la griu, care nu este o marfă „regală", demnă de un mare negociant, dar care devine o adevărată marfă regală în anumite împrejurări, în caz de foamete bineînţeles. În 1591, foametea în Mediterana înseamnă deturnarea spre sud a sute de veliere nordice, încărcate cu grâu şi secară direct în cală. Marii negustori, nu neapărat specializaţi în comerţul de cereale, şi împreună cu ei marele duce de Toscana, conduc această impresionantă operaţie. Desigur, pentru a deturna velierele Balticei de pe drumurile lor obişnuite, au trebuit să le plătească încărcătura la preţuri forte. Dar în Italia le-au revândut cu preţ de aur. Invidioşii spuneau că profitul fusese de 300% în ceea ce îi priveşte pe Ximeneşi, foarte mari negustori portughezi, stabiliţi la Anvers, şi, curând, 45 prezenţi în Italia (92).

Am semnalat pe cei câţiva negustori portughezi sosind clandestin la Potosi sau Lima, peste uriaşa întindere braziliană, sau pe drumul mai comod al Buenos-Aires-ului. Câştigurile pe care le realizează sunt fantastice. În Siberia, negustorii ruşi înregistrează beneficii uriaşe vânzând blănuri cumpărătorilor chinezi, fie pe cale oficială, adică la sud de Irkutk, la târgul înfiinţat tardiv de la Kiatka (93) (operaţia îngăduie împătrirea mizei în trei ani); fie pe calea comerţului clandestin, în acest caz beneficiul fiind de patru ori mai mare (94). Avem de a face cu poveşti? Dar nu adună englezii, şi ei, bani cu lopata atunci când îşi dau seama de posibilitatea de a face, pe mare, aceeaşi joncţiune între blănurile Nordului canadian şi cumpărătorii din China (95)? Un alt loc de întâlnire cu noroftul a fost Japonia primelor decenii ale secolului al XVII-lea, multă vreme teren de vânătoare rezervat al portughezilor. În fiecare an, caracele din Macao – *a nao de*

trato – aduceau la Nagasaki până la 200 de negustori care rămâneau şapte-opt luni în Japonia, cheltuind, cu ochii închişi, până la 250.000 – 300.000 de taeli, „fapt de la care popu—laţia japoneză avea mari foloase şi aceasta este una din pricinile pentru care le arăta totdeauna prietenie" (96); ea culegea firimiturile rămase de la marele ospăţ. Tot aşa, am vorbit despre călătoria anuală a galionului de Acapulco spre Manila. Şi în acest caz, două pieţe disparate, ale căror produse îşi sporesc fantastic valoarea trecând oceanul într-un sens sau în celălalt, umplu de aur câţiva oameni, singurii care profită de pe urma acestor mari diferenţe de preţ. „Negustorii din Mexic, spune abatele de Beliardy, un contemporan al lui Choiseul, sunt singurii interesaţi să susţină acest comerţ [călătoria galionului] prin desfacerea mărfurilor Chinei care, an de an, le îndoieşte banii pe care îi folosesc aici… Acest comerţ se face acuma [la ManilaJ de către un foarte mic număr de negocianţi care aduc, pe socoteala lor, mărfurile din China, pe care le trimit apoi la Acapulco, în schimbul piaştrilor care sunt îndrumaţi spre ei" (97)".

În 1695. după spusele unui călător, transportând argint viu din China în Noua Spanie câştigul este de°300% (98).

Aceste exemple, a căror listă s-ar putea lungi după voie, arată că distanţa, ea singură. Într-o perioadă de informaţie anevoioasă şi neregulată, creează condiţiile banale şi cotidiene ale unui supraprofit. Un document chinezesc din 1618 spune, de altfel: „Întrucât această ţară [Sumatra] este îndepărtată, cei care se duc acolo fac un câştig îndoit" (99). Atunci când Giambattista Gemelli, în timpul călătoriei sale în jurul lumii, transporta de la escală la escală o marfă sau alta, aleasă de fiecare dată cu grijă, aşa fel încât să-şi schimbe preţul la sosire şi să acopere mărinimos cheltuielile de drum ale călătorului, el nu făcea, bineînţeles, decât să imite practicile negustorilor întâlniţi în cale. Ascultaţi-l, în 1639, pe un călător european (100), indignat de felul în care se îmbogăţesc negustorii din Java: ei „se duc să caute, spune, în oraşul Macasar şi la Surabaya orez, pe care-l cumpără acolo pentru o *sata de cazas* un *gantans* şi, vânzându-l din nou, trag câştig îndoit. La Balam-lmam, ei cumpără […] [nucile de cocos] cu o mie de *caixa*» suta şi, desfăcându-le cu amănuntul la Bantam, vând opt nuci pentru două sute de *caixas*. Ei cumpără aici şi uleiul ce se face din acest fruct. Ei cumpără sarea de la Ioartam, Gerrici, Pati şi Ivama, dând o sută

cincizeci de mii de *caixas* pentru opt sute de *gantans*, şi, la Bantam, trei *gantans* fac o mie de *caixas*. Ei aduc multă sare în Sumatra". Pentru a înţelege importanţa acestui text, interesează prea puţin valoarea exactă a unui *gantans*, unitate de capacitate. Cititorul va fi recunoscut, în treacăt, *caixa*, monedă de tip chinezesc răspândită în Insulânda; *sata* este, probabil, şiragul de o mie de *caixas*. Ar fi mai interesant să stabilim punctele de aprovizionare enumerate şi să măsurăm distanţa dintre ele şi piaţa din Bantam. De pildă, între Bantam şi Macasar, sunt mai bine de 1200 kilometri. Cu toate acestea, diferenţa între preţul de cumpărare şi cel de vânzare este atât de mare încât, scăzând costul transportului, beneficiul

A se instrui, *a se informa*

Nici capitalismul negustoresc nu poate exista fără ucenicie, fără o instruire prealabilă, fără cunoaşterea unor mijloace, departe de a fi rudimentare Florenţa, încă din seco ui al XIV-lea n –, un învăţământ laic (104). După Villni *T*? *40* la şcoala primară (*a botteghuzza*) învaţă să citească 8 – 10.000 de copii, băieţi şi fete brasul „*

Ia scoala primară (*a botteghuzza*) învaţă să citească g 10.000 de copii, băieţi şi fete (oraşul are pe atunci cel puţin 100.000 locuitori). La *botteghuzza* ţinută de Maâtteo, profesor de gramatică, „*al pie del ponte a* Santa *Trinita*", a fost dus Niccol6 Machiavelli, în mai 1476, ca să înveţe să citească din compendiul grămăticului Donat; i se spunea*II Donatello*. Dintre aceşti 8 – 10.000 de copii, 1.000 – 1 200 mergeau mai departe la şcoala secundară, special făcută pentru cei ce se pregăteau să devină negustori. Copilul rămânea aici până când împlinea cincisprezece ani, studiind aritmetica (*algorismo*) şi contabilitatea (*abbaco*). Terminând aceste cursuri de „tehnică", el era în stare să ţină în ordine acele cărţi de contabilitate pe care le putem frunzări şi astăzi şi care înregistrează cu pricepere operaţii de vânzare pe credit, de comision, de compensaţie de la o piaţă la alta, de împărţire a beneficiilor între participanţii companiilor, încetul cu încetul, ucenicia într-o prăvălie desăvârşea educaţia viitorilor negustori. Unii dintre ei, intrau câteodată la „facultate" şi mergeau mai ales să studieze dreptul, la universitatea din Bologna.

De altfel formaţia practică se întâlneşte la unii din negustori cu o adevărată cultură. Să nu se mire nimeni că în Florenţa, care urma să devină în curând oraşul familiei Medici, negustorii sunt prietenii

umaniştilor; că unii dintre ei sunt buni latinişti; că scriu bine, că le place să scrie; că ştiu *Divina Comedie* de la un capăt la altul, până într-atât încât de sub pana lor scapă adesea reminiscenţe de lectură; că ei asigură succesul povestirilor lui 49 Boccacio, *Cento Movelle*; că le place opera alamnu poate fi decât considerabil. Şi să observăm în treacăt că nu este vorba îi iei de mărfurile preţioase şi de greutate mică pe care J.-C. Van Leur le socoteşte tipice pentru comerţul la distanţă din Extremul Orient. Avem a face cu produse alimentare pe care insulele mirodeniilor trebuie să le importe neîntrerupt. Şi chiar de departe.

Ultimele motive, fără îndoială cele mai bune: a spune că griul înseamnă pentru Portugalia, comercial vorbind, mai mult decât piperul şi mirodeniile nu este cu totul exact. Căci piperul şi mirodeniile trec integral prin piaţă, în timp ce estimarea valorii griului produs, şi *nu vândut*, este rodul imaginaţiei istoricilor. Acest gnu nu tranzitează prin piaţă decât într-o mică măsură; marea lui majoritate se distruge prin autoconsum. Pe de altă parte, grâul *pus în pânzare* nu aduce ţăranilor, proprietarilor şi revânzătorilor decât beneficii slabe, risipite pe deasupra într-o mulţime de mâini, cum observa încă Galiani (101). Deci, circulaţia lui nu duce sau duce la puţine acumulări. Simon Ruiz (102), o vreme importator de grâu breton în Portugalia, nu îşi aminteşte eu bucurie de acest lucru. Partea cea mai mare de beneficiu, spune el, revenea în acest caz cărăuşilor, adevăraţi rentieri ai traficului. Să amintim şi reflecţiile lui Defoe cu privire la comerţul interior englezesc, admirabil pentru că trece printr-un mare număr de intermediari care primesc cu toţii, pe parcurs, câte ceva din această mană. Dar cât se poate de puţin, dacă judecăm după exemplele pe care Defoe ni le furnizează, chiar el, la cheie (103). Superioritatea incontestabilă a *Femhandel-ului*, a comerţului de parcurs lung, este *concentrarea* pe care o îngăduie şi care face din el un motor inegalabil pentru reproducerea şi creşterea rapidă a capitalului. Pe scurt, se impune să cădem de acord cu istoricii germani sau cu Maurice Dobb, care au văzut comerţul la distanţă ca pe o unealtă esenţială a creării capitalismului negustoresc. Şi, de asemenea, ca pe o unealtă a creării burgheziei negustoreşti. 48

bicată a lui Alberti, *Della Famiglia*; că militeazg pentru arta nouă, în favoarea lui Brunelleschi şi împotriva medievalului Ghiberti;

într-un cuvânt, că poartă pe umerii lor o parte importantă a civi, lizaţiei noi pe care o evocă în gândul nostru cuvântul Renaştere. Este vorba aici şi de virtuţile banului: un privilegiu atrage după *sine* alte privilegii. Richard Ehrenberg (105) a susţinut, vorbind despre Roma, că unde locuiesc bancherii, acolo se găsesc şi artiştii.

Să nu ne închipuim întreaga Europă negustorească după acest model. Dar studiile practice şi tehnice se impun pretutindeni. Jacques Coeur se formează în prăvălia tatălui său şi, într-o măsură şi mai mare, în cursul călătoriei la bordul galionului din Narbonne care îl duce, în 1432, până în Egipt, ceea ce, se pare, îi hotărăşte destinul (106). Jakob Fugger, cel ce va fi numit Bogatul, *der Reiche* (1459 – 1525), pur şi simplu genial, învaţă la Veneţia la *partita doppia*, pe atunci practic necunoscută în Germania. În Anglia secolului al XVIII-lea, ucenicia de negustor era, după statute, de şapte ani. Fiii de negustor sau mezinii marilor familii care erau hărăziţi negoţului îşi făceau adesea stagiul în Levant, la Smirna, unde erau răsfăţaţi de consulul englez şi părtaşi, de la început, la beneficiile comerciale care, pe această piaţă, cu temei sau fără temei, aveau faima că sunt cele mai ridicate din lume (107). Dar încă în secolul al XIII-lea, oraşele Hansei îşi trimiteau ucenicii de negustor la filialele lor îndepărtate.

Pe scurt, nu trebuie să subestimăm cunoştinţele care trebuiau însuşite: stabilirea preţurilor de cumpărare şi de vânzare, calcularea preţului de revenire şi a ratelor de schimb, echivalarea măsurilor şi greutăţilor, calcularea dobânzii simple şi a dobânziicompuse, arta dea pregăti „bilanţul simulat" al unei operaţii, mânuirea monedelor, a scrisorilor de schimb, a biletelor la ordin, a titlurilor de credit. Una peste alta, o treabă nu uşoară. Câteodată, negustorii vechi în meserie încercau chiar nevoia de a se „recicla", cum am spune noi. De altfel, capodoperele care sunt cărţile de cont din! secolul al XIV-lea, îţi impun o retrospectivă admiraţie. La scara lumii întregi, *astăzi*, fiecare generaţie de istorici nu produce mai mult de doi-trei specialişti în stare să se descurce în aceste registre uriaşe şi ei au trebuit să înveţe singuri să le citească şi să le interpreteze. Pentru a ajunge aici, manualele pentru negustori din epocă sunt de un preţios ajutor, de la cel al lui Pegolotti (1340), care n-a fost primul, până la *Parfait Negociant* al lui Jacques Savary (1675) care n-a fost ultimul. Dar ele nu pot satisface trebuinţele acestei ucenicii de un soi deosebit.

Este mai uşor să abordezi corespondenţa negustorească, descoperită în abundenţă de câţiva ani, de când a început să fie căutată. Lăsând de o parte unele scrisori, încă stângace, din „Veneţia secolelor al XIII-lea şi al XIV-lea, corespondenţa negustorească atinge repede un nivel destul de înalt, pe care îl păstrează mai apoi, căci acest nivel este raţiunea sa de a fi, justificarea mişcării *costisitoare* a acestor foarte multe scrisori. A te informa este un lucru şi mai important decât a te forma, iar scrisoarea este, în primul rând, *informaţie*. Operaţiile care îi interesează pe cei doi corespondenţi, ordinele expediate sau primite, avizele de trimitere, de vânzare sau de cumpărare a mărfurilor sau a titlurilor de plată etc… nu constituie decât o parte a ei. Urmează neapărat ştiri utile prinse cu urechea: informaţii politice, informaţii militare, informaţii cu privire la recoltă, cu privire la mărfurile aşteptate; corespondentul notează minuţios şi fluctuaţiile de pe piaţa lui ale preţului mărfurilor, ale monedei şi creditului; dacă e cazul, semnalează mişcarea navelor. În sfârşit, o listă de preţuri şi cota schimburilor o încheie nelipsit, de cele mai multe ori ca post scriptum: avem mii de asemenea exemple. A se vedea şi culegerile de informaţii care formează *Fugger Zeitungen* (108), „anunţurile, pe care firma din Augsburg le primea de la un şir întreg de corespondenţi ai ei din străinătate.

51 încetineala

Slăbiciunea acestui sistem de informaţie este

Şi nesiguranţa curierului, chiar la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Până într-atât, încât un negustor serios are întotdeauna grijă să trimită, odată cu fiecare scrisoare, o copie după cea precedentă. Atunci când o scrisoare aduce un ordin urgent sau o informaţie confidenţială, „cheamă neîntârziat pe curtierul tău”, *subito habi îi sensale*; acest sfat dat în 1360 unui negustor de către un alt negustor (109) este valabil pentru toate epocile. Mingea trebuie prinsă din zbor. Iar prima condiţie pentru asta este tocmai primirea şi întocmirea a o mulţime de scrisori, participarea la o sumedenie de reţele de informare care semnalează afacerile bune, la momentul potrivit, şi, nu mai puţin, pe cele de care se cuvine să fugi ca de ciumă. În 1688, contele d’Avaux, ambasador al lui Ludovic al XIV-lea în Provinciile Unite, este atent la protestanţii care, venind din Franţa, sosesc în mare număr acolo, chiar după trei ani de la revocarea edictului de la Nantes. Unul dintre ei abia

a sosit, un anume Monginot, „mare ca un uriaş notează el, şi care cred că e gascon [...] El a trecut vreo patru zeci de mii de scuzi. Am vorbit cu el astăzi dimineaţă. Este un om care are multe afaceri, *scrie ziua şi noaptea*" (110). Subliniez această ultimă propoziţie neaşteptată şi care n-ar trebui să fie neaşteptată: ea se alătură imaginii tradiţionale a lui Alberti, a negustorului „cu degetele pătate de cerneală".

Informaţia nu rămâne mai puţin aleatorie. împrejurările se modifică, „medalia se poate întoarce".

O eroare de calcul, o întârziere a curierului, şi negustorul a pierdut o şansă. Dar la ce bun să recapitulăm „afacerile bune pe care le-am scăpat", scrie Louis Greffulhe fratelui său (Amsterdam.

30 august 1777). „Nu în urma ta, ci în faţă trebuie să priveşti în cariera comerţului, iar dacă cei care o urmează se îndeletnicesc cu cercetarea trecutului, nu se află unul singur care să nu fi întâlnit de 100

de ori norocul să facă avere sau să calicească, şi dacă în sinea mea socotesc toate afacerile bune pe care le-am lăsat, ar fi destule încât să mă spânzur".

(111)... 52

Alai ales informaţia fructuoasă nu se prea dă în vileag, în 1777, Louis Greffulhe scrie unui negustor din Bordeaux, asociat cu el într-o afacere cu indigo: „Luaţi aminte că, dacă afacerea se află, am încurcat-o. O să se întâmple şi cu acest articol ce s-a întâmplat cu multe altele, unde, de cum se arată concurenţa, nu mai găseşti nici apă de băut" (112). La 18 decembrie, în acelaşi an, când războiul din America se transformă în război general, el scrie: „Prin urmare, este de cea mai mare trebuinţă să facem şi imposibilul spre a fi deplin încredinţaţi şi mai iute ca oricine de înştiinţarea a ceea ce o să se întâmple" (113). „Mai iute ca oricine": dacă primeşti un pachet de scrisori pentru tine şi alţi negustori, recomandă *un Trattato dei buoni costumi*, al cărui autor este şi el negustor, deschide-le mai întâi pe ale tale. Şi pune-te pe lucru. După ce orânduieşti afacerile tale, ai timp să le dai şi celorlalţi scrisorile (114). Asta în 1360. Dar iată, în zilele noastre, în ţările noastre, cum ştie fiecare, de liberă concurenţă, scrisoarea pe care o puteau primi, în 1973, câţiva *happy few*, invitaţi să facă un foarte costisitor şi preţios abonament, dând dreptul la primirea săptămânală a câtorva foi dactilografiate de informaţii cu prioritate: „Sunteţi perfect

conştient că o informaţie divulgată îşi pierde 90% din valoare. E mai bine să ştii cu două sau trei săptămâni înaintea altora", acţiunea dumneavoastră va avea de câştigat de aici „considerabil, în siguranţă şi în eficacitate". Cititorii noştri „nu uită că au fost primii informaţi despre iminenţa demisiei primului ministru şi despre apropiata devalorizare a dolarului"!

p organizează legături ultrarapide între da şi Anglia, cu ajutorul unor bărci uşoare: Plecarea de la Catwyk, din apropiere de Skerve-Speculatorii din Amsterdam, al căror joc, cum am spus, e legat de informaţii, adevărate sau false, menipuiseră şi ei un serviciu de informare cu prin°" *? te/ Aflăm lucrul acesta întâmplător, în august i /y, în momentul de panică provocat de intrarea note! i/anceze în canalul Mânecii. În loc de a folosi servicral regulat al *pacheboturilor*, speculatorii olanoezi oi nin, în Olanda, sosirea în apropiere de Harwisht în Anglia, la Soals, „unde nu există port, ci q simplă radă, ceea ce nu întârzie cu nimic"... Şi iată timpii-record: Londra-Soals, 10 ore; Soals-Catwyk, 12 ore; Catwyk-Haga, 2 ore; Haga-Paris, 40 ore. Adică Londra-Paris în 72 ore (115).

Lăsând de o parte informaţiile speculative, ceea ce voiau să afle în primul rând negustorii de altă dată este ceea ce am numi noi astăzi conjunctura scurtă, în limbajul epocii dărnicia sau strâmtoarea pieţelor. Aceste cuvinte (împrumutate de toate limbile europene din jargonul negustorilor italieni: *larghezza* şi *streiezza*) semnalează fluxurile şi refluxurile conjuncturii. Ele dictează jocul variabil pe care ai interes să-l adopţi, în funcţie de faptul că marfa, sau banii, sau creditul (adică scrisorile de schimb) abundă sau nu pe piaţă. Casa Buonvisi scrie la 4 iunie 1571 din Anvers: „Dărnicia de bani peşin ne face să ne îndreptăm grija către marfă" (116). Am văzut că Simon Ruiz nu arată aceeaşi cuminţenie atunci când, cu cincisprezece ani mai târziu, pieţele Italiei sunt dintr-odată inundate de bani peşin. El tună şi fulgeră şi consideră aproape o ofensă personală faptul că prea marea *larghezza* de la Florenţa a lăsat în aer obişnuitele lui afaceri cu scrisorile de schimb.

Este adevărat că el nu prea înţelege situaţia. În această epocă, practica negustorească acumulase destulă experienţă; negociantul ştie să joace pe termen scurt, lovitură după lovitură. Dar a fost nevoie de timp pentru ca regulile elementare care luminează pentru noi

economia de altă dată să intre în conştiinţa colectivă, chiar în cea a negustorilor, chiar în cea a istoricilor. În 1669, Olanda şi Provinciile Unite sunt bătute de un belşug de marfă nevândută (117): toate preţurile cad, afacerile aţipesc, corăbiile nu se mai navlosesc, magaziile şi oraşul sunt ticsite de stocuri nevândute. Câţiva mari negustori continuă totuşi să cumpere: ei socotesc că acesta este singurul chip de a împiedica o prea mare depreciere a stocurilor pe care le deţin şi au o spinare destul de tare ca să-şi îngăduie această politică îndreptată împotriva tendinţei de scădere continuă a preţurilor. În schimb, toţi negustorii olandezi, şi împreună cu ei ambasadorii străini, discută luni de zile la rând despre această pană anormal prelungită, care îngheaţă progresiv afacerile, despre cauzele ei, fără să înţeleagă mare lucru. Ei îşi dau totuşi seama până la urmă de rolul recoltelor proaste din Polonia şi Germania; acestea au declanşat ceea ce pentru noi reprezintă o criză tipică de Vechi Regim. A apărut o grevă a cumpărătorilor. Dar este suficientă această, explicaţie? Olanda are atâtea săgeţi în tolbă, în afară de griul sau secara din Polonia şi Germania, încât este vorba fără doar şi poate de o criză mai generală, neîndoielnic europeană, iar acest fel de criză în salturi nu este nici astăzi perfect clară.

Atunci să nu cerem prea mult acestor oameni cărora chiar gândirea economică a timpului lor le rămâne atât de adesea străină. Dacă se hazardează în această direcţie, când şi când, o fac de nevoie: le trebuie argumente ca să-l convingă pe prinţ sau pe ministru, ca să evite adoptarea sau ca să provoace revocarea unei hotărâri, un decret care îi ameninţă, ca să apare un proiect mirific, atât de folositor interesului general încât ar merita, desigur, să fie susţinut prin privilegii, monopoluri sau subsidii. Ba încă, cu asemenea prilejuri, ei nu ies deloc din cadrul strâmt şi cotidian al meseriei lor. La drept vorbind, ei nu încearcă decât indiferenţă sau iritare aţă de primii economişti, contemporanii lor. Când a apărut *La Richesse des Nations* (1776), Sir John Pringle ţipă că de la un om care n-a practicat comerţul nu se poate aştepta ceva ca lumea în acest domeniu, la fel ca de la un avocat care s-ar apuca să vorbească despre fizică (148)! „Economiştii" stârnesc cu uşurinţă râsul, cel puţin printre oamenii de litere. Printre cei pe care îi înveselesc se numără Mably, încântătorul Sébastien Mercier sau chiar Voltaire (*L'Homme aux quarante* 55 *ecus*).

„Concurenţa fără concurenţă" (119)

O altă piedică, o altă stingherire pentru negustor o reprezintă reglementarea exactă şi greoaie a *pieţii publice* ingeneral. Marele negustor nu este singurul care vrea să scape de ea. Sistemul *pieţei private*, descris de A. Everitt (120), este răspunsul, vizibil pretutindeni, la cererile unei economii de piaţă care creşte, se accelerează, se transformă, care solicită spiritul întreprinzător pe toate nivelele. Dar în măsura în care acest sistem este adesea ilegal (mult mai puţin tolerat în Franţa, de pildă, decât în Anglia), el rămâne limitat la grupe de oameni activi care, atât prin preţuri cât şi prin volumul şi rapiditatea tranzacţiilor, lucrează deliberat în scopul de a scăpa de constrângerile şi supravegherea administrativă care continuă să acţioneze pe pieţele publice tradiţionale.

Avem deci două circulaţii, una a pieţii supravegheate, alta a pieţii libere sau care încearcă să fie liberă. Dacă ar fi cu putinţă să le cartografiem, una cu albastru alta cu roşu, am vedea că se deosebesc una de alta, dar şi că se însoţesc şi se însumează. Problema ar fi să ştim care este cea mai importantă (la pornire şi chiar mai departe, cea veche); care este cea mai loială, cea mai cinstit concurenţială şi regulatoare; pe deasupra să ştim dacă una este în stare să pună mâna pe cealaltă, s-o capteze, s-o facă prizonieră a ei. Privită mai îndeaproape, vechea reglementare a pieţelor, cea ale cărei amănunte caracteristice le descoperim de n-ar fi decât în *Trăite de la police* a lui Delamarre, vădeşte intenţii care ţintesc să apere adevărul pieţii şi interesele consumatorului urban. Dacă toate mărfurile trebuie să se scurgă obligatoriu în piaţa publică, aceasta devine instrumentul unei confruntări concrete între ofertă şi cerere, iar tarifarea schimbătoare a pieţii nu mai este decât expresia acestei confruntări şi un fel de a apăra concurenţa reală, între producători, ca şi între revânzători. Creşterea schimburilor condamna inese>

vitabil, pe termen mai lung sau mai puţin lung, această reglementare silnică până la absurd. Dar tocmeala directă de pe piaţa privată nu ţinteşte doar eficienţa: ea tinde de asemenea să elimine concurenţa, să promoveze la bază un microcapitalism care, în substanţă, urmează aceleaşi căi ca şi capitalismul activităţilor superioare de schimb…

Procedeul cel mai obişnuit al acestor microcapitalişti care fac,

câteodată repede, o mică avere, este, într-adevăr, plasarea în afară de preţurile pieţ îi datorită avansurilor de hani şi jocurilor elementare ale creditului: cumpărarea griului înainte de seceriş, a lânii înainte de tuns, a vinului înainte de cules, dirijarea preţurilor folosind stocarea bunurilor şi, până la urmă, ţinerea producătorului la cheremul lor.

Cu toate acestea, în domeniile care au atingere cu aprovizionarea cotidiană, e greu să mergi foarte departe fără a trezi pofta de răzbunare şi nemulţumirea populară, fără a îi denunţat – şi în Franţa denunţurile sunt adresate magistratului de poliţie al oraşului, intendentului sau chiar Consiliului de comerţ, de la Paris. Deliberările celui din urmă dovedesc că până şi afaceri aparent neînsemnate sunt luate de el foarte în serios: se ştie astfel, în înalt loc, „că este foarte primejdios" să iei măsuri nesăbuite „având atingere cu grânele", că asta înseamnă să te expui la nemulţumiri şi la reacţii în lanţ (121). Şi atunci când nişte mărunte afaceri frauduloase sau, în cel mai bun caz, ilegale reuşesc cel puţin o vreme, să scape de priviri indiscrete şi să instituie un monopol fructuos, lucrul acesta se întâmplă pentru că ele depăşesc eşalonul pieţii locale şi sunt în mâinile unor grupuri bine organizate, înzestrate cu capitaluri.

O afacere de anvergură este, astfel, cea pusă pe picioare de către un grup de negustori asociaţi cu mari măcelari ca să devină stăpânii aprovizionării Parisului cu carne. În Normandia, Bretania, Poi«cu, Limousin, Bourbonnais, Auvergne şi Charo-ais\ Pentru ei lucrează întovărăşiri de negustori d «târguri care se înţeleg între ei să deturneze spre târgurile pe care le frecventează, urcând preţurile, vitele care în mod obişnuit s-ar îndrepta spre pieţele de baştină, şi să-i facă pe *herbagers* (pe erescători) să nu le trimită la Paris unde, spun ei, măcelarii sunt foarte proşti plătitori. Compară atunci, chiar ei, de la producători, „ceea ce are urmări mari, explică un raport amănunţit adresat controlorului general al Finanţelor (iunie 1724), căci cumpărând ei vitele în tovărăşie şi acestea fiind mai bine de jumătate piaţa de la Passy, ei pun acolo preţul pe care îl vor ei, căci trebuie să cumperi de la ei" (122), A fost nevoie de nişte indiscreţii pariziene pentru ca să fie scoasă la iveală natura acestui trafic care concentrează la Paris activităţi inocente în aparenţă şi risipite între mai multe zone de creştere a animalelor, foarte îndepărtate unele de celelalte.

O altă afacere de anvergură: în 1708, un raport adresat

Consiliului de comerţ (123) denunţă „corpul […] foarte numeros al negustorilor de unt, brânză şi alte mărfuri de-ale gurii […] vulgar numiţi la Bordeaux unsuroşii (*graisseux*)”. Şi grosiştii şi detailanţii sunt grupaţi cu toţii într-o „societate secretă” şi, în 1701, la izbucnirea războiului, „făcuseră mari magazii de aceste mărfuri”, punându-le apoi preţuri mari. Ca să pareze lovitura, regele acordă paşapoarte străinilor ca să aducă în Franţa aceste produse alimentare, în pofida războiului. Răspunsul „unsuroşilor”: ei cumpără „toate încărcăturile… de acest fel care veneau în port”. Iar preţurile se menţin ridicate. Până la urmă, ei au câştigat mulţi bani „prin acest fel de monopol”, adaugă raportul, care propune un mijloc destul de complicat şi neaşteptat de a le lua ceva din ei. Toate acestea sunt adevărate, citim într-un comentariu făcut pe marginea memoriului. Dar trebuie să ne gândim de două ori înainte de a ne lua de aceşti negustori „căci se spune că printre ei sunt mai bine de 60 care sunt foarte bogaţi” (124).

Tentativele de acest fel nu sunt rare, dar noi le cunoaştem, datorită intervenţiilor administrative, numai pe acelea care sfârşesc prost. Aşa, în 1723, în Vend & nois samsarii de vin au ideea să monopolizeze, în ajunul culesului, toate poloboacele. Podgorenii şi locuitorii fac plângeri şi se face oprire zişilor samsari să cumpere poloboace (125). În 1707 sau 1708, gentilomii – sticlari de pe râul Biesme sunt cei care se ridică împotriva a „trei sau patru negustori care s-au făcut cu totul stăpâni pe comerţul de *caraffons* [sticle mari], pe care le îndrumă la Paris, şi, fiind bogaţi, au scos din el pe cărăuşi şi pe alţii mai puţin deprinşi cu asemenea lucruri” (126). Şaizeci de ani mai târziu, un negustor din Sainte-Menehould şi un notar din Clermont-en-Argonne au aceeaşi idee. Ei întemeiază o societate şi, timp de zece luni, tratează cu „proprietarii tuturor sticlăriilor” de pe valea Argonnului, „ca să devină singuri stăpâni ai tuturor sticlelor din fabricile lor timp de nouă ani, cu clauză expresă să nu vândă din ele decât numai ei [societăţii despre care este vorba] sau pe socoteala ei”. Rezultatul: podgorenii din Champagne, clienţi obişnuiţi ai acestor sticlării din apropierea lor, văd că dintr-odată preţul sticlelor a crescut cu o treime. În ciuda a trei recolte slabe şi, drept consecinţă, a unei cereri nu prea bogate, „această societate de milionari, care ţine în mână întreaga producţie a fabricilor, nu vrea să coboare preţul ce a socotit de cuviinţă a-l pune şi aşteaptă chiar ca un an bun să îi dea […]

mijlocul de a-l scumpi şi mai mult". Plângerile, din februarie 1770 ale primarului şi magistraţilor orăşeneşti din Eper-nay, sprijinite de către oraşul Reims, îi înfundă pe „milionari": cu demnitate, dar în grabă mare, ei anulează contractele (127).

Monopolurile sau aşa-zisele monopoluri ale negustorilor de fier, pentru a pune mâna pe o întreagă parte a producţiei forjeriilor regatului, sunt afaceri neîndoielnic mai serioase. Ne-ar place să fim mai amplu informaţi, dar documentele noastre sunt prea lapidare. Prin 1680, un memoriu denunţă „cabala formată între toţi negustorii din Paris" care se aprovizionează cu fier din străinătate ca să poată aduce la cheremul lor pe stăpânii forjeriilor franceze. Ei se adună în fiecare săptămână, 59 acasă la unul dintr-ai lor, în place Maubert, fac

— i-j-c5>Le, propriile *t t* schimli °".

alta tentativă, în 1724 a de vizare (*12R*\: *vatoi* care redactează aceste rapoarte destinate cianţi bogaţi" din Lvon/î<omirtmineză» doinel Tcontrolului general şi care se indignează într-o e Vinovaţii sau aşa zişii amândouă cazur° – bună zi cu Jumătate gura e adevărat, de acest

Pe ce au mai sfârâit că sântv-D°Va-i riPostează j, monopol de cumpărare rezervat pungilor mari: găsesc autorităţi care să d inv. inuiti Pe nedrept „Oamenii de rând> scrie el nu „Sgă nimic dar n-a lor. Şi scapă în oricoepună Mărturie în favo? aceasta' nePutând să facă mari cumpărături. Dacă a nevinovăţiei *să z* răzbunării public's" ar Porunci ca fiecărui particular din acest oraş întrebarea c'înr J + *a*. *PuterH* Jor? *hi n*? – **'*1* fie îngăduit a cumpăra 4 – 6 *raziere*, aceasta «rziu în!"? Citeşti; cu vreo «„— i „iip? 1 ar linişti publicul" (132).

— „otiizeci de

— marcie 1789, ce scriu deputaţii u-cifuiui şi anume că fierul joacă un rol foarte important pe piaţa Lyonului şi că „tocmai negustorii Ionezi", obişnuiţi ai târgurilor din Beaucaire, „sunt cei ce dau avansuri stăpânilor forjeriilor din Franche-Comte şi din Bourgogne" (130).

În orice caz, există neîndoielnic mici monopoluri adevărate, piezişe, apărate de uzanţe locale, care intră atât de bine în obiceiuri încât nu mai provoacă sau aproape că nu provoacă nici măcar proteste. Din acest punct de vedere, să admirăm şiretenia simplă a negustorilor de grâu din – kerque. Atunci când o navă străină vine – " în port încărcătura ei H o «— anului *msms* lă

PîţU to; – SUnfi Dd Prod «eltori) O

priveşte, prot>rii] O e. * a ca să schijuj, *mz-era* obişnuită, şi veţi înţelege pe modestul observ

1 C vân70T". /.». °vfit.nr rare redactează areste rannarte Hpstinnto inov nou întrebarea

Monopolurile la scară internaţională

Dar să schimbăm scara şi să trecem la marele negoţ al exportatorilor-importatorilor. Exemplele precedente ne îngăduie să prevedem câte înlesniri şi câtă impunitate poate da comerţul la distanţă – de fapt scăpat de sub supraveghere, date fiind distanţele dintre diferitele locuri de vânzare şi Hintr»

câtă impunitate poate da comerţul la distanţă – de fapt scăpat de sub supraveghere, date fiind distanţele dintre diferitele locuri de vânzare şi dintre actorii «implicaţi în aceste schimburi – celui ce irreo SEJ ocolească piaţa, să înlăture e – un monopol de drept sau de fapt*le* oferta de cerere, într-un asenu lanţ. Con-circuite ale suficient, credit pe în sfârşit asociaţi f de procedee neg *de* înşiruie pentru o serie discutabile şi

chet-X S, aiot-J-" (1646) Je care apasă sarma Zr *e* de 0 Presiune «f? le trimit în Martinica, aşa fel încât marfa din sunt mari cumpărăt? at al Franţei Olfin „Europa să fie destul de rară făcând ca Preţurile să

N f de vifluri şi de rarh crească, câteodată fabulos iar zahăl i ea affenevf înurile d O J l *devenit L*

apasă sarma Zi *e* de 0 Presiune «f? le trimit în Martinica, aşa fel încât marfa din t mari cumpărăt? at al Franţei Olfin „Europa să fie destul de rară făcând ca Preţurile să nantes, untje afum» de vifluri şi de rarh crească, câteodată fabulos, iar zahărul care se ia gency theaaffenevf BDĂ nurile de Orléans rfJ.*de* acol° să fie cum Părat cât mai aproape de dată a „a *di L*?? *S* Tours Ai recoltei ca să fie şi mai ieftin-Orleans rfJ.*de* acol° să fie cul".

It L?? Tours' Anjo u şi recoltei ca să fie şi mai ieftinânm, u*" bazele or *de* art; Tentaţia cea mai frecventă, la drept vorbind l"; 1, şi în acest ţinut al r soluţia cea mai uşoară este să ajungi la institui„a dat înapoi în ch*i* >O; rea unui monopol asupra cutărei sau tăi a fi

a devenit incit viile s-au –ţia cea mai uşoară este să ajungi la instituiunui monopol asupra cutărei sau cutărei mărfi argă difuzare

Desigur au existat întd rei, *culturagnZi7 f şi* to a

dios. Belşugul D „a dat înapoi în chiD „* rea unui monopoi asupra cutărei sau cutărei mărfi cători să joacă™x „T de Vin „şi este n-” *? de laş difuzare-Desigur, au existat întotdeauna rachiul înseamnă? 1 „să-i facă rachi” «? inono Poluri frauduloase, ascunse sau afişate cu um de apropiate scad aceste * & oJandezi le este nî uite de culesi d

ezer combustib?» rele, tocmească foc; rezervele ne., mare consum de lem insolenţă, cunoscute de către toţi, câteodată având combustihil”!…

— Unlor. apropiata «„/ ne <l binecuvântarea statului. După Henri Pirenne (135), mească *vânturi* «oJandezi le este n „ţăranilor o înainte de culesei da., Pe care nici chiar A, Ce este Un fel de d Dimpotrivă ei rim – CON tiânW J° n Cadrul la începutul secolului al XIV-lea, la Bruges, Robert de Cassel era acuzat „că încearcă să instituie o *ininghe* pentru a cumpăra tot alaunul importat în Flandra şi a-i stăpâni preţul”. Orice firmă, de altfel, tinde să creeze propriul sau propriile sale

— «uumr mon°P.oluri-Chiar fără să vrea acest lucru în mod umăndea7 i; Tsăff a UDească” sâdeaoarv!! 1 S l™* *YTA*? °*deja A* Care controlează la sfâr-Pieţii, după cu” esaneplatit Pânălaurmăla, T şi seco ulu, al XV-lea jumătate din traficul după cules, este o?” „Căderea Preţurilor *Ami* „Barcelonei tinde să monopolizeze acest sP «ne ghidul nosâr? de COPIJ«Domnii-C°merţ De altfel încă din această epocă.

Judecători deplia a „3 Stfel *siW* săoi *T*” C° trebuie să înţelegem prin monopol

O a tă *solutâe*. *li* fPra Pt-uivinului? 1” Peutinger, istoriograf al Augsburgului, dar «după feiâf *Teiardi* Panilor Tofow li. Şi> *7* *? * * * prieten al cu & stori: «repede «ei din S? în Germania *asZT lln* – *t**, adevărat că s-a însurat cu o fată din dibăcie a pe

*

Imp pe Zf – al vaselor ei i multe ori e „tzi mai Lungit de l manufactt 1 *or* atăsii în Anali/”.

lti vileag> şi anume sârid

engizşti în Tif. Plt manufactt 1 *o*

(„4). Asta înseamnă P – al matăsii în Anali/.

* «Tot aşa neîocaa-SICH – ştigi *ÎQ* două *Pluti* da«ttt i-fi-B? d S

ch blică în Germania secolului al XVI-lea, cu un adevărat cal de bătaie, atunci când era ş

§Sei> Welser a – u™esc opinia puUriaşe ale reţelelor de care întreaga Germanie. În I mici tem Pentru propornesc războiul împotriva dit l h

Kuă0 „*hî & 13* mai «*

Iuţionar care este Ulr. Vh °a adevăratul rev te diatribele sale că? tJON Hutten nu S Pământul Germanie? «i aI f3 metalelor, de S Pe dinafară ci mii. i9 – aI Cnuturilor vecin.

ce nu se pot lipăi ea DID – eml";

mjj îi din Amsterdam umplu, până la refuz, celt Tcinci sau şase caturi ale magaziilor, până, te „atât încât, în ajunul războiului de succesiune Spaniei, de pildă, corăbiile nu mai ajung să descarce, din lipsă de loc.

nici *în* loc de nn – 16 ostracizarea piele

„Zmpocrjva capitalismului;

acuza luxul sau puterea comerţului la

Monopolurile sunt o chestiune de forţă, de şiretenie, de inteligenţă. În secolul al XVII-lea, olan dezii trec drept maeştri în această artă. Fără ani opri la istoria prea cunoscută a celor doi prinţi ai comerţului cu arme, Louis de Geer, datoriţi turnătoriilor sale de tunuri din Suedia, şi cumnatul său, Elias Trip, datorită faptului că deţine arama suedeză, să notăm că întregul mare comerţ de la Amsterdam este dominat de grupuri restrânse de mari negustori care dictează preţurile unui însemnat număr de produse imnm> + – şi ulfii» *Ar** u".

1 ageţ g

rurală şi ora?!

Profitând de superioritatea sa, la începutul secolului al XVII-lea, negoţul olandez exploatează chiar Anglia, aşa cum exploatează şi ţinuturile Loarei: cumpărături directe de la producător, „*at the first hand and at the cheapest seasons of the vear*" (141) (şi asta adaugă o nuanţă la *private marketul* descris de Everitt), prin intermediul agenţilor englezi sau olandezi care străbat zona – " ik e; nrşele; reducere la preţurile de cumpă-iăti în bani peşin sau prin plata unor rare, prin plăţi în bani peşin sau prin plata unor avansuri pentru stofe încă neţesute, pentru peşte încă nepescuit. Rezultatul: olandezii

livrează în străinătate produsele franceze şi engleze la preţuri egale sau inferioare preţurilor din Franţa sau din Anglia ale aceloraşi produse – situaţie care uluieşte mereu pe observatorii francezi şi căreia ei nu îi găsesc o altă explicaţie în afară de preţul redus al navlului olandez!

În Baltica, o politică asemănătoare a asigurat olandezilor o dominaţie aproape absolută a pieţelor Nordului.

…«mii pracuwi *monopoluri* sunt magaziile uriaşe, mai încăpătoare, mai costisitoare decât nişte nave mari, în care izbutesc să stocheze o cantitate *de* grâu care acoperă consumul Provinciilor Unite pe zece sau doisprezece ani (1671) (140), heringi sau mirodenii, postav englezesc sau vin franţuzesc, salpetru din Polonia sau din Indiile orientale, aramă din Suedia, tutun din Maryland, cacao din Venezuela, blănuri ruseşti şi lână spaniolă, cânepă din Baltica, mătase din *T-a-*™-4 –".

În 1675, când apare *Le Parfait Ne gociant* a lui Jacques Savary, englezii izbutiseră să se infiltreze în Baltica, cu toate că partajul între ei şi olandezi era încă inegal. Pentru francezi, care ar fi vrut să pună şi ei un picior pe acolo, greutăţile se înmulţesc din senin. Una dintre ele, destul de importanţă este adunarea capitalului necesar deschiderii jocului. Într-adevăr, mărfurile trimise în Baltica se vând acolo pe credit şi, în sens contrariu, totul se cumpără acolo pe bani peşin, în *rixdali* «e argint „care au curs pretutindeni în Nord".

or, Pe ham i

* – uWW1, pe *b*… – r-yuniuic, de ceşti rzaria Zi trebuie cumpăraţi la Amsterdam să stochezi şi să asten-/1" ŞI mai hine în avans Hamburg; mai trebuie să ai acolo corespon Dacă se vestestei f °ci) creş Preţuri mari la produsele stă – Care promite faine ímPuţi" ale, *ne-6*

cursului. Dacă se vestestei f °V°ci) cre Ştereadenţi pentru remitere. Sunt necesari corespondenţi Preţuri mari la produsă *U*? ™*01* care Promite şi în Porturile Balticei. Ultima greutate: piedicile

spuse de către englezi şi, şi mai mult, de către olandezi. Aceştia din urmă fac „tot ce pot ei, […] să-i îndepărteze de acolo şi să-i scârbea A ([pe francezi]… vânzând marfa lor cu mult în ieftin, chiar în pierdere mare, şi cumpărând-o cea localnică mai scump, aşa fel încât francezigăsind în acest lucru pierdere, să le piară poţi de a se mai

întoarce în aceste locuri altă dată. Sât nenumărate pilde de negocianţi francezi care g făcut comerţ în Nord şi care s-au ruinat acol prin acest rău chip de a lucra al olandezilor, îmbl siliţi să-şi dea mărfurile cu însemnate pierderi căci altfel nu le-ar fi vândut" (142). Această politică olandeză este vădit foarte conştientă. În septembrie 1670, când se organizează Compania frâu ceză a Nordului, De Witt este trimis în persoani la Danzig ca să obţină noi privilegii din partei Poloniei şi Prusiei, „pentru a o lua înaintea traficului pe care francezii ar putea să-l înceapi acolo" (143).

În anul precedent, în cursul teribilei crize de vânzare în pierdere despre care am vorbit, gândurile olandezilor, pe care ni le comunică Pomponne, nu sunt mai puţin revelatoare. Au sosit sau sunt pe cale să sosească optsprezece vase din Indii, Ce se poate face cu încărcătura lor într-un oraş supraîncărcat de stocuri? Compania nu vededecât un singur remediu: să inunde Europa „cu atâta piper şi pânzeturi de bumbac, şi la preţuri atât de ieftine, încât să abată alte naţiuni de la planul de a se duce după ele, îndeosebi Anglia. Acestea sunt armele cu ajutorul cărora s-au bătut întotdeauna aceşti oameni împotriva vecinilor lor în comerţ. Ele ar putea până la urmă să devină dăunătoare pentru ei, dacă, pentru a lua câştigul altora, ar fi siliţi chiar ei să se lipsească de el" (144). De fapt, olandezii sunt destul de bogaţi pentru a conduce acest fel de joc sau oricare altul. Mărfurile aduse în cantitate mare de această flotă se vând în vara anului 1669, negustorii din Amsterdam cumpărând totul la preţ bun, ca să menţină valoarea stocurilor anterioare (145).

Dar orice mare piaţă negustorească încearcă să pună mâna pe monopolul internaţional. Aşa pro

cedează Veneţia. La fel Genova. Jacques Savary explică pe larg lucrul acesta, referindu-se la preţioasa piaţă a mătasei brute (146), care joacă un rol esenţial în viaţa industrială franceză. Mătasea crudă de Messina serveşte mai ales la fabricarea *ferrandinelor* şi a moarurilor de Tours şi de Paris. Dar la ea se ajunge mai greu decât la mătasea de Levant, căci negoţul şi războaiele de ţesut din Florenţa, Lucea, Livorno sau Genova jinduie după ea. Practic, francezii n-au acces la vânzarea la prima mână. Genovezii domină de fapt piaţa de mătase siciliana şi eşti silit să te foloseşti de mijlocirea lor. Cu toate acestea, ţăranii producători îşi vând producţia în pieţele săteşti; trebuie îndeplinită o

singură condiţie, şi anume să plăteşti, peşin. În principiu, deci, libertatea comerţului există. În realitate, atunci când genovezii, ca atâţia negustori italieni, şi-au investit banul în pământuri, la sfârşitul secolului al XVI-lea, ei au ales „locurile cele mai bune şi cele mai bogate în mătase". Drept urmare, lor le este uşor să cumpere în *avans* de la ţăranii producători şi, dacă o recoltă îmbelşugată ameninţă să ducă la scăderea preţurilor, le e de ajuns să cumpere în târguri şi pieţe câteva baloturi la preţ mare pentru a face cursul să crească din nou şi pentru a da preţ stocurilor pe care le-au constituit dinainte. Pe deasupra, având drept de cetăţenie la Messina, ei sunt scutiţi de plata redevenţelor la care sunt supuşi străinii. De unde amara decepţie a doi negustori mătă-san din Tours, în înţelegere cu un sicilian, care sosesc la Messina cu 400.000 de livre, de ajuns, socotesc ei, să sfarme monopolul genovez. Acolo ei dau greş, iar genovezii la fel de dibaci ca olandezii, le dau o lecţie imediată, livrând la Lyon mătase cu un preţ mai mic decât cel pe care îl obţinuseră cei doi chiar la Messina. Este adevărat ca cei din Lyon, care erau, adesea, în această epocă actori ai negustorilor genovezi. sunt de conivenţă

047 rşti-a dacă ne luăm după un ra? °rt din i7 (

„Profită de acest lucru ca să păgubească manufacturile din Tours, Paris. Rouen şi Lille.

7 care sunt concurentele lor. Între 1680 şi 1700, la

Tours, numărul războaielor de ţesut ar fi scăzut de la 12.000 Ia 1 200.

Firește, cele mai mari monopoluri sunt cele de drept, şi nu numai de fapt, ale marilor companii negustoreşti, înainte de toate ale celor ce se ocupă de comerţul cu Indiile. Dar aici avem a face cu o altă problemă pentru că aceste companii privilegiate se constituie cu obişnuita conivenţă a statului. Vom reveni într-o clipă asupra acestor monopoluri care călăresc doi cai deodată, economicul şi politicul.

O încercare ratată de monopol: *piaţa coşenilei*, *în 1787*

Îi în

Pentru cel care ar socoti că supraestimăm rolul monopolului, iată istoria destul de uimitoare a unei speculaţii cu coşenila, *cochinilla*, insectă din Mexic din care se scoate un colorant roşu, *carminul*, *cârmâzul*. Ea este pusă la cale de către casa Hope în 1787, într-o epocă în care firma era o întreprindere uriaşă ocupânu-se pe scară mare cu

lansările de împrumuturi, împrumuturile ruseşti şi altele, pe piaţa Amsterdamului (148). De ce s-au aruncat aceşti mari mânuitori de bani într-o asemenea afacere? Mai întâi, fiindcă responsabilii firmei socotesc că în cursul unei crize, ale cărei origini urcă după ei la 1784, la sfârşitul celui de-al „patrulea" război contra Angliei, comerţul a fost prea delăsat în folosul împrumuturilor şi că, deci, a venit poate momentul să se mizeze pe marfă. Coşenila, furnizată de*Noua Spanie, este un produs de lux pentru vopsirea textilelor care, detaliu important, are avantajul de a se conserva. Dar, după informaţiile pe care le deţine, Henri Hope este convins că recolta ce urmează va fi mediocră, că stocurile existente în Europa sunt slabe (1750 de baloturi, se spune, înmagazinate la Cádiz, Londra şi Amsterdam), că, preţul fiind în scădere de câţiva ani la rând, cumpărătorii au avut tendinţă să nu cumpere decât pe măsură ce 68

u nevoie. Planul lui este, nici mai mult nici mai puţin, să cumpere la preţuri mici, în aceeaşi clipă (ca să nu alarmeze piaţa) şi pe toate pieţele dintr-odată, cel puţin trei sferturi din stocurile existente. Apoi să provoace creşterea preţului şi să revândă. Costul prevăzut al investiţiei: 1, 5 – 2 milioane de guldeni, adică o sumă uriaşă. H. Hope socoteşte că e cu neputinţă să piardă, chiar dacă marile câştiguri sperate nu se realizează. Pe fiecare piaţă, el îşi asigură complicitatea unei case; firma Baring din Londra intră chiar, cu o pătrime, în afacere.

Până la urmă operaţia a fost un fiasco. Mai întâi, din pricina crizei latente: preţurile nu urcă îndeajuns. Apoi, şi din pricina încetinelii poştei care impune întârzieri în transmiterea ordinelor şi în executarea lor. În sfârşit şi mai ales, pentru că pe măsură ce se fac cumpărăturile se observă că stocurile existente sunt infinit mai mari decât spuseseră informatorii. Hope se încăpăţânează să cumpere tot, la Marsilia, Ia Rouen, la Hamburg, chiar la Sankt-Petersburg, nu fără eşecuri pe parcurs. Până la urmă, are în mână de două ori mai mult decât stocul pe care îşi propusese să-l adune. Şi întâmpină mii de dificultăţi ca să-l desfacă, din cauza vânzării proaste din Levant, datorată războiului ruso-turc, şi vânzării sub preţ în Franţa, consecinţă a crizei industriei textile.

Pe scurt, operaţia se soldează cu pierderi importante, pe care superbogata firmă Hope le înghite fără să crâcnească şi fără să-şi întrerupă speculaţiile fructuoase asupra împrumuturilor străine. Dar

întreg climatul vieţii negustoreşti din epocă este luminat de acest episod şi de abundenta corespondenţă păstrată în arhivele firmei.

În orice caz, (având în vedere acest exemplu limpede, ne vom îndoi de pertinenţa argumentelor lui P.W. Klein, istoric al marii firme Tripp (149). El nu neagă nicio clipă, dimpotrivă, că în secolul al XVII-lea, la Amsterdam, orice mare negoţ se construieşte pe baza unor monopoluri mai mul\sau mai puţin perfecte, în orice caz reîncercate iară încetare, căutate fără încetare. Dar justificarea monopolului, după opinia lui, ar consta în faptul că el este condiţia dezvoltării economice, chiar condiţia creşterii. Monopolul ca atare, după cum explică el, înseamnă o asigurare împotriva numeroaselor riscuri care pândesc comerţul, înseamnă securitate, şi fără securitate nu există investiţii repetitive, nu există lărgire continuă a pieţii, nu există căutare de tehnici noi. Dacă, poate, morala îl condamnă, economia (şi de ce să nu zicem binele general) profită până la urmă de pe urma monopolului.

Pentru a accepta această teză ar trebui să fim convinşi încă de la pornire de virtuţile exclusive ale întreprinzătorului. Nu ne vom mira că Klein se referă la J. Schumpeter. Dar progresul economic, spiritul întreprinzător şi inovaţia tehnică vin oare întotdeauna de sus? Numai marele capital le poate provoca? Şi dacă revenim la cazul concret al firmei Hope urmărind monopolul coşenilei, în ce măsură caută aceasta o securitate? Nu acceptă ea mai degrabă riscurile speculaţiei? Şi ca să terminăm, ce anume inovează ea? în ce măsură serveşte ea interesul economic general? Trecuse mai bine de un secol de când coşenila devenise, fără intervenţia olandezilor, regina materiilor colorante, o marfă „regală" pentru toţi negocianţii din Sevilla. Stocurile pe care Hope le urmăreşte prin toată Europa sunt repartizate acolo în conformitate cu regula nevoilor industriale şi aceste nevoi sunt, sau ar trebui să fie, cele ce conduc de jocul. Ce avani taj ar avea industria europeană dacă stocurile de coşenila, adunate într-o singură mână, şi-ar ridica brusc preţul, acesta fiind scopul recunoscut, al operaţiei?

De fapt, P.W. Klein nu vede că tocmai ansamblul poziţiei Amsterdamului este un monopol ca atare şi că monopolul nu înseamnă căutarea securităţii, ci a dominaţiei. Întreaga lui teorie ar fi valabilă numai cu condiţia ca ceea ce este bun pentru Amsterdam să fie bun şi pentru restul lumii, ca să parafrazăm o formulă prea cunoscută. 70

perfidia monedei

Există şi astfel de superiorităţi negustoreşti, şi altfel de monopoluri, care rămân invizibile chiar pentru beneficiarii lor, într-atâta sunt de fireşti. Activitatea economică superioară, aglomerându-se în jurul posesorilor de mari capitaluri, fabrică, într-adevăr, structuri de rutină, care îi favorizează de pe o zi pe alta, fără ca ei să-şi dea întotdeauna seama de acest lucru. În mod deosebit, pe planul monedei, ei se află în poziţia comodă a unui posesor de valută forte care ar trăi astăzi într-o ţară cu monedă depreciată. Căci, practic, numai bogaţii vântură sau păstrează monedele de aur şi argint, în timp ce oamenii de rând nu pun mâna pe altceva decât pe banii de bilon sau de aramă. Dar aceste diverse monede acţionează unele în raport de altele aşa cum ar acţiona, juxtapuse într-o aceeaşi economie, nişte monede forte şi nişte monede slabe între care s-ar dori menţinerea unei parităţi fixe – operaţie imposibilă la drept vorbind. Fluctuaţiile nu încetează niciodată.

Într-adevăr, pe vremea bimetalismului sau mai degrabă a trimetalismului, nu a existat *o* monedă, ci *nişte* monede. Şi ele se duşmănesc una cu alta, sunt opuse una alteia ca îmbelşugarea şi lipsa. Jakob van Klaveren (150), economist şi istoric, greşeşte atunci când socoteşte că banul este ban pur şi simplu, oricare ar fi forma sub care se prezintă: aur, argint, aramă sau chiar hârtie. Tot aşa fiziocratul Mercier de La Riviere, care scrie în *Enciclopedie*: „Banul este un fel de fluviu pe care se cărăuşesc lucrurile comercializabile". Nu, sau dacă da, atunci să punem cuvântul *fluviu* la plural.

Aurul şi argintul se ciocnesc. *Ratio* dintre cele două metale atrage după sine, la nesfârşit, deplasări puternice de la o ţară la alta, de la o economie la alta. La 30 octombrie 1785, o hotărâre franceză (151) stabileşte relaţia aur-argint la 1: 15, 3, faţă de 1: 14, 5 cât fusese mai înainte, în scopul de a opri fuga aurului în afara regatului. La Veneţia ca şi în Sicilia, în secolul al XVI-lea şi mai târziu, 1 am mai spus lucrul acesta, supracotarea aurului face din acesta o monedă rea, nici mai mult nici mai puţin, care o alungă pe cea bună, în conformitate cu pseudolegea lui Gresham. Cea bună în cazul acesta, este argintul, metalul alb, pe atunci necesar în comerţul cu Levantul. În Turcia, unii şi-au dat seama de această anomalie şi, în 1603, sosesc la Veneţia o mulţime de *zecchini*, monede de aur, care se schimbă avantajos, dat fiind cursul pieţii. Întregul ev mediu monetara stat în Occident sub

semnul dublului joc al aurului şi argintului, cu mişcări sacadate, cu răsturnări, cu surprize, pe care le va mai cunoaşte şi epoca modernă, dar într-un grad mai scăzut.

A profita de acest joc, a alege între metale. În funcţie de operaţia pe care o întreprinde, după cum plăteşte sau încasează, nu este dat oricui. ci numai privilegiaţilor, prin mâinile cărora trec cantităţi importante de bani sau de titluri de credit, în 1567, Le sieur de Malestroit putea scrie fără riscul de a se înşela: moneda este „o cabală pe care puţini oameni o înţeleg" (152). Şi, firește, cei care o înţeleg profită de acest lucru. Astfel, spre mijlocul secolului al XVI-lea, se înregistrează o adevărată reclasare a averilor atunci când aurul îşi restabileşte întâietatea ca urmare a intrărilor continue de metal, alb din America. Până atunci metalul alb fusese valoarea rară (relativ), deci sigură, „moneda orientată spre tezaurizare, aurul detinând rolul de monedă a tranzacţiilor importante". Situaţia se răstoarnă între 1550 şi 1560 (135), iar negustorii genovezi sunt primii, pe piaţa Anversului, care joacă pe aur contra metalului alb şi care scot profit dintr-o apreciere pertinentă, în avans asupra aprecierilor celorlalţi.

Un joc mai general şi mai puţin vizibil, intrat într-un fel în obişnuinţele zilnice, este cel al monedelor sus-puse – aur şi argint – împotriva monedelor slabe – bilon (aramă amestecată cu puţin argint) sau aramă curată. Pentru aceste raporturi, Carlo M. Cipolla a folosit foarte timpuriu cuvântul *schimb*, nu fără a-l irita pe Raymond de Roover, din cauza confuziei evidente pe care o implică cuvântul (154). Dar a spune, aşa cum propune cel 73

din urmă, „schimb intern", sau ca J. Gentil de Silva „schimb vertical" – „adevăratul" schimb, i-a (monedelor şi scrisorilor de la o piaţă la alta, numit fiind „orizontal" – nu ne duce cu mult „nainte. Cuvântul schimb este folosit în continuare şi este rezonabil să fie aşa, pentru că este vorba de puterea de cumpărare, în monedă de rând, a banilor de aur sau de argint; de un raport impus (dar nu respectat, şi deci schimbător) între monede a căror valoare reală nu corespunde cotaţiilor lor oficiale. Dolarul, în Europa de după război, nu se bucura, în raport de monedele locale, de o, primă automată? Ori se vindea peste cursul oficial, la „bursa neagră", ori, foarte legal, o cumpărătură în dolari era însoţită de o scădere a preţului cu 10 – 20%. Această imagine ne îngăduie să înţelegem mai bine puncţia automată pe care

posesorii de monede de aur şi de argint o operau asupra ansamblului economiei.

Pe de o parte, într-adevăr, *toate* tranzacţiile mărunte ale comerţului cu amănuntul, produsele ţărăneşti de pe piaţă, salariile zilierilor sau meşteşugarilor se plăteau în monedă proastă. Cum spunea Montanari (1680) (155) monedele de rând sunt „*per uso della plebe che spende a minuto e vive a lavoro giornaliere*", pentru oamenii de rând care fac cheltuieli mărunte şi trăiesc muncind cu ziua.

Pe de altă parte, monedele inferioare se depreciază neîntrerupt în raport de monedele forte. Oricare ar fi situaţia monetară la scară naţională, oamenii de rând suportă astfel, de-a lungul timpului, paguba unei devalorizări neîntrerupte. Aşa la Milano, la începutul secolului al XVII-lea, moneda măruntă e formată din bănuţi, *le terline* şi *le sesine*, care, odinioară din bilon, au devenit simple bucăţi de aramă; conţinând puţin argint, *1 P*a *Pa9 Hole* sunt de o valoare ceva mai ridicată.

ei ine Ze şi *sesinele*, şi cu concursul neglijenţei statului, sunt în fond monede fiduciare al căror Curs scade neîncetat (156). Tot aşa, în Franţa, în ugust 1738, d'Argenson notează în *Jurnalul* „A apărut azi dimineaţă o scădere privind monedele de doi *soli*, care este de doi *liards*; ast înseamnă un sfert din total, ceea ce este mult" (157) Toate acestea au nişte consecinţe. În oraşe] industriale cu proletariat şi subproletariat, salariile monetare sunt trase în jos în raport cu preturii care urcă mai uşor ca ele. Aceasta este una dii cauzele pentru care se răscoală meşteşugarii iionez în 1516 şi în 1529. În secolul al XVII-lea, aceste devalorizări interne, care până atunci loviseră mă: ales marile oraşe, molipsesc ca ciuma oraşele mici târgurile în care îşi găsiseră adăpost industria şi masa meşteşugarilor. J. Gentil da Silva, de la care iau acest amănunt important, socoteşte că, în secolul al XVII-lea, Lyonul prinde în reţeaua exploatării sale monetare zonele rurale înconjurătoare (158). Evident, realitatea acestei posibile cuceriri ar trebui dovedită. În orice caz, este un lucru demonstrat că moneda nu este fluidul neutru despre care încă mai vorbesc economiştii. Moneda, minune a schimburilor, da; dar şi înşelătorie în slujba privilegiului.

Pentru negustor şi pentru oamenii avuţi, jocul rămâne simplu: trebuie să repui în circulaţie bilonul de îndată ce îl primeşti, să nu păstrezi decât banii buni, cu putere de cumpărare mult mai ridicată decât contrapartida lor oficială, în „monedă neagră" cum se spunea.

Acesta este sfatul pe care îl dă un manual comercial (1638) (159) casierului: „În plăţile pe care le face, să arunce banul care, în acea clipă, se găseşte în mai puţină cinste". Şi, bineînţeles, să adune cât se poate de multă monedă forte. Aceasta este politica Veneţiei care scapă regulat de bilonul ei. trimiţându-l, cu butoaiele, în insulele sale din Levant. Acelaşi lucru este şiretenia infantilă a negustorilor spanioli din secolul al XVI-lea care aduc aramă pentru a fi bătută în monetăria de la Cuenca, în Noua Castilie: ei împrumută aceeaşi» monedă de bilon meşterilor ţesători din oraş, care au nevoie de ea ca să cumpere materiile prime necesare atelierelor lor şi stipulează ca restituirea să se facă în bani de argint, în oraşele sau la târgurile în care meşterii îşi vând postavurile (160)

În 1574 la Lyon se interzice misiţilor „să iasă în calea mărfurilor spre a le acapara", dar şi „să umble prin hanuri sau case spre a cumpăra bani de aur şi de argint şi a pune preţ după voia lor" (161). În 1601, la Parma s-ar dori încetarea neîntârziată a activităţii zarafilor, *bancherotti*, acuzaţi că adună banii buni de argint şi de aur şi că îi scot din oraş, aducând aici monede de rând sau de proastă calitate (162). Iată cum procedează negustorii străini în Franţa, mai ales olandezii (1647): „... ei trimit agenţilor şi comisionarilor lor banii din ţara lor, stricaţi rău sau de titlu mult mai slab decât ale noastre. Şi ei plătesc cu aceşti bani marfa pe care o cumpără, păşirind banii cei mai buni din moneda noastră pe care îi trimit în ţara lor" (163).

Nimic mai simplu, dar, ca să reuşeşti, trebuie să fii în poziţie de forţă. Tocmai acest fapt ne atrage atenţia asupra invaziilor regulate de monedă rea de care este plină istoria generală a monedelor. Nu întotdeauna ele sunt operaţii spontane sau nevinovate. Acestea fiind zise, ce anume sugerează Isaac de Pinto (164) atunci când dă Angliei, frecvent în lipsă de bani peşin, acest sfat, la o primă privire cam surprinzător, dar serios, şi anume că ea ar trebui „să înmulţească mai mult moneda măruntă, după pilda Portugaliei"? Poate o modalitate de a avea mai multă monedă de manevră pe etajul superior al vieţii comerciale? Portughez şi bancher, Pinto ştia fără îndoială despre ce vorbeşte.

Dar am făcut noi un tur complet al problemelor Perverse ale monedei? Fără îndoială, nu. Nu inflaţia este esenţa jocului? Charles Mathon de la Cour (1788) spune acest lucru cu o limpezime uimitoare:

«Aurul şi argintul, explică el, care se scot fără încetare din măruntaiele pământului, se răspândesc an de an în Europa şi sporesc aici masa numeralului. Naţiunile nu devin prin aceasta mai bogate, dar bogăţia lor devine mai voluminoasă; preţul unei şi al tuturor lucrurilor trebuincioase vieţii creşte succesiv; trebuie să dai mai mult aur şi argint ca să ai o pâine, o casă, o haină. Mai întâi la salariile nu cresc în aceeaşi proporţie [ele sunt efectiv, noi ştim lucrul acesta, în întârziere faţ\ de preţuri]. Oamenii simţitori bagă de seamă ct durere că tocmai atunci când săracul ar aveg nevoie să câştige mai mult ca să trăiască, chiar această nevoie face câteodată să scadă salariile sau oricum serveşte de pretext pentru a le ţine multă vreme la vechea sumă care nu mai este proporţională cu cea a cheltuielilor şi, în felul acesta, minele de aur furnizează arme egoismului celor bogaţi, spre a asupri şi înrobi din ce în ce mai mult clasele industrioase" (165). Lăsând deoparte explicaţia pur cantitativistă, astăzi toată lumea recunoaşte, odată cu autorul, că în capitalism inflaţia e departe de a dezavantaja pe toată lumea.

Profituri excepţionale, *termene excepţionale*

Am făcut aproape întregul tur al jocurilor capitaliste, mai mult sau mai puţin conştiincios. Dar pentru a înţelege superioritatea lor, lucrul cel mai bun ar fi câteva cifre care să fixeze nivelul profitului comercial, în comparaţie cu cel pe care îl putem estima pentru cele mai bune afaceri în agricultură, în transporturi sau în industrie. Singura operaţie-adevăr ar fi pătrunderea pe această cale în „inima rezultatelor economice" (166). Acolo unde profitul atinge tensiuni foarte înalte, acolo şi numai acolo, găsim capitalismul, ieri ca şi astăzi. Este sigur că în secolul al XVIII-lea, *aproape* pretutindeni în Europa, *marele* profit comercial este mult superior *marelui* profit industrial sau agricol.

Din nefericire, nu s-au prea întreprins cercetări în acest domeniu. Istoricul se găseşte aici în situaţia unui ziarist care pătrunde într-un „domeniu rezervat". El bănuieşte ce trebuie să se întâmple, dar deţine rar dovada că este aşa. Cifrele nu lipsesc, dar ele sunt incomplete, fictive, sau şi una şi alta. Ar putea fi ele mai limpezi pentru un om de afaceri de astăzi decât pentru un simplu istoric? Mă indo

Iată releveul anual al capitalurilor angajate *xe*. profiturilor firmei Hope din Amsterdam, a indicarea sumelor remise diferiţilor ei parteneri, pe cincizeci de ani (1762 – 1815). Aparent, ridicaţii pe cât de

preţioase, pe atât de precise, lj beneficii rezonabile, frecvent în jur de 10%. Dar observă istoricul casei Hope, M.G. Buist, este limpede că nu pornind de la aceste profituri, care par de altfel să fi fost în întregime recapitalizate, s-a constituit averea crescândă a familiei, într-adevăr, fiecare partener avea tranzacţiile şi conturile sale private, pe care noi nu le cunoaştem, şi tocmai aici ar apărea „*the real profits*" (167).

Fiecare document ar trebui examinat de două ori. Bunăoară o afacere nu este contabilizabilă decât atunci când ea se închide prin retur, urmărită de la A la Z. Cum să acceptăm, de pildă, felul în care Compania franceză a Indiilor îşi prezintă conturile, spunând nimic mai mult decât că între 1725 şi 1736 diferenţa dintre cumpărările ei în Indii şi vânzările din Franţa a fost în medie de 96, 12% în favoarea ei (168)? într-o serie de tranzacţii care se comandă una pe alta, ca o rachetă în trepte, ultima nu poate fi evaluată în locul tuturor celorlalte. Am vrea să cunoaştem cheltuielile de pregătire a ieşirii în larg, *la mise-hors*, cheltuielile de călătorie şi de dezarmare, valoarea mărfurilor şi suma totală a banilor peşin la plecare, operaţiile şi beneficiile paralele în Extremul Orient etc. Doar atunci am putea calcula sau încerca să calculăm.

Tot aşa, mă îndoiesc că se vor putea încheia vreodată conturile negustorilor genovezi, creditori ailui – Filipal II-lea şi al succesorilor lui. Ei împrumută Regelui Catolic sume enorme (împrumutate cel mai adesea cu dobândă modestă, şi acest prim stadiu rămâne obscur); câştigă la schimburile de Pe o piaţă pe alta, în condiţii care ne scapă de cele mai multe ori; câştigă la *juros de resguardo*, aşa cum am explicat (dar cât?); în sfârşit, plătiţi în general cu metal alb, revânzarea, chiar la Genova, a acestor monede sau lingouri le aduce de obicei 77 un beneficiu suplimentar de 10% (169). Atunci când *Ios hombres de negocios* genovezi discută ci împuterniciţii Regelui Catolic, ei spun pe bun; dreptate că dobânda prevăzută în contracte est [modestă; împuterniciţii Regelui răspund că adevjj, ratele beneficii merg până la 30%, afirmaţie doua (pe jumătate exagerată (170).

O altă regulă: nivelul profitului nu este, în sine, totul. Trebuie luată în consideraţie, evident, masa de bani angajată. Dacă aceasta este foarte mare datorită împu mutului (acesta este cazul genove. zilor; acesta este şi cazul uriaşei firme Hope şi, în general, cazul tuturor marilor creditori ai statelor din secolul al XVIII-lea), beneficiul, chiar la

o dobândă modestă, reprezintă până la urmă mase considerabile. Să comparăm această situaţie cu situaţia cămătarului care împrumută cu dobândă mare pe termen scurt despre care vorbeşte Turgot sau cu cea a cămătarului satului; ei cer o dobândă exorbitantă câteodată, dar ei avansează propriul lor ban unor debitori mărunţi; ei strâng un ciorap plin cu bani sau nişte pământuri smulse de la ţărani, dar e nevoie de generaţii întregi ca să neropească o avere, dintre cele obişnuite.

O altă observaţie care are importanţa ei: profiturile se grefează pe lanţuri mai mult sau mai puţin lungi. O navă pleacă din Nantes şi revine acolo; cheltuiala pe care o implică operaţia nu a fost achitată la plecare (în afara unor excepţii) cu bani peşin, ci în bilete cu termene de şase sau optsprezece luni. Deci, mie, negustor interesat în operaţie, mi se întâmplă să nu plătesc decât la întoarcere, în momentul „dezarmării", iar oiletele pe care le-am dat sunt credit, obţinut în general de la zarafi olandezi, de la ofiţeri de finanţe localnici sau de la alţi zarafi. Dacă toate lucrurile sunt corecte în conturi, speculaţia mea se situează între nivelul dobânzii (bani împrumutaţi) şi nivelul profitului realizat; am jucat fără acoperire, cu vânt. Firește, există riscuri, la fel ca în speculaţia de bursă. *Le Saint Hilaire* (171) revine la Nantes la 31 decembrie 1775. Bertrand-fiul a realizat un frumos beneficiu (150 053 livre la 280.000 livre de capital angajat, adică 53%). Dar. adesea, înapoiebanilor deschide poarta amânărilor, conturile nu sunt încheiate imediat, există „cozi" (172). Aceste întârzieri creează mari încurcături în viaţa comercială. Bertrand-fiul încasează de îndată capitalul investit, dar beneficiul nu îi este achitat decât peste douăzeci de ani, în 1795.

Avem aici, bineînţeles, un caz extrem. Dar, fără de sfârşit, totul se petrece ca şi cum lichidităţile, atrase de investiţii, ar lipsi pentru reglementarea imediată a conturilor în curs. Cel puţin în Franţa. Fără îndoială, în alte părţi.

În sfârşit, domeniul marilor profituri nu se cultivă ca un ogor de pe care strângi liniştit, în fiecare an, recolta. Căci nivelul profiturilor variază, variază neîntrerupt. Ramuri foarte mănoase ale comerţului devin cu timpul modeste; destul de frecvent, se manifestă tendinţa ca pe o direcţie dată profiturile să se taseze, să se aşeze, dar marele capital izbuteşte totdeauna să se îndrepte atunci spre o altă direcţie. Iar beneficiile să crească dinriou. Sectorul de tutunuri al Companiei

franceze a Indiilor, sprijinit de privilegiile acesteia, realizează, în traficul dintre America şi Franţa, rate de beneficiu de-a dreptul fabuloase, dar cu tendinţă de scădere: 500% în 1725 (înainte de împărţirea dividendelor acţionarilor); 300% în 1727 – 1728; 206% în 1728 – 1729 (173). Aşa cum arată conturile navei *L'Assomption*, din Saint-Malo. după o călătorie în Pacific, asociaţii primesc „2447 livre drept *principal* şi profit la i.000 livre", adică un beneficiu de 144, 7%: Pe *Le Saint-Jean Baptiste* beneficiul este de 141%; pe o altă corabie de 148% (174). O călătorie spre Veracruz, în Mexic, ale cărei conturi sunt încheiate în 1713, aduce aceluiaşi grup de asociaţi 180% (174). În ajunul Revoluţiei franceze, s-a înregistrat o descreşterea beneficiilor în traficul către Insule şi către Statele Unite, o stagnare a comerţului cu Levantul, cu un nivel mediu al profitului de 10%; numai comerţul cu zona oceanului Indian şi China înregistrează o tendinţă de creştere a profiturilor, şi tocmai

„Acol° se îndreaptă cu precădere marele capital Qegustoresc, în afara companiilor. Dacă se calculează, în acest sector, nivelul profitului pe *o lună* de navigaţie, călătoria de 20 de luni (în cazul în care se merge încet) până pe coastele Malabaruluj şi înapoi, aduce *21*/*i*%; o călătorie în China, care a cunoscut în trecut şi zile mai bune, 2%; cursa spre Coromandel *33 ft*; comerţul din India în India 6 (adică pentru o călătorie de 33 de luni 200%) (175). Avem a face cu un record. În 1791, *L'lllustre Suffren*, plecat din Nantes spre insulele France şi Bourbon (cheltuieli 160 206 livre, beneficii 204 075) aduce venituri de mai bine de 120%, în timp ce, în 1787, o navă asemănătoare, cu un numeasemănător. *Le Baillide Suffren*, plecată tot din Nantes, dar spre Antile (cheltuieli 97 922, beneficii 34 051), nu aduce decât 28% (176). Şi aşa mai departe. Odată cu conjunctura, elementele care intră în joc se schimbă şi ele… Pretutindeni. De pildă, la Gdańsk, cumpărăturile de secară în interiorul Poloniei şi vânzarea ei, mai departe, olandezilor, ar da, între 1606 şi 1650, un beneficiu mediu uriaş de 129, 7%, dar cu fluctuaţii deconcertante: maximum, 242, 9% în 1623; minimum, mai puţin de 58, 2% în 1623 (177). Este fireşte greu să tragem concluzii.

Este totuşi sigur că cerurile înaltelor profituri nu sunt accesibile decât capitaliştilor care mânuiesc mari sume de bani – ai lor sau ai altora. Rotaţia capitalurilor – lege şi poruncă şi pentru capitalismul negustoresc – joacă un rol hotărâtor. Bani şi iar bani! Este nevoie de ei

ca să treci peste perioadele de aşteptare, de vâltorile duşmănoase, de zguduirile şi amânările care nu lipsesc niciodată. De pildă, cele şapte nave din Saint Malo care ajung în 1706 În Perú (178) au cerut la plecare cheltuieli uriaşe, de 1681363 livre. La bordul lor au fost încărcate mărfuri în valoare de numai 306 199 livre. Aceste mărfuri sunt sufletul întregii întreprinderi, căci nava nu duce niciodată către Perú bani peşin. Pentru a acoperi, cu aproximaţie, cheltuiala, vânzarea lor în Perú trebuie să asigure achiziţionarea unor produse care, aduse în Franţa, să reprezinte o valoare de cinci ori mai mare.*!*

Dacă totuşi beneficiul se ridică, la sfârşitul cursei nă la 145% (ca în cazul unei corăbii despre care avem cunoştinţă, în aceeaşi epocă şi pe acelaşi traseu) valoarea iniţială a mărfii, condiţiile fiind identice, trebuie şase fi înmulţit cu 6, 45. Nu e deniirare, primirmarecă îl auzimpe Thomas Mun, directorul Companiei engleze a Indiilor orientale, explicând, încă în 1621, că banul trimis în Indii revine în Anglia încincit (179). Pe scurt, pentru a participa la mănoasa afacere pe care o reprezintă aceste schimburi, trebuie să ai în mână, într-un fel sau în altul, masa de bani necesară la pornire. Dacă nu o ai, nu porni! Van Linschoten, călător olandez, oleacă spion, ajunge în Goa în 1584. El scrie despre acest oraş depărtat: „Aş fi foarte înclinat să călătoresc în China şi în Japonia care sunt, de aici, la aceeaşi depărtare ca Portugalia, ceea ce înseamnă că cel ce se duce acolo petrece treiani pe drum. Dacă aş avea doar două-trei sute de ducaţi, uşor i-aş schimba în 600 ori 700. Dar, să intri într-o asemenea afacere cu mâinile goale, mi se pare o nebunie. Ca să ai câştig trebuie să începi ca lumea". (180)

Ai impresia (căci nu se poate vorbi decât de impresii, având în vedere insuficienţa unei documentaţii lacunare) că au existat întotdeauna anumite sectoare ale vieţii economice stând sub semnul profiturilor ridicate şi că aceste *sectoare se schimbă*, *variază*. De fiecare dată când, sub impactul vieţii economice însăşi, se produc asemenea alunecări, un capital sprinten le găseşte, se aşază şi prosperă acolo. Notaţi, ca o regulă generală, că nu e/ *le-a creat*. Această geografie diferenţială a profitului ne dă o cheie pentru înţelegerea variaţiilor conjunoturale ale capitalismului, oscilând între levant, America, Insulânda, China, comerţul «e sclavi negri etc. – sau între comerţ, bănci, industrie, şi chiar pământuri. Căci se întâmplă ca un grup capitalist (de pildă, Veneţia în secolul XVI-lea) să părăsească o poziţie

comercială nunentă pentru a miza pe o industrie (în cazul de a\Pe cea a lânii), într-o şi mai mare măsură pe Pământuri şi pe creşterea vitelor; dar acest lucru se întâmplă pentru că legăturile lui cu viaţa negustorească au încetat să mai fie legăturile mareln profit. Veneţia mai este încă un model în secolu al XVIII-lea, pentru că ea încearcă atunci să se reintegreze în comerţul cu Levantul, devenit di (nou fructuos. Dar dacă nu se angajează în aceeaşi; direcţie cu toată înverşunarea, explicaţia ar putea (da faptul că pentru ea, pe moment, pământul şi creşterea vitelor erau încă nişte afaceri de aur Prin 1775, ostână de oi, „înanbun", aduce beneficii de 40% anual faţă de capitalul iniţial, fără îndoială un rezultat în stare să „trezească dragostea oricărui capitalist", *da înamorare ogni capitalista* (181), Desigur, nu toate pământurile – foarte deosebite din Veneţia dau un asemenea randament, dar, în general, cum spune // *Giornale Veneto în* 1773, „banii ce se folosesc în aceste lucrări [agricole] aduc întotdeauna mai mult decât orice alt fel de investiţie, inclusiv riscul maritim" (182).

Vedem bine cât de dificilă rămâne stabilirea unui clasament valabil, o dată pentru totdeauna, între profiturile industriale, agricole şi negustoreşti. În mare, clasamentul obişnuit, în ordine descrescătoare: negustorie, industrie, agricultură, corespunde unei realităţi, dar cu o serie întreagă de excepţii care îndreptăţesc trecerile de la un sector la altul (183).

Să stăruim cu privire la această calitate, esenţii ăla din punctul de vedere al unei istorii de ansa în –, blu a capitalismului: plasticitatea lui încercată, capacitatea lui de transformare şi de *adaptare*. Dacă există, aşa cum gândesc eu, o anumită unitate a capitalismului, de la Italia secolului al XIII-lea şi până la Occidentul de astăzi, aici, în primul rând, trebuie să o situăm şi să o studiem. N-am putea aplica istoriei capitalismului european, de la cap la cap, atenuându-le doar ici-colo, aceste cuvinte ale unui economist american contemporan (184) privind propria lui ţară, a cărei „istorie din ultimul secol, spune el, dovedeşte că clasa capitalistă a ştiut întotdeauna să dirijeze şi să controleze schimbările în scopul de a-şi păstra hegemonia"? La scara economiei globale, trebuie să ne 8Î

a a unui capitalism pe

— S ca şi în faza lui numită

„TrKlă – termeni care, şi unul şi celălalt, industuala varietate de

forme – caracterial°P nâiaâă a capitalismului a fost capacitatea tica» CS ci de criză gravă sau de diminuare accen-lUIV a nivelului profitului, de a aluneca aproape întaneu la o formă la alta, de la un sector la altul.

SOCIETĂŢI ŞI COMPANII

Societăţile şi companiile ne interesează mai puţin ca atare şi mai mult ca „indicatori", ca un prilej de a vedea, dincolo de propriile lor mărturii, ansamblul vieţii economice şi al jocului capitalist.

În ciuda asemănărilor şi a funcţiilor analoage, trebuie să facem o distincţie între societăţi şi companii: societăţile – zise de comerţ – interesează capitalismul în sine, iar formele lor care diferă, în chiar succesiunea lor, jalonează evoluţia capitalistă; companiile de importanţă mai mare (cum sunt Companiile Indiilor) implică în acelaşi timp capitalul şi statul; cel din urmă creşte, îşi impune intervenţia; capitaliştilor nu le rămâne decât să se supună, să protesteze şi, până la urmă, să încerce să scape cât mai uşor din încurcătură.

Societăţi:

Începuturile unei evoluţii

Dintotdeauna, de când comerţul a început sau a început din nou, negustorii s-au asociat, au lucrat împreună. Puteau să facă altcumva? La Roma existau societăţi de comerţ, a căror activitate se întinde, cu uşurinţă şi logică, în întreaga Mediterană. De altfel „comercialiştii" secolului al XVIII-lea se referă încă la antecedentele, la vocabularul, câteodată chiar la spiritul dreptului roman, şi fără să comită un abuz prea mare.

Pentru a regăsi primele forme ale acestor societăţi în Occident, trebuie să urcăm foarte mult în trecut, dacă nu până la Roma, cel puţin până la trezirea la viaţă a Mediteranei, în secolele al IX-lea şi al X-lea. Amalfi, Veneţia şi alte oraşe, încă minuscule ca şi ele, iau startul atunci. Moneda îşi face reapariţia. Traficul reluat în direcţia Bizanţului şi a marilor oraşe ale Islamului presupun stăpâni-rea unor mijloace de transport şi a rezervelor

pentru operaţii de lungă duc timpurii este *svcietas maris*, ocâetatea de mare (numită şi *societas vera*, societate adevărată, „ceea ce ne face să presupunem că această formă de societate a fost la origine sân<tura existentă") (185). Ea se mai numeşte, cu variante, şi *collegantia* sau *commenda*. În principiu, este vorba de o asociaţie binară între un *socius starts*, un asociat care rămâne pe loc, şi un *socius*

traetator, care se îmbarcă pe o navă gata de plecare. Am avea aici o diviziune precoce între capital şi muncă, aşa cum credea Marc Bloch, după şi împreună cu alţi câţiva, dacă *traetator* – purtătorul, j. –.<Wp colportorul – nu ar participa, cu adesea – J" o + finanţarea operaţiei. Şi sunt posibile şi alte coiuuiuai, Y" tate. Dar să lăsăm această discuţie pe care o vom relua mai departe (186). *Societas maris se* constituie de obicei pentru o singură călătorie; ea acţionează pe termen scurt, ţinând seama că pe atunci călătoriile în Mediterana durau totuşi luni de zile. Găsim această societate în *Notularium-vA* notarului genovez Giovanni Scriba (1155 – 1164) (pomenită de mai bine de 400 de ori), ca şi în actele unui notar marsiliez din secolul al XIII-lea, Amalric (360 de menţiuni) (187). Tot aşa, în oraşele maritime ale Hansei. Această formă primitivă de societate se menţine multă vreme, din cauza simplităţii ei. O mai regăsim încă în secolul al XVI-lea, la Marsilia ca şi la Ragusa. Şi la Veneţia, firește. Şi» de asemenea, prin alte părţi. În Portugalia, atât de târziu cât poate îi anul 1578, un *tractado* deosebeşte două tipuri de contracte de companii (= societăţi), cel de-al doilea – pe care îl vom recunoaşte de îndată – se încheie între două per" n°"°» *quando hum păe* o *dinheiro e outro o tra*p atunci când unul pune banii şi altul munca Găsesc parcă nu ecou al acestui soi de aso de lucru în următoarea frază complicată a. negustor din Reims (1655): „… fără îndoială, 85 cule e* în Jurnalul său, că nu poţi face societate ° & meni care nu au fonduri; căci ei împartă?

nte şi de scurtă durată. Departe de nune, există runcentrări necesare. Federigo Melis opune, de C°ldă, celor 12 întreprinderi individuale ale fami? Spinola – n Genova, pe cei 20 de asociaţi. ce cej 40 de *dipendenţi* ai firmei unice a familiei Cerchi din Florenţa, de prin 1250 (191).

pe fapt, aceste mari unităţi au fost totodată mijlocul şi urmarea intrării năvalnice a unor oraşe ca Lucea, Pistoia, Siena şi, ca încheietoare de pluton, Florenţa, în concertul economic al marilor relaţii negustoreşti unde nu erau aşteptate de la început. Uşa a fost mai mult sau mai puţin forţată şi caracterul cu totul deosebit al acestor oraşe s-a manifestat viguros în „sectoarele" ce le stăteau la îndemână: cel secundar, industria; cel terţiar, serviciile, comerţul, băncile. *La compagnia* nu a fost în fond o descoperire fortuită a oraşelor

interioare, ci un mijloc de acţiune, elaborat pe măsura necesităţilor.

În rândurile precedente, n-am făcut altceva decât să reiau ideile lui André E. Sayous (192). Acesta, pornind de la cazul Sienei, nu punea în discuţie dpr. îl maself* de in + prinr *u\v* T + alioi Eu profiturile; şi toată pierderea cade pe tine. toate acestea, se face aşa îndestul, dar eu nu *st* tuiesc lucrul acesta, niciodată" (189).

Să revenim însă la *societas marin*. În ochii (Federigo Melis, ea nu se explică decât prin plec-rea succesivă a navelor. Nava pleacă; ea revifif Ea este cea care creează prilejul şi obligaţia. Pe [tru oraşele de interior, situaţia este diferită. J) altfel, ele îşi ocupă ou întârziere locul în trafici Italiei şi Mediteranei. Pentru a se însera în reţeaj schimburilor, ele trebuie să depăşească dificultăt şi tensiuni deosebite.

La compagnia este rezultatul acestor tensiuni Ea es. e o societate familială – tată, fiu, fraţi *ţ* alte rude – şi, aşa cum o arată şi numele (*cum* „cu, şi *panis*, pâine), o uniune strânsă în cadru) căreia totul se împarte, pâinea şi riscurile de *i*, cu zi, capitalul şi munca. Mai târziu, această societate va fi numită „cu nume colectiv", toţi membrii ei fiind solidar responsabili, şi în principiu *ad infinitum*, adică nu numai în limita cotei lor parte, ci cu chezăşia tot» 1-".

ţii mai mult dec t propriui P în inte de e or surprind şi prin durafaleste Puternice companii nu-i «i, *îi maggiore* el.7 t la moartea patrocontinia activătef *11™O*? * de nouşi? tf-e păstrate ŞIDpr). l-a.sc. himbate. *r*. *n*± * aproape

! e putem citi, se înfiinţare, ci îată de ce, vor-spunem pe scurt

9

ImP «rtante, ora? ele ™* n «ra. eroase, dar măfiecare care

Acesta, pornina se i-a căzut aienei, nu punea discuţie decât oraşele de interior ale Italiei. u cred că regula a acţionat şi aiurea, în ce priveşte societăţile negustoreşti implantate în afara peninsulei, în adâncimea uscatului. Bunăoară în inima Germaniei. Este cazul Marii *Societăţi* din Ravensburg, orăşel din Sualbia, din zona de relief accidentat care se învecinează cu lacul Constanţa, unde se cultivă şi se prelucrează inul. *Magna Societas*, *Grosse Ravensburger Gesellschaft*, reunind trei societăţi familiale (193), avea să dureze un secol şi jumătate, de la 1380 la 1530. Şi cu toate acestea, ea era, aşa s-ar părea, reînnoită din şase în şase ani. La sfârşitul secolului al XV-lea, datorită celor 80 de asociaţi, capitalul ei se ridica la 132.000 de florini – sumă

uriaşă care se situează la jumătate de drum între capitalul pe care îl reuneau, cam în aceeaşi epocă, Welserii (66.000) şi Fuggerii (213.000) (194). Punctele sale de implantare sunt, J? afară de Ravensburg, Memmingen, Constanţa, Nflrnberg, Lindau, Sankt Gallen; ea are filiale la Genova, Milano, Berna, Genova, Lyon, Bruges

(apoi la An vers) Bar CROS – îne Dtanî: îi ei" – oliume a SID-Viena

Sif" *ST* d

S, ervit Ori

ale cele de la î: Mai aLe* 2

j°Ss P «avurf, hă

afaceri cu bani vOrăvălii Pentru v-Zarşza şi ja *G*". nu eţea care acoperă val R

va ven

au tacădnâfâsasite tat/m

O carte fundam *, Aloys Shulte Şi? f

Ja întâlnirea d"? Privind comerţul să se al XVI-lea – secolul al XV 1? UroPea»

mani şi în Lff1.1" 11 spatele acestor" ne şi Zblolul samblul *vieţii* gă a ac-ivităţii". gustori gercreştine negustoreşti a aproape în apa.re an".

! v întregii *lumi* tic credit, nuntul excepţii într-o comerţul comerţul t/ acoperă! au maritim *VOJ*? *S* Pe valea Ronului celona AcM a Ce «ova Ve tori din Lucea aşezaţi la Lyon, îşi schimbă regularitate numele: între 1575 şi 1577 casa C numeşte moştenitorii Ludovigo Buonvisi şi cacu

Compania " de la 1578 la 1584 Benedetto, Bernardino Buonvisi şi Compania, de la 1584 la 1587, Benedetto, Bernardino, Stefano, Antonio Buonvisi şi Compania; de la 1588 la 1597, Bernardino. etc) Stefano, Antonio Buonvisi şi Compania; de la 1600 la 1607, Paolo, Stefano, Antonio Buonvisi şi Compania… Compania nu este astfel niciodată aceeaşi, deşi este mereu aceeaşi (197).

h SCră măsuri Asemenea societăţi, numite *generale*, printr-o Şi comerţuj ordonanţă franceză din 1673, începtul cu începtul, încep să fie denumite ori *societăţi libere*, ori societăţi *în nume colectiv*. Să stăruim asupra caracterului cvasi familial care le caracterizează până la o dată

târzie, chiar atunci când nu este vor Ds de o adevărată familie. Iată textul unui contract de societate, întocmit la Nantes la 23 aprilie 17191 (contractanţii nu sunt rude): „Din banii societăţii nu vor lua decât spre a face fiecare să trăiască gospodăria lui şi să o ţină, şi nu pentru altceva, pentru ca să nu se strice fondurile; şi pe măsură ce unul va lua bani, el va vesti pe celălalt care va lua şi el tot atât şi acest lucru se va face spre a nu ţine socoteli în această privinţă…" (198). Această „interpenetraţie a privatului şi comercialului se accentuează şi mai mult în micile societăţi comerciale şi manufacturiere" (199).

— Are continuă % – 5 t l; iată moti r se tot desface şi *Llă*° societate» «cesiuni. Fir n. ieodată cu

««visi, a unor ne-ţi

Societăţile în comandită poate societăţile în nume colectiv suferă de pe

— Nia unei proaste împărţiri a responsabilităţilor complete sau limitate. O soluţie se desprinde, ar târziu – *comandita* – soluţia distincţiei dine responsabilitatea celor ce se mulţumesc să-şi ia concursul financiar şi care înţeleg să nu fie

Jesponsatili decât pentru aportul în bani, şi pennimic mai mult. Această responsabilitate limitată se introduce mai repede în Franţa dec în Anglia, unde societatea în comandită are, inc multă vreme, şi dreptul de a cere de la *socii* vărs; minte noi (200). Pentru Federigo Melis (201),) Florenţa (dar nu înainte de începutul secolul) al XVI-lea, primul contract *cunoscut* datând di 8 mai 1532) se dezvoltă în clar sistemul comandi tei (*accommandita*) care va îngădui capitalul florentin, aflat pe panta marii lui expansiuni, $ participe şi la o serie de operaţii care seamănă ci nişte *holdinguri* actuale. Datorită înregistrării de *accomrnandite*, putem să le urmărim persistenţa volumul şi răspândirea.

Comandita face progrese în toată Europa, substituindu-se, încet însă, societăţii pe bază familială. Ea nu prosperă la drept vorbind decât în măsura în care, rezolvând nişte dificultăţi noi, răspunde diversificării crescânde a afacerilor şi practicii tot mai frecvente a asociaţilor la distanţă lungă. Şi în măsura în care se poate deschide unor participanţi dornici să rămână mai puţin cunoscuţi. Comandita înseamnă posibilitatea pe care o are un negustor irlandez din Nantes de a se asocia (1732) cu un negustor irlandez din Cork (202) şi de „a

ocoli… prevederile legislaţiei franceze care rămâne în vigoare până la Revoluţie, interzicând nepământenilor să participe la întreprinderi [naţionale] de navigaţie". Înseamnă posibilitatea pe care o are un negustor francez de a se pune de conivenţă cu comandanţii de fort portughezi pe coasta Africii sau cu „funcţionarii" spanioli din America (202), respectiv cu căpitani de vase mai mult sau mai puţin afacerişti; de a dispune de un asociat comanditat şi ţinut din scurt la San *Do*-mingo, la Messiua sau în altă parte. În ciuda faptului că domiciliază în capitală, se pare că par" ticipanţii la societăţile înregistrate la Paris nu sunt toţi parizieni. La 12 iunie 1720, se constituie astfel o societate care nu durează decât un an, *M* vederea unei bănci, a unor cumpărări şi vânzări de marfă, între Joseph Souisse, fost judecător-con-sul la Bordeaux, domiciliat la Paris, rue Saint-Honoré\ Jean şi Pierre Nicolas, rue du Bouâoi.

François Iinbert, Gran-Rue du Faubourg-Saint-Denis, şi Jacques Ransson, negociant la Bilbao" /203) – în ac-use dizolvare a societăţii, acest Ja-o<rues Ransson se prezintă, ca deputat al naţiunii franceze şi bancher la Bilbao.

>ar cum să facem, atunci când documentele noastre nu prea vorbăreţe nu ne-auspus expres acest lucru, să deosebim o societate în comandită /sau, cum i se mai spune, o societate „condiţionată" sau „de comoditate") (204) de o societate în nome colectiv? Avem de a face cu prima, am spune noi, ori de câte ori există o restricţie privind responsabilitatea unuia sau altuia dintre asociaţi. Ordonanţa franceză din 1673 spune foarte bine: „Asociaţii în comandită nu pot fi legal responsabili decât până la concurenţa părţii lor" (205). Iată o *icnit* (sau o *scripte*) de societate încheiată la Mardlia, la 29 martie 1786: comanditara – este vorba de o femeie – „nu va putea fi ţinută [responsabilă], în niciun caz şi sub niciun pretext, de datoriile şi angajamentele zisei societăţi, peste fondurile pe care le-a pus în aceasta" (206). Iată un lucru limpede. Dar nu totdeauna lucrurile sunt limpezi. Alţi comanditari aleg această formă de asociere pentru că ea le îngăduie să rămână în umbră, chiar dacă angajează capitaluri importante şi împărtăşesc riscurile. Într-adevăr, ordonanţa din 1673 (care impune declararea în faţa notarului a societăţilor în comandită, sub semnătura celor interesaţi), vorbind numai de „societăţi între negnstori şi negocianţi", interpretarea admisă e că orice persoană

„care n-ar face deloc profesie mercantilă" este scutită de oOligaţia de a figura printre asociaţi, în actele înregistrate la jurisdicţia consulară (207). Nobilii se pun astfel la adăpost de decăderea din rang; împuterniciţii regelui ascund interesele pe care le au în cutare sau cutare întreprindere. Acest fapt explică fără îndoială succesu vădit al comanditei în Franţa, unde negustori este încă ţinut departe de societatea înaltă, chiar atunci când se produce efervescenţa de afaceri din secolul al XVIII-lea. Parisul nu este nici tondra, raci Amsterdam.

Societăţile „(pe acţiuni

Aşa cum s-a spus, societăţile în comandită sunt în acelaşi timp asocieri de persoane şi asocieri de capitaluri. Societatea pe acţiuni, ultima apg. rută, este numai o asociere de capitaluri. Capita-Iul social formează o singură masă, parcă sudată cu însăşi societatea. Asociaţii, partenerii posedă bucăţi din acest capital, părţi sau acţiuni. Englezii numesc aceste societăţi *Joini Stock Compames*, cuvântul *Stock* având sensul de capital sau fonduri.

Pentru istoricii dreptului nu există adevărate societăţi pe acţiuni decât atunci când zisele acţiuni sunt nu numai cesionabile, ci şi *negociabile pe piaţă*. Dacă nu respectăm riguros ultima clauză, putem spune că în Europa ar fi existat foarte de timpuriu societăţi pe acţiuni, cu mult înainte de constituirea, în 1553 – 1555, a primei dintre societăţile engleze pe acţiuni pe care o *cunoaştem* – Moscovy *Companie* – şi pe care altele probabil au precedat-o cu câţiva ani. Încă înainte de secolul al XV-lea, adesea, navele Mediteranei sunt proprietăţi împărţite în acţiuni – numite *partes* la Veneţia, *luoghi* la Genova, *caratti* în cele mai multe dintre oraşele italiene, *quiratz* sau *carats* la Marsilia. Şi aceste părţi se vând. Tot aşa, în toată Europa, minele sunt proprietăţi împărţite: încă din secolul al XIII-lea, o mină de argint de lângă Siena; foarte devreme ocnele şi salinele marine; un stabiliment metalurgic de la Leoben, în Stiria; o mină de aramă, în Franţa, la care Jacques Ceeur are părţi. Odată cu avântul din secolul al XV-lea, minele din Europa centrală sunt preluate de negustori şi de prinţi; dreptul de proprietate asupra lor este împărţit în părţi, *Kuxen*, iar aceste *Kuxen*, cesionabile, sunt obiectul unor speculaţii (208). Tot aşa. morile sunt, ici-colo, societăţi: la Douai, la Köln, la Toulouse. În acest din urmă oraş (209), în secolul al XIII-lea, morile sunt divizate în părţi, în *uchaux*, pe care posesorii lor, *Ies pariers*, pot să le vândă ca pe un imobiliar oarecare.

De altfel structura soc ieştilor de mori de la Toulouse rămâne neschimbată, à la sfârşitul evului mediu până în secolul al XIX-lea, „*parierii*" devenind cât se poate de firesc – ajunul" Revoluţiei franceze, chiar în actele societăţii „Domnii Acţionari" (210).

În această căutare a antecedentelor, locul ce se dă în m0 tradiţional Genovei, oricât de curios ar fi lucrul acesta, poate părea abuziv. Din cauza necesităţilor şi a slăbiciunilor ei politice, Republica Sfântului Gheorghe a îngăduit la ea acasă constituirea unui soi de societăţi, *compere* şi *maone*. *Maonele* sunt asociaţii, divizate în părţi, care preiau sarcini rezervate de fapt statului: acţiunea împotriva Ceutâi (aceasta va fi, în 1234, prima *maona*) sau, în 1364, colonizarea insulei Chio: operaţia este dusă la bun sfârşit de către familia; *4* Giustiniani, iar insula rămâne sub controlul ei până în 1566, anul cuceririi acesteia de către turci. f *Comperele* sunt împrumuturi de stat, divizate în *loca* sau *luoghi*, chezăşuite de veniturile *Dominantei*, în 1407, *comperele* şi *maonele* sunt reunite în *Casa di San Giorgio*, de fapt un stat în stat, una din cheile foarte secretei şi paradoxalei istorii a Republicii. Dar avem oare aici, în aceste *compere*, *maone*, Casă, adevărate societăţi pe acţiuni? Se discută încă acest lucru, şi într-un sens şi în celălalt (211).

Oricum, dacă lăsăm deoparte marile companii comerciale cu privilegii, societatea pe acţiuni nu se dezvoltă repede. Franţa este un exemplu care ilustrează bine această încetineală. Chiar cuvântul *acţiune* se aclimatizează aici târziu şi, atunci când îl putem citi negru pe alb, nu este neapărat „vorba de acţiuni uşor cesionabile. Adesea ne întâmpină doar cuvântul, nu şi obiectul. Se spune de asemenea, cu aceeaşi ambiguitate, *parts d'in*terefs> părţi de dobândă, sau *sols*, câteodată *sols* «inferefs. La 22 februarie 1765, un transfer, o vânzare de acţiuni, în legătură cu o „societate spre a face încasarea rentelor" priveşte „doi *sols* 93 6 *demers* dobândă care… aparţin [vânzătorilor]

din 21 *sols* din care este compusă societatea" (212) Doi ani mai târziu, tot la Paris, în 1767, Compania Beaurin foloseşte cuvântul *actions*, dar îşi pre> zintă capitalul, de 4 milioane de livre, ce urme*, ză a fi constituit, în felul următor: 4.000 recunoaşteri de *interets* simple de 500 livre; 10 OOA cincimi de *interits* simple de 100 livre; 1 200 [recunoaşteri] de *interits rentiers* de 500 livre; 4.000 de cincimi de *interăts rentiers* de 100 livre. *Într-rits* simple sunt acţiuni care

participă la beneficii şi riscuri; *interâts rentiers* sunt, am spune noi, obligaţii cu 6% (213).

Cuvântul *actionnaire*, şi el, pătrunde încet. O prejudecată defavorabilă îi însoţeşte. În Franţa cel puţin, ca şi pe cuvântul *bonquier*. Melon (214), unul din foştii secretari ai lui John Law, scrie la doisprezece ani după *Syslume* (1734): „Nu îndrăznim a spune că Acţionarul este mai folositor Statului decât Rentierul. Acestea sunt preferinţe odioase de partid, de care suntem foarte departe. Acţionarul îşi primeşte venitul, ca şi Rentierul pe al său; unul nu lucrează mai mult decât celălalt, iar banul pe care îl dau amândoi, ca să aibă o Acţiune sau un Contract [o rentă], este tot atât de circulant şi tot atât de aplicabil la Comerţ şi la Agricultură. Dar reprezentarea acestor fonduri este deosebită. Cea a Acţionarului, sau Acţiunea, nefiind legată de nicio formalitate, este mai circulantă, produce prin aceasta un mai mare belşug. de valori şi o resursă garantată faţă de nevoia, g de faţă sau neprevăzută". În timp ce „contractul" *O* nu se negociază decât cu o sumedenie de demersuri „în prezenţa notarului; el este plasamentul tipic al tatălui de familie care vrea să-şi ia toate precauţiile împotriva unor „moştenitori minori, risipitori adesea".

În pofida avantajelor acţiunii, societatea nouă se răspândeşte cu o extremă încetineală, oriunde facem sondajele; bunăoară în secolul al XVIII-lea, la Nantes sau la Marsilia. Ea se arată de obicei în domeniul modern sau pe cale de modernizare al asigurărilor. Câteodată în armarea vaselor de cursă: ceea ce se petrecuse demult în Anglia elisa *9**

betană şi se petrece şi către 1730 la Saint Malo. Nimeni nu ignoră, spune atunci un *placet*, o petiţie adresată regelui, că după obiceiul statornic întocmit pentru armamentele în cursă, nicio întreprindere de acest fel nu se face la Saint-ftfalo şi în a-e porturi ale Regatului decât pe cale de subscripţii, care fiind împărţite în *acţiuni de un capital modest*, fac ca interesele celor ce ar-meză cursa să se întindă până la marginea Regatului" (215).

Text semnificativ. Societatea pe acţiuni este mijlocul de a ajunge la un public mai larg de posesori de fonduri, mijlocul de a extinde geografic şi social zonele de drenare a banilor. Compania Beaurin (1767) are astfel legături de afaceri, propuneri de colaborare şi participare la Rouen, Havre, Morlaix, Honfleur, Dieppe, Lorient,

Nan-tes. Pezenas, Yvetot, Stolberg (lângă Aix-la-Cha-pelle), Lille, Bourg-en-Bresse (216). Şansa o favorizează; Franţa întreagă se prinde în plasa ei. Lucrurile se precipită, evident, tocmai la Paris, în Parisul afacerist şi vioi al lui Ludovic al XVI-lea. Aici se constituie Compania de Asigurări maritime (1750), devenită Generală în 1753, Minele din Anzin, de la Carmaux, Compania Canalului Gisors, Compania Canalului Briare, Acţiunile pe Fermele generale, Compania Apelor. Bineînţeles, acţiunile acestea sunt cotate, se vând, circulă la Paris. Ca urmare a unei „zguduiri de negândit", acţiunile Societăţii Apelor saltă, în 1784, de la 2100 livre la 3200 şi 3300 (217).

Am putea lungi lista dacă am introduce în discuţie Olanda *lato sensu* sau Anglia. Dar la ce bun?

O evoluţie nu prea avansată

e aflăm deci, după istoricii dreptului comercial.

9 S 1D.\J a trei generaţii de societăţi: cele generale, societăţile în comandită, societăţile pe acţiuni.

Evoluţia este limpede. Cel puţin în teorie.} ţ fapt, în afară de câteva excepţii, societăţile păs, trează un caracter desuet, neterminat care ţioţ mai ales de dimensiunile lor modeste. Orice soadaj, bunăoară cel făcut în ceea ce a rămas diţ arhivele jurisdicţiei consulare a Parisului, prinde în plasă societăţi slab definite sau de tot nedefinite. Majoritatea e alcătuită din cele mămnte, ca şi cum cei mărunţi s-ar uni spre a nu fi mâncăţi de cei mari (128). Trebuie să citeşti zece contracte care asociază capitaluri minime ca să dai o manufactură de zahăr, douăzeci ca să găseşti menţionată o bancă. Ceea ce nu vrea să spună că cei bogaţi nu se asociază. Dimpotrivă. Daniel Defoe (219) care priveşte atent Anglia timpului său, prin 1720, nu se înşală în această privinţă. Unde anume apar de regulă legăturile de asociere? La mercierii bogaţi, spune el, la negustorii de pânzeturi, la *banking goldsmitks* şi alţi *considerable traders* sila unii *merchants* care fac comerţ cu străinătatea.

Dar oamenii marelui negoţ sunt o minoritate. Mai mult, chiar firmele, unităţile negustoreşti, „întreprinderile" (220) dacă scoatem din discuţie companiile cu privilegii sau marile manufacturi, rămân foarte multă vreme la un volum derizoriu din punctul nostru de vedere. La Amsterdam, un „contoar" reprezintă 20 – 30 de persoane (221); cea mai mare bancă pariziană în ajunul Revoluţiei, cea a lui

Louis Greffulhe, vreo treizeci de amploiaţi (222). O firmă, oricât ar fi ea de importantă, încape comod într-o singură casă, cea a patronului, a „principalului". Iată elementul care îi va asigura multă vreme un caracter familial, chiar patriarhal. Pentru Defoe, *servants* locuiesc la grosist, mănâncă la masa lui, îi cer voie să lipsească de acasă. Să lipsească peste noapte, nici vorbă! în 1731, la Londra, într-o piesă de teatru, un negustor îşi dojeneşte angajatul: „Ai făcut o greşeală, Bamwell, că fără să dai de veste n-ai dormit acasă noaptea asta" (223). Aceasta este atmosfera pe care o mai reîntâlnim încă, în 1850, într-un roman de Gustav Freytag, *Soli und Ha*care se petrece în decorul unei case germane de comerţ en gros. În Anglia, sub regina Victoria – marile case de comerţ, patronii şi personalul trăiau încă într-un fel de comunitate familială: *in many business establishments the Day's work „was begun by family prayers*, *in which the appren-lices and assistans joined*" (224). Astfel, nici lucrurile nici realităţile sociale, nici mentalităţile nu evoluează în galop. Regula o constituie în continuare firmele mici şi numeroase. Nu se înregistrează o mărire semnificativă a întreprinderii decât atunci când apare asocierea cu statul – statul, cea mai colosală dintre întreprinderile moderne care, mărindu-se de la sine, are privilegiul de a face şi pe alţii să crească.

Marile companii de comerţ au antecedente

Marile companii de comerţ s-au născut din monopolurile negustoreşti. În mare, ele datează din secolul al XVII-lea şi sunt un apanaj al Nord-vestului european. Se tot spune şi se repetă lucrul acesta, nu fără motiv. Aşa cum oraşele italiene de interior creaseră (sub numele de „companii") societăţile de tip florentin şi îşi deschise" seră cu ajutorul acestei arme circuitele Mecutera" noi şi Europei, tot aşa Provinciile Unite şi Anglia se vor sluji de companiile lor ca să cucerească Iu" mea.

Această afirmaţie nu este inexactă, dar nu plasează bine uimitorul fenomen în perspectiva istoriei. Într-adevăr, monopolurile marilor compani au o dublă sau triplă caracteristică: ele imPlică o acţiune capitalistă supravoltată; ele sunt Qe negândit fără privilegiul pe care îl acordă staul; ele confiscă zone întregi ale comerţului la stanţă. Una din „Companiile" care preced *Oostndische Compagnie* poartă numele semnificativ e *Compagnie Van Verre*, compania depărtării. ar nici comerţul la distanţă, nici concesionarea privilegiilor

statale, nici actele de bravură, v, capitalului nu datează de la începuturile secoly, ui al XVII-lea. Pe scena *Femhande l-ului*, capita, lismul şi statul stau în legătură unul de altui Cl, mult înainte de constituirea companiei englezi a Moscoviei din 1535 – 1555. Aşa, marele conieri al Veneţiei de la începuturile secolului al XIV-le; înseamnă întreaga Mediterană şi toată Europg accesibilă, inclusiv Nordul: în 1314, galerele Ve. neţiei ajung la Bruges. În secolul al XIV-lea, faţă cu regresiunea economică ce se generalizează, Senioria organizează sistemul galerelor *da mer-calo*. Arsenalul ei construieşte corăbii mari şi] e armează (ceea ce înseamnă preluarea în contul ei a cheltuielilor de ieşire în larg), le închiriază şi favorizează activitatea negustorilor ei patricieni. Avem a face aici cu un *dumping* puternic, care n-a scăpat observaţiei atente a lui Gino Luzzatto. *Galere da mercato* joacă acest rol până în primele decenii ale secolului al XVT-lea; ele reprezintă o armă a Veneţiei în lupta sa pentru hegemonie.

Sisteme analoage se înfiinţează faţă cu un spaţiu mărit şi mai mult, după descoperirea Americii şi după periplul lui Vasco da Gama. Deşi capitalismul european găseşte aici avantaje noi şi considerabile, el nu realizează atunci pătrunderi senzaţionale. Căci statul spaniol impune *el Con-sejo tk Indias*, *la Casa de la Contratación*, *la Car-rera de Indias*. Cum să scapi de aceste constrânge: şi de aceste controale cumulate? La Lisabona domneşte Regele negustor şi, cum spune cu o formulă fericită Núñez Díaz (225), „capitalismul monarhic" al *Casei da India*, cu flotele, factorii, monopolul statului. Oamenii de afaceri trebuie să se împace cu ele.

Şi aceste sisteme durează: cel portughez până prin anii 1615 – 1620, cel spaniol până în 1784. Aşa că, dacă ţările iberice sunt multă vreme refractare faţă de marile companii negustoreşti, acest lucru se explică prin faptul că statul, *por*nind de la Lisabona, de la Sevilla, apoi de la Ca-diz, înlesneşte acţiunea negustorilor. Maşinăria funcţionează. Cine s-o oprească, odată pornită? ge spune adesea că, prin *Carrera de Indias*, Spania imită Veneţia, şi acest lucru este adevărat. Şi că Lisabona imită Genova, dar această comparaţie nu mai este la fel de corectă (226). La Veneţia, totul este pentru stat; la Genova, totul pentru capital. Dar la Lisabona, unde statul modern este în mod categoric prezent, avem orice, în afară de libertatea de mişcare de la Genova.

Statul şi capitalul sunt două forţe mai mult sau mai puţin înfrăţite. Cum acţionează înţelegerea lor în Provinciile Unite şi în Anglia? Aceasta este întrebarea esenţială a istoriei marilor companii.

O regulă de hei simplă

Monopolul unei companii depinde de confluenţa a trei realităţi: statul, în primul rând el, mai mult sau mai puţin eficace, niciodată absent; lumea negustorească, altfel spus capitalurile, banca, creditul, clienţii – o lume ostilă sau complice, sau şi una şi alta în acelaşi timp; în sfârşit o zonă comercială de exploatat la distanţă care, ea singură, determină o mulţime de lucruri.

Statul nu este niciodată absent; el este cel care distribuie şi garantează privilegiile pe piaţa naţională, bază esenţială. Dar acestea nu sunt daruri gratuite. Orice companie răspunde unei operaţii fiscale, legată de dificultăţi financiare care reprezintă o componentă perpetuă a sorţii statelor moderne. Companiile îşi tot plătesc şi răsplătesc monopolurile, de fiecare dată reînnoite după discuţii lungi. Chiar statul în aparenţă nu prea coerent al Provinciilor Unite se pricepe să impună dări planturoasei *Oost Indische*, o sileşte să avanseze bani, să plătească redevenţe, să îngăduie impozitului pe capital să-i lovească pe acţionari, încă, amănunt agravant, ţinând seama de va-*reală* a acţiunilor în conformitate cu cofa lor la bursă. Aşa cum spune avocatul Pieter Vin, Dam, omul care cunoaşte cel mai bine *Oost Indische Compagnie* (şi observaţia poate fi extinsă la corn, paniile rivale): „Statul trebuie să se bucure de existenţa unei asociaţii care îi varsă în fiece an sume atât de mari încât ţara scoate din comerţul şi navigaţia Indiilor de trei ori mai mult câştig decât acţionarii" (227).

Este inutil să mai stăruim asupra acestui capitol banal. Cu toate acestea, fiecare stat dă companiilor sale o înfăţişare deosebită. Ele sunt mai libere în Anglia după revoluţia din 1688 decât în Olanda, unde se resimte greutatea unei izbânzi mai vechi. În Franţa, dacă ne luăm după *Compagnie des îndes*, ele sunt făcute şi refăcute aşa cum vrea guvernul regal, ţinute de el sub tutelă, parcă scoase din viaţa ţării, suspendate în aer, administrate mereu de oameni puţin sau deloc pricepuţi. Orice francez vede deosebirile. În iulie 1713, o corespondenţă din Londra anunţă constituirea unei companii de *Asiento* (viitoarea Companie, a Mării Sudului, înzestrată de la constituire cu privilegiul, deţinut în ajun de francezi, de a aproviziona America spaniolă cu sclavi negri).

„Această furnitură a fost dată unei companii de particulari, iar aici ordinele Curţii nu înrâuresc cu nimic interesele particularilor…” (228). Avem a face, evident, cu o exagerare. Dar, în ceea ce priveşte afacerile, deosebirile dintre cele două ţărmuri ale Mânecii erau, încă în 1713, mari.

Pe scurt, ar trebui să putem evidenţia la ce nivel şi în ce fel se desfăşoară relaţiile dintre stat şi companii. Acestea din urmă nu se dezvoltă dacă primul nu intervine în felul în care intervine în Franţa. Dacă, dimpotrivă, regula o constituie o anumită libertate economică, capitalismul intră pe piaţă, se adaptează la orice greutate sau ciudăţenie administrativă. Să recunoaştem că *Oost Indische Compagnie* – mai tânără cu câteva luni decât englezească *East India Company*, dar prima izbândă spectaculoasă şi fascinantă a marilor companii – să recunoaştem, deci, că este în însăşi arhitectura ei, complicată şi ciudată. Ea se împarte, 1

101

— Tr-adevăr, în şase *camere* independente (Olanda, îl el anda, Decât, Rotterdam, Hoorn, Enkhuizen) a – asupra cărora se aşază conducerea comună a celor XVII Domni (*Herren Zeventien*), dintre care S din Camera Olandei. Prin intermediul camerelor burghezia regenţilor oraşelor avea acces la un aşa şi profitabila întreprindere. Directorii camerelor locale (*Gewindhebbers*, care aleg pe *Heeren XVII*) aveau acces, la rândul lor, la direcţia generală a Companiei. Să subliniem în treacăt, în această mărunţire caracteristică, nivelarea economiilor urbane sub apele unite în aparenţă ale economiei generale a Provinciilor neerlandeze. Ceea ce nu împiedică cu nimica dominaţia Amsterdamului. Şi prezenţa permanentă, în labirintul lui *Oost Indische Compagnie*, a dinastiilor familiale. În lista „Domnilor”, *Heeren XVII* şi *Heeren XIX* (directorii Companiei Indiilor occidentale creată în 1621), se menţin câteva familii puternice, ca Bikers din Amsterdam sau Lampsins din Zelanda. Nu statul impune aceste familii, ci banii, societatea. Se pot face aceleaşi observaţii cu privire la *East India Company*, la *South Sea Company*, la Banca Angliei sau, ca să luăm un exemplu mai restrâns dar fără nicio ambiguitate, la Compania engleză a Golfului Hudson. Toate aceste mari întreprinderi duc la mici grupuri dominante, tenace, cramponate de privilegiile lor, nici cum în goană după schimbări sau novaţii, extrem de conservatoare. Mult prea sigure

pe poziţie, ele nu pot avea gustul riscului. Nici să nu ne treacă prin gând ideea nerespectuoasă că ele nu reprezintă inteligenţa negustorească în persoană. Se spune prea adesea că *Oost Indische Compagnie* s-ar fi stricat de jos, de la bază; ea s-a stricat şi de la cap. Ceea ce a menţinut-o, la drept vorbind, atât de multă vreme a fost faptul că era cramponată de schimburile cele mai fructuoase ale timpului.

Într-adevăr, destinul companiilor este determi-naţ de spaţiul comercial al monopolului lor. În l rând o chestiune de geografie! Dar, în folol comerţul Asiei se va dovedi baza cea mai a a acestor mari experienţe. Nici Atlanticul

— Trafic al Africii şi comerţ al Americilor, nici mările Europei, Baltica, marea Albă şi uriaşa Mediterană, nu oferă câmpuri operaţionale atât de multă vreme roditoare. Vezi, în cadrul istoriei engleze, destinul pe care îl au *Moscovy Company*, *Levant Company*, African *Company* ori, şi mai semnificativ, în cadrul istoriei neerlandeze, eşecul final al Companiei Indiilor occidentale. Nicicum fortuită, a existat o geografie a succesului marilor companii de comerţ. Să se datoreze lucrul acesta faptului că comerţul Asiei stă exclusiv sub semnul luxului? Piperul, băcăniile fine, mătasea, indienele, aurul chinezesc, argintul japonez, curând apoi ceaiul, cafeaua, lacul, porţelanul? Europa, pradă unei dezvoltări evidente, asistă la o creştere a poftei ei de lux. Iar prăbuşirea Imperiului Marelui Mogol, de la începutul secolului al XVIII-lea, lasă India pe seama cupidităţii negustorilor Occidentului. Dar şi îndepărtarea, dificultăţile comerţului cu Asia, caracterul lui sofisticat, fac din ele o arie rezervată pentru marele capital, singur în stare să pună în circulaţie uriaşe sume de bani peşin. Această cantitate uriaşe îndepărtează din start concurenţa sau, cel puţin, o îngreunează, ea aşază ştacheta la o anumită înălţime. Un englez scrie în 1645: „*Private men cannot esiend to making such long*, *adventurous and costly voyages*" (229). Observaţie interesată în realitate, pledoarie în favoarea companiilor, repetată de multe ori, în Anglia şi în afara Angliei, şi care nu este cu totul îndreptăţită: mulţi *private men* ar fi putut aduna capitalurile necesare, aşa cum vom vedea mai departe. Un ultim dar al Asiei: ea hrăneşte la faţa locului pe europeanul care-şi face slujba la ea acasă. Comerţul din India în India, excepţional de fructuos, a asigurat viaţa Imperiului portughez timp de

un veac, asigură viaţa Imperiului olandez două secole în şir, până când Anglia înghite India. Dar o înghite? Aceste schimburi locale, stând la temeiul succesului european care se construieşte pe baza regularităţii lor, sunt dovada vigorii unei economii existente, menită să dureze. În cursul 1°

tor Secole de exploatare, Europa are avantajul că se găsi în faţa unor civilizaţii dense, evoluate, unor producţii agricole şi artizanale deja organizate pentru export şi, pretutindeni, a unor lanţuri omerciale şi a unor intermediari eficienţi. În Tava, de pildă, europenii se sprijină pe chinezi pentru a colecta la producere şi pentru a concentra bunurile. În loc de a crea, ca în America, în Extremul Orient, Europa exploatează şi captează ceea ce este construit solid încă înainte de intervenţia ei. Ea forţează uşile casei folosindu-se doar de metalul ei alb. Numai în finalul cursei, cucerirea militară şi politică va conferi Angliei calitatea de stăpână, şi va tulbura în adâncime vechile echilibruri.

Companiile engleze

Succesul englezesc nu se înregistrează foarte timpuriu. Prin 1500, Anglia este o ţară „înapoiată", fără o marină puternică, cu o populaţie mai ales rurală şi cu numai două bogăţii: o uriaşe producţie de lână şi o puternică industrie a postavurilor

(aceasta se dezvoltă până când, încetul cu încetul, o înghite pe prima). Această industrie, în mare măsură rurală, produce în sud-vestul şi estul Angliei solidul *broad cloth*, iar în West Riding *kersies*, ţesături subţiri şi plușate. Această Anglie, cu cei 75.000 de locuitori ai capitalei sale, care va deveni curând, dar care nu este încă, un monstru, cu o monarhie puternică la încheierea războiului celor Două Roze, cu nişte corporaţii meşteşugăreşti solide, cu târgurile ei active, rămâne o ţară de economie tradiţională. Dar viaţa negustorească începe

Şa se desprindă de viaţa artizanală; separarea este, i în mare, analoagă celei ce se constată în oraşele

rtaliene ale pre-Renaşterii".

Bineînţeles, tocmai în cadrul schimburilor ex – erne, se constituie primele mari societăţi englezeşti. Cele două mai mari pe care le putem cerceta, „negustorii exportatori de lână, *The Merchantsf* 103 «„le *taPle* etapa aceasta fiind cea a Calaisului", he *Merchants*

adventurers, negocianţi de posta

I

vuri – sunt încă arhaice ca organizare. *The StQ*. *plers* reprezintă lâna englezească, dar aceasta încetează să se mai exporte. Să-i lăsăm deci în umbră *The Merchant adventurers* (230), care introduc î0 denumirea Sub care se prezintă cuvântul cu sens şovăielnic *adventurers* (acesta desemnează de fapt pe toţi negustorii antreprenori care iau parte la o afacere de comerţ exterior), sunt exportatori de postav neprelucrat, spre Ţările de Jos, cu care se încheie câteva acorduri (ca cele din 1493 – 1494 şi din 1505). Încetul cu încetul, o seamă de *mercers* şi *grocers* din Londra ocupă primul loc în masa acestor *adventurers* şi se silesc să îndepărteze pe provincialii care formează grupul rival al negustorilor de la nord de Tweene. Din 1475, negustorii londonezi acţionează cu toţii în înţelegere, afretează pentru transportul mărfii aceleaşi nave, se organizează în vederea plăţiivăm urilor şi a obţinerii de privilegii, sub conducerea dictatorială, dată curând pe faţă, a grupului de *mercers. În* 1497, regalitatea intervine, cu intenţia de a sili compania, centrată pe Londra, să accepte pe negustorii din afara capitalei. Dar aceştia nu vor fi primiţi decât cu un statut de inferioritate.

Prima trăsătură care izbeşte în organizarea acestor *Merchant Adventurers* este că adevăratul lor centru se află în afara Angliei, multă vreme la Anvers şi Berg-op-Zoom, ale căror târguri îşi dispută clientela lor. Faptul că se găseşte în Ţările de Jos înseamnă pentru campanie posibilitatea de a juca pe două tablouri, între cele două oraşe, şi de a-şi păstra mai bine privilegiile. Mai ales aici, pe aceste pieţe de pe continent, se încheie tranzacţiile esenţiale – vânzările de postav, cumpărăturile de băcănii şi returul în bani. Aici te poţi agăţa de reţeaua economiei mondiale celei mai vii. La Londra, domnesc negustorii mai în vârstă, pe care călătoriile şi pieţele agitate îi sperie. Tinerii sunt la Anvers. În 1542, cei de la Londra se plâng în priviri *Council* că „tinerii de la Anvers" nu ţin seama de părerea „stăpânilor şi domnilor" lor de la Londra (231).

par ceea ce ne interesează aici este faptul că *Merchant Adventurers Company* rămâne o „corporaţie" Disciplina care îl apasă pe negustor este asemănătoare cu cea pe care o impune membrilor săi corporaţia meşteşugărească în cadrul strâmt al unui oraş.

Regulamentele ei recunoscute de stat bunăoară codificarea regală din 1608 (232) – precizează lucrul acesta în chip savuros. Unul faţă de altul, membrii companiei sunt „fraţi", iar nevestele lor „surori". Fraţii trebuie să meargă cu toţi împreună la slujbele religioase, la înmormântări. Le este interzis să se poarte necuviincios, să pronunţe cuvinte grosolane, să se îmbete, să se dea necugetat în spectacol – bunăoară alergând în grabă să cerceteze ce poştă au primit, în loc ca să aştepte în prăvălie, sau cărându-şi chiar ei marfa, cocoşaţi de baloturile grele; sunt de asemenea interzise certurile, insultele, duelurile. Compania este o entitate morală, o personalitate juridică. Ea are o conducere a ei (guvernator, deputaţi, judecători, secretari). Ea dispune de un monopol comercial şi de privilegiul succesiunii perpetue (dreptul de a-şi succeda sie însuşi). Toate aceste caracteristici sunt indicate (fără îndoială pornind de la vocabularul tardiv al lui Josias Child) de denumirea de *regulated company*, companie cu regulament, adică, *mutatis mutandis*, ceva asemănător cu guildele şi hansele pe care le cunoscuseră ţinuturile din jurul mării Nordului.

Nimic, prin urmare, nou, ceva care să indice o creaţie originală. *Merchant Adventurers*, ale căror origini se plasează, fără nicio îndoială, înainte de secolul al XV-lea, n-au aşteptat, ca să ia fiinţă, bunăvoinţa regalităţii engleze. Apariţia compari, aşa cum presupune Michael Postan (235), ste fără îndoială consecinţa reculului vânzărilor °e postav, care a dat naştere necesităţii de a sc. 8 fupa strâns pentru a reacţiona. Dar nu este vorba p o societate pe acţiuni. Membrii săi (care plătesc a intrare o taxă, dacă nu obţin acest drept prin oştenire sau la capătul unei perioade de uceni-le Pe lângă unul din membrii companiei) negusto-esc Secare pe riscul lui. În fond este vorba de o

!, informaţie veche care s-a strecurat într-o funct pregătită de evoluţia economiei engleze – *tt* cerea de la lâna brută la lâna prelucrată – şi că îşi joacă admirabil rolul, sumă eficientă de activ taţi individuale, puse de acord între ele, dar caj nu se confundă. Ea ar fi putut trece uşor la o con panie largă unificată cu un capital comun, o Joj, *Stock Company*. Dar *Merchant Adventurers*; declin este adevărat, îşi păstrează vechea organ zare până în 1809, dată la care Napoleon ocup; Hamburgul (unde Compania îşi avea sediul di; 1611) (234) şi când destinul ei se încheie.

Aceste amănunte cu privire la *Merchant Aduer*, *iurers* sunt

suficiente pentru ca cititorul să aibă i imagine cu privire la ceea ce poate fi o *regulata company*. Într-adevăr, primele companii pe acţiuni care se înmulţesc în Anglia odată cu demarajul brusc de la sfârşitul secolului al XVI-lea şi începutul celui de al XVII-lea (235) nu formează dintr-odată majoritatea, nici pe departe. Ele se strecoari în mijlocul unor societăţi de alt lip şi care adm aceleaşi servicii; câteodată chiar ele par a le fi superioare căci companii pe acţiuni, ca cea a Moscoviei, întemeiată în 1555, sau ca cea a Levantului, înfiinţată în 1581, au fost mai apoi transformate în companii reglementate, prima în 1622. apoi în 1669, a doua în 1605, iar Compania Africii în 1750. Chiar Compania engleză a Indiilor orientale, întemeiată în 1599, înzestrată cu un privilegiu în 1600, a cunoscut o criză cel puţin curioasă, din 1698 până în 1708, perioadă în care a redevenit în parte o companie reglementată.

De altfel mai lipseşte încă mult până ce, în primul său secol de existenţă, Compania engleză a Indiilor orientale, constituită cu un capital cu mult sub cel al Companiei olandeze, să fie o adevărată companie pe acţiuni. Capitalul ei se constituia doar pentru o călătorie, fiecare negustor recuperându-şi la întoarcere depunerea şi beneficiile-Acţionarii şi-au păstrat multă vreme dreptul de a-şi retrage participarea. Încetul cu încetul, lucrurile se schimbă. Începând din 1612, conturile se întocmesc nu numai pentru călătoria imediat următoare, ci pentru o serie de călătorii proiectate. În sfârşit, începând din 1658, capitalul social devine intangibil. Iar prin 1688, acţiunile se negociază la bursa din Londra, la fel ca cele ale Compaojei olandeze la bursa din Amsterdam. În felul acesta, încetul cu încetul, s-a ajuns la modelul olandez al societăţilor pe acţiuni. A fost nevoie de aproape un secol.

Companii şi conjuncturi

Şi succesul global al Companiilor din Nord-Vestul european este o problemă de conjunctură şi de cronologie, începuturile succesului pe care-l cunoaşte Amsterdamul se datează în jurul anilor 1580 – 1585. În 1585, recucerirea Anversului de către Alessandro Farnese pecetluieşte soarta oraşului de pe Escaut. Nimicirea lui comercială, fie şi incompletă, asigură triumâul oraşului rival. Dar, în 1585, suntem la aproape douăzeci de ani după formarea (în 1602) cunoscutei *Oost Indische*. Aceasta este deci posterioară succesului Amsterdamului. Ea

nu îl creează; ea, în parte, este chiar creată de el. Succesul ei, în orice caz, a fost aproape imediat. Tot aşa, cel al Companiei engleze, întemeiată cu puţin mai devreme.

Eşecul francezilor în eforturile pentru constituirea unor companii de comerţ se înregistrează între 1664 şi 1682: Compania Indiilor orientale, întemeiată în 1664 „este devreme expusă unor greutăţi financiare" şi, în 1682, privilegiul îi este retras; întemeiată în 1670, o companie a Levantului decade începând din 1672; creată în iulie 1669 (236), Compania Nordului a fost „un fiasco"; Compania Indiilor occidentale, formată în 1664 (236), este suprimată în 1674. Deci o serie de e-ţecuri pe care semiizbânda Companiei orientale a indiilor le răscumpără cu greu. În faţa acestor 107 e-ecur* stau succesele Angliei şi Olandei. Un *f* Asemenea contrast pretinde explicaţii. S-ar cuveni să trecem în contul întreprinderilor franţuzeşt, suspiciunea negustorilor faţă de guvernul rega] slăbiciunea relativă a mijloacelor de care dispneau şi imaturitatea a ceea ce ar fi putut fi *un* capitalism francez. Dar, fără îndoială, şi dificultatea de a pătrunde în nişte reţele, gata organizater locurile bune sunt ocupate şi toată lumea se bate la cuţite să le păstreze. „Peste toate acestea, scrie Jean Meuvret (237), [...] Companiile străine, întemeiate în prima jumătate a secolului, înregistraseră beneficii spectaculoase care, drept urmare a schimbării conjuncturii, nu se mai întâlnesc de atunci încolo". Francezii şi-au ales prost timpul. Colbert ajunge prea târziu. Cu atât mai mult cu câte o jumătate de secol de avânt fără precedent dăduse Nordului, şi mai ales Ţărilor de Jos, un avans care îl face capabil să reziste unor eventuale competiţii şi chiar frânării pe care o reprezintă o conjunctură nefavorabilă.

Într-adevăr, o aceeaşi conjunctură atrage după sine consecinţe deosebite, în funcţie de loc. De pildă, turnanta secolului (1680 – 1720) este grea în întreaga Europă, dar este marcată în Anglia de răsturnări şi de crize care dau o impresie de progres general. Se întâmplă lucrul acesta pentru că, în perioadele de reflux sau de stagnare, există economii apărate sau mai puţin atinse decât altele? în orice caz, după revoluţia din 1688, în Anglia toate lucrurile se activează: un credit public puternic se instaurează aici „pe sistem olandez"; întemeierea Băncii Angliei, realizată printr< lovitură îndrăzneaţă în 1694, stabilizează piaţa fondurilor de stat şi dă un avânt suplimentar

afacerilor. Afacerile merg cât se poate de bine: scrisoarea de schimb, cecul ocupă un loc din ce în ce mai mare pe piaţa internă (238). Comerţul exterior creşte şi se diversifică: pentru Gregory King şi pentru Davenant, acesta este sectorul care se dezvoltă cel mai rapid (239). Se accentuează pornirea nestăpânită pentru invstiţiile în *Joint stock companies*; în 1688 acestea sunt în număr de 24 (inclusiv Scoţia); între 1692 şi 1695, se întemeiază 150 de societăţi de acţiuni, care, de 1".

altfel, nu vor supravieţui toate (240). Retopirea monedelor, în cursul crizei din 1696, reprezintă un teribil avertisment şi nu loveşte numai afacerile veroase. Mii de oameni care-şi angajaseră banii depunându-i, i-au căzut totuşi victimă, pe unde *Actul* din 1697 care reduce la 100 numărul curtierilor în activitate, *stork jobbers*, şi pune capăt înlesnirilor de care se bucurau plasatorii de valori. (241). Boo/n-ul investiţiilor continuă totuşi până în 1720, anul scandalului *Sea Bubble*. O întreagă perioadă agitată, deci, şi fecundă, în ciuda marilor sume de bani încasate de guvernul lui William al III-lea şi al reginei Anne, pe seama beneficiilor.

În acest climat, în faţa iniţiativei particulare, companiile se silesc să-şi păstreze privilegiile. Monopolurile companiilor Rusiei şi Levantului sunt desfiinţate. Va naufragia şi *East India Company*, în timp ce capitalul ei creşte considerabil? Odată cu noile libertăţi, s-a înfiinţat o a doua companie şi lupta la bursă dintre cea veche şi cea nouă capătă înfăţişarea unei acţiuni cu *suspense*, până în 1708.

Fără intenţia de a ponegri capitalismul agresiv care îşi deschide calea în timpul acelor ani, să amintim un incident ciudat. În august 1698, negustorii companiei vechi se gândesc să cedeze unele din stabilimentele lor din India, fie negustorilor companiei noi, fie – nici nu-ţi vine să crezi – Companiei franceze a Indiilor orientale! Pontehartain îi scria lui Tallard, la 6 augu st 1698 (242): „*Directorii Companiei de Franţa a Inaiei ou căpătat înştiinţare că cei din vechea companie de Anglia voiau să vândă stabilimentele lor de la Masculipatam de pe coasta Coromandelului şi că Puteau să trateze acest lucru cu ei*. Voinţa Majestăţii Sale este ca domnia-voastră să *încercaţi să aflaţi* fără *tevatură dacă această înştiinţare este* adevă *Wă şi*, *de este* a? aţ *dacă* e; ar *avea puterea să le* „ea Za *mina celor pe care i-ar vrea* ei". Cuvintele subliniate erau cifrate în text. Tallard, încă la 10? peht>

răspunde ministrului, la 21 august (242):» este neîndoielnic că Directorii *vechiului contor de Anglia al Indiilor orientale vor să* vândă *stabilimentele ce au acolo şi că cei de la cel nou*, *ca* seţ *le scoată mai ieftin*, *le spun că* nu le vor şi că pot să se lipsească de ele, *dar mă îndoiesc că cei dintâi*, care sunt negustori cogaţi din Londra şi au mult de pierdut, să îndrăznească a negustori acest lucru cu străini". Peste zece ani, lucrurile se liniştesc, odată cu fuziunea celor două companii engleze.

Întreaga poveste trebuie comparată cu atitudinea acelor olandezi care, supăraţi de monopolurile statornicite care, acasă la ei, le închideau comerţul cu Extremul Orient, au înfiinţat sau au încercat să înfiinţeze Companii ale Indiilor în Franţa, în Danemarca, în Suedia, în Toscana, furnizându-lecapitaluri. Aşa se explică, de asemenea, climatul care domneşte, la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi la începutul celui de al XIX-lea, în India engleză, unde pornirea negustorilor englezi împotriva privilegiilor de care se bucura *East India* ţacestea nu vor fi abolite decât în 1865) se sprijină nu numai pe complicitatea agenţilor locali ai companiei, dar şi pe o droaie de negustori europeni de toate naţionalităţile care sunt activ amestecaţi *în* comerţul de contrabandă, îndeosebi către China şi Insulânda, şi în traficul fructuos al trimiterilor clandestine de Dani în Europa.

Companiile şi libertatea negoţului

Peter Laslett (243) ar vrea să ne convingă că această Companie engleză a Indiilor Orientale şi la fel, Banca Angliei, „care constituiau încă de pe atunci modelul instituţiilor ce aveau, până la urmă, să dea formă «afacerilor» aşa cum le concepem astăzi", n-au avut, „înainte de începutul secolului al XVIII-lea, decât o influenţă infimă asupra ansamblului activităţii comerciale şi industriale" a Angliei. Charles Boxer este şi mai categoric, fără a aduce în sprijinul afirmaţiei sale niciun element convingător (244). Pentru el, marile compa1

jj comerţ nu reprezintă fenomenul esenţial. *yj* R. Scott este mai exact: el estimează masa capitalurilor pe care le cumulează societăţile pe acţiuni în 1703 (după o creştere evidentă) la 8 jjjilioane de lire sterline, în timp ce, după King, venitul naţional atingea, încă din 1688, 45 de milioane, iar patrimoniul naţional mai bine de 600 (245).

Dar noi cunoaştem raţionamentul şi ştim cântecul. Ori de câte ori se compară volumul unei activităţi de vârf cu volumul considerabil

al economiei de ansamblu, masa aduce excepţia la ordine, până într-atâta încât o anulează. Argumentul nu mă convinge. Faptele important* sunt cele care au urmări, iar când aceste urmări sunt mode Tnitatea economiei, „modelul" „afacerilor" viitorului, formarea accelerată a capitalului şi zorile colonizării, eşti obligat să reflectezi încă odată. De altfel, furtuna de proteste îndreptate împotriva monopolurilor ne arată că miza era foarte importantă.

Încă înainte de 1700, lumea negustorilor tună şi fulgeră fără oprire împotriva monopolurilor. Apar încă de pe atunci plângeri, izbucniri de mânie, speranţe, compromisuri. Dacă nu cumva tragem prea tare de mărturii, se pare într-adevăr că monopolul uneia sau alteia dintre companii, suportat fără multă tevatură în cursul secolului al XVII-lea, este resimţit ca insuportabil şi scandalos în secolul următor. Descazeaux, deputat al comerţului din Nantes, spune de-a dreptul acest lucru, într-unul din rapoartele lui (1701) (246): „Privilegiile companiilor privative [adică exclusive] sunt păgubitoare pentru comerţ", căci există astăzi „tot atâta capacitate şi emulaţie în oameni, pe cât era incapacitate şi nepăsare pe vremea când s-au înfiinţat companiile". Acum, negustorii pot să se ducă pe seama lor în Indiile orientale, în China, în Guinea Pentru comerţul cu negrii, în Senegal pentru pulberea de aur, pentru piei, fildeş, gumă. Tot aşa, Pentru Nicolas Mesnager, acesta deputat al oraşuşi Rouen (3 iunie 1704) (247): „... este un principiu incontestabil, în materie de comerţ, că orice companie exclusivă este cu mult mai potrivită să-l restrângă decât să-l extindă şi că este cu mult mai folositor pentru stat ca acest comerţ al său să fie în mâinile tuturor supuşilor, decât să fie restrâns la un număr mic de oameni". După un raport oficial din 1699 (248), chiar partizanii companiilor cred că nu ar trebui ca, din cauza lor, „sg se ia particularilor această libertate de comerţ şi că, într-un stat, nu trebuie să fie în această privinţă privilegii exclusive". În Anglia, „interlopii [*interlopers*] şi aventurierii, fac comerţul în aceleaşi locuri în care pot să îl facă şi companiile engleze" (248). Într-adevăr, în 1661, Compania lasă pe seama particularilor traficul din India în India. Iar după revoluţia din 1688, care a fost revoluţia negustorilor, opinia publică este atât de pornită încât privilegiul de care se bucură *East India* este suspendat şi se proclamă libertatea comerţului cu Indiile. Dar lucrurile intră din nou în ordine, în 1698 sau şi mai bine în 1708, când

„exclusivul" devine iar regulă generală.

Franţa are aceleaşi şovăieli. În 1681 (20 decembrie) şi în 1682 (20 ianuarie), Colbert proclamă libertatea comerţului cu Indiile, Compania păstrând doar transportul şi antrepozitele de mărfuri (249). De altfel, în 1712, nesilită de nimeni, Compania cedează contra bani privilegiul său unei companii din Saint-Malo (250). Mai există Compania Indiilor din acel moment? „Compania noastră a Indiilor orientale franceze [sic], a cărei ruinare face ruşine steagului Regelui şi naţiunii", scrie Anisson, din Londra, la 20 mai 1713 (251). Dar instituţiile muribunde nu mor uşor. Compania traversează cu bine anii agitaţi ai sistemului lui Lawşi este reconstituită în 1722 – 1723, cu un fond de bunuri tangibile, dar fără o dotare suficientă în bani lichizi. Luptele şi profiturile ţin până aproape de anii 1760. În 1769} o formidabilă campanie orchestrată de către economişti pune capăt monoolului şi deschide comerţului francez care se foloeste de lucrul acesta, drumurile libere ale Indiilor şi Chinei (252). În 1785, Calonne, sau mai degrabă grupul care se învârte în jurul lui, despotmoleşte Compania Indiilor, plasată de fapt la umbra Companiei engleze. După câteva speculaţii scandaloase, Compania franceză este desfiinţată de Revoluţie, în 1790 (253).

d

ÎNCĂ O DATĂ TRIPARTIŢIA

Capitalismul trebuie prin urmare situat, pe de o parte, în raport de deosebitele sectoare ale economiei şi, pe de altă parte, în raport de ierarhia negustorească, al cărei vârf îl ocupă. Acest lucru ne aduce iar la grila pe care o propunea, de la primele ei pagini (254), această lucrare: la bază o „viaţă materială" multiplă, autosubsistentă, rutinieră; deasupra ei o viaţă economică, mai bine conturată şi care, în explicaţia noastră, tinde să se confunde cu economia de concurenţă a pieţelor; în sfârşit, la ultimul etaj, acţiunea capitalistă. Totul ar fi limpede, dacă această diviziune operatorie s-ar evidenţia net pe teren, prin linii uşor de recunoscut de la o primă privire. Evident, realitatea nu are o asemenea simplitate.

Nu este simplu, mai ales, să trasezi linia care materializează opoziţia, din punctul meu de vedere decisivă, dintre capitalism şi economie. Economia, în sensul în care aş vrea eu să utilizăm cuvântul, este lumea *transparenţei* şi a *regularităţii*, în care oricine ştie dinainte,

instruit de experienţa comună, cum se desfăşoară procesele schimbului. Acesta este întotdeauna cazul cumpărăturilor şi vânzărilor de pe piaţa urbană, necesare vieţii de fiecare zi, bani contra marfă sau marfă contra bani, şi care se rezolvă de îndată, chiar în clipa încheierii lor. Acesta este, de asemenea, cazul prăvăliei revânzătorilor. Este şi cazul tuturor schimburilor *regulate*, chiar dacă au o rază mare de acţiune, ale căror origini, condiţii, drumuri, rezultate sunt notorii: grâul din Sicilia, vinurile şi stafidele din insulele Levantului, sarea (dacă nu se amestecă statul), uleiul din Puglia, secara, lemnul, gudronul mării Baltice etc. La urma urmei, nenumărate căi, în general vechi, ale căror trasee, calendare, denivelări toată lumea le cunoaşte dinainte şi tare, prin urmare, sunt obişnuit deschise concurenţei. Toate lucrurile se complică, este adevărat, atunci când această marfă, dintr-un motiv sau altul, 1

nâtă interes pentru speculant; atunci ea este „Tocată într-o magazie, apoi redistribuită, în gene-S i la distanţă şi în mari cantităţi. De pildă, cerea-i le Balticei ţin de comerţul obişnuit al economiei je piaţă: cursul de cumpărare la Danzig urmează u regularitate curba preţului de vânzare la Amsterdam (255). Dar odată strâns în magaziile oraşului, griul se mută la alt etaj: el ţine acum de jocurile privilegiate, la care au cuvânt numai marii negustorii care îl expediază în locurile cele mai deosebite, acolo unde foametea îi măreşte preţul, fără nicio legătură cu preţul de cumpărare, sau acolo unde el se poate schimba pe mărfuri jinduite. Este adevărat că, la scară naţională, există, îndeosebi pentru o marfă cum este grâul, posibilităţi de speculă măruntă, de microcapitalism, dar ele se pierd în ansamblul economiei. Marile jocuri capitaliste se situează în domeniul neobişnuitului, al inedităului sau al conexiunii la distanţă, de luni sau chiar de ani.

În aceste condiţii, putem oare aşeza de o parte economia de piaţă – transparenţa, ca să utilizez acest cuvânt pentru o ultimă dată – şi de cealaltă capitalismul, speculaţia? Este vorba numai de o problemă de termeni? Sau ne aflăm pe o frontieră concretă de care chiar actorii sunt relativ conştienţi? Atunci când Electorul de Saxa vrea să-l gratifice pe Luther cu patru *Kuxen*, acţiuni miniere care aduc un beneficiu de 300 de *Gulden*, acesta răspunde (256): „*Ich will kein Kuks habent Es ist Spiegeld und will nicht wuddeln dasselbing Geld*”. Nu vreau acţiuni! Acestea sunt bani pentru speculaţii şi eu nu vreau ca asemenea bani să

sporească. Cuvinte semnificative, chiar prea semnificative, căci tatăl şi fratele lui Luther fuseseră mici antreprenori la minele de aramă din Mansfeld, aşezaţi, Prin urmare, de partea proastă a barierei capita – ste. Dar o aceeaşi reticenţă faţă de speculaţie, b nenumăratele ei forme, manifestă şi J.-P. observator liniştit totuşi al vieţii de la pam: „Într-atâta domneşte spiritul comerţu-115 *V*I Amsterdam, spune el, încât, orice s-ar înclinpla, trebuie neapărat să negustoreşti" (257).

— E. Pellf ei istorii a <W

ci pent™ î?

I-au vieorg JtJiisch.

este t cealaltă a fr

Eil ţului din Hamburg, Amsterdam şi pe alte afaceri pentru oamenii trimiţi la jocuri". L odată. Aşezând-u

I, iată discursul… rune. turnue Zo] s

— „1) (259) în seama unui om de afaceri pe calf le-a lansa o nouă societate bancară: „Cu renume-aţia legitimă şi mediocră a muncii, cu echilibru urninte al tranzacţilor cotidiene, existenţa este un deşert de o extremă platitudine, o mlaştină fi care toate forţele dorm şi clocesc […] Speculaţia, însă, e nada vieţii, dorinţa eternă care te împinge să lupţi şi să trăieşti [… JFără speculaţie, nu s-ar face afaceri".

Conştiinţa deosebirii dintre două lumi economice şi între două feluri de viaţă se exprimă aici pe faţă. Literatură? Da, fără îndoială. Dar, cu uj secol întreg mai devreme, într-un cu totul alt limbaj, abatele Galiani fi72 «i? o " aceeaşi –] în fiecare an, de o parte se va face cererea şi, e partea cealaltă, desfacerea; acest lucru nu se schimba […] Adevăratele comori ale Franţei, 'n ce priveşte produsele pământului, sunt vinurile şi untdelemnul. Întreg Nordul are nevoie de ele şi întreg Nordul nu le produce defel. Comerţul se aşază atunci, îşi sapă canalul, *încetează să mai fie speculaţie* şi devine rutină". Atunci când este vorba de grâu, nu este de aşteptat nicio regularitate, nu ştii niciodată unde se va ivi cererea, nici cine poate s-o satisfacă, nici dacă nu vei ajunge prea târziu, după ce un altul a şi împlinit nevoile. Riscurile sunt mari. Iată de ce „negustori mici cu mijloace slabe" pot face cu folos comerţ cu untdelemn, sau cu vin: „este chiar mai lucrativ dacă se face în mic. Economia, cinstea îl face să prospere […] Dar pentru comerţul [mare] cu grâne trebuie să cauţi mâinile cele mai puternice şi braţele cele mai lungi din toată breasla comercianţi-nai aceştia, cei puternici, sunt

informaţi; asuma riscurile şi „întrucât vede

grialvinedăif118 dar ceea ce e te lipsit de el". Nicinn bni-Niciunregatnu se-i cu untdelemnuinsui T monopoul ei 2 td Calde-ComerZ *V\ml* pr0;

ei Normandiei 1*

— În raport de greutate *1* Valorează»-" °cupa", costisitor în ce n? de locul Pe care îl numai că *este* perii P VCete tra-Portul „u şoarecilor, *g-g-**™ iculuiteli yte să vină pe lume**2 Hoci că – sehotă" a fie comercializat. În să veni şi trebuie e", anotimpul mări or h° ™ul cel mai Potriv-urilor iipnictăivS1*8 C furtun" al Sif118 dar ceea ce e bni Nu cmui. aceasta este situaţia în ce priveşte „comerţul *exterior* cu grâne". În interior, între deosebitele provincii ale Franţei de pildă, neregularitatea recoltelor, în funcţie de loc, îngăduie, de seamenea, o anumită speculaţie dar nu cu aceleaşi profituri. „Este lăsată pe mâna cărăuşilor, a morarilor şi a brutarilor care o fac, pe scară foarte măruntă, chiar ei şi pe seama lor. Astfel [în timp cel comerţul exterior [...] al grânelor este prea larg şi atât [] de plin de riscuri, şi greu, încât dă naştere prin chiar firea sa monopolului, comerţul interior făcut din aproape în aproape este, dimpotrivă, Prea mic". El trece prin prea multe mâini şi nu lasă fiecăruia decât un beneficiu modest.

Astfel, chiar grâul, marfă omniprezentă în Euro-Pa> se separă, fără greş, în conformitate cu schema

Ce ne reţine atenţia; el este autoconsum şi stă la

Parterul vieţii materiale; el este comerţ normal a n» că distanţă, din hambarele cunoscute până la oraşul apropiat care are asupra lor tate de situare"; el este comerţ anormal sfidata superlatn –, de la provincie la provincier, este, în sfârş t, pe distanţe mari, în timpul u' J

S arcautef şi rePetate de HPsuri°biect «i Craţiilor agitate ale comerţului foarte mare Şi fiecare dată este vorba de un alt etaj dinintei? rul societăţii negustoreşti, este vorba Je atâă economici care intervin.

Capitolul V

SOCIETATEA SAU ANSAMBLUL ANSAMBLURILOR

*

A introduce în discuţie dimensiunile socialului înseamnă a reveni asupra tuturor problemelor ridicate şi, mai bine sau mai puţin

bine, rezolvate în cursul capitolelor precedente. Şi înseamnă a le adăuga dificultăţile şi obscurităţile pe care le implică societatea ca atare.

Prin realitatea sa difuză, omniprezentă, şi pe care uneori nu o simţim mai mult decât simţim aerul pe care îl respirăm, societatea ne înconjoară, ne pătrunde, orientează întreaga noastră viaţă. Tânărul Marx scria: „În mine gândeşte societatea" (1). Şi, în acest caz, istoricul nu se lasă, prea adesea, înşelat de aparenţe, atunci când crede a nu avea în faţa lui, retrospectiv, decât indivizi ale căror răspunderi le poate măsura în voie? În realitate, sarcina lui nu este numai sarcina de a regăsi „omul", formulă de care s-a abuzat, ci de a recunoaşte nişte grupe sociale de mărimi diferite care, toate, sunt angajate unele în raport de celelalte, kucien Febvre (2) regretă că filosofii, creând cu-vjntul *sociologie*, au furat singura denumire potrivftă pentru o istorie făcută după inima lui. Fără nicio îndoială, pentru ansamblul ştiinţelor sociale, apariţia sociologiei, odată cu Emile Durkheim (1896) (3), a fost un fel de revoluţie copernicianâ 5811 galileană, o schimbare de paradigmă, ale cărei consecinţe se mai simt şi astăzi. Pe moment, Henri a salutat-o ca pe întoarcerea după ani de pozitivism apăsător, la „ideile generale" (4), „Ea.", „troducea filosoaia în istorie". Astăzi, ca istorici noi am socoti mai degrabă că are cam prea mult gustul ideilor generale şi că tocmai sensul istoriţ. îi lipseşte cel mai mult. Dacă există o economiţ istorică, o sociologie istorică nu există încă. Moţi-vele acestei carenţe sunt cât se poate de evidente, Mai întâi, sociologia, contrar economiei care, într-un anumit fel, este o *ştiinţă*, nu prea izbuteşte să-şi definească obiectul. Ce este societatea? Problema nici măcar nu se mai pune, de la dispariţia lui Georges Gurvitch (1965), ale cărui definiţii, şi aşa, nu erau făcute să dea o deplină mulţumire istoricului. „Societatea globală" a lui se prezintă ca un fel de înveliş general al socialului, tot atât de subţire ca un clopot de sticlă transparent şi fragil. Pentru istoric, aflat sub dependenţa strictă a concretului, societatea globală nu poate fi decât o sumă de realităţi vii, legate, *sau nu*, unele de altele. Nu un recipient, ci recipiente, şi conţinuturi.

În acest sens anume, am luat obiceiul, în lipsa de altceva mai bun, să vorbesc despre societate ca despre *ansamblul ansamblurilor*, ca despre suma integrală a tuturor faptelor pe care, ca istorici, le

abordăm în deosebitele domenii ale cercetării – noastre. Aceasta înseamnă a împrumuta de la matematicieni un concept atât de comod încât nici ei nu prea au încredere în el. Şi înseamnă, poate, a întrebuinţa un cuvânt prea mare pentru a sublinia o realitate banală, şi anume că *totul* este, nu poate fi decât, social. Dar interesul pe care-l reprezintă o definiţie constă în faptul că furnizează o problematică prealabilă, reguli pentru o primă observaţie. Dacă această observaţie este facilitată de către ea, la început şi în desfăşurarea ei, dacă drept urmare există un clasament acceptabil al faptelor, apoi o depăşire logică a lor, atunci definiţia este utilă şi se justifică. Dar nu aminteşte în mod util termenul de *ansamblu al ansamblurilor* că orice realitate socială, observată ca atare, se situează într-un ansamblu superior; că, fiind un fascicol de variabile, ea cheamă, ea implică alte f scicole de variabile, şi mai vaste chiar? Jean-François Melon, secretarul lui Law, spunea încă-n 1734: „Există o legătură atât de intimă între oărtile Societăţii încât nu se poate lovi una în aşa Li încât lovitura să nu se simtă şi asupra celorlalte" (§). Adică acelaşi lucru pe care îl spun astăzi formule ca: „procesul social este un întreg indivizibil" (7) sau „nu există alt fel de istorie în afară de istoria generală" (8), pentru a nu cita decât două dintr-o sută (9).

Bineînţeles, această globalitate trebuie practic să se scindeze în *ansambluri* mai restrânse, mai lesne accesibile observaţiei. Altminteri, cum să manipulezi această masă uriaşă? „Cu mâna sa clasificatoare, scrie J. Schumpeter (7), cercetătorul scoate într-un mod *artificial* faptele economice din marele curent [unitar] al societăţii". Un alt cercetător scoate, la rândul lui, realitatea politică sau realitatea culturală... în prea strălucitoarea lui *Istorie socială a Angliei*, G.M. Trevelyan (10) înţelege, sub acest titlu, „istoria unui popor, desprinsă de politică", ca şi cum ar fi cu putinţă o asemenea desprindere care să despartă Statul, realitate socială în primul rând, de alte realităţi care îl însoţesc. Dar nu există istoric, nu există economist sau sociolog care să nu procedeze la diviziuni de acest gen, deşi toate sunt, în primă instanţă, artificiale, cea a lui Marx (infrastructură, suprastructură), ca şi tripartiţia pe care am construit eu componenta esenţială a explicaţiilor de până aici. Nu este vorba decât de procedee de explicare, totul fiind să ştim dacă ele ne îngăduie, sau nu, să ajungem la înţelegerea eficientă a problemelor importante.

De altfel nu aşa a procedat fiecare ştiinţă socială atunci când şi-a delimitat şi împărţit domeniul? Dintr-odată, ea a îărâmiţat realul, din spirit de sistemă dar şi din necesitate: care dintre noi nu eSte specializat, într-an fel de la naştere, prin capacitatea lui sau prin înclinaţia de a pătrunde cutare u cutare sector al cunoaşterii, şi nu altul anume? O lâi e ou-ştiinţe sociale principial generalizate – sociologia şi istoria – se împart într-o mulţime de specializări: sociologia muncii, sociologi „economică, politică, a cunoaşterii etc; istorj, politică, economică, socială, istoria artei, ideilo (ştiinţei, tehnicilor etc.

Este vorba prin urmare de o împărţire banal atunci când deosebim, aşa cum facem noi, în faţă.

norul acestui mare ansamblu care este societatea mai multe ansambluri, şi dintre cele mai bim.

cunoscute: economicul, evident la loc de frunte socialul ierarhic sau cadrul social (ca să nu spu, societatea care, pentru mine, este *ansamb lui ansam blurilor*); politicul, culturalul – fiecare dintre aceste ansambluri compunându-se la rândul lui din subansambluri, şi aşa mai departe. În această schemă, istoria globală (sau mai bine spus glob; ilizantă, adică voindu-se totală, tinzând să fie, dar neputând niciodată să fie pe deplin) înseamnă studiul a cel puţin patru „sisteme" ca atare, apoi a relaţiilor dintre ele, a dependenţelor, a suprajţ punerilor, corelaţiile lor fiind numeroase, iar variai bilele proprii fiecărui grup netrebuind sacrificau

a priori intervariabilelor, şi invers (11).

Idealul imposibil ar fi prezentarea întregului într-un singur plan şi dintr-o singură mişcare. Prac-l tica recomandabilă este ca, împărţind, să ai în gând o viziune globalizantăr ea va ieşi neapărat la suprafaţă în cadrul explicaţiei, va tinde să refacă unitatea, te va îndemna să nu crezi în falsa simplitate a societăţii, să nu foloseşti formulele curente – societate împărţită în ordine, în clase sau de consum – fără să te gândeşti mai înainte la judecata de ansamblu pe care o implică acestea. Să nu crezi deci în egalităţi comode: negustor = burghez: sau negustor = capitalist; sau aristocrat = proprietar de pământ (12); să nu vorbeşti despre burghezie sau despre nobilime ca şi cum aceste cuvinte ar desena fără greş, ansambluri bine delimitate ca şi cum limite uşor reperabile ar separa categoriile sau clasele, câtă vreme asemenea separări au. fluiditatea apei" (13).

Este şi mai necesar să nu ne imaginăm *a priorţ* cutare sau cutare sector ca putând avea. o dată pentru totdeauna, întâietate asupra altuia sau asututuror celorlalte. Eu nu cred, de pildă, în P erjoritatea incontestabilă şi permanentă a istoriei politice, a sacrosanctei întâietăţi a statului. ne la caz la caz, statul poate determina aproape orice, sau poate să nu influenţeze deloc. Paul \dam, în dactilograma unei *Histoire de France* ce urmează să fie publicată, afirmă că din cartea mea cu privire la Mediterana străbate superioritatea zdrobitoare a rolului politic al lui Filip al II-lea. jâu e vorba de propriul său fel de a vedea lucrurile, pe care îl suprapune unui tablou complicat? De fapt, sectoarele, grupele, ansamblurile acţionează necontenit unele în raport cu altele, într-o ierarhie care rămâne mobilă, în interiorul societăţii globale care le învăluie mai mult sau mai puţ le strâns, dar care nu le lasă niciodată pe deplin libere.

În Europa, unde lucrurile se văd mai bine decât prin alte părţi, în această Europă care are un avans faţă de restul lumii, economia în dezvoltare rapidă a zorit pasul şi a întrecut celelalte sectoare începând din secolele al XI-lea sau al XII-lea, şi m-ai sigur începând din secolul al XIV-lea; le-a silit să se definească în raport cu ea, şi nu există îndoială că această întâietate care se afirmă este una din rădăcinile modernităţii precoce a micului continent. Dar ar fi greşit să gândim că, înaintea acestor secole în care are loc demarajul, economia nu ar fi avut nicio importanţă şi că nimeni n-ar fi putut scrie, aşa cum scrie un pamfletar francez din 1622 (14), că „orice oraş, republică sau regat se ţine mai ales din grâu, vin, carne şi lemn". Ar fi, de asemenea, greşit să socotim că faţă de forţele crescânde ale economiei, încărcate de numeroase mutaţii, revoluţionare, celelalte sectoare, societatea întreagă nu şi-ar fi jucat rolul, n-ar fi constituit (rar) acceleratori, mai adesea stavile, contracte, frâne care s-au menţinut şi au acţionat secole a rând. Orice societate este traversată de curente, Plină de obstacole, de supravieţuiri încăpăţânate cre blochează drumurile, de structuri vaste a căror Permanenţă este, din punctul de vedere al istoricilor, caracteristica lor revelatoare. Aceste structuri *istorice* sunt vizibile, detectabile, într-un fel măsurabile: durata lor este măsura.

Utilizând un alt limbaj, într-o carte mică, polemică şi constructivă, François Fourquet (15) reduce aceste confruntări la un conflict între „dorinţă" şi putere: de parte individul, călăuzit nu de

nevoi, ci încărcat de dorinţe, pe cât poate fi o masă în mişcare încărcată de electricitate; de cealaltă parte, aparatul respectiv al puterii – oricare ar fi această putere – care menţine ordinea, în numele echilibrului şi randamentului societăţii. Eu cred, împreună cu Marx, că nevoile sunt o explicaţie, împreună cu Fourquet, că dorinţele sunt o explicaţie nu mai puţin cuprinzătoare (dar dorinţele pot, oare, să nu includă nevoile?), că aparatul puterii, politic şi nu mai puţin economic, este o explicaţie. Dar că acestea nu sunt singurele constante sociale; mai există şi altele.

Şi tocmai în acest ansamblu de forţe conflictu – ale, se organizează creşterea economică, din evul mediu până în secolul al XVIII-lea, punând în mişcare odată cu ea capitalismul, ale cărui progrese sunt mai mult sau mai puţin lente, în funcţie de ţară, şi foarte diferite. În paginile care urmează în prim-planul explicaţiei vor fi aşezate tocmai rezistenţele, obstacolele pe care ea le-a întâlnit.

Îi;

1 Î5

! IERARHIILE SOCIALE

ka singular sau la plural, *ierarhie socială* reprezintă conţinutul *banal*, dar esenţial, al cuvântului *societate*, promovat aici, pentru înlesnirea expunerii noastre, la un rang superior. Îmi place mai mult să spun ierarhii decât straturi, categorii sau chiar clase sociale. Cu toate că orice societate de un anumit volum are straturile ei, categoriile, ba chiar castele (16) sau clasele ei, acestea din urmă exteriorizate sau nu, adică conştient resimţite sau nu, cu eternele lupte de clasă. *Orice* societate (17). prin urmare, nu sunt de data aceasta de acord cu Georges Gurivitch cave susţine că lupta de clasă implică, ca o condiţie *sine qua non* conştiinţa limpede a acestor lupte şi opoziţii, care conştiinţă, dacă ar fi să-l credem, n-ar fi existat înainte de apariţia societăţii industriale (18). Dar dovezi că nu este aşa avem din belşug. Şi, fără îndoială, Alain Touraine are dreptate atunci când scrie: „Orice societate în care o parte a produsului este retrasă din consum şi acumulată" adăposteşte un „*conflict de clase*". Poţi spune, la fel de bine, toate societăţile.

Dar să revenim la cuvântul care se bucură de preferinţa noastră, cuvântul *ierarhie*. El se aplică de la sine, fără greutăţi prea mari, la întreaga istorie a societăţilor de populare densă: nicio asemenea societate nu se dezvoltă pe orizontală, pe un plan de egalitate. Toate

sunt deschis ierarhizate. De unde, mirarea navigatorilor portughezi care, prin 1446, intră în contact cu măruntele triburi berbere, care vindeau întâmplător sclavi negri şi pulbere de aur, pe coasta Saharei atlantice, 111 dreptul lui Cabo de Rescate şi aiurea: „Ei n-a-veau Rege deloc!" (20). Totuşi, dacă le priveşti niai de aproape, ele formează clanuri, iar aceste Şanuri au şefi. Prin 1630, popoarele primitive ale

°rroosei nu îi uimesc mai puţin pe olandezi: «Ei mi-au nici Rege, nici suveran. Ei sunt mereu „* războI, adică un sat împotriva altuia" (21).

a Un înseamnă o grupare, o ordine. Chiar °cietăţile utopice, imaginate pornind de la nişte societăţi reale, rămân de obicei ierarhizate. Chiar societatea zeilor elini, pe Olimp, este ierarhizată Concluzie: nu există societate fără o osatură, fără structură.

Societăţile noastre de astăzi, oricare ar fi sistemul lor politic, nu sunt cu nimic mai egalitare decât cele de odinioară. Cel mult în cadrul lor, privilegiul, contestat cu înverşunare, a mai pierdut puţin din naiva sa împăcare cu sine. Ieri, dimpotrivă, în societăţile împărţite în ordine, păstrarea rangului era o formă a demnităţii, un fel de virtute. Era ridicol şi condamnabil cel care arbora semnele unui rang social care nu era al său. împotriva neajunsurilor declasării şi luxului, risipitor de economii, iată ce propune un făcător de planuri în primii ani ai secolului al XVIII-lea: regele Franţei să acorde prinţilor, ducilor, oamenilor cu titluri nobiliare şi soţiilor lor un cordon albastru, „cum poartă comandorii de Malta şi de Saint Lazare"; celorlalţi nobili, un cordon roşu; toţi ofiţerii, sergenţii, soldaţii să poarte tot timpul uniformă; pentru servitori, inclusiv valeţii şi majordomii, livreaua să fie obligatorie „fără a putea fi puse pe marginea pălăriei, nici galoane, nici vreun fel de aur sau argint". Nu ar fi aceasta soluţia ideală care, suprimând cheltuielile somptuare, „ar aduce pe cei mici în imposibilitate de a se confunda cu cei mari"?

De obicei, ceea ce împiedică această confuzie, este (mai simplu) împărţirea bogăţiei – lux de-o parte, sărăcie de alta – şi împărţirea puterii – autoritate de o parte, supunere de alta. „O parte din omenire, spune un text italian din 1776 (22). este chinuită, de stă să moară, pentru ca cealaltă parte să se îmbuibe, de stă să crape".

Pluralitatea societăţilor

Ordinea ierarhică nu este niciodată simplă, orice societate

înseamnă diversitate, pluralitate; ea se divizează împotriva ei însăşi, iar această diviziune este, probabil, fiinţa ei ca atare. 1

Să luăm un exemplu: această societate numită feudală", al cărei pluralism funciar a fost admis şi explicat de către istoricii şi economiştii marxişti au de tendinţă marxistă, care se străduie s-o definească (23). Pot să spun pe scurt, înainte de a trece mai departe, că sunt la fel de alergic ca Marc gloch şi Lucien Febvre la cuvântul *feudalism*, atât de des folosit? Acest neologism (24), derivat din latina târzie (*feodum*, fief), nu priveşte, pentru ei ca şi pentru mine, decât fieful şi ceea ce depinde de el – nimic altceva. Este la fel de logic să plasezi sub această vocabulă întreaga societate europeană dintre secolele al VI-lea şi al XV-lea sau să aplici cuvântul *capitalism* aceleaşi societăţi în ansamblul ei, între secolele al XVI-lea şi al XX-lea. Dar să lăsăm această dispută. Să acceptăm chiar că societatea numită feudală, o altă formulă curentă, poate indica o etapă lungă din istoria socială a Europei, că este îngăduit să te serveşti de expresie ca de e etichetă comodă, acolo unde, la urma urmei, am putea spune la fel de bine Europa A, Europa B reprezentând etapa următoare. În orice caz, articulaţia între A şi B s-a schiţat din epoca pe care istorici iluştri (25) au numit-o adevărata Renaştere, între secolul al X-lea şi cel de-al XIII-lea. Cea mai bună expunere cu privire la societatea zisă feudală rămâne pentru mine rezumatul, fără îndoială prea rapid şi autoritar, al lui Georges Gurvitch (26) care, conceput pornind de la lectura atentă a minunatei cărţi a lui Marc Block (27), îi amplifică în mod ciudat concluziile. Această societate „feudală", modelată de către secole de sedimentare, de distrugere, de germinaţie, reprezintă coexistenţa a cel puţin cinci „societăţi", a cinci ierarhii diferite. Cea mai veche la bază, dislocată, este societatea seniorială care se pierde în negura vremii şi grupează în unităţi restrânse Pe seniorii şi ţăranii din apropiere. Mai puţin veche, înfigându-şi totuşi rădăcinile foarte departe Până la Imperiul roman, iar rădăcinile spirituale ţ mai departe, o societate teocratică care clădeşte *t* ISerica romană, cu forţă şi tenacitate, căci ea trebuie nu numai să cucerească, ci şi să-şi ţină şi, deci, să reintre mereu în posesia credincioşi] r) r ei. O parte importantă a surplusurilor primej Europe întreţine această întreprindere enormă şi vastă: catedralele, bisericile, mănăstirile. rentele ecleziastice sunt o investiţie sau o irosire de capital? în al treilea rând, o societate mai tânără care

creşte printre celelalte, căutând în ele un sprijin, se organizează în jurul statului teritorial, Acesta naufragiază odată cu ultimii Carolingieni. dar naufragiul, cum se întâmplă atât de des, nu este total. Al patrulea subsector: feudalitatea în sens strict, suprastructură tenace care se strecoară spre vârf în golurile lăsate de slăbiciunea statului şi care îi leagă pe seniori într-un lung lanţ ierarhic şi, prin această ierarhie, încearcă să stăpânească totul, să manevreze totul. Dar Biserica nu este cu totul prinsă în verigile sistemului; Statul sfâşie într-o bună zi plasa; iar, în ceea ce îl priveşte, ţăranul trăieşte adesea la o parte de această agitaţie superioară. În sfârşit, al cincilea şi ultimul sistem, din punctul nostru de vedere cel mai important dintre toate: oraşele. Ele s-au ivit, ori s-au ivit din nou, începând din secolele al X-lea şi al XI-lea, state aparte, societăţi aparte civilizaţii aparte, economii aparte. Ele sunt fiicele unui trecut îndepărtat: Roma reînvie adesea în ele. Şi cu toate acestea, fiice ale unui prezent care le face să înflorească, ele sunt şi nişte fiinţe noi: în primul rând, rezultat al unei colosale diviziuni a muncii – satele, de o parte; oraşele, de cealaltă –, al unei conjuncturi care le favorizează cu încăpăţânare, al comerţului care renaşte, al monedei care reapare. Prin monedă, multiplicator major, pornind din Bizanţ şi din Islam, un fel de electricitate a fost branşată spre Occident trecând prin imensitatea Mediteranei. Atunci când, după aceea, marea toată devine creştina, asistăm la o relansare şi la răsturnarea pe care o reprezintă prima Europă.

Până la urmă, deci, mai multe societăţi care coexistă, care se sprijină mai bine sau mai prost unele pe altele. Nu un sistem, ci nişte sisteme; 1

lâ9

nu o ierarhie, ci nişte ierarhii; nu un ordin, ci nişte ordine; nu un mod de producţie, ci moduri, je producţie; nu o cultură, ci nişte culturi, nişte conştiinţe de sine, limbaje, arte de a trăi. Totul trebuie pus la plural.

Georges Gurvitch, care uzează de afirmaţie peste măsură, susţine cam grăbit că cele cinci societăţi despre care este vorba, care îşi împart volumul societăţii feudale, sunt antinomice, străine; că a ieşi dintr-una din ele înseamnă a da în vid şi în disperare. De fapt, aceste societăţi au trăit împreună, s-au amestecat, ele implică o anumită coerenţă. Oraşele-state şi-au luat oamenii de pe pământurile şi

ogoarele senioriale care le înconjoară, anexându-şi nu numai ţărani, dar şi seniori, ba mai mult, grupuri de seniori, născute în şes şi care, aşezându-se în oraş, rămân şi acolo clanuri solide, cu legături indestructibile (28). Încă din secolul al XIII-lea, chiar inima Bisericii, papalitatea, se adresează bancherilor oraşului Siena pentru perceperea taxelor la care supun creştinătatea. Monarhia engleză, prin E-duard I, se adresează zarafilor din Lucea, apoi celor din Florenţa. Foarte de timpuriu, seniorii sunt vânzători de grâu şi de vite: trebuie ca negustorii să le cumpere. Cât priveşte oraşele, se ştie că ele sunt prototipul modernităţii şi că ele atunci când se nasc statul modern şi economia naţională, sunt modelele acestora; că ele rămân, în detrimentul celorlalte societăţi, locurile de predilecţie ale acumulării şi Dogăţiei.

Acestea fiind zise, orice societate, sau subso-cietate, sau grup social, începând cu familia, are ierarhia *lui* proprie: Biserica, la fel ca statul teritorial; oraşul negustoresc cu particiatul lui, la W ca societatea feudală care, în definitiv, nu este decât o ierarhie; la fel ca regimul seniorial cu seniorul de o parte şi ţăranul de cealaltă. Nu cumva o societate globală *coerentă* este o ierarhie re a reuşit să se impună ansamblului, fără a distruge neapărat celelalte ierarhii?

toate acestea, printre societăţile care îşi îmo societate globală există întotdeauna una sau mai multe care, având tendinţa să le învingi pe celelalte, pregătesc o mutaţie a ansamblului, mutaţie care se schiţează întotdeauna foarte în cel, se afirmă apoi, aşteptând ca mai târziu o nouă transformare să se opereze, de data aceasta împo. triva *celei* sau *celor* învingătoare. O asemenea pluralitate se dovedeşte un factor esenţial al mişcării şi, în egală măsură, al rezistenţei la mişcare. Orice schemă de evoluţie, chiar cea a lui Marx, devine mai limpede în faţa acestei constatări.

Observaţie pe verticală:

numărul resirâns de privilegiaţi J

Totuşi, dacă privim de sus ansamblul societăţii, lucrul care ne izbeşte în primul rând nu sunt aceste subcategorii, ci inegalitatea funciară care divide masa, de la vârf spre bază, după o scară a bogăţiei şi a puterii. Orice observaţie scoate în evidenţă această inegalitate viscerală care reprezintă legea cu acţiune continuă a societăţilor. Aşa cum recunosc sociologii, este vorba de o lege structurală, fără excepţii.

Dar cum poate fi explicată această lege?

Ceea ce se vede de îndată în vârful piramidei este o mână de privilegiaţi. Totul ajunge în mod firesc la această societate minusculă: a lor este puterea, bogăţia, o mare parte a surplusului producţiei; lor le e dat să guverneze, să administreze, să conducă, să ia hotărâri, să asigure procesul de investiţie, deci de producţie; circulaţia bunurilor şi serviciilor, fluxul monetar la ei ajunge. Sub ei se etajează mulţimea *agenţilor* economiei, a muncitorilor de toate gradele, masa celor guvernaţi. Şi, sub toţi, un uriaş deşeu social: universul celor fără de lucru.

Bineînţeles, cărţile jocului social nu se împart o dată pentru totdeauna, dar cărţi noi se dau rar şi întotdeauna cu zgârcenie. Zadarnic se îndârjesc oamenii să se ridice în ierarhia socială; pentru asta e nevoie adesea de câteva generaţii, iar odată ajunşi» nu se pot menţine acolo fără luptă. A.cest război social se duce în permanenţă, de când există societăţi vii, cu scările lor de onoare şi cu îngustele lor intrări de acces la putere. Ştim deci dinainte că niciun factor nu are cu adevărat importanţă – stat, nobilime, burghezie, capitalism sau cultură – dacă, într-un fel sau altul, nu pune mina pe vârfurile societăţii. La înălţimea aceasta se guvernează, se administrează, se judecă, se îndoctrinează, se adună bogăţia şi se şi gândeşte chiar; acolo se face şi se reface strălucitoarea cultură i

Uimitor este faptul că privilegiaţii sunt *întotdeauna* atât de puţin numeroşi. Întrucât promovarea socială există, întrucât această societate minusculă depinde de surplusurile pe care munca neprivilegiaţilor i le pune la dispoziţie, deoarece aceste surplusuri sporesc, micul popor de pe înălţimi ar trebui să se înmulţească. Dar, *astăzi* la fel ca ieri. creşterea e aproape nulă. Un slogan al Frontului Popular susţinea, în 1936, că Franţa depinde cu totul de „200 de familii", relativ discrete, dar omnipotente – slogan politic care îi făcea pe unii să surâdă. Dar, cu un secol mai devreme, Adolphe Thiers, scria foarte liniştit: „... într-un stat ca Franţa, [din] douăsprezece milioane de familii [...] se ştie că există [...] cel mult două sau trei sute care stăpânesc belşugul", „(29). Şi cu încă un secol mai devreme, un partizan al ordinii sociale la fel de convins ca Thiers, Jean-François Melon (30), spunea că „luxul unei Naţiuni se restrânge la o mie de oameni, faţă cu alţi douăzeci de milioane, nu mai puţin fericiţi decât ei",

adaugă el, „atunci când o Poliţie destoi-flică îi face să se bucure în linişte de roadele trudei lor”.

Sunt oare actualele noastre democraţii atât de deosebite din acest punct de vedere? E cunoscută cartea lui C.W. Mills (31) cu privire la *UElite du pouvoir et de la richesse*, care stăruie asupra caracterului restrâns al grupului de care depind ciiil importante pentru ansamblul Statelor de astăzi. Şi acolo, elita naţională se compune din câteva familii dominante, iar dinastiile acestea nu se prea schimbă de-a lungul timpului, *Mutalis mulandis*, acelaşi lucru spune şi Claudio Tolomei, un scriitor din Siena, într-o scrisoare din 21 ianuarie 1531 adresată lui Gabriele Cesano (32): „În oricare republică, chiar într-una mare, scrie el, în orice Stat, chiar într-unul popular, rat se întâmplă ca mai mult de cincizeci de cetăţeni să se ridice în slujbele de ocârmuire. Nici la Atena, sau la Roma, nici la Veneţia sau la Lucea, cetăţenii care cârmuiesc Statul nu sunt numeroşi, *ben-che şi reggano queste terre sotto nome di republica*, cu toate că aceste state sunt ocârmuite sub numele de republică”. Nu cumva există, în definitiv, indiferent de societatea sau de epoca luate în consideraţie, şi în orice parte a lumii, o insidioasă lege a numărului celui foarte mic? Lege cu adevărat iritantă, căci îi discernem în mod cu totul nesatisfăcător cauzele. Avem a face totuşi cu o realitate care ni se înfăţişează cu insolentă, necontenit. Nu are rost să discutăm: toate mărturiile concordă.

La Veneţia, înainte de ciuma din 1575, Noii/i reprezintă cel mult (bărbaţi, femei şi copii) 10.000 de persoane, cifra cea mai ridicată din istoria veneţiană. Adică 5% din populaţia globală (Ve-Beţia, plus *Dogado*) care oscilează în jur de 200.000 de locuitori (33). Ba încă trebuie să scădem din acest număr restrâns pe nobilii sărăciţi, ajunşi adesea la un soi de cerşetorie oficială, şi care, împinşi spre modestul cartier San Barnaba sunt porecliţi în derâdere *Barnabotti*. Şi chiar restul patriciatului, după ce operăm această scădere, nu este format numai din negocianţi bogaţi. După ciuma din 1630, numărul acestora din urmă a scăzut într-atât încât nu se văd mai mult de 14 – 15 oameni în stare să ocupe cele mai înalte servicii le stat (34). După o relatare din 1684, la Genova, oraş atât de tipic capitalist, nobilimea care stăpâneşte Republica (în temeiul titlurilor şi, nu mai puţin al banilor ei) reprezintă cel mult un grup de 700 de oameni (fără a socoti pe membrii

13
133
fa» ili" OT lor) din, poate, 8 ().000 de locuitori
(35). Iar procentajele de la Veneţia şi Genova sunt
— Rjfitre cele mai înalte. Din secolul al XIV-lea, la jjirnberg (36) puterea se află în mâinile unei aristocraţii restrânse (43 de familii patriciene *conform legii*) *l* adică 150 – 200 de persoane din cei 20.000 le locuitori ai oraşului, la care se adaugă cei 20.000 ai ţinutului său. Aceste familii au dreptul exclusiv de a numi reprezentanţi în Consiliul inferior şi de a alege pe cei Şapte Bătrâni (care, de fapt, hotărâse în toate problemele, guvernează administrează, jadecă şi nu dau socoteală nimănui), din rândul celor câteva vechi familii istorice, şi adesea foarte bogate, ale căror origini urcă până în secolul al XIII-lea. Un astfel de privilegiu explică faptul că aceleaşi nume revin necontenit în cronica Nvimbergului. Oraşul trece, prin minune neatins, prin repetatele răzmeriţe din Germania secolelor al XII-lea şi al XV-lea. În 1525, cu un gest hotărât, *Herren Alteren* cârmesc spre Reformă. La Londra, la 1603, la sfârşitul domniei Elizabetei, toate afacerile depind de mai puţin de 200 de mari negustori (37). În secolul al XVII-lea, în Ţările de Jos, aristocraţia guvernantă a Regenţilor de oraşe şi a oficiilor de provincie este formată din 10.000 de persoane, la o populaţie de două milioane de oameni (38). La Lyon, oraş aparte prin libertăţile şi bogăţia lui, mustrările ironice ale clerului adresate consilierilor oraşului (8 noiembrie 1558) sunt lipsite de ambiguitate: „Domniile Voastre, Consilierii [de fapt stăpâni ai ocârmuirii oraşului] care. sunteţi aproape cu toţii negustori […] Nici nu sunt treizeci de oameni în oraş care pot trage nădejde fie consilieri…" (39). Un grup la fel de restrâns este, la Anvers, în secolul al XVI-lea, grupul «Senatorilor", englezii spun al „Lorzilor", oraşului W). În 1702, la Sevilla, după spusele unui negus-or francez, „consulatul este alcătuit din 4 sau 5 Particulari care trag sforile comerţului, urmând ţelurile lor particulare", şi care se îmbogăţesc pe se & aia altor neguţători. Un memoriu din 1704 r» este de-a dreptul despre „îngrozitoarele ne dreptăţi ale Consulatului Sevillei" (41). În 1749, la Mans, fabricarea şi comerţul cu etaminele de] \ne care constituie bogăţia oraşului sunt dominate ((e 8 – 9 negocianţi „domnii Cureau, Veron, des Gtan-ges, Montarou, Garnier, Nouet, Freart şi Bodier" (42). La sfârşitul Vechiului Regim, Dunkerque îmbogăţit

datorită portului său scutit de taxe este un oraş cu ceva mai mult de 20.000 de locuitori, stăpânit de o aristocraţie a banului, deloc tentată, în ceea ce-o priveşte, să se topească în rândurile unei nobilimi care, de altfel, nu este prezentă *intra muros*. La ce bun, într-adevăr, şi devii nobil, când locuieşti într-un oraş liber, în care oricine are privilegiul de a nu plăti nici *taiik*, nici *gabelle*, nici *timbre1*? Restrânsa burghezie a oraşului a devenit o castă închisă, cu „adevărate dinastii: familiile Faulconnier, Tresca, Coffyn, Lhermite, Spyns" (42). Aceeaşi realitate ne întâmpină la Marsilia. După A. Chabaud (44), „magistratura orăşenească a fost deţinută [...] o perioadă de 150 de ani [înainte de 1789] de câteva familii, cel mult vreo zece, din care numeroasele alianţe. căsătorii, cumetrii au făcut curând una singură". Să numărăm împreună cu Ch. Carrière (45) negocianţii marsiliezi în secolul al XVIII-lea: „Nici măcar 1% [din populaţie]... minoritate neînsemnată care deţine însă bogăţia şi domină activitatea întregului oraş, aşa cum a păstrat şi administraţia lui" La Florenţa, *benefiziati* sunt 3.000 sau mai mulţi în secolul al XV-lea; prin 1760, ei sunt numai 800 – 1.000, astfel că marii duci de Toscana din familia de Habsburg-Lorena, care devine casă dominitoare în 1737, după stingerea Medicilor, sunt siliţi să facă noi înnobilări (46). La mijlocul secolului al XVIII-lea, un mic oraş atât de obişnur cum este Piacenza (30.000 de locuitori) număra 250 – 300 de familii nobile, adică 1250 – 1500 de privilegiaţi (bărbaţi, femei şi copii), 4 – 5% du1 populaţie. Dar acest procent, relativ mare, include nobili de tot felul şi cu tot felul de averi. Iar nobleţea urbană fiind singura clasă avută din această regiune rurală, ar trebui să adăugăm la populaţia Piacenzei pe cei 170.000 de ţărani din zona ei rurală, La acest total de 200.000 de oameni, procentul scade sub 1% (417).

Să nu ne închipuim că, în cazul dat, este vorba de un rezultat aberant: în secolul al XVII-lea, în Lombardia, procentul nobilimii în raport de populaţia totală de la oraşe şi sate este estimat la 1%, iar acest număr mic de privilegiaţi deţine aproape jumătate din proprietatea funciară (48). Într-un caz mai limitat, în jurul Cremonei, prin 1626, din 1 600.000 de *pertiche* de pământ, „18 familii feudale posedă, numai ele, 833.000", adică mai bine de jumătate (49).

Calculele la scara unui stat teritorial vorbesc într-un limbaj asemănător. În estimările sale, pe care cercetarea istorică le confirmă

în *mare*, Gre-gory King (1688) (50) recenzează în Anglia aproape 36.000 de familii al căror venit anual depăşeşte 200 de lire, în timp ce Anglia numără 1 400.000 de familii (cifră rotunjită de mine), adică, un procent în jur de 2, 6. Iar ca să se ajungă la acest nivel, a fost nevoie ca în adunarea făcută să intre, clae peste grămadă, lorzi, baroneţi, *squires*, *gentle-men*, „ofiţeri" regali, negustori mai de seamă şi 10.000 de oameni ai legii care, de altminteri, prind în acea epocă vânt din pupă. Este de asemenea posibil ca criteriul – peste 200 de livre – să umfle prea mult plutonul din frunte în care există puternice inegalităţi, căci veniturile cele mai imPortante, cele ale marilor proprietari de pământ, sunt estimate la 2 800 de lire pe an în *medie*. Cifrele date de *Massie* (51) în 1760, la înscăunarea l «i George al III-lea, arată o nouă redistribuire a bogăţiei, clasa mijlocie câştigând atunci faţă de clasa proprietarilor de pământ. Dar dacă am vrea 88 socotim pe adevăraţii bogătaşi, pe adevăraţii oameni puternici, din punct de vedere politic şi din întreg regatul, atunci abia ar fi de înregistrat, după spusele specialiştilor, 150 de familii, adică 6 – 700 persoane (52). În Franţa, cam în aceeaşi epocă, nobilimea veche reprezintă 80.000 de persoane, nobilimea în totalitatea ei 300.000, „adică 1 – 1, 5%" dintre francezi (53). Cât priveşte burghezia, cum poate fi ea deosebită? Se ştie mai degrabă ceea ce nu este decât ceea e «este, iar cifrele lipsesc. În total, spune oarecum la întâmplare Pierre Leon, 8, 4% din ansamblu; dar câţi *mari* burghezi include această cifră? Singurul procent credibil priveşte nobilimea bretonă (2%), dar Bretania, cu cei 40.000 de nobili ai ei, este, se ştie, mult deasupra mediei regatului (54).

Pentru a găsi un procentaj superior, stabilit cu oarecare siguranţă, trebuie pusă în discuţie Polonia (55), unde efectivele nobilimii reprezintă 8 – 10% din populaţie, „acest procentaj fiind cel mai ridicat din Europa". Dar nu toţi aceşti nobili polonezi sunt magnaţi; există printre ei unii, chiar mulţi, foarte săraci; unii chiar simpli vagabonzi, „al căror nivel de viaţă nu se deosebeşte cu nimic de cel al ţăranilor". Iar clasa negustorilor bogaţi este minimă. Prin urmare, aici ca şi aiurea, pătura privilegiată, şi care are într-adevăr importanţă, reprezintă o proporţie minusculă a efectivelor populaţiei.

Şi mai slabe relativ sunt, fără îndoială, o seamă de minorităţi restrânser nobilii din slujba lui Petru cel Mare, mandarinii Chinei, *daimyō* din Japonia, *rajahii* şi *omerahii* Indiei Marelui Mogol (56),

pumnul de soldaţi şi de marinari aventurieri care domină şi terorizează populaţiile fruste ale Regenţei Algerului sau pătura subţire de proprietari, nu totdeauna bogaţi, care se implantează cu mare greutate în imensa Americă spaniolă. Importanţa marilor negustori în aceste deosebite ţări este extrem de variabilă, dar ei rămân numericeşte slabi-împreună cu Voltaire, să tragem concluzia: într-o ţară bine organizată, cei puţini „fac să lucreze pe «ei mulţi, sunt hrăniţi de aceştia şi îi guvernează".

MATURI
2600
2500 – 2400
230° 2200 – 2100".
200, O", 900 1800 1700; 1600
1500" 1400
1 seo 20 «o 60 80 1600 20
80 1700 20
137

28. *Nobilii la Veneţia*

Exemplul caracteristic: orice aristocraţie închisă descreşte numeric. Înnobilările de noi familii sunt insuficiente. Uşoara revenii după 1680, corespunde unei ameliorări a condiţiilor de – viaţă? După tabelul dat de Jean Georgelin, *Venise au siècle des Lumures*, 1978, p. 653, care reia cifrele după James Davis. *The Declin of the Veneţian Nobility as a Rulinp* C/a» s; 1962, p. 137.

Dar înseamnă asta a trage cu adevărat o concluzie? înseamnă cel mult, odată în plus, a constata fără a înţelege întru totul. A pune în discuţie consecinţele „concentrării" atât de vizibile în domeniul economic şi aiurea înseamnă a lărgi şi a deplasa problema. Într-adevăr, cum să explici concentrarea ca atare? Şi totuşi istoricii şi-au îndreptat toate luminile reunite asupra acestor vârfuri sociale. Ei s-au dus astfel „la lucru lesne" cum spune Charles Carrière (57). Acest lucru nu este, la urma unaei, atât de sigur, deoarece numărul mic al priVi'egiaţ. ilor se pune ca o problemă care scapă soluţul lesnicioase. Cum se menţine mic acest număr.

C r

Şi atunci când trece prin revoluţii? Cum se el uriaşei mase care se desfăşoară dedesubtul lui? De ce, în lupta pe care o duce câteodată

statul împotriva privilegiaţilor, aceştia nu pier niciodată în întregime sau definitiv? Poate că, la urma urmei, Max Weber nu greşeşte atunci când refuzând să se lase hipnotizat de *profunzimile* societăţii, insistă asupra importanţei „calificării politice a claselor dominante şi ascendente" (58), Natura elitei lui potrivit legăturilor de sânge sau potrivit nivelului banilor) nu este oare tocmai factorul care defineşte o societate veche încă de la intrarea ei în joc?

Mobilitatea socială

Clasele ascendente, înlocuirile pe nivelul de vârf, mobilitatea socială – aceste probleme ale *burgheziei* sau ale *burgheziilor* şi claselor numite mijlocii nu sunt cu mult mai limpezi decât cele precedente. Reconstituirea şi reproducerea elitelor se fac prin mişcări şi deplasări, de obicei atât de lente, atât de puţin vibrate, încât nu pot fi măsurate şi nici măcar observate cu exactitate. Cu şi mai multă îndreptăţire, ele se sustrag încercării de a le da o explicaţie hotărâtă. Lawrence Stone (ă9) crede că conjuncturile de creştere grăbesc ascensiunile sociale şi este probabil aşa. În acelaşi sens şi într-un mod şi mai general, Hermann Kellen-benz (60) observă că în oraşele negustoreşti de litoral, acolo unde viaţa economică se mişcă şi înaintează mai repede ca aiurea, mobilitatea socială se dezvoltă mai în voie decât în oraşele de interior. Regăsim astfel opoziţia aproape clasică între litoral şi adâncimile uscatului continental. Diferenţele sociale sunt mai puţin marcate la Lu-beck, Bremen sau Hamburg decât în oraşul reacţionar Nürnberg. Dar nu se regăseşte o aceeaşi fluiditate la Marsilia, chiar la Bordeaux? Invers, declinul economic ar închide porţile promovării, ar întări *statu-quo-ul* social. Din parte-i, Peter Laslett (61) ar enunţa cu dragă inimă ideea că decăderea socială, mobilitatea inversă, rămâne pre".

ponderentă în Anglia preindustrială – şi, în acest plan general, părerea îi aparţine nu numai lui (62).

În acest caz, dacă la nivelul de vârf al fiecărei societăţi s-ar putea face bilanţul sosirilor şi plecărilor, s-ar citi oare modernitatea mai degrabă ca o extindere decât ca o concentrare a bogăţiei şi puterii? Cifre destul de exacte – la Florenţa, la Veneţia sau la Genova – arată că numărul familiilor privilegiate scade regulat şi că unele dintre ele se sting. Tot aşa, în comitatul Oldenburg, din 200 de familii nobile recunoscute la sfârşitul evului mediu, în jur de 1600 mai rămăseseră doar 30. (63). Din cauza unei predispoziţii biologice care ar tinde să

restrângă numărul mic al celor de sus, apare o concentrare în câteva mâini a moştenirilor şi puterii, cu nişte praguri critice totuşi, care sunt atinse câteodată, bunăoară la Florenţa în 1737, la Veneţia în 1685, 1716, 1775 (65). Atunci, cu orice preţ, trebuie deschise porţile, acceptată „agregarea" de noi familii *per denaro*, pe bani, cum se spunea la Veneţia (65). Asemenea împrejurări, grăbind procesul de vlăguire, accelerează completările necesare, ca şi cum societatea şi-ar regăsi vocaţia de a-şi cicatriza plăgile şi de a-şi umple golurile.

În anumite împrejurări, observaţia devine mai lesnicioasă. Ca atunci când Petru cel Mare remodelează societatea rusească. Sau, şi mai mult, în Anglia, în timpul crizei dezlănţuite de Războiul celor Două Roze. Când măcelul ia sfârşit, Henric al VII-lea (1485 – 1509) şi, după el, fiul lui, Henric al VIII-lea (1509 – 1547), au în faţa lor nişte rămăşiţe ale vechii aristocraţii care, cu atâta tărie, ţinuse piept puterii monarhice. Războiul civil o devorase: în 1485, din 50 de lorzi, mai supravieţuiau doar 29. Epoca *warlordslor*, a seniorilor Oboiului, se încheiase. În furtună dispăruseră marile familii ostile Tudorilor: Pole, Stattford.

°ntrenay… Atunci, gentilomi de mai mică an-Vergură, burghezi cumpărători de pământ, chiar ailleai de origine modestă sau obscură, favoriţi Egalităţii, umplu acest vid social de sus, profitând de schimbarea profundă a „geologiei politice" a solului englezesc, aşa cum s-a spus. Fenomenul nu este nou ca atare, el este nou doar prin volumul său. Prin 1540, a apărut o nouă aristocraţie, încă nouă, dar încă de pe atunci respectabilă.

Dar, chiar înainte de moartea lui Henric al VIII-lea şi, mai apoi, sub domeniile frământate şi fragile ale lui Eduard al V-lea (1547 – 1553) şi Mariei Tudor (1553 – 1558), această aristocraţie se simte din ce în ce mai în largul ei şi se opune curând ocârmuirii. Reforma, vânzarea proprietăţilor ecleziastice şi a bunurilor Coroanei, activitatea crescândă a Parlamentului o favorizează. Dincolo de strălucirea, oricât de vie în aparenţă, a domniei Elizabetei (1558 – 1603), aristocraţia îşi consolidează, îşi extinde avantajele şi privilegiile. Să fie un semn al timpului faptul că regalitatea care. până în 1540, ridicase atât de multe construcţii somptuoase, dovadă a vitalităţii sale, încetează s-o mai facă după această dată? Faptul nu este legat de conjunctură, deoarece rolul de constructor este preluat atunci întru totul de aristocraţie. Spre

sfârşitul secolului, prin zona rurală engleză, lăcaşurile cvasiprinciare se înmulţesc, Longleat, „Wolâaton, „Worksop, Burghley House, Oldenby (66) … Ascensiunea spre putere a acestei nobilimi însoţeşte prima măreţie maritimă a insulei, creşterea veniturilor agricole şi înflorirea pe care J.U. Nef o numeşte, nu fără bune temeiuri, prima revoluţie industrială. Din acel moment, pentru a-şi spori sau pentru a-şi consolida succesul, aristocraţia nu mai are atâta nevoie de Coroană. Şi atunci când, în 1640, aceasta încearcă să-şi restabilească autoritatea nemărginită, e prea târziu. Aristocraţia şi marea burghezie – care o va dubla curând, la mică distanţă – vor traversa anii grei ai războiului civil şi vor înflori odată cu restaurarea lui Carol al II-lea (1660 – 1685). „După confuzia suplimentară din anii 1688 – 1689 […] se poate considera că Revoluţia engleză (începută în lti-W şi dintr-un anume punct de vedere chiar-mai

<jevreme) şi-a încheiat ciclul…" (67). S-a format din nou o clasă conducătoare engleză.

Exemplul exacerbat al Angliei este limpede, ceea ce nu a constituit o piedică în calea a o mulţime de certuri între istorici (68). Şi aiurea, prin toată Europa, burghezii se înnobilează sau îşi mărită fetele în rândurile aristocraţiei. Totuşi, pentru a urmări oscilaţiile unui asemenea proces, ar fi nevoie de cercetări suplimentare; ar trebui, de asemeni, să admitem, din pornire, că sarcina esenţială a oricărei societăţi este să se *reproducă* la vârf, deci să acordăm încredere retrospectiv sociologiei combative a lui Pierre Bourdieu (69); să admitem, de asemenea, în linia gândirii unor istorici ca După quier, Chaussinand-Nogaret, Jean Nicolas, neîndoielnic şi a altora, că există conjuncturi sociale, înainte de orice, hotărâtoare: o ierarhie, o ordine instaurată se uzează neîncetat, apoi într-o bună zi dispare; indivizi noi ajung atunci în vârf pentru ca, în majoritatea cazurilor, să reproducă, sau aproape să reproducă, vechea stare de lucruri. Pentru Jean Nicolas, în Savoia, sub domnia lui Carol Emanuel I (1580 – 1630), în toiul unor nenumărate calamităţi, epidemii de ciumă, lipsuri, recolte proaste, războaie, „profitând de conjunctura tulbure… o nouă aristocraţie ivită de pe urma afacerilor, a proceselor şi slujbelor tinde să înlăture vechea nobilime feudală" (70). Astfel, noi bogătaşi, noi privilegiaţi se strecoară în locul celor vechi, în timp ce puternica zguduire, care a doborât câteva privilegii anterioare şi a îngăduit această nouă promovare,

atrage după ea, la bază, o serioasă înrăutăţire a condiţiei ţăranului. Căci totul plăteşte.

m *să surprindem ib* proces este simplu, fără îndoială prea *4* Hi J} i *" u „rent, mai lent decât se presupune de obicei, înţeles, o mişcare socială de acest gen nu prea

I

poate fi măsurată, dar poate că un ordin de mărime este sesizabil, dacă încercăm să cântărim *gros*ă *O modo* ponderea candidaţilor serioşi la promovarea socială, adică a părţii celei mai bogate a burgheziei, în raport de nobilime sau de patriciatul existent. Istoricii au obiceiul de a face o distincţie cam schematică între burghezia mare, mijlocie şi micii. Trebuie, cel puţin de data asta, să luăm de bună părerea lor. Într-adevăr, în calculul nostru n-ai trebui să intervină decât pătura superioară, care putem admite că nu atinge o treime din numărul total al burgheziei. Atunci când se spune, de exemplu, că, în secolul al XVIII-lea, burghezia francez; reprezintă cam 8% din întreaga populaţie a ţării. pătura ei superioară nu poate depăşi 2%, ceea ce înseamnă că aceasta are, mai mult sau mai puţin, acelaşi volum ca nobilimea. Această egalitate reprezintă o *simplă supoziţie*, dar în cazul Veneţiei în care *cittadini* sunt o înaltă burghezie, bine delimitată, bogată adesea sau în cel mai rău caz înstărită, dând cadre pentru birourile guvernamentale ale Senioriei (căci oficiile inferioare se cumpără). ocupând chiar, începând din 1586, funcţii înalte cum sunt cele de consuli veneţieni în străinătate, ocupându-se şi de comerţ, de munca industriali – aceşti *cittadini* sunt la egalitate de număr cu *nobili* (71). Întâlnim aceeaşi echivalenţă în căzu destul de bine studiat şi statistic cunoscut al piturii superioare a clasei mijlocii din Nürnberg. prin 1500: patricienii şi negustorii bogaţi se echilibrează numeric (72).

Evident promovarea socială are loc între pătura imediat inferioară a negustorilor bogaţi şi patriciat (sau nobilime). Dar în ce proporţie? în afara unor cazuri deosebite, acest lucru este greu de măsurat. Întrucât pătura dominantă scade numeric numai pe termen lung şi rămâne deci multă vreme la un acelaşi nivel, promovarea socială ar trebui cel mult să umple nişte goluri. După Hermanfl Kellenbenz (73), tocmai aşa se petrec lucrurile la Lübeck în secolul al XVI-lea. Clasa patriciană a marilor negustori, care numără 150 – 200 «e

familii, pierde cu fiecare generaţie o cincime din efectiv, înlocuită de un număr aproape echivalent de noi veniţi. Dacă acceptăm că o generaţie reprezintă douăzeci de ani şi dacă, simplificând, ne oprim la cifra de 200 de familii, în acest oraş cu 25.000 de locuitori, cel mult două familii noi trec anual pragul clasei dominante pentru a se integra într-un grup superior lor de o sută de ori. Întrucât acest grup are la rândul său paliere (la nivelul cel mai înalt 12 familii au în mână puterea reală), cum am putea să ne imaginăm că noul venit răstoarnă regulile mediului în care se înserează? Izolat, el va intra în cadenţă mai mult sau mai puţin repede; tradiţia, obiceiurile i se vor impune; el îşi va schimfla modul de viaţă, chiar îmbrăcămintea; iar dacă este nevoie, el îşi va schimba şi ideologia.

Acestea fiind zise, întrucât este vor Da de un proces complex, se întâmplă de asemenea ca chiar clasa dominantă să-şi schimbe ideologia, mentalitatea, ca ea să accepte sau să pară că acceptă pe cea a noilor veniţi, sau mai degrabă pe cea pe care i-o propune mediul socio-economic, ca ea să se renege pe sine, cel puţin în aparenţă. Dar o asemenea renegare nu este niciodată simplă sau completă, şi nici neapărat catastrofală pentru clasa dominantă. De fapt, avântul economic, care propulsează pe noii veniţi, nu-i lasă niciodată indiferenţi pe cei care ocupă mai de mult locurile de pe nivelul superior. Şi ei sunt atinşi. Alfons Dopsch (74) a atras atenţia asupra satirelor timpurii ale micului Lucidarius care ia în derâdere pe seniorii de la sfârşitul secolului al XIII-lea, incapafiili să converseze la Curtea prinţului despre altceva decât despre preţul grâului, despre brânză, ouă, despre purceii de lapte, despre cât lapte dau vacile lor, despre cât grâu s-a făcut. Să se fi îmburghezit această nobilime încă din secolul al XIII-lea?

târziu, aristocraţia se va angaja şi mai mult Pe calea iniţiativei. În Anglia, încă de la sfârşitul Secolului al XVI-lea, aristocraţia şi *gentry* partidă, pe faţă la noile societăţi pe acţiuni, cărora le dă naştere comerţul în afară (75). Mişcarea, odată începută, nu se mai opreşte. În secolul ai XVIII-lea, nobilimea din Ungaria. Germauia. Danemarca, Polonia, Italia se „mercantilizează” (76). În timpul domniei lui Ludovic al XVI-lea, nobilimea franceză este chiar apucată de o adevărată pasiune a afacerilor. După spusele istoricilor, ea este cea care riscă,

speculează cel mai mult; în comparaţie cu ea, Durghezia se prezintă jalnic: prudentă, timorată, rentieră (77). Poate că nu trebuie să ne mirăm de acest lucru, căci, deşi pe atunci nobilimea franceză abia începe să se repeadă spre întreprinderea particulară, ea speculează cu îndrăzneală de multă vreme într-un alt domeniu al „marilor afaceri", cel al finanţelor regale şi al creditului „rentier".

În fond, dacă ici-colo, la cel mai înalt nivel al ierarhiei, mentalităţile se „îmburghezesc", cum s-a spus adesea, acest lucru nu se datorează noilor membri care ajung în rândurile ei, ci mai degrabă epocii, revoluţiei industriale care se schiţează în Franţa. Atunci, într-adevăr, marea nobilime „nobilimea de spadă şi nobilimea oficiilor caselor regale şi princiare" participă „la tot soiul de mari întreprinderi lucrative, fie că este vorba de comerţul atlantic, de *habitations* [de implantarea unor aşezări] coloniale, de exploatările miniere" (77). Această nobilime de afaceri este prezentă mai apoi în toate marile locuri de întâlnire ale economiei noi: minele de la Anzin, de la Carmaux, întreprinderile siderurgice de la Niederbronn şi Creusot, marile societăţi capitaliste care proliferează atunci şi împing înainte comerţul maritim-Prin urmare, nu e nimic de mirare în faptul că această nobilime, a cărei avere continuă să fie uriaşă, îşi schimbă mentalitatea, devine o alta, se îmburghezeşte, pare că se reneagă, devine liberală, doreşte să restrângă puterea regală, tinde spre o revoluţie fără distrugeri şi frământări, asemănătoare cu ruptura englezească din 1688. Evident, viitorul pregăteşte surprize amare. Să lăsăm însă viitorul. În anii care preced Revoluţia din & $> economia este cea care, transformându-se, transformă structurile şi mentalităţile societăţii franceze, aşa cum făcuse cu mult mai devreme în Anglia «i Glanda, şi, încă mai devreme, în cadrul oraşelor negustoreşti din Italia.

Sincronismul conjuncturilor sociale în Europa

Cine să se mire că economia are locul ei în promovarea socială? Ceea ce este mai surprinzător este că, în pofida evidentelor decalaje care există între ţările europene, conjuncturile sociale, la fel cu conjuncturile economice ale1 căror mişcări le însoţesc sau le oglindesc, au tendinţa să fie sincrone pe tot continentul.

De pildă, secolul al XVI-lea în toată puterea lui, să zicem chiar cam de la 1470 până la 1580, este cred eu, în toată Europa, o perioadă de promovare socială accelerată, în spontaneitatea ei, aproape ca un

puseu biologic. Burghezia ivită din negoţ ajunge de la sine pe culmea societăţii de atunci. Vioiciunea economiei făureşte mari averi negustoreşti, repede câteodată, iar porţile promovării sociale sunt toate larg deschise. Dimpotrivă, în ultimii ani ai secolului, odată cu schimbarea de sens a trendului secular, sau, cel puţin, odată cu un interciclu prelungit, societăţile continentu-l lui european se zăvorăsc din nou. Totul se petrece; în Franţa, în Italia, în Spania, ca şi cum pe nivelul de sus al societăţii senioriale, după o perioadă de amplă reînnoire a persoanelor în post, după un Şir de înnobilări compensatorii, poarta sau scara Promovării sociale s-ar fi închis cu o anumită eficienţă. Lucru adevărat în Bourgogne (78). Lucru adevărat la Roma (78). Adevărat în Spania, unde, hi golurile deschise, se îmbulzesc *regidorii* oraşe-lor – Adevărat şi la Neapole, unde „s-au fabricat vreo câţiva duci şi prinţi ce ar fi putut să se ocoească" (79).

145, **" în urmare, procesul este general. Şi dublu: a timpul acestui secol lung, o parte a nobilimii dispare, este înlocuită de îndată, dar, imediat ce locurile sunt. ocupate, porţile se închid în spatele noilor veniţi. Şi, în acest caz, nu avem motiv să fim sceptici atunci când Pierre Goubert explică prin Ligă, şi prin luptele ei înverşunate, deteriorarea evidentă a nobilimii franceze, „influenţa condiţiilor economice, în special cea a conjuncturii… [trebuind să fie] respinsă"? (80). Bineînţeles, nu exclud din discuţie Liga ca atare, nenorocirile ei care, de altfel, într-un anumit fel, se integrează în refluxul conjunctural de la sfârşitul secolului şi sunt o formă a acestui reflux. Este chiar firesc ca o conjunctură de felul acesta să ia forme diferite în diversele societăţi europene. Explicaţia lui Georges Huppert, la care voi reveni, este specifică pentru Franţa; ea se leagă însă de ascensiunea economică a unei noi clase, născută direct din succesul negustoresc. Iar acest proces este general. Conjunctura socială şi economică este pretutindeni aceeaşi în secolul al XVI-lea; ea conduce acţiunea celorlalţi factori. Aşa se va întâmpla şi în secolul al XVIII-lea, când din nou, promovarea socială se va manifesta din plin în toată Europa. În Spania, literatura satirică ia în zeflemea pe nobilii de dată recentă, într-atâta de mulţi încât nu mai găseşti un râu, un sat şi un câmp de care să nu fie agăţat un titlu nobiliar (81).

Teoria lui Henri Pirenne

Teoria lui Henri Pirenne cu privire la *Perioadele istoriei sociale a*

capitalismului (82), care îşi păstrează valoarea, se plasează în afara explicaţiei conjuncturale. Ea propune o explicaţie pornind de la un mecanism social a cărui acţiune *regid-a* s-ar confirma în cadrul activităţilor individuale sau mai degrabă familiale.

Marele istoric belgian, atent la capitalisnvi] preindustrial, pe care îl identifică în Europa înoa înainte de Renaştere, observă faptul că familiile negustoreşti durează puţin: două, cel mult trei generaţii. După care ele părăsesc meseria pentru a ocupa, dacă lucrurile merg bine, situaţii mai puţin primejduite şi onorifice, pentru a cumpăra o slujbă, un oficiu, şi mai frecvent un domeniu seniorial, sau şi una şi alta. Nu există deci dinastii capitaliste, conchide Pirenne: o anumită epocă are capitaliştii ei, epoca următoare îi are pe alţii. De îndată ce culeg roadele perioadei prielnice, oamenii de afaceri s-ar grăbi să fugă, să dezerteze dacă se poate în rândurile nobilimii, şi nu numai din ambiţie socială, ci pentru că spiritul care asigurase izbânda părinţilor lor i-ar face incapabili să se adapteze întreprinderilor noilor vremi.

Acest punct de vedere a fost acceptat îndeobşte căci în sprijinul său vin multe fapte. Hermann Kellenbenz (83), referindu-se la oraşele Germaniei de nord, socoteşte că, de îndată ce forţa lor creatoare secătuieşte, la capătul a două sau trei generaţii, familiile negustoreşti alunecă spre o viaţă liniştită de rentier, din acel moment preferând contoarelor lor pământurile care le îngăduie să obţină mai lesne scrisorile de înnobilare. Este adevărat, îndeosebi în epoca incriminată, în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea. Am îndoieli numai în legătură cu termenul „forţă creatoare" şi cu imaginea întreprinzătorului pe care o sugerează el.

În orice caz, că este sau nu este vorba despre o creatoare, aceste replieri şi aceste translaţii apar în toate epocile. Încă la Barcelona, în secolul al XV-lea, într-o bună zi membrii vechilor dinastii negustoreşti „trec în *testament* nişte *honrats*", deşi neîndoielnic, pornirea spre viaţa de rentier nu este trăsătura dominantă a mediilor barceloneze (84). Şi mai impresionant este, în Germania de Şi>d, ritmul relativ rapid în care dispar, ca îni-u hău, „numele prestigioase ale secolului al ea, Fugger, Welser, Hbchstetter, Paumgart-Manlich, Haug, Herwart la Augsburg; sau Tuşi Imhoff la Ntirnberg, şi atâtea altele" (85). J. 147. rer (86), în legătură cu ceea ce el numeşte „Hul clasei mijlocii în Anglia Tudorilor", arată că fiecare istoric socoteşte alunecarea burgheziei

negustoreşti spre *geniry* şi nobilime ca un fenomen caracteristic al epocii „lui", al epocii pe care o studiază el, câtă vreme fenomenul în discuţie are loc în toate epocile. Şi J. Hexter dovedeşte fără greutate acest lucru în ce priveşte Anglia însăşi. Cât priveşte Franţa, „nu se plângeau Colbert şi Necker, la un secol unul de altul, de fuga constantă a oamenilor de finanţe spre poziţiile liniştite ale proprietarului de pământ şi gentilomului?" (87). În secolul al XVIII-lea, la Rouen, o seamă de familii negustoreşti dispar, fie că se sting pur şi simplu, fie că părăsesc negoţul în favoarea unor sarcini judecătoreşti, ca Le Gendre (care au faima locală de a fi cea mai bogată familie negustorească din Europa), ca Planterose (88) ... Tot aşa la Amsterdam: „Dacă am socoti, spune un observator în 1778, casele cele bune [ale oraşului], prea puţine ş-ar găsi ai căror moşi să fi fost negustori pe vremea Revoluţiei [1566 – 1648]. Casele cele vechi nu mai dăinuie: cele ce fac acum negoţul sunt case noi aşezate şi alcătuite nu de prea multă vreme; şi astfel se face că negoţul trece necontenit de la o casă la alta; căci el se duce firesc spre cel mai muncitor şi mai econom dintre cei ce se îndeletnicesc cu el" (89). Câteva exemple printre multe altele. Dar putem socoti că ele rezolvă problema?

Dacă dispariţia cu regularitate a acestor firme negustoreşti ţine într-un fel de uzarea spiritului de întreprindere, trebuie să tragem concluzia că conjunctura nu are niciun rol în proces? Ba mai mult, să vedem prin excelenţă în acest fenomen aspectul social al capitalismului, care n-ar reprezenta decât o clipă în viaţa unei spiţe de neamar însemna să confundăm pe negustor cu un capitalist. Dar deşi orice mare negustor este un capitalist, reciproca nu este neapărat adevărată. Un capitalist poate fi un furnizor de bani, un manufacturier, uh financiar, un bancher, un fermier» un regizor de fonduri publice... De unde posibilitatea unor etape *interne*: un negustor, cu alte cuvinte, poate deveni bancher, un bancher se poate preschimba în financiar, şi unii şi alţii se pot transforma în rentieri ai capitalului şi pot supravieţui astfel, în *calitate de capitalişti*, de-a lungul multor generaţii. Negustorii genovezi care devin bancheri şi financiari, încă înainte de secolul al XVI-lea, străbat nevătămaţi secolele următoare. Tot aşa, la Amsterdam: ar trebui să ştim ce au devenit şi dacă familiile acelea, care nu mai sunt negustoreşti, după spusele martorului nostru din 1774, n-au trecut cumva într-o altă ramură a activităţii capitaliste, aşa cum probabil s-a

întâmplat, dat fiind contextul olandez din secolul al XVII-lea. Şi chiar atunci când un anumit capital părăseşte efectiv negustoria în favoarea pământului sau a unui oficiu, am observa, dacă am putea urmări traseul lui de-a lungul corpului social, pe o întindere destul de mare, că el nu iese *ispo facto* definitiv în afara circuitului capitalist, că există reveniri la negoţ, la bancă, la participări, la investiţiile mobiliare şi imobiliare, ba chiar industriale şi miniere, aventuri câteodată stranii, de n-ar fi decât cele mijlocite de căsătorii şi de dote „care fac capitalurile să circule" (90). Nu este uimitor să-i vezi pe unii din moştenitorii direcţi ai casei Bardi, la un secol după colosalul ei faliment, printre asociaţii băncii Mediei (91)?

O altă problemă: în planul *etapelor capitalismului*, în care se plasează Henri Pirenne, grupul din care face parte, care o susţine şi care, în fond, o alimentează, are (până astăzi) o mai mare importanţă decât familia negustorească. Dacă luăm în consideraţie nu pe Fuggeri, ci pe toţi marii negustori din Augsburg contemporani cu ei, nu cariera unor Thelusson sau Necker, ci pe cea a «ăncii protestante, este într-adevăr vizibil că, Periodic, un grup preia schimbul altuia, dar că «urata fiecărui episod este mult superioară celor două sau trei generaţii care ar reprezenta norma, ™pă Pirenne, şi mai ales că motivaţia abandonă-111 Şi schimbului este, de data aceasta, într-adevăr con] puncturală.

Singura demonstraţie în acest sens (dar ea are

reu-te) este cea făcută de G. Chauşinând-Nogaret u Privire la financiarii din Languedoc (92), oamenii aceştia care erau în acelaşi timp întreprin. zători, bancheri, armatori, negocianţi manufacturieri şi, pe deasupra, financiari şi ofiţeri de finanţe. Toţi, s-au aproape toţi, ies din negustorie, urmată multă vreme cu chibzuinţă şi succes. Şi toţi se integrează într-un sistem local de afaceri, legat şi de familii înrudite care se sprijină strâns unele pe altele. Dacă le urmărim într-una din diocezele (unităţi administrative) Languedocului, vedem cum se succed trei formaţii diferite, prin compoziţia lor, prin legăturile lor de afaceri şi prin legăturile lor de familie. Între una şi cealaltă apare o ruptură şi o preluare de schimb, *o schimbare*, *o înnoire a oamenilor*. Prima formaţie, detectabilă între 1520 şi 1600, nu depăşeşte momentul răsturnării conjuncturale de la sfârşitul secolului al XVI-lea; cea de a doua, între 1600 şi 1670, durează până în anii de cotitură

1660 – 1680; în sfârşit, o a treia se întinde de la 1670 până la 1789, adică mai bine de un secol. În mare, deci, avem o confirmare a intuiţiilor lui Henri Pirenne, dar este limpede că este vorba de mişcări *colective* şi nu de destine individuale; şi de mişcări de durată destul de lungă.

În sfârşit, nu există etape sociale ale capitalului decât dacă societatea îngăduie o alegere: prăvălie, contor, oficiu, pământ sau o altă soluţie. Dar o societate poate să spună de-a dreptul nu, şi să blocheze drumurile. Vezi cazul aberant dar semnificativ al negustorilor şi capitaliştilor evrei: în Occident, nu li se îngăduie să aleagă între ban, pământ şi oficiu. * Desigur, nu suntem obligaţi să credem, cu ochii închişi, în cele şase secole de existenţă ale băncii evreieşti Norsa (93), dar există multe şanse ca ea să fi stabilit un record absolut de longevitate. Negustorii-bancheri ai Indiei au o condiţie asemănătoare, condamnaţi de casta lor să rămână exclusiv în domeniul mânuirii banului-Tot aşa, în Japonia, accesul la titlul de nob We al negustorilor din Ōsaka este dintre cele mai limitate. Drept urmare, ei se afundă în meseria lor. În schimb, aşa cum reiese din ultima lucrare a lui André Raymond (94), familiile de negustori dia Cairo au o viaţă şi mai scurtă decât durata etapelor semnalate de Henri Pirenne: societatea musulmană îşi devoră, s-ar părea, capitaliştii de mici. Nu tot aşa se petrec lucrurile în ce priveşte cariera negustorească a oraşului Leipzig, în timpul primei sale faze, în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea? Oamenii bogaţi ai oraşului nu sunt întotdeauna bogaţi tot timpul vieţii, iar moştenitorii lor o iau literalmente la sănătoasa spre adăpostul senioriilor şi spre viaţa liniştită pe care acestea le-o oferă. Responsabilă însă, în acest caz, să nu fie cumva, mai mult decât societatea, o economie sacadată, brutală, la începuturile înfloririi ei?

În Franţa, gentry sau nobilime de robă?

În ansamblul ei, complexitatea unei societăţi oarecare se trage de regulă chiar din longevitatea ei. Desigur, ea variază, poate chiar să se schimbe cu totul într-unul din sectoarele sale, dar ea îşi menţine cu încăpăţânare opţiunile şi construcţiile majore, ea evoluează în realitate oarecum asemănătoare cu ea însăşi. Deci, dacă încercăm să o înţelegem, ea este în acelaşi timp ceea ce a fost, ceea ce este, ceea ce va fi; ea se prezintă ca o acumulare, în cuprinderea duratei lungi, de permanenţe şi de succesive deformări. Exemplul, cât se poate de

complicat, al înaltei societăţi franceze din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, ni se oferă din acest punct de vedere ca un test întru totul yalabil. Este vorba de un caz original, care explică u<i destin particular ca atare, dar care, în felul lui, <ţ duce şi o mărturie cu privire la alte societăţi din f' Uropa. El are în afară de asta avantajul de a fi ne lămurit de către numeroase studii pe care le j-nterpretează cu forţă excelenta carte a lui George nuPPert, *The French Gentry* (95).

1 şi Ymtul *gentry* folosit pentru a denumi partea Perioară a unei burghezii franceze îmbogăţită urma faţada casei", îi dovedea legitimitatea…

Aşa arată, oriunde îl întâlneşte istoricul, prin toată Franţa, chiar în burgurile ce ne par retrospectiv atât de neînsemnate, pumnul restrâns de „arbaţi „cinstiţi", onorabili, stând deasupra masei Meşteşugarilor, a micilor prăvăliaşi, a muncitorilor şi a ţăranilor din împrejurimi. Putem reconsti-ul în temeiul arhivelor notariale averea acestor Privilegiaţi de gradul întâi. Evident, ei n-au nimic face cu *gentry* despre care vorbeam. Pentru a lunge ia ea sau pentru a începe s-o descoperi, îl & le să urci° treaptă suplimentară, să ajungi pe Palierul bărbaţilor „preacinstiţi", „*nobles* hornuni sunt mai întâi funcţiile judecătoreşti, cele de avocaţi, de procurori, de notari. Printre toţi aceştia, mulţi practicieni s-au format pe lângă un confrate mai vârstnic şi nu au trecut prin Universitate, iar în rândul celor care au urmat un asemenea învăţământ mulţi au făcut studii de complezenţă. Ţin de asemenea de aceste profesii onorabile medicii şi hirurgii-bărbieri, iar printre aceştia sunt rari „hirurgii de Saint-Come sau cu robă lunga", adică cu şcoala făcută (96). Adăugaţi pe poti-cari care îşi transmit adesea funcţiile „în lăuntrul aceleiaşi familii" (97). Dar în planul „bărbaţilor cinstiţi", deşi nu exercită profesiuni zise liberale, se plasează de asemenea, cu drepturi depline, negustorii, înţelegând prin asta mai ales (dar nu exclusiv) negocianţii. La Chiteaudun, cel puţin în aparenţă, există o diferenţă marcată între negustorul burghez (negociantul) şi negustorul meseriaş

(prăvăliaşul) (98).

Dar profesiunea ca atare nu poate să creeze singură *onorabilitatea*; trebuie de asemenea ca privilegiatul să posede o anumită avere, să dispună de o relativă bunăstare, să trăiască demn, să fi cumpărat ceva pământ în jurul oraşului şi, condiţie *sine qua non*, să

locuiască într-o casă având „*pignon sur rue*”, faţă la stradă. Observaţi cum mai sună încă în urechea francezului aceste trei cuvinte. *Le pignon*, partea triunghiulară de sus a zidului pe care se sprijină apele acoperişului şi care, „aşa cum se vede astăzi la biserici, explică Littr6, forma faţada casei”, îi dovedea legitimitatea…

Aa aată oriunde îl întâlneşte istoricul, prin t prin comerţ, dar situată de una sau două generaţii în afara prăvăliei sau contorului, emancipată în fond de negoţ şi de izâneala lui, cu o avere şi o bunăstare care se sprijină pe exploatarea unor bunuri funciare întinse, pe comerţul neîntrerupt cu bani, pe cumpărarea oficiilor regale încorporate patrimoniului unor familii prudente, econoame şi conservatoare – acest cuvânt *gentry*, evident aberant, va trezi nemulţumirea tuturor istoricilor specializaţi în studiul realităţilor franceze din aceste secole. Dar discuţia deschisă în legătură cu asta se dovedeşte repede benefică; ea pune într-adevăr o prealabilă necesară: definirea unei clase, a unui grup sau a unei categorii mergând încet spre nobilime şi spre reuşita sa socială tradiţională, o clasă discretă şi complicată care nu are nimic a face nici cu fastuoasa nobilime de curte şi nici cu sărăcia deprimantă a unei „nobilimi rurale”, o clasă care evoluează în fond către propria sa idee despre nobilime, către o artă de a trăi care îi va fi proprie. Această clasă sau această categorie nu are, în vocabularul istoricilor, un cuvânt sau o expresie care s-o individualizeze lesne în cortegiul formelor sociale dintre domnia lui Francisc 1 şi începutul domniei lui Ludovic al XIV-lea. Nu vreţi să spuneţi *gentry*, bine, dar nu puteţi, spune nici înaltă burghezie.

Cuvântul *burghezie* urmează soarta cuvântului *burghez* şi unul şi altul folosite neîndoielnic încă din secolul al XII-lea. Burghezul este cetăţeanul privilegiat al unui oraş. Dar, în funcţie de regiunile sau de oraşele cercetate, cuvântul nu se răspândeşte decât între sfârşitul secolului al XVI-lea şi sfârşitul secolului al XVII-lea; neîndoielnic, secolul al XVIII-lea îl generalizează şi Revoluţia îi asigură cariera. În locul cuvântului *burghez*, acolo unde este de aşteptat şi unde el apare câteodată, expresia curentă a fost multă vreme cea de *honr rable homme*, „cinstit bărbat”. Expresie care aLe valoare detest: ea desenează negreşit prima treapta a promovării sociale, denivelarea greu de trecut dintre „condiţia pământului”, condiţia ţăranilor. şi cea a profesiunilor zise liberale. Aceste profesi

mes". Să precizăm că „preacinstitul", *noble* ho/n/ne nu este, din punct de vedere juridic, un nobil-este un apelativ născut de vanitate şi de realitatea socială. Chiar dacă nobilul bărbat posedă seniorii, chiar dacă „trăieşte în chip nobil, adică fără a face meserie sau negoţ", el nu aparţine „adevăratei nobilimi", ci unei „nobilimi onorifice", improprii şi imperfecte care, din dispreţ, este numită Nobilime de oraş, care la drept vorbind este mai degrabă burghezie" (99). Dimpotrivă, dacă într-un act notarial „preacinstitul" nostru „bărbat" apare în afară de asta ca *ecuyer*, „scutier", el are toate şansele să fie recunoscut ca aparţinând nobilimii.

Dar această aparenţă este mai degrabă un fapt *social* decât un fapt juridic; un fapt social, adică apărut spontan din practica curentă. Să stăruim asupra acestor condiţii obişnuite de trecere în rândurile nobilimii. Începând din 1520, într-un chip mai vizibil şi mai amplu decât înainte, aceste treceri se înmulţesc. Să nu aducem în discuţie scrisorile de înnobilare, atât de rare, vândute de rege, cumpărarea de oficii care duce la înnobilare sau exercitarea unor funcţii în magistratura orăşenească ce implică calitatea nobiliară (nobilimea numită „*de cloche*"). Linia despărţitoare se trece mai ales prin anchetă judiciară, după o simplă audiere de martori care chezăşuiesc că omul în cauză „trăieşte în chip nobil" (adică din veniturile lui, fără a munci cu braţele) şi că părinţii şi părinţii părinţilor lui au trăit la fel, după cum a văzut şi ştie toată lumea, în chip nobil. Aceste treceri nu se fac uşor, decât în măsura în care bogăţia crescândă a privilegiaţilor îngăduie viaţa de stil nobil, în măsura în care clasele în ascensiune se bucură de complicitatea judecătorilor de care sunt adesea legaţi prin înrudire, în sfârşit în măsura în care nobilimea existentă în secolul al XVI-lea, cum spuneam, nu îşi strânge rândurile. În Franţa de atunci, nimic nu aminteşte formula lui Peter Laslett (100) – după care linia de demarcaţie dintre nobili $ nenobili ar fi tot atât de brutala ca cea dintre creştini şi pagini. Ar trebui să vorbim desp Re zone de frontieră ce pot fi depăşite, despre *maquis*, despre *no man's land*.

jar ceea ce complică lucrurile este faptul că această nouă nobilime nici măcar nu nutreşte întotdeauna dorinţa de a se topi în rândurile nobilimii tradiţionale. Dacă Georges Huppert are dreptate, şi este mai mult decât probabil că are dreptate, „nobilii bărbaţi" de rang înalt nu trebuie confundaţi cu *Burghezul gentilom*. Data primei

reprezentări a piesei lui Molière este târzie (1670), suntem departe de primăvara secolului al XVI-lea, iar caricatura vrea să placă nobilimii de curte. Bineînţeles, „maître Jourdain" nu este o curată născocire, dar el corespunde unei burghezii foarte mijlocii şi ar fi inexact să vedem pe bărbaţii noştri aproape nobili din secolul al XVI-lea, sau chiar deveniţi nobili, urmărind cu o pasiune unică intrarea în rândurile nobilimii „ca şi cum aceasta ar fi elixirul vieţii" (101). Nu încape îndoială că vanitatea socială nu le este străină. Dar ea nu îi împinge până la împărtăşirea gusturilor sau prejudecăţilor nobilimii de spadă; ei nu nutresc niciun fel de admiraţie faţă de meseria armelor, faţă de vânătoare, de dueluri; dimpotrivă, dispreţuiesc stilul de viaţă al celor pe care-i socotesc lipsiţi de înţelepciune şi de cultură, un dispreţ care se exprimă fără şovăire, chiar în scris.

De altfel toate păturile burgheziei, cea înaltă ca şi cea mijlocie, gândesc la unison în această privinţă. Să dăm cuvântul unui martor târziu, Oudard Coquault (102), burghez simplu din Reims, dar negustor destul de bogat. El scrie în memoriile lui, sud data de 31 august 1650: „Iată starea, viaţa şi condiţia acestor domni gentilomi care se zic de soi mare; şi mare număr din nobili nu trăiesc deloc mai acătării, nu sunt buni decât să înfulece 5 l să mănânce un ţăran în satul lor. Fără asemă – re, cinstiţii burghezi ai oraşelor şi bunii negustori sunt mai nobili decât ei toţi: căci sunt mai bla-ltu decât ei, viaţa le e mai bună şi pilda mai bună, amilia şi casa mai Dine rostuite decât ale lor, fie-155 tre' după puterea lui, nu face pe nimeni să câr – scă plăteşte pe oricare munceşte pentru el, şi mai ales n-o să facă niciodată o faptă josnică; şi cea mai mare parte a acestor mărunţi purtători de spadă fac tocmai dimpotrivă. Dacă este vorba să se asemuie, ei cred a fi totul, iar burghezul nu trebuie să-i socotească altcumva decât aşa cum îi văd ţăranii lor [...] Niciun om cinstit nu îi ia în seamă. Aceasta este starea de acum a lumii şi nu trebuie să căutăm cinstea printre cei nobili".

Marii noştri burghezi deveniţi nobili îşi continuă de fapt viaţa anterioară, echilibrată, cuminte, între frumoasele lor case citadine şi castelele sau rezidenţele lor de ţară. Bucuria de a trăi, orgoliul lor constă în cultura lor umanistă; bucuriile lor sunt bibliotecile în care îşi petrec cea mai mare parte a timpului liber; frontiera culturală care îi apără şi îi defineşte cel mai bine este pasiunea lor pentru latină, greacă, drept, istoria antică şi naţională. Ei sunt la originea înfiinţării a

nenumărate şcoli *laice* în oraşe şi chiar în târguri mai mici. Singurele trăsături comune cu nobilimea autentică sunt refuzul de a munci şi de a face negoţ, o poftă de trândăvie, adică de timp liber, pentru ei sinonim cu cititul, cu discuţiile savante purtate cu semeni ai lor. Această formă de viaţă cere cel puţin bunăstare şi, în general, aceşti nobili noi sunt mai mult decât înstăriţi; ei au averi solide ale căror surse sunt triple: pământul exploatat cu metodă; camătă, practicată mai ales pe seama ţăranilor şi gentilomilor; în sfârşit oficiile de judecătorie şi de finanţe, devenite cesionabile şi ereditare încă înainte de *paulette*, de edictul lui Charles Paulette, din 1604, care stabileşte taxe ce favorizează în acest sens corpul ofiţerilor. Totuşi, este vorba de averi moştenite, într-o mai mare măsură decât de averi agonisite. Consolidate desigur mărite chiar, căci banul la ban trage, îngăduind să izbuteşti şi să răzbeşti în plan social. Dar, la pornire, plasarea pe orbită a fost întotdeauna aceeaşi: *gentry* s-a născut din negoţ, fapt pe care ea a încercat să-l ascundă faţă de curioşi şi să-l lase cu grijă în umbră.

Nu că cineva ar putea fi tras pe sfoară. *Jurnalul* lui L'Estoile (103) ne spune – dar cine nu vorbea *W*

despre lucrul acesta pe atunci – că Nicolas de j\Teiifvi He, senior de Villeroi (1542 – 1617), secretar de stat, aproape toată viaţa lui unul din cârmuitorii regatului, luptându-se „cu maldăre de hârtie […] de piei de pergament… de trasul cu pana" (104) este nepotul unui negustor de peşte, care cumpărase trei seniorii în 1500, apoi nişte oficii, moştenind prin căsătoria domeniul seniorial Villeroi, aproape de Corbeil. Georges Huppert citează o mulţime de exemple asemănătoare. Nimeni nu poate fi tras pe sfoară, dar încă odată, în secolul al XVI-lea, societatea nu pune piedici promovării sociale; ea este mai degrabă complice. Şi numai în acest climat putem înţelege formarea unei adevărate *clase* de nobili noi, neintegraţi sau prost integraţi în nobilimea tradiţională, sprijinindu-se pe propria sa putere politică, pe propria sa reţea de relaţii în chiar interiorul grupului. Fenomen anormal şi care de altfel nu va dura.

Căci, în secolul al XVII-lea, totul se schimbă. Pseudonobilimea cunoscuse până atunci încercări grele, dramatice: reforma, războaiele religioase, dar le străbătuse, nici protestantă, nici partizană a Ligii, ci „galicană", „politică", urmând o cale de mijloc pe care loviturile vin din ambele părţi, dar pe care ai dreptul să faci unele manevre. După 1600,

toate lucrurile evoluează, atmosfera socială, economia, politica, cultura. Nu mai devii nobil cu ajutorul câtorva martori care depun în faţa unui judecător înţelegător; trebuie să prezinţi titluri genealogice, să te supui unor anchete redutabile, şi nici măcar nobleţea câştigată nu e la adăpost de verificări. Mobilitatea socială, care aproviziona cu oameni o *gentry* franceză, devine Wai puţin naturală şi, mai ales, mai puţin abundentă. Să fie de vină faptul că economia este mai Puţin vie decât în secolul precedent? Monarhia, Restaurată de către Hernie al IV-lea, Richelieu şi Ludovic al XIV-lea, devine opresivă, ea aşteaptă C5 ofiţerii ei, începând chiar cu parlamentarii – i dea ascultare. Mai mult încă, regele a scos tin impas o nobilime de curte, i-a îngăduit să aiască, să prospere, să ocupe podiumul scenei în jurul Regelui Soare, un „rege de teatru" spunea unul din apropiaţii lui (105), dar teatrul are importanţă, adunând într-un cerc restrâns şi vizibil toate posi Dilităţile şi înlesnirile pe care le dă. puterea. Această nobilime de curte se ridică împotriva „robei". Iar aceasta se izbeşte nu numai de acest obstacol ci şi de monarhia care îi conferă puterea, dar i-o şi limitează. Iată întregul nostru grup decvasinobili într-o poziţie ambiguă, pe plan politic şi pe plan social. Şi pentru a încheia, contra-reâorma se dezlănţuie în parte împotriva lui, împotriva ideilor şi poziţiilor sale intelectuale. El era dinainte de partea Luminilor, contaminat de o anume raţionalitate, pe punctul de a inventa o formă „ştiinţifică" de istorie (106). Dar lucrurile se răstoarnă, totul îi merge „în răspăr"; iată-l ţinta preferată a atacurilor iezuiţilor… Astfel că, pe vremea exploziei jansenismului şi a Frondei, rolul lui va fi ambiguu şi complex. De la începutul anului 1649 şi până la pacea de la Rueil (11 martie), parlamentarii sunt stăpânii Parisului „fără a îndrăzni să facă ceva din această cucerire a lor" (107).

În lupta cu aceste greutăţi, cu aceste crize succesive, *gentry* devine ceea ce se va numi nobilimea de robă, a doua nobilime, contestată în continuare de către prima şi fără a se confunda cu ea. De acum înainte, ierarhia celor două nobilimi, pe care regalitatea le opune una alteia spre a le stăpâni mai bine, este limpede. Fără îndoială, nu este întâmplător faptul că expresia *noblesse* de *Tobt*, „nobilime de robă", apare abia la începutul secolului al XVII-lea, cel mai devreme în 1603 (108). după actualele noastre inventare. Mărturia pe care o reprezintă limbajul nu trebuie neglijată. Atunci s-a încheiat o fază a destinului robei. Iat-o mai bine definită, mai puţin liniştită şi mai puţin

falnică, desigur, decât în secolul precedent, dar ea continuă să tragă foarte greu în balanţa destinulu1 Franţei. Ca să se menţină, ea foloseşte toate ierarhiile: ierarhia funciară (seniorială), ierarhia banului, ierarhia Bisericii, ierarhia Statului (diferitele tribunale, parlamente, consilii ale regelui), plus ierarhiile, rentabile în timp, ale culturii.

Întreg acest proces este complicat, stă sub semnul încetinelii, al unei anumite apăsări, al unui succes obţinut prin stăruinţă. Pentru Georges jţuppert, această nobilime de robă a fost, de la naşterea sa, din secolul al XVI-lea, până la Revoluţie, în inima evenimentelor care au hotărât destinul Franţei „fâurindu-i cultura, girând bogăţia ei şi inventând în acelaşi timp Naţiunea şi Luminile, inventând Franţa". În minte ne vin atâtea nume celebre încât suntem tentaţi să subscriem la această sentinţă. Cu o restricţie importantă totuşir această clasă roditoare, expresie a unei anumite civilizaţii franceze, a fost ţinută sus pe braţele întregii Franţe, care a plătit preţul îndestulării ci, al stabilităţii şi (să îndrăznim s-o spunem?) al inteligenţii ei. Ăcest capital material şi cultural a fost girat de către nobilimea de robă în propriul ei interes. Bineve ţării reprezintă, oricum, o altă problemă.

Fără îndoială, nu există ţară în Europa care să nu îi cunoscut într-un fel sau altul această dedublare de pe nivelul de vârf al ierarhiei şi conflictele latente sau deschise dintre o clasă ajunsă şi o clasă pe cale de a se ajunge. Cu toate acestea, cartea lui Georges Huppert circumscrie cu îolos particularităţile franceze, subliniază originalitatea nobilimii de robă, a genezei şi a rolurilor politice pe tare le-a jucat. Prin toate acesteia, ea trezeşte în niod util atenţia asupra caracterului unic pe care îl prezintă fiecare evoluţie socială. Pretutindeni, cauzele sunt foarte apropiate, dar soluţiile sunt deosebite.

„E *la oraşe la state*: cux şi *lux ostmtativ* j. u Putem prin urmare deduce reguli privind mobi – wtea socială, atitudinea faţă de prestigiul banuţ pg l> faţă de prestigiul naşterii şi titlului sau faţă de prestigiul puterii. Din acest punct de vedere, societăţile nu au nici aceeaşi vârstă, nici aceleaşi ierarhii, nici, încununând lucrurile, aceleaşi mentalităţi.

În ceea ce priveşte Europa, există totuşi o distincţie vizibilă între două mari categorii: pe de o parte societăţile urbane, înţelegând prin aceasta societăţile din oraşele negustoreşti, de timpuriu îmbogăţite, ale Italiei, Ţărilor de Jos şi chiar Germaniei, şi, pe de altă parte,

societăţile cu rază mare ale statelor teritoriale, care se desprind târziu (şi nu întotdeauna) de un trecut medieval şi care, până mai ieri încă, îi mai purtau câteodatu urmele. Nu e mai mult de un secol de când Proud-hon scria: în „organismul economic, ca şi în corpul politic real, în administrarea justiţiei, în instrucţia publică, încă ne mai înăbuşe feudalitatea" (109).

S-a spus şi s-a repetat că puternice trăsături diferenţiază aceste două universuri. S-ar putea da o sută de versiuni, vechi sau moderne, ale acestei observaţii, cuprinsă într-un memoriu francez scris prin 1702: „În Statele monarhice, negustorii nu pot ajunge la aceeaşi treaptă de preţuire ca în Statele din Republică, în care de obicei ocârmuiesc negustorii" (110). Să nu stăruim însă asupra acestei idei evidente şi care nu va mira pe nimeni. Să fim doar atenţi la comportamentul elitelor în funcţie de faptul că sunt situate într-un oraş, de multă vreme prelucrat de către comerţ şi de către ban, sau în state teritoriale întinse, în care Curtea (cea a Angliei sau cea a Franţei, de pildă) dă tonul întregii societăţi. „Oraşul [Paris] este, se spune, maimuţa Curţii" (111). Într-un cuvânt, un oraş guvernat de către negustori trăieşte în alt fel decât un oraş guvernat de prinţ. Un *arbitrista* spaniol [adică un dătător de sfaturi, înclinat adesea să facă morală], Luis Ortiz, contemporan cu Filip al II-lea, ne spune de-a dreptul acest lucru. Sunterfl în 1558, într-o Spanie foarte neliniştită; regele> Filip al II-lea, lipseşte din regat, dus în Ţările de Jos unde stă ţintuit de cerinţele războiului şi a-e politicii internaţionale. La Valladolid, încă °

scurtă bucată de vreme capitală a Spaniei, luxul, ostentaţia, blănurile, mătasea, parfumurile costisitoare sunt ceva obişnuit, în ciuda greutăţilor timpului şi a dramelor vieţii scumpe. Şi totuşi, constată spaniolul nostru, nu întâlneşti un asemenea lux nici la Florenţa, nici la Genova, nici în Ţările de J°se nici măcar în mercantila Portugalie vecină: „*En Portugal ningun viste seda*", nimeni, spune el, nu se îmbracă în mătase (112). Dar Lisabona este un oraş comercial şi el dă tonul în Portugalia.

În Statele-oraşe ale Italiei, de timpuriu luate în stăpânire de către negustori (Milano în 1229, Florenţa în 1289, Veneţia cel mai târziu în 1297), banul este cimentul eficient şi discret al ordinii sociale, „*la colle forte*", cleiul tare, cum spuneau tipografii parizieni din secolul

al XVIII-lea (113). Pentru ca să guverneze, patriciatul nu are prea multă nevoie să ia ochii, să fascineze. El are în mână sforile banului şi lucrul acesta îi ajunge. Ştie ce înseamnă luxul, dar se străduie ca acesta să fie discret, ba chiar ascuns. La Veneţia, nobilul poartă o robă lungă neagră care nici măcar nu reprezintă un semn al rangului său, căci, aşa cum explică Cesare Vecellio în comentariile culegerii sale de *„habiti antichi et moderni di diverse parii del mundo"* (sfârşitul secolului al XVI-lea) toga este purtată şi de către *„cittadini*, *dottori*, *mercanti et altri"*. Tinerii nobili, adaugă el, poartă cu plăcere Pe sub toga neagră veşminte de mătase în nuanţe delicate, dar ei ascund pe cât se poate aceste pete de culoare *„per una certa modestia propria di quella Republica"*... Lipsa de ostentaţie vestimentară a Patricianului veneţian nu este prin urmare involuntară. Tot aşa, masca, pusă nu numai în timpul Carnavalului sau la serbările publice, este un fel de a se pierde în anonimat, de a se amesteca în Mulţime, de a se împărtăşi din plăcere fără a se da „J spectacol. Nobilele veneţiene o folosesc atunci d se duc la cafenea, în locurile publice inter –, în principiu doamnelor de rangul lor. „Ce, esnire e şi masca!" spunea Goldoni. „Sub mască, Oată lumea e la fel, iar magistraţii de seamă pot rământă pp lmb. Şi se\e, care sepl Pvat aparatului public dioS îmbracă cu o an ea.

gran-Genova, Petreţii aparenţă nepăsător la cantitatea care se risipeşte şi curge în şanţuri", lucrul acesta, notează W. Kula, reprezintă un îel de a impresiona pe spectatori (în Polonia, vinul este un articol de import foarte scump), de „a face să se creadă în posibilităţile sale nemărginite, de a le câştiga supunerea faţă de vrerea lui [...] Această prăduială este prin urmare o acţiune raţională, în cadrul unei structuri sociale date" (115). Aceeaşi ostentaţie la Nea-pole: pe timpul lui Tommaso Campanella, revoluţionarul cu inimă luminoasă din *Città del sole* (1602), se spunea obişnuit despre Fabrizio Carafa, prinţ della Roccella, că-şi cheltuie banii *„alia na-poletana"*, ca la Neapole, *„cioc* în *vanita"*. În timp ce supuşii lor mor literalmente de foame, seniorii napolitani cheltuie averi pentru „câini, cai, măscărici, ţesături de aur *e puteane che b peggio"* (116). Aceşti risipitori (care pot avea venituri de 100.000 de scuzi, în timp ce supuşii lor nu au în pungă nici trei scuzi fiecare) cedează astfel poftei de plăcere, desigur, dar, şi mai mult, nevoii de a lua ochii: ei îşi joacă rolul, ei fac ceea ce toată lumea

aşteaptă de la ei, ceea ce oamenii de rând sunt gata, în egală măsură, să admire şi să invidieze, pe urmă să urască. Spectacolul oferit, să o mai spunem odată, este un mijloc de a domina. O necesitate. Aceşti nobili napolitani sunt nevoiţi să frecventeze Curtea vice-regelui spaniol, să-i câştige favoarea, chit că se ruinează şi se întorc fără un ban pe pământurile lor. Şi ei prind astfel gustul vieţii unei mari capitale – una din cele mai mari din Europa, prin lucrărilor risipitoare. Aşa, în 1547, îşi ridică „le familia Bisignano marele palat de la Chiaia.: → «-<n locuinţele calabreze, ei trăiesc acolo

SS.d; coche Hr i artişti, oamenide

Părăsindu-şi ca şi ceilalţi

— „vaH de o curte iala stăpânu»"– litere (117). „În urmare de raţio-Oricât de „plătitoare *V* ea merge adesea uală ar fi această vanitate etoU. psihoza.

Până la manie, ca să * «P J la Sorbona «F6 nelon afirmă că Richeheu „nu o uşă ori un ochi de geam pe care să nu-şi fi pus herbul" (118). În orice caz, în micul sat Richelieu, care-i poartă numele, „în care se înălţa conacul părintesc şi care se mai poate vedea şi astăzi între Tours şi Loudun", cardinalul a ridicat un oraş care a rămas pe jumătate pustiu (119). Faptul reamintește, punct cu punct, fantezia princiară a lui Vespasiano Gonzaga (mort în 1591), din familia ducilor de Mantova, care a încercat cu disperare să devină prinţ independent şi, neavând ceva mai bun de făcut, a construit minunatul orăşel Sabbio-neta (120), înzestrat cu un palat luxos, cu o galerie de antichităţi, cu un casino, un teatru (lucru rar chiar în secolul al XVI-lea), o biserică făcută special ca să îngăduie coruri şi concerte de instrumente, fortificaţii moderne, într-un cuvânt întreg cadrul unei adevărate capitale, deşi orăşelul, aşezat aproape de Pad, fără niciun rol economic sau administrativ, abia avea un rol militar: aici fusese construit altă dată un castel întărit. Vespasiano Gonzaga a trăit la Sabbioneta ca un autentic prinţ, cu mica lui curte, dar, la moartea sa, oraşul a fost părăsit, uitat. El se înalţă astăzi ca un frumos decor de teatru în mijlocul câmpiei.

Pe scurt, două arte de a trăi şi de a se înfăţişa: ostentaţia sau discreţia. Acolo unde societatea întemeiată pe ban întârzie să se arate, clasa dominantă este silită să facă un lux ostentativ, politică veche, căci ea nu poate conta prea mult pe sprijinul tăcut al banului. Firește,

ostentaţia poate pătrunde pretutindeni. Ea nu lipseşte nicăieri acolo unde oamenii au vreme şi au poftă să se privească, să se măsoare, să se compare, să-şi determine poziţia în funcţie de un amănunt, de un fel de a se îmbrăca, de a mânca, ba chiar de a se prezenta sau vorbi. Şi nici chiar oraşele negustoreşti I nu îi închid porţile cu două lacăte. Totuşi, de înl dată ce le deschid un pic prea mult, avem a face I cu un semn de dezorganizare, semnul unei indispoziţii economice şi sociale care pune stăpânire pe ele. După 1550, Veneţia este prea bogată ca să-şi mai dea bine seama de adevărata ei situaţie, încă de pe atunci compromisă. Iar luxul devine în oraş, cu fiecare zi, mai insistent, mai divers, mai vizibil ca odinioară. Legile somptuoare se înmulţesc; ca întotdeauna, ele semnalează, dar nu stăvilesc cheltuielile fastuoase: nunţile şi botezurile măreţe, perlele aşa-zis false de care sunt acoperite veşmintele femeilor, obiceiul de a purta peste rochii „*zuboni et alire veste da homo de seda*”. De unde, nenumărate ameninţări la adresa delincvenţilor şi a „croitorilor, a brodeurilor, a desenatorilor” care întreţin răul. „Căsătoria [în familiile bogate] era fără îndoială un fel de sărbătoare publică… în memorialistica timpului, nu se vorbeşte decât de petreceri, de întreceri, de baluri, podoabe de nuntă […]”» dovadă că aici Senioria nu pune stavile. Iar trecerea de la particular la public este un semn care trebuie reţinut (121).

Să nu ne grăbim a spune că în Anglia are loc o evoluţie în sens invers. Lucrurile sunt mai complicate, în secolul al XVII-lea, luxul insolent se arată pretutindeni: există Curtea, există fastul nobiliar. Atunci când Henry Berkeley, Lord locţiitor al ţinutului Gloucestershire „se duce la Londra într-o scurtă vizită, el este însoţit de 150 de servitori” (122). Desigur, în secolul al XVIII-lea, şi mai ales în timpul lungii domnii a lui George al III-lea (1760 – 1820), cei bogaţi şi puternici preferă în curând manifestărilor de aparat luxul confortului. Simon Voronţov, ambasadorul Ecaterinei a II-a (123), obişnuit cu fastul plin de ştaif al Curţii de la Sankt Petersburg, gustă libertatea acestei lumi „unde trăieşti cum vrei şi unde nu se află nicio formă de etichetă în afaceri”. Dar asemenea observaţii nu definesc nici pe departe ordinea socială engleză în deplină claritate. În realitate, de îndată ce o putem observa atent, avem a face cu o ordine complicată şi diversă. Nobilimea, sau mai bine spus aristocraţia engleză, ajunsă în vârful ierarhiei sociale începând, în mare, de a Reformă, este de origine

recentă. Dar dintr-o Mulţime de motive, printre care interesul deţine Partea lui, ea îşi dă aere de aristocraţie agrară. Uţ xnare familie engleză se întemeiază, neapărat, 5 Pornind de la un domeniu întins, iar în centrul acestui domeniu semnul reuşitei este o reşedinţă, princiară adesea. Această aristocraţie este în acelaşi timp, aşa cum s-a spus, „plutocratică şi feudală". Feudală fiind, ea îşi dă un lust/u indispensabil, puţin teatral. În 1766, la Abingdon, se instalează noii seniori; „ei întind masă pentru mai multe sute de *gentlemen*, de arendaşi, de locuitori din împrejurimi. Clopotele bat cu toată puterea". Un alai călare se desfăşoară precedat de fanfare: seara, iluminaţii… (124). Nimic „burghez" în această zarvă – o zarvă negreşit necesară, vorbind din punct de vedere social, măcar pentru a stabili indispensabila putere locală a aristocraţiei. Dar acest joc fastuos nu exclude gustul şi practica afacerilor. Încă de pe vremea Elizabetei, tocmai marea nobilime, *peers*, investeşte cel mai lesne în comerţul la distanţă (125).

În Olanda, lucrurile s-au desfăşurat altcumva, în vârful ierarhiei s-au aşezat Regenţii oraşelor, cei ce ar fi fost numiţi în Franţa „*noblesdecloche*". Ei sunt, acolo, o aristocraţie burgheză.

Ca şi în Anglia, în Franţa spectacolul este destul de complicat: aici, capitala, dominată de Curte, şi marile oraşe negustoreşti, care devin conştiente de forţa lor crescândă şi de originalitatea lor, evoluează diferit. Negocianţii bogaţi din Toulouse, Lyon sau Bordeaux nu îşi prea afişează luxul. Ei îl păstrează pentru interiorul frumoaselor lor case de oraş şi într-o şi mai mare măsură, pentru reşedinţele lor câmpeneşti, pentru casele de *plaisanct* (de „agrement") care înconjoară oraşele pe o rază de o zi călare" (126). Dimpotrivă, la Paris, foarte bogaţii financiari ai secolului al XVIII-lea fac tot ce se poate ca să imite şi să întreacă luxul care îi înconjoară şi ca să maimuţărească felul de viaţă al marii nobilimi.

Revoluţii şi lupte de clasă

Masa subordonată a societăţii este prinsă în plasa ordinii stabilite. Dacă ea mişcă ceva mai mult, ochiurile se strâng şi se întăresc sau se născocesc alte chipuri de a ţine plasa. Iată statul, gata să salveze inegalitatea, cheia de boltă a ordinii sociale. Iată cultura şi pe cei care o reprezintă, gata foarte adesea să predice resemnarea, supunerea, cumînţenia, îndatorirea de a da Cezarului ceea ce este al Cezarului. Cel

mai bine este, şi de data aceasta, ca masa „organică" a societăţii să evo Hieze liniştit de la sine, în limite care nu compromit echilibrul general. Nu îţi este interzis să treci de pe o treaptă de jos a ierarhiei pe treapta de jos imediat superioară. Mobilitatea socială nu acţionează numai în stadiul cel mai înalt al ascensiunii; ea este valabilă şi în ce priveşte transformarea ţăranului în negustor sătesc, un ins de vază al satului; sau din ins de vază al satului în mic senior local, într-unul din acei „adjudecători de drepturi, arendaşi de tip englez, [adică] tot atâtea seminţe fecunde de burghezie" (127); sau pentru accesul micului burghez la oficiu, la rentă. La Veneţia (128), „oamenii se uitau ca la ultimul om de rând la cel al cărui nume nu figura în registrele unei confrerii [*Scuola*]". Dar nimic nu îl împiedica, pe el sau pe unul din copiii lui să intre cel puţin într-o *Arte*, într-o *corporaţie*, şi să depăşească o primă etapă.

Toate aceste mărunte drame ale „etapei" sociale, aceste lupte pentru „*el ser quiensoy*", *pentru faptul de a fi ceea ce sunt* (cum spune un personaj dintr-un roman picaresc, 1624) (129) se pot citi ca semne ale unei anume conştiinţe de clasă. De altfel, revoltele (130) îndreptate împotriva ordinii stabilite o dovedesc; ele sunt nenumărate. În Aquítania, Yves-Marie Berce a recenzat, între 1590 şi 1715, cinci sute de insurecţii sau pseudoinsurecţii ţărăneşti. Între 1301 şi 1550, într-o Situaţie referitoare la o sută de oraşe germane, apar două sute de ciocniri, sângeroase adesea. La Lyon, de la 1173 la 1530, din 357 de ani, răzmeriţele îşi adjudecă 126 (ceva mai mult de unul din trei). Putem numi aceste ciocniri sau aceste tulburări revolte, răzmeriţe, tensiuni, lupte de clasă, incidente, fapte diverse – în orice caz, unele dintre ele au o asemeneavigoare sălbatică încât numai cuvântul *rewluli/e* li se potriveşte. La scara Europei, de-a lungul/celor cinci secole pe care le acoperă această carte, este vorba de zeci de mii de fapte, nu toate etichetate încă aşa cum s-ar cuveni, nu toate scoase încă din arhivele în care dorm. Cercetările de până acum îngăduie totuşi câteva concluzii, cu şanse de a îi exacte în ceea ce priveşte mişcările ţărăneşti, cu multe şanse de a ne înşela, în schimb, în ceea ce priveşte lucrurile legate de agitaţiile lucrătorilor, esenţial urbane.

Cu relerire la tulburările ţărăneşti, s-a înăăptuit o muncă uriaşă, în ce priveşte Franţa, pornind de la cartea revoluţionară a lui Boris Porchnev (131). Dar este evident că în discuţie nu intră numai Franţa,

chiar dacă, prin munca istoricilor, ea a devenit pentru moment exemplară. În orice caz, nu încape greşeala în privinţa ansamblului faptelor cunoscute: lumea ţărănească lupta necontenit împotriva asupritorilor ei, statul, seniorii; împrejurările exterioare, conjuncturile proaste, cetele înarmate, împotriva a ceea ce ameninţă sau, în cel mai bun caz, doar stânjeneşte comunităţile săteşti, condiţia libertăţii ei. Şi toate lucrurile acestea, în capul ei, tind să devină una. Abia îşi trimite un senior, prin 1530, turmele de porci în pădurea comunitară, şi un mic sat din comitatul napolitan deNolisa se şi ridică în apărarea drepturilor lui de păşunat, în strigăte de: „Vii>a îi *popolo e mora ilsignore*!" (132). De unde, o serie continuă de incidente care aduc mărturie cu privire la mentalităţile tradiţionale, la condiţiile specifice de viaţă ale ţăranului, şi asta până la mijlocul secolului al XIX-lea. Dacă, aşa cum observa Ingoroar Bog, cauţi o ilustrare a ceea ce poate îi „durata lungă", repetările ei, pisălogeala ei, monotoniile ei, găseşti în istoria ţăranilor exemple perfecte cu carul (133).

Prima lectură a acestei prea vaste istorii lasa impresia că toată această agitaţie, niciodată potolită, nu izbuteşte să învingă. A te revolta înseârană a „scuipa către cer" (134): *jaqueria* din Île-de-prance din 1358; răscoala lucrătorilor englezi din 1381, insurecţia lui Doja din Ardeal (1514); *Bauern*-l *citeg*-ul din 1525; revolta comunelor din Guyenne împotriva dării pe sare, din 1548; răscoala violentă a lui Bolotnikov din Rusia, de la începutul secolului al XVII-lea; marele război ţărănesc care zguduie regatul Neapolelui în 1647 – toate aceste crize furioase eşuează cu regularitate. Tot aşa, răzmeriţele mărunte, pline de sârg, care se ţin lanţ. În fond, ordinea stabilită nu poate îngădui tulburările ţărăneşti care, având în vedere puternica predominanţă a zonei rurale, ar pune, la pământ întreg edificiul societăţii şi economiei. împotriva ţăranului se constituie o coaliţie aproape perma-hentă a statului*; a nobililor, a proprietarilor burghezi, ba chiar a Bisericii şi, neîndoielnic, a oraşelor. Dar focul continuă să mocnească sub cenuşă…

Cu toate acestea, înfrângerea nu este atât de completă pe cât pare.: întotdeauna, ţăranul este adus cu asprime la supunere, este adevărat; dar, nu o singură dată, la capătul acestor răscoale se înregistrează nişte progrese. N-au asigurat, în 1358, *Ies Jacques* libertatea ţărănească în jurul Parisului? Pustiirea, apoi repopularea

acestei regiuni cheie nu ajunge poate să explice procesul acestei libertăţi câştigate odinioară, reluate pe urmă şi păstrate. Să fie *Bauernkrieg*-ul din 1525 un eşec total? Da' de unde! Ţăranul revoltat dintre Elba şi Rin nu devine, aşa cum devine ţăranul de dincolo de Elba, un nou iobag: el şi-a salvat libertatea, vechile drepturi, în 1548 (135), Guyenne este zdrobită, este adevărat, darea pe sare însă, *la b*, este desfiinţată. Dar, prin impozitul pe monarhia spărgea, deschidea cu forţa econosătească către exterior. Vom spune de asemenea că puternica revoluţie de la sate, din toamna şi iarna anului 1789, a dat greş într-un anume el> căci cine a pus mâna pe bunurile naţionale? 144 U toate acestea, nu putem socoti desfiinţarea rePturilor feudale ca fiind un dar neînsemnat.

alele cu răsco congenitală a *mm mmmsm*narea Publicului – revendicativnarea publicmui". Dacă ar fi existat – re». – noi nu ştim – o mişcare revendicativă oarecare în rândul celor 2000 de ţesători de *futaine* din Lyon, ea s-ar fi atins de la sine.

O altă slăbiciune rămâne concentrarea imperfectă a muncii lucrătorului în măsura în care, cel mai adesea, mâna de lucru se prezintă sub forma unor unităţi mărunte (chiar în interiorul unui oraş industrial) şi, în măsura în care lui (calfa) rămâne de bunăvoie un itinerant un picior în sat şi cu altul în oraş, e*" salariat în acelaşi timp. Cât priveşte lw. – dină a →" "<Mi. ea este pretutindeni divizată

— 4.

mai pretutindeni, dar nici ea nu stă sub semnul coeziunii: pe nivelul superior, nişte privilegiaţi relativ, artizanii „salarianţi", care lucrează pentru un patron, dar care pun, la rândul lor, să lucreze calfe şi servitori, mai mult sau mai puţin numeroşi (în fond, aceştia sunt subantreprenori); sub ei, cei care, în aceleaşi condiţii, nu pot folosi decât mâna de lucru familială; în sfârşit, întinsul univers al lucrătorilor salariaţi şi, mai jos, zilierii fără o meserie anume, hamali, oameni de dârvală dintre care cei mai norocoşi sunt plătiţi cu ziua, cei mai păguboşi la bucată.

În aceste condiţii, cât se poate de firesc, istoria revendicărilor şi mişcărilor muncitoreşti apare ca o serie de episoade scurte care nu se prea leagă şi care se continuă destul de prost. Avem a face cu o istorie punctiformă. Aconchide, aşa cum se face prea adesea, că nu există o mentalitate de clasă este probabil greşit dacă judecăm după episoadele

pe care le cunoaştem mai îndeaproape. Adevărul este că ansamblul lumii muncitoreşti este blocat între o remuneraţie slabă şi ameninţarea unui şomaj fără leac. Nu s-ar putea degaja decât prin violenţă, dar el este, de fapt, tot atât de dezarmat ca un muncitor de astăzi într-o perioadă de şomaj acut. Violenţă, ură, mânie surdă; nu este mai puţin adevărat că faţă de un succes sau un semisucces, ca cel atât de deosebit pe care îl înregistrează în Franţa în ajunul Revoluţiei lucrătorii de la morile de hârtie (137), întâlnim o sută de i încercări care dau greş. Asemenea metereze nu se mută uşor din loc.

La Lyon (138). fost instalată la greve mari (care nu este cea lucrează vreo sută de prese, ces – gători, împreună ucenicii, căitele (

— M.ppt. ori1> şi meşterii, o mie ac.

I

din Germania, din Cantoanele elveţiene, deci cu toţii străini de Lyon. Este vorba de ateliere mici. Meşterii au de obicei două prese; câţiva, cărora le-a mers mai bine, au până la şase. Materialul de care are nevoie un atelier continuă să fie costisitor; pe urmă, trebuie să ai un capital circulant necesar pentru plata salariilor, pentru cumpăratul hârtiei şi literelor. Cu toate acestea (şi de acest fapt lucrătorii nu îşi dau seama), meşterii nu sunt adevăraţii reprezentanţi ai capitalului: ei sunt, la rândul lor, în mâna negustorilor, a „editorilor", personaje destul de importante: unii dintre ei fac parte din *Consulat*, adică din ocârmuirea oraşului. Inutil să adăugăm că autorităţile sunt de partea editorilor şi că meşterii, de voie, de nevoie, au grijă să nu supere pe aceşti oameni puternici de care depind. Pentru ei, singurul chip de a trăi şi de a-şi spori câştigul este, până la urmă, reducerea salariilor, creşterea timpului de muncă, şi, în această politică, sprijinul autorităţilor lioneze este preţios, indispensabil.

Cât priveşte mijloacele, există destule. Mai întâi, schimbarea modalităţii de plată: îi hrăneşti, iar mâncarea se scumpeşte mereu: atunci îi dai la o parte pe „gămanii ăştia" de la masa ta şi îi plăteşti numai în bani; ei sunt siliţi să mănânce fără nicio plăcere prin cârciumi. Şi iată-i, jigniţi groaznic de faptul că au fost goniţi de la masa meşterului. O altă soluţie piezişă: să faci apel la ucenici care nu sunt plătiţi şi să-i laşi eventual să lucreze la presă, ceea ce, în principiu, le este oprit. Mai de-a dreptul: să diferenţiezi salariul fix, deschizând evantaiul remuneraţiei cât mai jos cu putinţă: opt *sous* pe zi pentru

culegător, doi *sous* şi jumătate, până la patru *sous*, pentru presar. În sfârşit, să le ceri zile de muncă fără sfârşit, de la ceasul două de dimineaţă până la ceasul zece din seară, cu patru ore de răgaz pentru mese (nici nu îţi vine să crezi 1) fiecare având obligaţia să tragă mai bine de 3.000 de foi pe zi! Este de înţeles faptul că nişte oameni tineri au protestat, că au cerut condiţii mai bune de muncă, că au dat pe faţă câştigurile fără măsui a ale patronilor. Şi că au recurs la arma grevei. A

face grevă însemna pe atunci a face „*trie*" (139): calfele pronunţă acest cuvânt magic, ieşind afară din atelier, atunci când, de exemplu, un ucenic, la porunca patronului, începe să mânuiască presa, sau în altă împrejurare. Dar asta nu este totul: greviştii îi bat măr pe „tineri", pe cei pe care îi numesc *fourfants* (de la cuvântul italienesc *fur-fante*, netrebnic, om viclean); ei răspândesc tipărituri de propagandă, angajează acţiuni judiciare. Mai mult încă, părăsind vechea confrerie a imprimerilor care, la începutul secolului al XVI-lea, reunea pe patroni şi pe lucrători, ei formează o asociaţie proprie, numită a *Griffarin-ilor* (de la un vechi cuvânt francez care înseamnă „lacom, mâncăcios") şi, în scopuri de propagandă, închipuie, la serbările obişnuite şi în cortegiile burleşti ale bunului oraş al Lyonului, un personaj grotesc pe care, atunci când trece, îl salută şi îl recunoaşte toată lumea, *le seigneur de la Coquille*, domnul Greşeală de Tipar. Faptul că ei pierd până la urmă, şi mai pierd încă odată în 1512, după ce câştigaseră câte ceva, nu ne miră peste măsură.

Ceea ce, dimpotrivă, izbeşte este faptul că toate elementele acestui minuscul conflict ne dezvăluie o curată modernitate. Este adevărat că imprimeria este o meserie modernă, capitalistă, şi căpreţu tindeni – la Paris, în aceiaşi ani 1539 şi 1572, la Geneva, prin 1560, şi la Veneţia, la Aldo Manu-zio, încă din 1504 – întrucât aceleaşi cauze produc aceleaşi efecte, se declanşează greve şi tulburări semnificative (140).

O asemenea mărturie, o asemenea precocitate nu sunt excepţionale. Chiar nu trebuia să se simtă Munca, ba încă mai devreme decât ni se spune, aproape de la început, de o cu totul altă natură decât Capitalul? Industria textilă, apărută de timpuriu, cu oamenii ei care dau de lucru altora, cu fireştile ei concentrări de mână de lucru, este câmpul întru totul potrivit al acestor conştientizări Precoce şi repetate. Vedem lucrul acesta bunăoară 173 re-a> puternic oraş manufacturier

în seco-u al XVII-lea. îl vedem de asemenea, indirect, în 1738, la Sarum, în inima comitatului Wiltshire, centru al industriei lânii, lângă. Bristol.

Caracteristic pentru Leyda (141) este nu numai faptul că a fost, în secolul al XVII-lea, cel mai mare centru al industriei de postavuri din Europa (în 1670, avea poate 70.000 de locuitori, dintre care 45.000 lucrători; în 1664, an record, producea aproape 150.000 de bucăţi de postav), că a atras ca să-şi lanseze producţia mii de lucrători, veniţi din sudul Ţărilor de Jos şi din Franţa de nord; caracteristic pentru oraş este faptul că a îndeplinit *singur* mulţimea de sarcini pe care le cere fabricarea postavurilor, a serjurilor de lână amestecată cu mătase. Să nu ni-l închipuim, ca Norwich-ul sau Florenţa medievală, sprijinit puternic pe ţesutul sau chiar numai pe torsul din zonele rurale apropiate. Acestea sunt prea bogate: ele exportă produsele pământului lor pe pieţele avantajoase şi nesătule ale Amsterdamului. Şi, după cum se ştie, numai zonele rurale sărace acceptă cu largheţe munca la domiciliu. Iată deci, pe vremea măreţiei lui, în secolul al XVII-lea, un oraş industrial condamnat să facă toată treaba, şi făcând toată treaba, de la spălatul, dărăcitul şi torsul lânii, până la ţesut, datul la piuă, tunsul şi apretatul postavurilor lui. El nu se descurcă decât folosind o mână de lucru numeroasă. Greutatea constă în cazarea lor decentă, nu toţi lucrătorii încap în adevăratele oraşe muncitoreşti care se construiesc pentru ei. Sunt mulţi cei care se îngrămădesc în camere închiriate cu săptămâna sau cu luna. Femeile şi copiii furnizează o mare parte din mâna de lucru trebuincioasă. Şi cum toate acestea nu ajung, apar maşinile: pive puse în mişcare de cai sau de vânt, maşini care se impun în atelierele mari „pentru presatul, calandratul, uscatul" postavurilor. Tablourile păstrate în muzeul oraşului, şi care împodobeau altă dată Lakenhal-Hala de postavuri – vorbesc limpede despre această mecanizare relativă a unei industrii curat *urbane*.

Lucrul acesta se datorează unui imperativ ev1" dent: în timp ce Amsterdamul fabrică stefe de lux, în timp ce Haarlemul se ţine de modă, Leyda se specializează în textile ieftine, din Ianâ de calitate slabă. Cheltuielile trebuie diminuate. Aşa că regimul corporativ, care se menţine, lasă să se dezvolte, alături de el, întreprinderi noi, ateliere, chiar manufacturi, iar munca la domiciliu, care stă sub semnul unei exploatări nemiloase, câştigă teren, întrucât oraşul a crescut repede (el nu avea decât 12.000 de locuitori în 1581), el nu şi-a construit, în ciuda

succesului câtorva din antreprenorii săi, cadrele propriului său capitalism. Toată truda Leydei ajunge la negustorii din Amsterdam, care o ţin bine în mână.

O asemenea concentrare muncitorească nu putea decât să favorizeze întâlnirea şi ciocnirile dintre Capital şi Muncă. Populaţia muncitorească a Leydei e prea numeroasă ca să nu fie neliniştită şi neastâmpărată, cu atât mai mult cu cât întreprinzătorii oraşului nu au posibilitatea să se întoarcă în caz de nevoie spre mâna de lucru mai uşor de dus a zonelor rurale. Agenţii francezi, începând cu ambasadorul care îşi are reşedinţa la Haga, sau consulul care stă la Amsterdam, trag cu urechea la aceste nemulţumiri cronice în speranţa, nu totdeauna deşartă, de a ademeni ceva lucrători pentru consolidarea manufacturilor franceze (142). Într-un cuvânt, dacă există în Europa un oraş cu adevărat „industrial", o concentrare muncitorească cu adevărat urbană, atunci despre Leyda este vorba.

Nimic mai firesc decât faptul că izbucnesc greve. Şi o triplă surpriză totuşi: faptul că aceste greve, conform situaţiei exacte a lui Posthumus, sunt atât de puţin numeroase (1619.1637, 1644, 1648, 1700, 1701); că ele sunt episodice şi nu privesc decât un anume grup de lucrători, de pildă ţesători, Piuari, în afara mişcărilor din 1644 şi 1701 care au aspectul unor mişcări masive; în sfârşit şi mai ales, că ele sunt atât de prost clasificate de către cercetarea istorică, neîndoielnic din cauze ţinând de documentare.

Trebuie prin urmare să luăm faptele aşa cum sântr

Proletariatul muncitoresc din Leyda este împăr

175 „tt categorii funcţionale – piuarul nu este tor-Cator sau ţesător. El este prins parţial în sistemul corporaţiilor nu prea solid; parţial, în cadrele unui artizanat liber (de fapt sever supravegheat şi ţinut din scurt). În aceste condiţii, el nu izbuteşte să realizeze în folosul lui o coeziune care ar fi primejdioasă pentru cei ce îl conduc şi exploatează, meşterii manufacturieri, şi, dincolo de aceşti patroni apropiaţi, negustorii care conduc jocul de ansamblu. Există, totuşi, adunări regulate ale lucrătorilor şi un fel de cotizaţii care alimentează nişte case de ajutor.

Dar trăsătura dominantă a organizării în domeniul textilelor la Leyda este realmente forţa implacabilă a mijloacelor coercitive în funcţiune: supravegherea, represhraea, încarcerarea, execuţiile

capitale sunt o ameninţare constantă. Regenţii oraşului sunt sălbatic de partea privilegiaţilor. Mai mult, manufacturierii sunt grupaţi într-un fel de cartel care cuprinde toată Olanda şi chiar ansamblul Ţărilor de Jos. Ei se adună la doi ani o dată, într-un „sinod" general pentru a îndepărta concurenţa dăunătoare, pentru a fixa preţurile şi salariile, şi, atunci când e nevoie, pentru a hotărî măsurile ce trebuie luate împotriva răzmeriţelor lucrătorilor, efective sau posibile. Această organizare modernă îl face pe Posthumus să tragă concluzia că, la nivelul patronilor, lupta de clasă este mai conştientă şi, în acelaşi timp, mai combativă decât la nivelul lucrătorilor. Dar nu este aceasta impresia unui istoric legat de documentarea lui? Chiar dacă muncitorii nu ne-au lăsat prea multe dovezi cu privire la lupta şi sentimentele lor, să fi gândit ei într-o mai mică măsură în felul în care situaţia îi obliga să gândească? Orice fel de organizare muncitorească oficial menită să apere interesele mâinii de lucru era interzisă. În adunările regulate pe care le ţineau, muncitorii nu puteau deci să acţioneze şi să vorbească deschis. Dar chiar şi numai reacţia patronală dovedeşte că tăcerea lor nu era. desigur, indiferenţă, ignoranţă sau acceptare (143)

Ultimul episod la care am vrea să ne oprim este foarte diferit. El priveşte o industrie mai modestă şi, în organizarea ei, cu mult mai conformă normelor epocii. Deci mai reprezentativă într-un fel decât cazul monstruos al Leydei.

Suntem la Sarum, în Wiltshire, nu departe de Bristol, în 1738. Sarum se găseşte în centrul unei vechi zone de prelucrare a lânii, sub controlul fabricanţilor de postav, mai mult negustori decât manufacturieri, numiţi *clothiers*. Izbucneşte o scurtă revoltă. O parte din bunurile acestor *clothiers* sunt prădate. Represiunea este rapidă, trei răzvrătiţi sunt spânzuraţi, ordinea este restabilită. Dar nu este vorba de un incident fără însemnătate.

Mai întâi, în sud-vestul Angliei, acolo unde se manifestă mânia din 1738, agitaţia socială este frecventă, începând din 1720 cel puţin. Şi tocmai aici s-a născut cântecul popular *The Clothiers Delight*, pe care l-a făcut atât de cunoscut cartea clasică a lui Paul Mantoux (144). Originea cântecu-lui urcă neîndoielnic până la domnia lui Wilhelm de Orania (1688 – 1702). Este, prin urmare, un cântec vechi, cântat mereu prin taverne, ani în şir. În cântec, sub pecetea tainei, fabricanţii de lână îşi dezvăluie, chipurile, faptele şi gesturile, mulţumirea, neliniştea:

„Strângem grămezi de comori, cântă ei, câştigăm bogăţie uriaşă, despuind şi asuprind bieţii oameni [...] Datorită muncii lor, ne umflam noi pungile". Nu e greu să subplăteşti această muncă sau să găseşti cusur lucrului chiar atunci când el nu are cusur, să scazi salariile „făcând să se creadă că negustoria merge rău [...] Dacă începe să meargă mai bine, asta [lucrătorii] n-o să bage de seamă niciodată". Vigurile de postav, pe care le livrează, pornesc peste mări, în ţări îndepărtate şi aflate în afara controlului lor. Şi ce pot ei să vadă, pârliţii ăştia, care muncesc ziua şi noaptea? Şi mai apoi, nu au de ales decât „munca asta sau lipsa de muncă".

Un alt fapt mărunt semnificativ: incidentul „ia 1738 provoacă, în 1739 şi 1740, apariţia unor Pamflete care nu sunt scriitură de lucrător, ci °peră a unor buni apostoli dornici să restabilească i77 ari-Ollia. Dacă meseria merge prost, nu cumva Pricina e concurenţa străină, mai ales concurenţa

Franţei? Bineînţeles, patronii ar trebui să-şi schimbe atitudinea, dar la urma urmei, nu pot fi „siliţi să ajungă la ruină, aşa cum a fost soarta rea a multora dintre ei în timpul acestor câtorva din urmă ani". Toate acestea sunt, până la urmă, foarte limpezi. Poziţiile sunt net desenate, de cele două părţi ale barierei. Şi bariera există într-adevăr. Odată cu agitaţiile crescânde din secolul al XVIII-lea, ea se va arăta din ce în ce mai puternică.

Ordine şi dezordine

Aceste agitaţii sunt totuşi locale, limitate la spaţii restrânse. Odinioară, la Gând, în 1280, sau la Florenţa, în 1378, în timpul răscoalei *Ciompilor*, revoltele lucrătorilor erau de asemenea circumscrise, dar oraşul în care izbucneau era, ca atare, un univers autonom. Ţinta era la îndemână. Dimpotrivă, în 1539, plângerile lucrătorilor tipografi lâonezi iau drumul Parlamentului din Paris. Trebuie oare să socotim că, de atunci, statul teritorial, datorită întinderii mari şi inerţiei care decurge din aceasta, izolează, mărgineşte dinainte, blochează chiar, aceste insurecţii şi mişcări punctuale? în orice caz, această dispersie efectivă, în spaţiu şi timp totodată, complică analiza acestor multiple familii de evenimente. Nu le vom face uşor să cadreze cu nişte explicaţii generale, a căror schiţă poate fi mai degrabă închipuită decât dovedită, închipuită, căci dezordinea şi ordinea stabilită ţin de una şi aceeaşi problematică, şi

dintr-odată, dezbaterea se extinde de la sine. Ordinea stabilită înseamnă, în acelaşi timp, statul, aşezămintele, reflexele culturale şi structurile economiei, plus ponderea evoluţiei multiple a ansamblului. Pete* Laslett socoteşte că o societate în evoluţie rapida pretinde o ordine mai rigidă decât de obicei; A-Vierkand afirma că o societate diversificată lasă individului mai multă libertate de mişcare, deci favorizează eventualele revendicări (145). Aceste afirmaţii generale ne lasă sceptici: o societate ţinută în mină nu evoluează în voia ei; o societate diversificată încolţeşte individul din zece părţi deodată; un obstacol se poate răsturna, dar celelalte continuă să stea în picioare.

Cu toate acestea, rămâne în afară de discuţie faptul că orice slăbiciune a statului – şi oricare ar fi cauza ei – deschide poarta în faţa agitaţiei. Aceasta, ca atare, semnalează destul de bine o delăsare a autorităţii. Bunăoară, în Franţa, foarte agitaţi sunt anii 1687 – 1689 şi, mai puţin, 1696 – 1699 (146). Sub Ludovic al XV-lea şi Ludovic al XVI-lea, când „autoritatea alunecă din mâinile guvernului", toate oraşele Franţei, cât de neînsemnate, au „răscoalele" şi „cabalele" lor, Parisul fiind primul pe listă, cu mai bine de şaizeci de răzmeriţe. La Lyon, în 1744 şi în 1786, mişcarea de protest izbucneşte cu violenţă (147). Să recunoaştem totuşi că încadrarea politică sau chiar economică dă, în acest caz ca şi în altele, cel mult un început de explicaţie. Ca să organizezi în formă de acţiune ceea ce este emoţie, nelinişte socială este nevoie de o încadrare ideologică, de un limbaj de lozinci, de o complicitate intelectuală a societăţii, care lipsesc de obicei.

Toată gândirea revoluţionară a Luminilor, de pildă, este pornită împotriva privilegiului clasei trândave şi senioriale şi, în numele progresului, ea apără populaţia activă, printre care pe negustori, pe manufacturieri, pe proprietarii funciari progresişti, în această polemică, privilegiul capitalului este parcă escamotat. În Franţa, ceea ce delimitează gândirea politică şi atitudinile sociale din secolul al XVI-lea până în cel de-al XVIII-lea este un conflict de autoritate între monarhie, nobleţea de spadă şi reprezentanţii Parlamentului. El se regăseşte la oameni cu concepţii atât de deosebite şi contradictorii ca Pasquier, Loyseau, Dubos, Bou-Iainvilliers, Fontenelle, Montesquieu şi alţi filo – i ai Luminilor. Dar burghezia banului, forţă în creştere în aceste secole, e parcă uitată în aceste A. Nu e ciudat să vezi exprimându-se, în unei menta-*Sub planul zero*

Dinamica socială esteârântă şi de faptul că în toate societăţile vechi – inclusiv cele din Europa – există un subproletariat uriaş. În China, în India, acest subproletariat alunecă spre o sclavie endemică, la jumătate de drum între mizerie şi milostenie condescendentă. Sclavia străbate imensitatea Islamului, se regăseşte în Rusia, rămâne încrustată în Italia meridională; ea este încă prezentă în Spania şi în Portugalia şi înfloreşte dincolo de Atlantic, în Lumea Nouă.

Europa, în majoritatea ei, este la adăpost de această plagă, dar pe spaţii destul de largi, ea mai cedează încă iobăgiei care, la ea acasă, avea să-şi dea greu sufletul. Să nu socotim că într-un Occident totuşi privilegiat, toate sunt cât nu se poate mai bune în cea mai bună dintre lumile „libere", în afară de cei bogaţi şi de cei ce stăpânesc puterea, toţi oamenii sunt nemilos legaţi aici de condiţia lor grea de muncă. Oare există în toate împrejurările o diferenţă atât de mare între şerbul din Polonia şi Rusia şi arendaşul din multe regiuni occidentale? (148). În Scoţia, până la legea din 1775 şi mai ales până la *Actul* din 1799, o mulţime de mineri, legaţi printr-un contract pe viaţă, „sunt adevăraţi şerbi" (149). În sfârşit, societăţile Occidentului nu se poartă niciodată gingaş cu cei de rând, cu pleava, cu „oamenii de nimic" (150). În permanenţă există aici un subproletariat uriaş de oameni fără lucru, de şomeri permanenţi, şi el Teprezintă un foarte vechi blestem.

În Occident, lucrurile se petrec ca şi cum divizunea profundă a muncii din secolele al XI-lea Şv al XII-lea – oraşele de o parte, zonă rurală de alta –, ar fi lăsat în afara ei, cu titlu deâini-" – i o masă uriaşă de nenorociţi căreia nu i s-a mai găsiţ întrebuinţare. Răspunderea ar reveni socie-aW> injustiţiilor ei obişnuite, dar şi, ba chiar Illai mult, economiei, din cauza neputinţei ei de a Crea o întrebuinţare a forţei de muncă deplină. Mulţi *" aceşti inactivi îşi duc viaţa de azi pe mâine.

1

găsesc, ici-colo, de lucru pentru un adăpost temporar. Alţii, infirmii, bătrânii, cei care s-au născut şi au crescut pe drumuri, nu mai intră decât foarte greu în viaţa activă. Infernul acesta are gradele lui de decădere, etichetate de către limbajul contemporanilor: săracii, milogii, vagabonzii.

Este virtualmente *sărac* individul care trăieşte strict din munca lui. Dacă îşi pierde vigoarea fizică, dacă moartea loveşte pe unul din soţi, dacă are prea mulţi copii, dacă pâinea se scumpeşte, dacă iarna e

mai aspră decât de obicei, dacă patronii îi refuză angajarea, dacă salariile scad – victima trebuie să găsească un ajutor pentru a supra-A ieţui până în vremuri mai bune. Dacă milostenia urbană îl ia în grijă, el este aproape salvat: sărăcia încă mai este o stare socială. Fiecare oraş are săracii lui. La Veneţia, dacă numărul lor creşte prea mult, se face o triere pentru a fi alungaţi toţi cei care nu sunt născuţi în oraş; spre a fi deosebiţi, celorlalţi li se dă un *signo di San Marco*, o hârtie sau o medalie (151).

Încă un pas pe calea nefericirii, şi se deschid porţile cerşetoriei şi vagabondajului, situaţii inferioare în care desigur, pe dos de ce spun bunii apostoli, nu se trăieşte „fără griji, pe seama altora". Să stăruim asupra distincţiei, atât de frecventă în textele de epocă, dintre sărac – un om nevoiaş dar nu demn neapărat de dispreţ – şi cerşetor sau vagabond, trândav, intolerabil din punctul de vedere al oamenilor de treabă. Oudard Coquault, negustor şi burghez din Reims, vorbeşte în februarie 1652 despre un număr mare de nenorociţi care au intrat tocmai în oraş, „nu cei ce îşi caută traiul [adică încearcă să-şi câştige existenţa, săracii rezonabili, demni de a fi ajutaţi], ci săraci neruşinaţi care cerşesc, mănâncă pâine de tărâţe, „verdeţuri, cotoare de varză, melci, câini şi pisici; ţi ca să-şi săreze ciorba iau apa în care se desăreaza «odul" (152). Iată elementul care distinge fără greş pe săracul bun, „adevăratul sărac" (153), de cel rău, „milogul". Săracul cel bun este săracul accep" tat, încorporat, înscris în listele biroului pentru săraci, cel care are drept la milostenia publică, căruia i se îngăduie chiar să o solicite, la ieşirea din bisericile cartierelor bogate, după slujbă, sau în piaţă, cum face o calică din Lille (1788) căreia i-a dat prin cap, ca mijloc discret de a cerşi, să treacă cu o căţuie pe la tarabele celor ce vând pentru a le da foc la pipă. Altul dintre confraţii ei întru sărăcie prefera să bată toba în faţa caselor din Lille pe care avea obiceiul să le pună la contribuţie (154). Ceea ce pun de obicei în lumină arhivele cita

* dine este, prin urmare, săracul cel bun, limita inferioară a unei vieţi grele, dar încă acceptabilă. La Lyon (155), unde o documentaţie uriaşă îngăduie măsurători şi calcule pentru secolul al XVI-lea, această limită inferioară, „acest prag al sărăciei", se stabileşte în conformitate cu un raport între salariul real şi costul vieţii, adică al pâinii. Regulă generală: venitul zilnic disponibil pentru cheltuieli alimentare este

jumătate din venitul global. Trebuie, prin urmare, ca această jumătate să fie superioară preţului consumului de pâine al familiei. Dar scala salariilor este foarte deschisă: dacă fixăm la 100 salariul unui meşter, cel al unei calfe se stabileşte la 75, cel al muncitorului necalificat „care face de toate" la 50, cel al salahorului la 25. Aceste ultime două categorii sunt la un pas de limita inferioară şi cad prea uşor de partea cea rea. Din 1475 până în 1599, meşterii şi calfele din Lyon se menţin cu mult deasupra hăului, muncitorii necalificaţi au greutăţi din 1525 până în 1574 şi cunosc un sfârşit de secol (1575 – 1599) foarte aspru; salahorii, oamenii de dârvală sunt la strâmtoare încă înainte de începutul secolului şi situaţia lor se înrăutăţeşte apoi fără întrerupere, pentru a deveni catastrofală începând din 1550. Tabelul de mai jos rezumă limpede aceste date. Ceea ce confirmă deteriorarea pieţii muncii în secolul a» XVI-lea în care toate lucrurile progresează neîndoielnic, inclusiv preţurile, dar în care progresul, ca întotdeauna, este plătit cu vârf şi înde – de către muncitori.

La Lyon: pragul sărăciei numărul anilor în cursul cărora pragul sărăciei a fOst trecut)

	Calfe	Munaitori necalificaţi	Salahori
1475 – 1499	0	1	5
1500 – 1524	0	0	12
1525 – 1549	0	3	12
1550 – 1574	0	4	20
1575 – 1599	1	17	25

După Richard GASGON „Işconomie et pauvrete aux XV le et XVIIe siècles: Lyon, vill-exemplaire", în Michel MOLLAT, Études sur l'histoire de la pauvrete, II, 1974, p. 751, *pragul sărăciei* este atins atunci când „venitul zilnic disponibil este egal cu *cheltuielile pentru pline*. El este depăşit atunci când acesta este inferior" (p. 749).

Sub acest „prag al sărăciei", documentaţia nu aruncă o lumină suficientă asupra infernului „vagabonzilor" şi „milogilor". Atunci când se afirmă că, în Anglia Stuarţilor, un sfert sau o jumătate din populaţie trăieşte sub sau în vecinătatea acestei linii de jos (156), încă mai este vorba despre săraci ajutoraţimai mult sau mai puţin bine. Tot aşa, atunci când, în secolul al XV-lea, se afirmă că, la Köln (157) nevoiaşii sunt de la 12.000 Ia 20.000 faţă de 50.000 de locuitori; sau că alcătuiesc 30% din populaţia Cracoviei (158); că la Lille, prin 1740, „mai bine de 20.000 de persoane primesc un ajutor, permanent de la Punga comună a săracilor şi de la Cutia milelor din parohii şi că, în registrele de capitaţii, mai bine de o jumătate din numărul capilor de familie este scutită, datorită sărăciei" (159). În micile târguşoare din Faucigny, situaţia este aceeaşi (160). Dar toate acestea mai ţin încă de istoria săracilor de la oraşe şi a „săracilor de la ţară" (161).

Cât priveşte pe cerşetori şi vagabonzi, cu ei este vorba de o altă istorie şi de cu totul alte specta – cole; mulţimi, adunări, cortegii, defilări, câteodată deplasări masive „pe drumurile mari de ţară sau pe uliţele Oraşelor şi Târgurilor" ale „cerşetorilor 1

pe care foamea şi goliciunea îi izgonesc de pe unde stau" cum scrie Vauban (162). Câteodată încăierări, totdeauna ameninţări, din timp în timp incendii, acte de violenţă, crime. Oraşele se tem de aceşti oaspeţi ciudaţi. Ele îi izgonesc de îndată ce apar. Dar ei ies pe o poartă şi intră pe alta (163), zdrenţăroşi, plini de păduchi.

Odinioară, cerşetorul care bătea la uşa bogatului era un trimis al Domnului, o posibilă întruchipare a lui Cristos. Dar acest sentiment de respect şi de compasiune dispare încetul cu încetul. Leneş, primejdios, demn de ură, acesta este chipul dezmoştenitului, aşa cum se desenează el într-o societate înspăimântată de creşterea valului de nevoiaşi. Se iau repetate măsuri împotriva cerşetoriei publice (164) şi împotriva vagabondajului, socotit până la urmă, ca atare, un delict. Poprit, vagabondul e biciuit „la codârla căruţei de către călău" (165); e ras în cap, însemnat cu fierul roşu; este ameninţat, în caz de recidivă, cu spânzurătoarea, „fără înfăţişare şi chip de judecată", sau cu trimiterea la catargă, unde chiar este trimis cu adevărat (166). Din timp în timp, o razie îi pune pe cerşetorii valizi la lucru: se deschid ateliere pentru ei; cel mai adesea curăţă şanţurile, repară meterezele oraşului, dacă nu sunt cumva trimişi în colonii (167). În 1547, Parlamentul englez

hotărăşte, nici mai mult nici mai puţin, ca vagabonzii să fie supuşi sclaviei (168). Măsura va fi revocată doi ani mai târziu: nu se putuse decide, într-adevăr, cine anume, nişte persoane particulare sau statul, să primească în curată proprietate pe aceşti sclavi şi să se însărcineze a le da de lucru! Ideea, în orice caz, pluteşte în aer. Ogier Ghislain de Busbecq (1522 – 1572), umanist subtil, care îl rePrezentase pe Carol Quintul pe lângă Soliman, Magnificul, crede că „dacă […] s-ar practica [sclavajul] cu dreptate şi blândeţe, aşa cum poruncesc eg" e Romane, n-ar mai fi de trebuinţă să fie spânsau pedepsiţi toţi aceia care neavând altceva libertatea şi viaţa, devin de nevoie ucigaşi" (169).

]

Şi până la urmă, aceasta este soluţia care prevalează în secolul al XVII-lea, căci ce altceva sunt întemniţarea, munca forţată, decât o soluţie sclavagistă? Pretutindeni, vagabonzii sunt puşi sub lacăt, în Italia în *alberghi dei poveri*, în Anglia în *workhouses*, la Geneva în *Discipline*, în Germania în *Zuchthäuser*, la Paris în *maisons de force-Grand Hopital*, întemeiat cu prilejul „închiderii" săracilor din 1662, Bastilia, castelul de la Vhv cennes, Saint-Lazare, Bicêtre, Charenton, Made-laine, Sainte-Pelagie (170). Boala, moartea vin şi ele în ajutorul autorităţilor. De cum se înăspreşte frigul, de cum lipseşte hrana, în spitale se înregistrează, în afară de orice epidemie, o foarte puţeraiciTTnortalitate. În aprilie 1710, la Geneva, ospiciul, în care se îngrămădesc cadavrele, trebuie închis; supravieţuitorii sunt duşi la Lazareto unde, printr-un noroc, nu se găseşte niciun ciumat în carantină. „Medicii spun… că aceste boli nu vin decât din lipsa pe care săracii au îndurat-o iarna trecută şi din alimentele proaste ce le-au mâncat" (171). Iarna trecută, cea a anului 1709.

Şi totuşi, nici moartea, neostenită lucrătoare, nici întemniţările brutale nu extirpează răul. Ceea ce îi veşniceşte pe calici este mulţimea lor, în constantă refacere. În martie 1545, la Veneţia ei sunt 6.000 dintr-odată; în 1587, la jumătatea lui iulie, 17.000 se prezintă sub zidurile Parisului (172). La mijlocul secolului al XVIII-lea, la Lisabona, există în permanenţă „10.000 de vagabonzi… [care] dorm pe unde apucă, marinari porniţi la ciordeală, fugari, ţigani, desagari, băjenari, pehlivani, şoimăniţi", cerşetori şi coţcari de tot felul (173). Oraşul care, de jur-împrejur, se deschide spre grădini, maidane şi ceea ce noi am numi o zonă de *bidonville*, este, noapte de noapte, în prada unei

insecurităţi dramatice. Razii poliţieneşti intermitente expediază, claie peste grămadă, pe delincvenţi şi pe pârliţi ca soldaţi din oficiu spre Goa, îndepărtatul şi uriaşul penitenciar al Portugaliei. La Paris, în aceeaşi epocă, în primăvara anului 1776, după Malherbes, „există înjur de noua (zeci şi una de mii de persoane care se află aici îâra adăpost sigur, care se retrag seara în tot soiul de case sau cocioabe care le sunt rezervate şi se scoală fără a şti care le vor fi resursele în timpul zilei" (174).

Poliţia, într-adevăr, este neputincioasă împotriva acestei mase oscilante care întâlneşte pretutindeni complicităţi, câteodată chiar (dar rar) pe cea a adevăraţilor „*gueux*", coţcari instalaţi în inima marilor oraşe, în care constituie mici universuri închise, cu ierarhiile lor, cu adevărate comandamente ale cerşetoriei, cu sistemele lor de recrutare, cu argoul lor propriu, cu locul lor de adunare (la Paris, locul acesta era numit *cour de miracles*). San Lucar de Barrameda, aproape de Sevilla, locul de întâlnire al derbedeilor Spaniei, este o citadelă de care nu se poate atinge nimeni, întinzându-şi reţeaua de complicităţi până printre alguazilii marelui oraş învecinat. Literatura, în Spania şi apoi în afara Spaniei, a exagerat rolul lor; ea a făcut din *picam*, derbedeul prin excelenţă, un erou predilect, în stare să pună, el singur, foc, din joacă, unei societăţi solid aşezate, ca un şomoiog aprins aruncat pe o corabie insolentă. Cu toate acestea, acest rol glorios „*gauchisant*" nu trebuie să ne înşele. Picaro nu este un adevărat nevoiaş.

În ciuda avântului economic, din cauza creşterii demografice care acţionează în sens invers, pauperitatea se accentuează odată cu secolul al XVIII-lea. Valul nevoiaşilor creşte şi mai mult. Să-i căutăm pricina, aşa cum socoteşte J.P. Gutton (175) gândindu-se la Franţa, într-o criză a lumii rurale, amorsată încă de la sfârşitul secolului al XVII-lea, cu secvenţele ei de lipsuri, foamete şi de dificultăţi suplimentare create de concentrarea proprietăţii, urmând un soi de modernizare Iar-vară a acestui sector vechi? Mii de ţărani sunt aruncaţi pe drumuri, aşa cum se întâmplase cu ult înainte în Anglia, odată cu începutul constituirii proprietăţilor de tip *enclosure*.

În secolul al XVIII-lea, în această cloacă umană, din care nimeni nu mai izbuteşte să iasă, se adusă de toate: văduve, orfani *eclopes* („ologii", cu ambele picioare amputate, care îşi expun nenorocirea pe

străzile Parisului, în 1724, dezbrăcaţi) (176), calfe plecate de la stăpân, salahori care nu mai găsesc de lucru, preoţi fără prebendă şi fără domiciliu stabil, bătrâni, victime ale incendiilor (sistemul de asigurări abia îşi face loc), victime ale războaielor, dezertori, soldaţi şi chiar ofiţeri reformaţi (aceştia, semeţi, câteodată pretinzând pomana), aşa-zişii vânzători de mărunţişuri, predicatori vagabonzi, cu sau fără învoire, „servitoare boYţoase, mame de copii din flori izgonite de peste tot", şi copii „trimişi la pâine sau la ciordeală". Fără a mai socoti pe muzicanţii ambulanţi, pentru care muzica reprezintă un alibi, „lăutari cu dinţii lungi ca violele şi cu burta scobită ca gor-duna" (177). Adesea, în armata ciordelii şi tâlhâriei intră echipajele vaselor „degradate" (178) şi, necontenit, soldaţii răzleţi. Aşa face, în 1615, mica trupă concediată de către ducele de Savoia. În ajun, jefuiau satele. lată-i, cerând „*la passade* [pomană] ţăranilor, cărora le jumuliseră prea plăcut găinile, iarna trecută [...] Şi acum sunt soldaţi de pungă goală, s-au făcut lăutari, cântând pe la porţi: *fanfara*, *valeu*! *fanfara*, *pungă goală*!" (179). Armata este refugiul, scursura subproletariatu-lui: asprimile anului 1709 au dat lui Ludovic al XIV-lea armata care va salva ţara, în 1712, la Donain. Dar războiul nu ţine o veşnicie, iar dezertorii, boală endemică, încurcă tot timpul drumurile. În iunie 1757, la începutul a ceea ce va fi „războiul de şapte ani", „mulţimea de dezertori care trece zilnic [la Ratisbona], povesteşte un *aviz*, este de necrezut; aceşti oameni, care sunt din tot felul de naţiuni, nu se plâng în cea mai mare parte decât de şmotru prea aspru sau că i-au luat la oaste cu sila" (180). Trecerea dintr-o armată în alta reprezintă un accident banal. În acest iunie 1757, soldaţii austrieci, plătiţi prost de împărătească, „ca să scape de sărăcie intră în serviciu la prusieni" (181). Prizonierii francezi de la Rossbach luptă în rândul trupelor lui Frederic al II-lea.

Iar contele de la Messeliere, stupefiat, îi vede ţâşnind dintr-un crâng, la frontiera Moraviei (1785) în uniformele regimentului din Poitou", în mijlocul a vreo douăzeci de uniforme de ruşi, suedezi sau austrieci, toţi dezertori (182). Cu aproape patruzeci de ani mai devreme, în 1720, domnul de la Motte era autorizat de către rege să recruteze, la Roma, un regiment de dezertori francezi (183). Dezrădăcinarea socială, la o asemenea seară, se pune ca cea mai mare

problemă a acestor vechi societăţi. Nina Assodorobraj (184), sociolog bine informat, a studiat-o în cadrul Poloniei de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, a cărei populaţie „flotantă" – iobagi fugari, nobili scăpătaţi, evrei săraci, sărăntoci de tot felul – a tentat primele manufacturi ale regatului în căutare de mână de lucru. Dar capacitatea de angajare a acestora era insuficienta pentru a da de lucru atâtor indezirabili şi, peste toate, aceştia nu se lăsau uşor prinşi în cursă şi îmblânziţi. Prilej să constatăm că aceştia formează un fel de non-societate. „Odată despărţit de grupul său de origine, individul devine un element eminamente instabil, în niciun fel legat de o muncă anume, nici de o casă, nici de un senior. Se poate chiar afirma de-a dreptul că el se fereşte în mod conştient de tot ceea ce ar putea restabili noi legături de dependenţă personală şi stabilă, în locul legăturilor care tocmai s-au rupt". Aceste observaţii au o bătaie lungă. Într-adevăr, te-ai putea gândi a *priori* că o asemenea masă de oameni fără lucru exercită o necontenită presiune asupra pieţii muncii – şi ea a exercitat-o, desigur, cel Puţin în ceea ce priveşte muncile agricole de urgenţă, intermitente, pe care fiecare le grăbeşte; sau Multiplele lucrări necalificate din oraşe. Dar ea a avut relativ mai puţină influenţă decât s-ar putea Presupune asupra pieţelor de muncă obişnuite şi asupra salariilor, în măsura în care ea nu era în mod sistematic recuperabilă. Condorcet, în 1781$ compara pe trândavi cu „o specie de estropiaţi" '185), inapţi de muncă. În 1775, intendentul Languedocului ajungea să spună: „Această parte numeroasă de supuşi inutili [...] pricinuieşte o *scumpire* a mâinii de lucru, pentru sate ca şi pentru oraşe, prin sustragerea atâtor lucrători, şi devine o sporire pentru popor cât priveşte impunerile şi lucrările solidare" (186). Mai târziu, odată cu industria modernă, se va efectua o trecere directă, rapidă în orice caz, de la ţară sau de la artizanat la uzină. Pe un drum atât de scurt, pofta de muncă sau resemnarea faţă de muncă nu vor avea timp să se piardă.

Ceea ce dezarmează subproletariatul vagabonzilor, în ciuda fricii pe care o inspiră, este lipsa lui de coeziune; violenţele lui spontane nu au urmări. El nu este o clasă, este o mulţime. Câţiva arcaşi din pază, străjile de pe drumurile de ţară sunt de ajuns pentru a-l face nevătămător. Atunci când prin sate vin zilierii, se înregistrează pungăşii şi încăierări sau câteva incendii criminale, dar e vorba despre incidente care se înecă în densitatea normală a faptului divers.

„Trândavii şi vagabonzii" trăiesc deoparte, iar oamenii de treabă încearcă să uite această „drojdie a poporului, excrement al oraşelor, plagă a Republicilor, lucru şi podoabă a spânzurătorilor [...] sunt atâţia dintre aceştia şi prin toate părţile încât ar fi destul de greu să-i socoteşti, şi nu sunt buni [...] decât să-i pui la catargă sau să-i spânzuri spre a sluji drept pildă". Să-i plângi? Dar de ce? „I-am auzit vorbind între ei şi am aflat că cei ce s-au dedat la acest soi de viaţă nu mai puteau să-l părăsească; n-au nicio grijă, nu plătesc nici dijmă, nici dare, nu se tem că au să piardă ceva, sunt slobozi, se încălzesc la soare, dorm, râd până nu mai pot. sunt oriunde acasă la ei, cerul le e cergă şi pământul saltea, sunt păsări călătoare care se ţin de vară şi de timpul frumos, nu umblă decât. prin ţara de dulce unde li se dă şi unde găsesc ce să ia [...] sunt slobozi pretutindeni [...] şi, într-un sfârşit, nu duc grijă de nimic" (187).! Aşa explică un burghez negustor din Reims, copi " J lor săi, problemele sociale ale epocii sale.

A ieşi din infern

Se poate ieşi din infern? Câteodată da, dar niciodată singur, niciodată fără a accepta imediat o strânsă dependenţă de la om la om. Trebuie să ajungi la ţărmurile organizaţiei sociale, oricare ar fi ea, au să-ţi fabrici una, de la cap la coadă, cu propriile ei legi, în interiorul unei contra-societăţi oarecare. Bandele organizate de traficanţi de sare, de contrabandişti, de falsificatori de bani, de tâlhari, de piraţi, sau acele grupuri şi categorii aparte care sunt armata şi servitorimaa – iată care sunt aproape singurele refugii pentru cei scăpaţi teferi şi care refuză infernul. Frauda, contrabanda, aşa cum sunt, reconstituie o ordine, 6 disciplină; nenumărate solidarităţi. Banditismul are şefii Iilî, concentrările lui, cadrele lui senioriale atât de adesea (188). *Cât* priveşte „cursa şi pirateria, ele presupun, ţinându-le spatele, cel puţin un oraş. Alger, Tripoli, Pisa, La Valetta sau Segna sunt bazele corsarilor magrebieni, ale cavalerilor Sfântului Ştefan, ale cavalerilor de Malta şi ale duşmanilor Veneţiei (189). Iar armata, mereu înnoită, în ciuda disciplinei ei nemiloase şi a lipsei de consideraţie (190) se prezintă ca un azil de viaţă regulată; doar prin dezertori se mai întâlneşte ea cu infernul.

În sfârşit, „livreaua", lumea uriaşă a servitori-mii, singura piaţă a muncii deschisă totdeauna. Intrările pe ea se înmulţesc la orice creştere demografică, la orice criză economică. În secolul al XVI-lea, la

Lyon, în funcţie de cartier, servitorii reprezintă 19 – 26% din populaţie (191). La Paris, spune un „ghid" din 1754, sau mai degrabă în Ansamblul aglomeraţiei pariziene"... există în Jur de 12.000 echipaje, aproape un milion de perane, în care trebuie socotiţi aproape 200.000 servitori" (192). În realitate, de îndată ce o familie, chiar modestă, are la dispoziţie mai mult de o cameră, ea poate adăposti servitoare, slugi. Chiar ţ anul are argaţii lui. Şi toată această lume de jos trebuie să se supună, chiar atunci când stăpânul este meschin. O hotărâre a Parlamentului din Paris, din 1751, condamnă un servitor la obezi şi la surghiun pentru insulte adresate stăpânului (193). Dar e greu să-ţi alegi tu stăpânul; eşti ales de către el şi orice servitor care îşi părăseşte locul sau este concediat, dacă nu-şi găseşte pe loc un altul, este socotit vagabond: fetele fără lucru, prinse pe stradă, sunt biciuite, tunse, bărbaţii trimişi la galere (194). Un înrt, o bănuială de furt înseamnă ştreang. Malouet (195), viitorul membru al Constituantei, povesteşte că, furat fiind de către un servitor, află cu groază că acesta, prins şi judecat, o să fie spânzurat, bine-frumos, în faţa porţii lui. îl scapă la timp. Să te mai miri, în aceste condiţii, că „livreaua" dă, eventual, o mână de ajutor derbedeilor, atunci când e vorba să fie bătut bine un călăreţ din pază? Sau, tot aşa, că sărmanul Malouet a fost răsplătit foarte prost de către servitorul necinstit pe care-l scăpase de la spânzurătoare!

N-am pus aici în discuţie decât societatea franceză, dar ea nu constituie o excepţie. Pretutindeni, regele, statul, societatea ierarhizată, pretind supunere. Omul nevoiaş, aflat la limita cerşetoriei, are de ales între a îi ţinut în supunere sau a fi părăsit. Atunci când Jean-Paul Sartre (aprilie 1974) scria că trebuie distrusă ierarhia, că trebuie interzis ca un om să depindă de un alt om – el spunea, după părerea mea, esenţialul. Dar este posibil lucrul acesta? Se pare că a spune societate înseamnă, întotdeauna, a spune ierarhie (196). Toate distincţiile, pe care Marx nu le-a inventat, sclavia, iobăgia, condiţia muncitorului, evocă, la nesâârşit, lanţuri. Faptul că nu e vorba de aceleaşi lanţuri nu schimbă totdeauna mare lucru. Se suprimă o sclavie, se iveşte o alta. Iată coloniile de ieri, devenite libere. În toate discursurile auzim lucrul acesta, dar lanţurile lumii a treia fac un zgomot de iad. îmbuibaţii, căpătuiţii se împacă repede cu toate acestea, în orice caz se resemnează uşor în faţa lor: „Dacă săracii n-ar avea

copii – scrie cu înţelepciune, în 1688, abatele Claude

Fleury –, de unde s-ar lua lucrători, soldaţi, servitori pentru cei bogaţi?" (197). „Folosirea sclavilor în coloniile noastre, scrie Melon, ne învaţă că Sclavia nu este potrivnică nici Religiei, nici Moralei" (198). Charles Lion, negustor cinstit din Honfleur, recrutează „angajaţi", lucrători liberi pentru San Domingo (1674 – 1680). El îi încredinţează unui căpitan de corabie. Acesta îi aduce în schimb suluri de tutun. Dar câte decepţii nu încearcă bietul negustor: băieţii pe care ai putea să-i angajezi sunt foarte rari, „şi ceea ce este întristător, atunci când le-ai dat de mâncare multă vreme acestor mici golani, în ziua plecării, o întind cea mai mare parte" (199).

STATUL INVADATOR

Statul reprezintă confluenţa, prezenţa majoră. În afara Europei, el îşi impune de secole apăsările insuportabile. În Europa, începând cu secolul al XV-lea, el se porneşte hotărât să crească. Fondatorii modernităţii sale sunt cei „trei Magi", cum îi numeşte Francis Baconr Henric al VII-lea de Lancaster, Ludovic al XI-lea, Ferdinand Catolicul. Statul lor modern este o novaţie. pe măsura armatei moderne, a Renaşterii, a capitalismului, a raţionalităţii ştiinţifice. O mişcare uriaşă, amorsată în realitate cu mult înaintea Magilor. Prin acordul unanim al istoricilor, primul stat modern n-a fost oare regatul celor Două Sicilii al lui Frederic al II-lea (1194 – 1250)? Ernst Curtius (200) spunea chiar, amuzându-se, că marele iniţiator în acest domeniu fusese Carol cel Mare.

Sarcinile statului

Oricum ar fi, statul modern deformează sau sfărâmă formaţiile şi instituţiile anterioare: statele provinciale, oraşele libere, senioriile, statele de dimensiuni prea mici. În septembrie 1499, regele aragónez al Neapolelui, se ştie, este ameninţat de ruină: Milano fusese ocupat de armatele lui Ludovic al XII-lea; venise rândul lui. El jură „că se va face evreu dacă e nevoie, că nu vrea să piardă regatul lui cu tristeţe. Şi chiar se pare că ameninţă cu Turcul" (201). Vorbe ale celui ce pierde totul – şi sunt mulţime, pe atunci cei care pierd sau vor pierde. Statul nou se hrăneşte din substanţa lor, mânat de avântul vieţii economice care îl privilegiază. Evoluţia nu va merge, totuşi până la capăt: nici Spania lui Carol Quintul, nici cea a lui Filip al II-lea, nici Franţa lui Ludovic al XIV-lea, care s-ar vrea imperială, nu izbutesc să reînfiinţeze şi să

confişte în folosul lor vechea unitate a Creştinătăţii. „Monarhia universală este o pălărie care, hotărât lucru, nu se mai potri".

veste nimănui. Una după alta, toate încercările făcute în acest sens dau greş. Poate că politica din spatele lor, sclipind de ostentaţie, reprezintă un joc învechit? A sunat ceasul primatului economiei, a cărei realitate discretă scapă observaţiei contemporanilor. Ceea ce nu izbuteşte Carol Quintul – să pună mina pe Europa – izbuteşte Anversul în chipul cel mai firesc cu putinţă. Acolo unde Ludovic al XIV-lea dă greş, minuscula Olandă triumfă: ea este inima universului. Între jocul vechi şi cel nou, Europa 11 alege pe cel din urmă, sau, mai corect spus, acesta este cel care i se impune. Dimpotrivă restul lumii foloseşte mai departe cărţile vechi: Imperiul turcilor osmanlâi, venit din străfundul istoriei, repetă Imperiul turcilor selciucizi; Marele Mogol se instalează în palatul sultanatului de Delhi; China manciurienilor continuă China dinastiei Ming, doborâtă sălbatic de către ea. Numai Europa inovează din punct de vedere politic (şi nu numai din punct de vedere politic).

Remodelat, sau chiar de-a dreptul nou, statul rămâne ceea ce a fost dintotdeauna, un fascicol de funcţii, de puteri diferite. Sarcinile sale majore nu se schimbă deloc, chiar dacă mijloacele, în ce le priveşte, se schimbă neîncetat.

Prima sarcină: a se face ascultat, a monopoliza în folosul său violenţa virtuală a unei societăţi date, a goli această societate de orice pornire de furie posibilă, a înlocui asemenea porniri ale ei cu ceea ce Max Weber numeşte „violenţa legitimă" (202).

A doua sarcină: a controla de aproape sau de la distanţă viaţa economică, a organiza, într-un chip conştient sau nu, circulaţia bunurilor, a pune mina mai ales pe o parte notabilă a venitului faţional cu scopul de a asigura propriile lui cheltuieli, luxul lui, „administraţia" lui, sau războiul. Eventual, prinţul imobilizează în folosul lui o Parte prea mare a bogăţiei publice: gândiţi-vă la comorile Marelui Mogol, la imensul palat-magazie 19 * împăratului Chinei de la Beijing sau la cele 4 de milioane de ducaţi, în monede de aur şi ar gint, găsite în apartamentele sultanului care moare în noiembrie 1730 la Istanbul (203).

Ultima sarcină: a participa la viaţa spirituală, fără de care nicio societate nu ar putea sta în picioare. A scoate o forţa suplimentară, dacă acest lucru este posibil, din puternicele valori ale religiei, alegând

între ele sau cedând în faţa lor. A supraveghea, de asemenea, necontenit, mişcările dinamice ale culturii care contestă adesea tradiţia. Şi mai ales a nu se lăsa depăşit de novaţiile. lor îngrijorătoare: ale umaniştilor pe vremea lui Lorenzo Magnificul sau ale „filosofilor" în ajunul Revoluţiei franceze.

Menţinerea ordinii

A menţine ordinea, dar care ordine? De fapt, cu cât sunt mai neliniştite sau mai divizate societăţile, cu atât mai mult statul, arbitru înnăscut, jandarm bun sau rău, trebuie să lovească puternic.

Pentru stat, ordinea reprezintă, în mod evident, un, compromis între nişte forţe *pentru* şi nişte forţe *contra*. *Pentru*, cel mai adesea înseamnă să vii în ajutorul ierarhiei sociale: cum ar rezista grupurile acestea de oameni plasaţi acolo sus, atât de slăbănoage, dacă jandarmul n-ar fi acolo, alături de ele? Reciproc însă, nu există stat fără complicitatea claselor dominante: nu îl văd pe Filip al II-lea stăpânind Spania şi uriaşul Imperiu spaniol fără Granzii regatului său. *Contra*, important întotdeauna este să-i stăpâneşti pe cei mulţi, să-i pui la locul lor, adică la muncă.

Prin urmare, statul îşi face meseria atunci când loveşte, atunci când ameninţă ca să se facă ascultat. El are „dreptul de a nimici indivizii în numele binelui public" (204). El este călăul de serviciu, nevinovat pe deasupra. Faptul că loveşte spectaculos este şi el legitim. Iar mulţimea care se în ghesuie cu o curiozitate morbidă în jurul eşafoadelor şi spânzurătorilor nu este niciodată de partea condamnatului. La Palermo (8 august 1613), are loc o execuţie, odată mai mult în Piazza Marina, cu cortegiul obişnuit de *Bianchi*, de penitenţi îmbrăcaţi în alb. Apoi, capul condamnatului este expus, înconjurat de 12 torţe negre. „Toate caleştile din Palermo, scrie cronicarul, s-au dus la această execuţie şi a fost acolo atâta lume încât nu se mai vedea caldarâmul", *che îi piano non pareva* (205). În 1633, la Toledo, mulţimea adunată ca să asiste la un autodafe1, i-ar fi ucis cu pietre pe condamnaţii care se apropiau de rug, dacă aceştia n-ar fi fost înconjuraţi de soldaţi (206). La 12 septembrie 1642, la Lyon, pe piaţa des Terreaux „doi bărbaţi de neam, D. de Cinq Marş şi Domnul de Thou au fost decapitaţi; în acea zi ferestrele caselor din jurul pieţii s-au putut închiria până la preţ de aproape un dublon" (207).

La Paris, locul obişnuit al supliciilor era piaţa de Greve. Fără a

ne lăsa în voia unei imaginaţii macabre, să ne gândim (fiindcă un regizor a făcut, în 1974, un film despre *Place de la République*, considerată semnificativă, ca atare, pentru viaţa Parisului), să ne gândim la ce ar fi putut fi un documentar turnat în secolul al XVIII-lea, pe timpul Luminilor, în piaţa de Greve pe care se succed fără oprire aceste liturghii ale caznei şi lugubrele lor pregătiri. În 1766, mulţimea se înghesuie ca să vadă cum este executat Lally-Tol-lendal. Vrea să vorbească pe eşafod şi i se pune căluş (208). În 1780, spectacolul are loc în piaţa Dauphine. Un paricid trufaş face pe indiferentul. Mulţimea frustrată întâmpină cu aplauze primul lui strigăt de durere (209).

Neîndoielnic, sensibilităţile sunt tocite de frecvenţa caznelor, aplicate prea adesea pentru ceea ce noi am numi fleacuri. În 1586, în ajun de nuntă, un sicilian se lasă ispitit de o mantie nemaipomenită a unei doamne de neam mare şi o fură. Târât n faţa vice-regelui, e spânzurat cu două ceasuri mai târziu (210). La Cahors, după un memorialist, care întocmeşte parcă un repertoriu al tuturor formelor de supliciu, „în postul Paştelui, din z sul an 1559, a fost ars Carput din Rouergue; 197 * S *Pe* roată Ramón; pus la caznă cu cleştele inroşite Arnaut; Boursquet rupt în şase bucăţi;

Floriraon spânzurat; le Negut spânzurat lângă podul Valandre, în faţa grădinii lui Fourie; a fost ars Pouriot aproape de la Roque des Ares [Ia 4 km de oraşul actual]. În anul 1554, în postul Paştelui, Dl. Étienne Rigal a fost descăpăţânat în piaţa de la Conque la Cahors…" (211). Spânzurătorile, ciorchinii de oameni atârnaţi în ştreanguri de crengile copacilor ale căror siluete mărunte se desenează pe cer, din atâtea vechi tablouri, nu sunt deci nimic altceva decât un detaliu realist: ele făceau parte din peisaj.

Chiar Anglia cunoaşte asemenea rigori. La Londra, execuţiile având loc de opt ori pe an, spânzurările se fac în serie, la Tyburn, dincolo de zidurile Hyde Park-ului, în afara oraşului. În 1728, un călător francez asistă, astfel, la nouăsprezece spânzurări simultane. Medicii sunt la faţa locului, aşteptând leşurile, cumpărate chiar de la cei spânzuraţi, care au băut „banii cu anticipaţie". Rudele condamnaţilor asistă la execuţie şi, întrucât spânzurătorile nu sunt înalte, trag victimele de picioare ca să le scurteze agonia. Cu toate acestea, după francezul nostru, Anglia ar fi mai puţin crudă decât Franţa. El socoteşte, într-adevăr, că „justiţia din Anglia nu este destul

de riguroasă. Eu cred, spune el, că este o politică ca pe hoţii de drumul mare să nu-i condamne decât la spânzurătoare, ca să-i împiedice să se apuce de omucideri, la care lucru rar se dedau". În schimb, furturile sunt frecvente, chiar sau mai ales de-a lungul traseului trăsurilor rapide, „carosele zburătoare", de la Douver la Londra. Şi atunci, n-ar trebui să fie torturaţi, înfieraţi cu semnele infamiei aceşti hoţi, aşa cum se face în Franţa? Dintr-odată ei „ar fi mai rari" (212).

În afara Europei, statul are aceeaşi înfăţişare, încă mai atroce, în China, în Japonia, în Siam în India, execuţiile împletindu-se banal cu viaţa de zi cu zi şi, de data asta, cu indiferenţa generală în Islam, justiţia este promptă, sumară. Ca să poată intra în palatul regal din Teheran, în 1807, un călător trebuie să păşească peste leşurile celor puşi la cazne. În acelaşi an, Ia Smirna, acelaş1

călător, fratele generalului Gardanne, făcând o vizită paşei din partea locului, găseşte „un spânzurat şi un decapitat întinşi pe pragul porţii" (213). La 24 februarie 1772, o gazetă anunţa: „Prin asprimea sa, noul paşă de Salonic a restabilit calmul în acest oraş. De cum a venit, a pus de au fost sugrumaţi câţiva răzvrătiţi care tulburau liniştea publică, iar comerţul care era suspendat şi-a reluat deplin activitatea" (214).

Dar nu rezultatul contează? Violenţa, pumnul greu al statului, reprezintă garanţia păcii dinlăuntru, securitatea drumurilor, aprovizionarea sigură a târgurilor şi oraşelor, apărarea împotriva duşmanilor din afară, ducerea eficientă a războaielor care se ţin lanţ, unul după altul. Pacea lăuntrică, un bun fără asemănare! Prin 1440, spre sfârşitul războiului de o sută de ani, Jean Juvânal des Ursins spunea: „că dacă ar fi venit un rege, să fi fost el şi sarazin, în stare să le-o dea [francezilor], ei s-ar fi pus sub stăpânirea lui" (215.) Cu mult mai târziu, Ludovic al XII devine „Părintele Poporului" pentru că are şansa, împrejurările dând şi ele o mână de ajutor, să restabilească liniştea regatului şi să menţină „vremea pâinii ieftine". Datorită lui, scrie Claude Seyssel (1519), disciplina este „păzită cu atâta străşnicie, prin pedepsirea unui mic număr dintre cei mai vinovaţi, jaful [...] într-atâta de răpus, încât oamenii de oaste n-ar îndrăzni să ia un ou de la un ţăran fără să-l plătească" (216). Şi nu datorită faptului că a salvat aceste bunuri preţioase şi precare – pacea, disciplina, ordinea – s-a restabilit atât de repede şi a devenit „absolută" regalitatea franceză,

după războaiele religioase şi după tulburările Frondei?

Cheltuielile depăşesc încasările: *recursul la împrumut*

n”.

toate aceste sarcini, statul are nevoie de Ijj. – ”»? i din ce în ce mai mulţi, pe măsură ce auto! astea lui se extinde şi se diversifică. El nu mai poate trăi, ca altă dată, din ceea ce aduce domeniul prinţului. El trebuie să pună mâna pe bogăţia care circulă.

Prin urmare, tocmai în cadrul economiei de piaţă se constituie, în acelaşi timp, un anumit capitalism şi o anumită modernitate a statului, între cele două mişcări există mai mult decât o coincidenţă. Analogia esenţială o constituie faptul că, în ambele cazuri, este vorba de apariţia unei ierarhii, una discretă, alta spectaculoasă şi ostentativă, cea a statului. O altă analogie: pentru a se îmbogăţi, statul modern, ca şi capitalismul, recurge la monopoluri, „portughezii la piper, spaniolii la argint, francezii la sare, suedezii la aramă, papa la alaun” (217). La care ar trebui să adăugăm, în ce priveşte Spania, *la Mesia*, monopolul transhumantei oilor, şi *Casa de la Contratación*, monopolul legăturii cu Lumea Nouă.

Dar aşa cum dezvoltându-se, capitalismul nu suprimă activităţile tradiţionale pe care se sprijină, câteodată ca „în nişte cârje” (218), tot aşa statul se adaptează la construcţiile politice anterioare şi se strecoară în mijlocul lor, pentru a le impune, cum poate şi el, autoritatea, moneda, impozitul, justiţia lui, limba puterii lui. Au loc, în acelaşi timp, o infiltraţie şi o suprapunere, nişte cuceriri şi nişte adaptări. La 1203, Philippe Auguste, devenit stăpân al Tourainei, introduce în regat dinarul de Tours care circulă de atunci alături de dinarul *parisis*, sistem *parisian* care nu va dispare decât târziu, sub Ludovic al XIV-lea (219). Prin ordonanţa lui din 1262, Sfântul Ludovic este cel care a impus în tot regatul moneda regală (220), dar cucerirea pornită nu se desăvârşeşte decât în secolul al XVI-lea, cu trei sute de ani mai târziu. Aceeaşi încetineală în ce priveşte impozitul: Filip cel Frumos care introduce, primul, impozitul regelui asupra pământurilor senioriale, face lucrul acesta cu şiretenie şi prudenţă. În 1302, el recomandă agenţilor lui: „Împotriva voinţei baronilor nu faceţi nicicum aceste finanţe pe pământurile lor”; sau: „Şi aceste luări de bir şi finanţe trebuie să le faceţi cu cea mai puţină gălăgie ce °

puteţi şi silirea la plată a oamenilor de rând, şi să fiţi chibzuiţi să puneţi sergenţi îngăduitori şi înţelegători ca să vă împliniţi sarcinile" (221). Va fi nevoie de aproape un secol pentru ca partida să fie câştigată, sub Carol al V-lea; compromisă sub domnia lui Carol al VI-lea, ea este câştigată din nou sub Carol al VII-lea: ordonanţa din 2 noiembrie 1439 pune din nou birul la cheremul regelui (222).

Dat fiind progresul lent al fiscalităţii, dată fiind organizarea imperfectă a finanţelor lui, statul duce o existenţă grea, absurdă chiar: cheltuielile îi depăşesc cu regularitate veniturile, iar cheltuielile sunt indispensabile, inevitabile, de pe o zi pe alta, în timp ce veniturile reprezintă ceva ce abia urmează să ai, un lucru pe care nu eşti întotdeauna sigur că o să-l ai. Deci, în general, prinţul nu concepe ca stilul de viaţă al statului să fie în conformitate cu normele cuminţeniei burgheze care constă în a te înscrie cu suma cheltuielilor în suma veniturilor şi nu în a cheltui mai întâi, chiar dacă găseşti resursele necesare. Cheltuielile aleargă înainte; te mai gândeşti să le ajungi din urmă, dar de ajuns, în general, nu le ajunge nimeni, excepţiile confirmând regula.

A te întoarce iar spre contribuabili, a-i urmări, a inventa impozite noi, a înfiinţa loterii – nimic nu ajută; deficitul se cască asemeni unui hău. Nu e cu putinţă să depăşeşti anumite limite, să aduci în vistieria statului întreg stocul monetar al regatului. Videnia contribuabilului şi, dacă e cazul, mânia lui sunt eficiente. Un florentin din secolul al XIV-lea, Giovani di Pagolo Morelli, dând urmaşilor sfaturi în materie de afaceri, scrie:» Păzeşte-te ca de foc să spui minciuni" – doar dacă nu e vorba de impozite, în cazul acesta minciuna fiind îngăduită, căci atunci „nu o faci spre a lua bunul altuia, ci pentru a împiedica să ţi se la al tău, într-un chip necuvenit" (223). Pe vremea lui Ludovic al XIII-lea şi al lui Ludovic al XIV-lea, în Franţa, originea răzmeriţelor este întot-eauna o impunere fiscală prea apăsătoare.

În acest caz, statului nu-i mai rămâne decât o soluţie: să împrumute. Dar mai trebuie să şi ştie s-o facă: creditul nu se mânuieşte uşor şi datoria publică se generalizează, în Occident, târziu, în secolul al XIII-lea: în Franţa, odată cu Filip cel Frumos (1285 – 1314), mai devreme, fără îndoială, în Italia unde *Monte Vecchio* veneţian se pierde în noaptea timpurilor (224). Întârziere, dar inovaţie. „Datoria publică, poate să scrie Earl J. Hamilton, este unul dintre foarte rarele fenomene

care nu-şi înfige rădăcinile până la antichitatea greco-romană" (225).

Pentru a răspunde formelor şi exigenţelor finanţării, statul a fost silit să elaboreze o întreagă politică, greu de conceput dintr-odată, şi încă şi mai grea de dus. Dacă Veneţia nu ar fi ales soluţia împrumutului forţat, dacă n-ar fi constrâns pe bogaţi să subscrie şi n-ar fi avut, din cauza războiului, greutăţi în rambursarea împrumuturilor, ea ar putea trece drept un model precoce de înţelepciune capitalistă. Într-adevăr, încă din secolul al XIII-lea, ea inventase soluţia pe care o va adopta Anglia triumfătoare din secolul al XVIII-lea: unui împrumut veneţian, ca şi unui împrumut englez, îi corespunde întotdeauna degajarea unui anumit grup de venituri pe care sunt umblătoare dobânzile şi rambursarea; şi, ca şi în Anglia, titlurile datoriei publice, cesionabile, se vând pe piaţă, câteodată peste, în general sub valoarea lor nominală. O instituţie specială este însărcinată să controleze gestiunea împrumutului şi să asigure plătirea bianuală a dobânzilor, la nivelul de 5% (în timp ce împrumuturile private dau, în acelaşi moment, o dobândă de 20%). Numele de *Monte* desenează această instituţie, la Veneţia ca şi în alte oraşe ale Italiei. Astfel, lui *Monte Vecchio* pe care nu îl prea cunoaştem, îi urmează în 1482 (225) un *Monte Nuovo*; mai târziu se va înfiinţa un *Monte Nuovissimo*. La Genova, o situaţie asemănătoare îşi găseşte o soluţie diferită. În timp ce, la Veneţia, statul rămăsese stăpân pe sursele de venituri care garantau împrumutul, creditorii genovezi pun mâna pe aproape toate veniturile.

Republicii şi formează, pentru a le gira în propriul lor beneficiu, un adevărat stat în stat, celebra *Casa di San Giorgio* (1407).

Nu toate statele europene au cunoscut, de la început, aceste tehnici financiare elaborate, dar care dintre ele nu a făcut împrumuturi, şi încă foarte de timpuriu? (226). Regii Angliei, încă înainte de secolul al XIV-lea, se adresează luccanilor, apoi, multă vreme, florentinilor; marii duci burgunzi din dinastia Valois bunelor lor oraşe; Carol al VII-lea lui Jacques Coeur, argintarul său; Ludovic al XI-lea, Medicilor, instalaţi la Lyon. Francisc I înfiinţează, în 1552, rentele numite Hotel de Ville de Paris; este vorba despre un fel de *Monte*, căci regele cedează primăriei venituri care garantează plata dobânzilor. Papa face apel foarte de timpuriu la credit pentru a echilibra finanţele pontificale, care nu se pot menţine numai din

veniturile statului Sfântului Scaun, în momentul în care redevenţele creştinătăţii se micşorează şi slăbesc. Carol Quintul a trebuit să facă împrumuturi pe măsura politicii lui grandioase: cu aceasta el îi depăşeşte pe toţi contemporanii săi. Fiul său, Filip al II-lea, nu se va lăsa mai prejos. Iar împrumutul public mai apoi va creşte mereu. Multe din capitalurile acumulate la Amsterdam vor fi înghiţite, în secolul al XVIII-lea, de lăzile prinţilor Europei. Dar nu această piaţă a creditului internaţional, la care vom reveni pe îndelete, şi care este regatul celor ce dau şi iau împrumuturi, am vrea noi să o privim mai îndeaproape ci, mai degrabă, mecanismul statului în căutare de bani, observând exemplul Putin cunoscut al Castiliei şi exemplul clasic al Angliei.

Juros

? *i asientos în Castilia* (227)

n secolul al XV-lea, regii Castiliei au constituit fente (*juros*) garantate de venituri înstrăinate în acest scop. Localizarea venitului dă numele respectivelor *juros* care, după caz, se numesc apoi de *Casa de la Contratación*, de *Maestrazgos*, de *Puerios Secos*, de *Almojarizfago de Indias* etc. Să-ţi plasezi banii, spune un personaj al lui Cervantes (228), *como quién liene un juro sobre las yerbas de Exire-madura*, „ca unul care are *un juro* pe iarba [păşunile ţinând de *Maestrazgos*] din Estremadura”.

Marea răspândire a rentelor datează de pe vremea domniilor lui Carol Quintul şi a lui Filip al II-lea. *Juro* se prezintă pe atunci sub diferite forme: rentă perpetuă (*juro perpetuo*) viageră (de *por vida*), rambursabilă (*al quitar*). În funcţie de veniturile regale, mai mult sau mai puţin sigure, care le garantează, există *juros* bune şi mai puţin bune. O altă cauză a diversităţii: nivelul dobânzii poate varia de la 5% la 14% şi mai mult. Cu toate că nu există o piaţă organizată a titlurilor, aşa cum o s-o vedem funcţionând mai târziu la Amsterdam sau la Londra, *juros* se vând şi se schimbă, iar cota lor este variabilă, în general însă sub valoarea nominală. La 18 martie 1577, este adevărat că în plină criză financiară, se negociază *juros* la 55% din valoare.

Să adăugăm că vor exista, un timp, *juros de caución* (de garanţie), date în gaj oamenilor de afaceri care, prin contracte (*asientos*), împrumută lui Filip al II-lea sume uriaşe. Aceste *asienios*, acceptate mai ales de către negustorii genovezi începând din 1552 – 1557, reprezintă curând o datorie flotantă foarte mare, iar guvernul

castilian, la fiecare din bancrutele sale succesive (1557, 1560, 1576, 1596, 1606, 1627), operează în aceleaşi fel: el transformă în datorie consolidată o parte din datoria flotantă – operaţie lipsită de surprize, din punctul nostru de vedere. Între timp, este adevărat, din 1560 până în 1575, el a consimţit ca titlurile *de juros* încredinţate creditorilor lui să nu mai fie doar *de caución* – simple gajuri –, ci *juros de resguardo*, pe care omul de afaceri are dreptul să le vândă chiar el publicului, dacă asigură plata cupoanelor şi dacă restituie regelui, la reglarea finală a conturilor, alte titluri *juros* (purtătoare de dobândă egală).

JIH

Aceste practici explică faptul că *hombres de negocios* genovezi au ţinut în mână piaţa de *juros* cumpărând *à la baisse*, vânzând à la *hausse*, dând pe cele „prost plasate" în schimbul celor „bine plasate". Stăpâni pe piaţă, ei pot juca aproape la sigur. Ceea ce nu-l împiedică pe cel mai celebru dintre ei, pe Nicolae Grimaldi, prinţ de Salerno (cumpărase pe bani acest prestigios titlu napolitan), să dea faliment, în 1575, în urma unor speculaţii prea riscante, făcute, tocmai cu *juros*. De altfel, cu timpul, guvernul spaniol îşi dă seama că falimentul, mijloc drastic, nu este singurul pe care îl are la îndemână: el poate să suspende plata dobânzilor la *juros*, să scadă dobânda, să convertească rentele. În februarie 1582, i se sugerează lui Filip al II-lea o conversiune de dobândă la *juros* umblătoare pe obligaţiile de *alcabalas* ale Sevillei, care stau pe 6 sau 7%. Rentierii ar putea, fie să-şi păstreze titlurile cu dobânda nouă (pe care documentul nu o precizează), fie să ceară să fie rambursaţi: un „milion în aur" urmează să fie depus în acest scop, la prima sosire a flotei Indiilor. Dar veneţianul care ne dă aceste informaţii socoteşte că, având în vedere încetineala rambursărilor, rentierii vor prefera să-şi revândă titlurile unor terţe persoane care se vor mulţumi cu noua dobândă. Până la urmă, operaţia nu va mai avea loc.

Drama finanţelor spaniole constă în faptul că sunt mereu silite să recurgă la noi *asientos*. *Pe* vremea lui Carol Quintul, rolurile prime în aceste avansuri, cerute adesea inopinat, au fost jucate de bancherii din Germania de sus, de Welseri şi, m şi mai mare măsură de Fuggeri. Să nu-i plângem pe aceşti prinţi ai banului. Şi totuşi au tot dreptul să-şi facă griji. Ei văd într-adevăr banul lor greu şi sunător plecând din lăzi. Ca să-l aducă iar înapoi trebuie să aştepţi mereu, să ameninţi puţin, să

pui mâna pe gajuri: Fuggerii vor deveni astfel stăpânii păşunilor Ordinelor de Santiago, Calatrava 51 Alcantara, *Ios Maestrazgos*, şi exploatatorii mi-20$ ne or de mercur de la Almaden. Şi mai rău e că Pentru a-ţi recupera banii împrumutaţi, trebuie să avansezi iar bani. Practic, în afara jocului cu *asientos* începând de la bancruta din 1557, Fuggerii revin la el la sfârşitul secolului, în speranţa de a recupera irecuperabilul.

Prin 1557 începe domnia bancherilor genovezi, Grimaldi, Pinelli, Lomellini, Spinola, Doria, cu toţii *nobili* vecchiai republicii Sfântului Gheorghe. Ei organizează, în vederea operaţiilor din ce în ce mai ample, târgurile de schimb numite de *Besan*-on, care se vor ţine multă vreme, începând din 1579, la Piacenza. De atunci ei sunt, totodată, stăpâni ai avuţiei Spaniei, publică şi privată (care nobil, om al Bisericii sau, mai ales „ofiţer" din Spania nu le-ar încredinţa banii?) şi, prin ricoşeu, ai întregii avuţii, cel puţin ai avuţiei mobilizabile, a Europei. În Italia, toată lumea va juca pe târgurile de la Besançon şi va împrumuta banii geno-vezilor, chiar fără să ştie, chiar dacă se lasă surprinşi, ca veneţienii, de către falimentul spaniol din 1596 care a fost pentru ei foarte omenos.

Ceea ce îi face pe negustorii genovezi indispensabili pentru Regele Catolic este faptul că ei transformă într-un *flux continuu* curentul intermitent care aduce la Sevilla metalul alb al Ame-ricii. Începând din 1567, trebuie plătite cu regularitate, lună de lună, trupele spaniole care luptă în Ţările de Jos. Ele cer să fie plătite în aur şi cererile lor au câştig de cauză până la sfârşitul domniei lui Filip al II-lea (1598). Trebuie, prin urmare, ca genovezii să schimbe în aur argintul Americii. Ei vor izbuti să îndeplinească această dublă sarcină şi vor continua să-l servească pe Regele Catolic până la falimentul din 1627.

Atunci ei părăsesc scena. După bancherii germani, ei sunt al doilea cal care crapă sub călăreţul spaniol. Odată cu anii 1620 – 1630, noii creştini portughezi preiau schimbul. EI Condé Duque Oli-vares îi introduce în cunoştinţă de cauză: de fapt ei sunt oamenii de paie ai marilor negustori protestanţi din Ţările de Jos. Prin ei, Spania profită de circuitele creditului olandez, în timp ce războiul împotriva Provinciilor Unite este reluat în 16212

Fără urmă de îndoială, pe vremea măreţiei ei, Spania nu se prea pricepea la împrumuturi şi s-a lăsat ronţăită de creditori. Stăpânii ei au

încercat câteodată să reacţioneze, să se răzbune chiar: Filip al II-lea a organizat bancruta din 1575 pentru a scăpa de genovezi. Zadarnic. În 1627 genovezii renunţă pentru că vor ei să renunţe sau, mai degrabă, nu mai consimt să reînnoiască contractele *asientos*. Capitalismul la scară internaţională poate, încă de pe atunci, să acţioneze ca un stăpân al lumii.

Revoluţia financiară engleză: *1688 – 1156*

În secolul al XVIII-lea, Anglia a înregistrat o reuşită în ce priveşte politica de împrumut şi, mai mult încă, în ce priveşte ceea ce P.G.M. Dickson (229) a numit „revoluţia ei financiară" – expresie corectă, pentru că se aplică la o noutate evidentă, dar discutabilă dacă ne gândim la ritmurile lente ale unui proces declanşat cel puţ/n din 1600 şi care se dezvoltă începând din 1688, pentru a se desăvârşi abia la începutul războiului de şapte ani (1756 – 1763). El a cerut, prin urmare, o maturaţie lungă (aproape un secol), împrejurări favorabile şi, pe deasupra, un avânt economic susţinut.

Această revoluţie financiară care duce la o transformare a creditului public nu a fost posibilă decât datorită unei profunde reorganizări prealabile a finanţelor engleze, al cărei sens global este limpede. În 1640, şi încă în 1660, în mare, finanţele Angliei, în structura lor, seamănă destul de mult cu finanţele Franţei din acea epocă. Nici pe un mal, nici pe celălalt mal al canalului Mânecii, nu există finanţe publice, centralizate, sub controlul unic al statului. Prea multe lucruri rămân pe seama Juiţiativei private a perceptorilor de impozite care sunt, în acelaşi timp, împrumutătorii recuftoscuţi ai regelui, a financiarilor care au propriile lor afaceri şi a ofiţerilor care nu sunt în dependenţa statului, căci şi-au cumpărat slujbele, fără a mai socoti apelul constant la City-ul londonez, aşa cum regele Franţei, şi el, recurge la bunul oraş al Parisului. Reforma engleză, care constă în înlăturarea intermediarilor paraziţi, S-a: efectuat cu discreţie şi neîntrerupt, fără ca, totuşi, să se poată desprinde un fir conducător oarecare. Primele ei măsuri au fost trecerea în regie a vămilor (1671) şi a *excizei* (1683), impozit pe consuni, copiat după impozitul olandez similar; una dintre ultimele – înfiinţarea funcţiei de *Lord Treasurer*, în 1714, odată cu apariţia unui *Board of Treasury*, în fond un Consiliu al Trezoreriei care urma să supravegheze tranzitul veniturilor spre *Exchequer*. În limbajul de astăzi, am putea spune că a avut loc o

naţionalizare a sistemului financiar, implicând în acest proces lent controlul Băncii Angliei (control care se instaurează abia spre mijlocul secolului al XVIII-lea, cu toate că banca fusese înfiinţată în 1694), şi în plus, începând din 1660, intervenţia hotărâtoare a Parlamentului prin votarea creditelor şi a noilor impozite.

Că această naţionalizare este o transformare birocratică profundă, că ea schimbă în întregime raporturile sociale şi instituţionale ale agenţilor statului, putem judeca după reflecţia întâmplătoare, din nefericire prea scurtă, a unor observatori, francezi. Guvernul lui Ludovic al XIV-lea trimite de două ori în Anglia pe Anisson, deputat de Lyon, şi pe Fenellon, deputat de Bordeaux în Consiliul de comerţ, pentru a negocia acolo un acord comercial care, de altfel, nu se va încheia. Iată ce-i scriu ei din Londra, la 24 ianuarie 1713, lui Desmarets, controlor general al Finanţelor: „... întrucât comisii sunt aici, ca oriunde aiurea, foarte interesaţi, sperăm să le dăm de capăt cu bani, cu atât mai mult cu cât darurile pe care le-am oferit nu pot deloc să semene a corupţie pentru că aici totul este în regie" (230). Să fie mai puţin vizibilă corupţia unui funcţionar deoarece, în principiu, reprezintă statul? Rămâne, de văzut. Ceea ce este sigur este că în ochii unor observatori francezi, organizarea engleză, destul de apropiată 2

de o birocraţie în sens modern, este originală şi diferită faţă de ceea ce cunosc ei: „Aici, totul este în regie".

În orice caz, fără această reluare în stăpânire a aparatului financiar al statului, Anglia n-ar fi putut dezvolta, aşa cum a făcut-o, un sistem de credit eficient, cu toate că a fost ponegrit multă vreme de către contemporani. Să nu acordăm prea mult influenţei lui Wilhelm al III-lea, stat-houderul Olandei, devenit rege al Angliei, în punerea la punct a sistemului. Desigur, de la început, acesta a împrumutat mult, „după moda olandeză", pentru a lega de cauza sa, încă şubredă, un număr mare de posesori de rente de stat. Dar urmând procedee tradiţionale, adică desuete, pentru a face faţă greutăţilor războiului Ligii de la Augsburg (1689 – 1697), apoi războiului de succesiune a Spaniei (1701 – 1713), guvernul englez a recurs la împrumuturi. Noutatea hotărâtoare, împrumutul pe termen lung, se aclimatizează încet. Guvernanţii învaţă încetul cu încetul că există o piaţă posibilă pentru împrumuturi pe termen lung, cu dobândă mică; că există o

proporţie, parcă prestabilită, între volumul real al impozitelor şi volumul posibil al împrumuturilor (acesta putând să se ridice, fără daune, până la o treime din total), între masa datoriei pe termen scurt şi masa datoriei pe termen lung; că adevăratul, singurul pericol ar fi să atribui plata dobânzii unor resurse nesigure sau prost estimate anticipat. Aceste reguli, multă vreme puse în discuţie, se desprind numai atunci când jocul începe să fie condus cu luciditate şi la scară mare. Încetul cu încetul, dialectica termen scurt-termen lung va fi înţeleasă, lucru ce nu pare să se fi întâmplat întru totul în 1713, anul Utrechtului, când împrumuturile pe termen lung mai sunt numite „*repayable or seif Uquidating*". Ca de la sine, împrumutul pe termen lung s-a transformat în împrumut perpetuu. De atunci, el nu mai trebuie rambursat de către stat, jar acesta poate, transformând datoria lui flotantă j. În datorie consolidată, să nu-şi epuizeze resursele l & credit sau în bani lichizi. Cât priveşte creditorul, el poate să-şi transfere creanţa unui terţ – lucrul acesta este admis din 1692 –, deci să reintre, oricând vrea, în posesia avansului său. Acesta este miracolul: statul nu rambursează, creditorul îşi recapătă banii după voie.

Miracolul şi-a avut însă explicaţiile lui. A fost nevoie ca adversarii datoriei, ajunsă curând monstruoasă, să nu aibă câştig de cauză în dezbaterea amplă care se deschide. Un asemenea sistem se întemeia pe „creditul" statului, pe încrederea publicului: datoria nu putea, prin urmare, exista decât graţie creării de către Parlament a unor venituri noi, afectate, în fiecare caz anume, plăţii regulate a dobânzilor. În acest joc, anumite părţi ale populaţiei, proprietarii funciari (care varsă statutului ca *land lax* o cincime din venituri) consumatorii sau negustorii de cutare sau cutare produs taxat, au sentimentul că ei suportă cheltuielile operaţiei, faţă cu o clasă de paraziţi, de profitori: rentieri, mântuitori de fonduri, negocianţi (ale căror venituri nu sunt impozabile), aceşti *moneyed men* îngâmfaţi care sfidează naţiunea muncitoare. Nu e limpede că aceşti profitori au interesul să facă pe aţâţătorii, de îndată ce au numai de câştigat dintr-un nou război, care atrage după 1 sine nevoia ca statul să facă noi împrumuturi şi să crească dobânda? Războiul împotriva Spaniei (1739) prima mare fisură politică a secolului, va fi în mare parte opera lor. Este firesc, drept urmare, ca sistemul datoriei consolidate, în care

noi putem vedea astăzi baza esenţială a stabilităţii engleze, să fi fost atacat cu asprime de către contemporani, în numele bunelor principii ale unei economii sănătoase. De fapt, el n-a fost decât rodul pregmatic al împrejurărilor.

Marii negustori, aurarii, casele bancare, specializate în lansarea împrumuturilor, într-un cuvânt mediile de afaceri ale Londrei, centrul decisiv şi exclusiv al naţiunii, au asigurat succesul politicii de împrumuturi. Străinătatea şi-a jucat şi ea rolul. Cam prin 1720, în pragul perioadei lui Walpole şi în timpul acestei perioade, capita2

lismul olandez s-a dovedit un fel de făuritor decisiv al operaţiei. Din Londra, Ia 19 decembrie 1719, se anunţă „noi remiteri în valoare de mai bine de o sută de mii de lire sterline destinate cumpărării de fonduri de-ale noastre" (231). *Funds* este cuvântul englezesc care desenează titlurile datoriei engleze. Se mai spune câteodată *securities*, *annuities*.

Cum se explică cumpărarea masivă de către olandezi a titlurilor engleze? Rata dobânzii în Anglia este adesea (nu întotdeauna) superioară ratei practicată în Provinciile Unite. Iar fondurile engleze, spre deosebire de anuităţile de la Amsterdam, sunt scutite de impozite. Acesta este un avantaj. Pe de altă parte, Olanda dispune în Anglia de un sold comercial pozitiv: pentru firmele olandeze instalate la Londra, fondurile engleze reprezintă un plasament lesnicios şi uşor mobilizabil al beneficiilor lor. Unii merg până acolo încât reinvestesc venitul titlurilor. Piaţa Amsterdamului, începând de la mijlocul secolului, formează astfel un bloc cu piaţa Londrei. Speculaţia cu fondurile engleze, la vedere sau la termen, este, pe cele două pieţe, cu mult mai activă şi diversificată decât speculaţia cu acţiunile Companiilor olandeze. În mare, cu toate că aceste mişcări nu pot fi reduse la o schemă simplă, Amsterdamul se serveşte de piaţa paralelă a fondurilor engleze pentru a-şi echilibra operaţiile de credit pe termen scurt. S-a pretins chiar că olandezii ar fi posedat, la un moment dat, o pătrime sau o cincime din fondurile engleze. Este o exagerare. „Ştiu, scrie Isaac de Pinto (1771), după spusele tuturor bancherilor din Londra, că Străinul nu are mai mult de o optime în datoria naţională" (232).

La urma urmelor, lucrul acesta nu are cine ştie ce importanţă. Nu e nimic de mirare în faptul că măreţia Angliei s-a realizat pe seama altora, a împrumutătorilor olandezi, dar şi francezi, a Cantoanelor

elveţiene sau a Germaniei. În secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, rentele Florenţei, sau Neapolelui, sau Genovei, n-ar fi fost atât de 11 solide fără subscripţiile străinilor. Raguzanii ar fi deţinut, prin 1600, 300.000 ducaţi din aceste rente (233). Capitalurile îşi bat joc de frontiere. Ele se duc spre locul unde găsesc securitate. Cu toate acestea, să fie sistemul ca atare, să fie revoluţia financiară, factorul care a asigurat măreţia Angliei? Englezii s-au convins până la urmă de acest lucru. În 1769, în cea de a şaptea ediţie a lui *Every man his broker*, Thomas Mortimer vorbeşte despre creditul public ca despre *tanding miracle în politics voich at orice astonishes and over-awes the states of Europe*" (234). În 1771, tratatul lui Pinto pe care l-am citat adesea, îl ridică în slăvi (235). Pitt, în 1786, se declara „convins că, pe această problemă a datoriei naţionale se întemeiază vigoarea şi chiar independenţa Naţiunii" (234).

Cu toate acestea, Simolin, ambasadorul rus la Londra, conştient totuşi, şi el, de avantajele datoriei consolidate engleze, vede aici una din cauzele scumpetei crescânde care devine, la Londra, începând din 1781, „uriaşă şi trecând peste orice închipuire" (237). Nu poţi să nu te gândeşti că această escaladă a datoriilor şi preţurilor ar fi putut avea cu totul alte efecte dacă Anglia n-ar fi pus mâna, în acelaşi timp, pe stăpânirea lumii. De pildă, dacă ea n-ar fi învins Franţa în America de nord şi în Indii, în aceste două regiuni care au fost punctele de sprijin evidente ale avântului ei.

Bugete, conjuncturi şi produs naţional

Finanţele publice nu pot fi înţelese decât încadrate în ansamblul vieţii economice a unei ţări. Dar pentru aceasta am avea nevoie de cifre exacte, de finanţe limpezi, de economii controlabile. Nu le avem la îndemână pe nici unele. Suntem în posesia unor bugete, să spunem mai degrabă (căci cuvântul nu îşi capătă sensul deplin decât în secolul al XIX-lea) situaţii de venituri şi cheltuieli guvernamentale. Am fi nişte naivi dacă le-am lua drept bani peşin şi nişte uşuratici dacă nu le-am lua deloc în seamă.

Avem, astfel, *Bilanci* veneţieni din secolul al XIII-lea până în 1797 (238); conturile casei Valois de Bourgogne de la 1416 Ia 1477 (239). Am putea reconstitui cifrele privitoare la Castilia, în definitiv Spania cea mai activă, în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea (240): documentaţia este la Siman-cas. Avem cifre destul de complete pentru

Anglia, dar a căror critică strictă rămâne abia a fi făcută. Pentru Franţa, nu există altceva decât ordine de mărime (241). Pentru Imperiul otoman, este în curs o anchetă (242). Pentru China, avem chiar cifre, cu toate că destul de îndoielnice (243). Mai există unele, reţinute la întâmplare de un memoriu sau de o povestire de călătorie, cu privire la veniturile Marelui Mogol (244) sau la cele ale „ţarului" (245).

Totuşi, ocârmuirile nu au decât o vagă idee despre ceea ce se întâmplă în propria lor casă. Noţiunea de buget previzional este, ca să spunem aşa, inexistentă. Starea generală a finanţelor, întocmită în Franţa la 1 mai 1523 şi care este, cu oarecare întârziere, un tablou previzional pentru anul 1523, reprezintă o raritate (246). Tot aşa, în secolul al XVII-lea, ordinul dat de Regele Catolic *Sommariei* (247), Curtea de conturi napolitană, de a trimite un buget previzional, odată cu un buget recapitulativ la sfârşitul anului. Această raţionalitate a birourilor madrilene se explică prin dorinţa de a exploata temeinic toate resursele regatului Neapolelui. Cei de acolo merg până la a ameninţa pe consilierii *Sommariei* cu suprimarea sau cu reducerea la jumătate a indemnizaţiei lor, în caz de neexecutare a ordinelor primite. Dar greutăţile pe care le întâmpină consilierii sunt considerabile. Ei arată că, Ia Neapole, anul financiar nu se potriveşte cu exigenţele unui buget anual: socoteala impozitului pe sare începe în Abruzzi la 1 ianuarie, dar în magaziile portuare 13 din Calabria la 15 noiembrie; impozitul pe mătase începe a fi ridicat la 1 iunie, şi aşa mai departe, în sfjrşit, pe întinsul regatului impozitul diferă de la un loc la altul. Lucrarea cerută de la Madrid nu se poate face decât cu întârzierile de înţeles, şi fie ce-o fi 1 De fapt, bilanţul recapitulativ pentru 1622 se află la Madrid la 23 ianuarie 1625; bilanţul pe 1626, în iunie 1632; cel din 1673 în decembrie 1676. Printre concluzii, apare un avertisment: să nu se preconizeze demiterea arendaşilor de impozite şi luarea acestora în regie; ar însemna să fie puse *în mano del demonio*, în mâna dracului!

Aceeaşi situaţie în Franţa. Abia edictul din iunie 1716 introduce în finanţele publice verificarea conturilor „pentru punerea lor... în partidă dublă" (248). Dar aici este vorba de un control al cheltuielilor, nu de un mijloc de a le dirija cu anticipaţie. Ceea ce lipseşte în orientarea acestor bugete este, într-adevăr, ideea de calcul al prevederilor. Ritmul cheltuielilor se urmăreşte numai prin nivelul

lichidităţilor. Nivelul de casă semnalează limitele critice, creează adevăratul calendar al acţiunii financiare. Atunci când Calonne vine, în circumstanţele dramatice cunoscute, la Controlul general al Finanţelor, la 3 noiembrie 1783, el trebuie să aştepte luni de zile înainte de a putea cunoaşte situaţia exactă a Tezaurului.

Bugetele imperfecte pe care le avem sau pe care le putem reconstitui au, cel mult, valoarea unor „indicatori".

Ele ne învaţă că bugetele flotează după conjunctura *montantă* a preţurilor; în mare, statul nu suferă, deci, ca urmare a tendinţei lor de creştere ci le urmează. Lui nu i se întâmplă ceea ce li se întâmplă seniorilor, ale căror venituri, adesea, rămân în urma indicelui general. Prin urmare, un stat nu va fi niciodată blocat între nişte venituri la nivelul zilei de ieri şi nişte cheltuieli la înălţimea zilei de mâine. Demonstraţia, schiţată de graficele alăturate, privitor la finanţele franceze în secolul al XVI-lea, devine mai clară când este vorba de finanţele spaniole sau de finanţele veneţiene din aceeaşi perioadă. E. Le Roy Ladurie

2".

(249), pornind de la cazul Languedocului, socoteşte totuşi că în secolul al XVI-lea, *ar* fi existat o anumită întârziere în curba veniturilor statului faţă de creşterea dinamică a preţurilor, întârziere recuperată începând din 1585. Dar ceea ce rămâne în afară de orice îndoială este creşterea veniturilor statului francez în secolul al XVII-lea. Dacă jocul ar fi fost condus de conjunctură, aceste venituri ar fi trebuit să regreseze odată cu scăderea preţu

Sute de m» de ducaţi coerent
BUGETELE VENEŢIEI
VENEŢIA FER/MERM
(11
Sute de mii de ţechini.
V!
j argint
54 6463
59 59788794 09 21 33 38
K 1802 37 4!
933 730.500 300
«ca înjjvrp de lourş în aur

Indice 100 1498
m-l & – J-J
961680 li)
29. *Bugetele urmează conjunctura*.

Bugetul Veneţiei este triplu: oraşul, Terraferma, Imperiul. Am lăsat deoparte Imperiul, pentru care cifrele reprezintă adesea simple pretenţii. Graficul a fost alcătuit de d-ra Gemma Miani, în principal pornind de la *El lănci generali*. Cele trei curbe corespund totalului încasărilor Veneţiei şi Terrafermei: cifre nominale (În *ducati correnii*), cifre în aur (evaluate în *ţechini*), cifre în argint (în zeci de tone de argint). Cifrele pentru Franţa stabilite de F.C. SPOONER au o valoare foarte aproximativă. Cifre nominale (în livre de Tours) şi cifre calculate în aur. Oricât de imperfecte ar fi aceste curbe, ele arată că există conjuncturi bugetare în raport de conjunctura preţurilor. Fernand BRAUDEL, *La Méditerranée et le monde midilerraneen à l'ipoque de PfiiliDDE ÎI* II, 1966, p. 31.

1. Cazul Veneţiei
2. Cazul Franţei; în livre de Tours, în aur.
5. Cazul Spaniei.

Sursa pentru indicele preţurilor argint este Eari J. HAMJI.

TON. Bugetele sunt evaluate în milioane de ducaţi castilieui, monedă de cont a cărei valoare nu a variat în timpul perioadei luate în considerare. Evaluările bugetare sunt luate dintr-o lucrare inedită a lui Álvaro Castillo PRADO PINTADO. De data aceasta, înciuda imperfecţiunilor calculului încasărilor, coincidenţa între conjunctura preţurilor şi mişcarea intrărilor fiscale e mult mai netă decât în cazurile precedente. Grafice asemănătoare celor trasate de noi, pot fi lesne calculate pentru

Sicilia şi Regatul Neapoiului, şi chiar pentru Imperiul otoman, ceea ce grupul lui Omer Lutfi BARKAN, în ce îi priveşte, a şi întreprins. Fernand BRAUDEL, *La Miditerranee et le monde méditerranéen à l'ipoque de PMlippe* II, II, 1966, p. 33,rilor, Dar, sub Richelieu (1624 – 1642), ele se dublează sau triplează ca şi cum, în această perioadă neprielnică, statul ar fi „singura întreprindere aflată în adăpost", care poate să-şi sporească veniturile în voie. Nu reaminteşte cardinalul, în testamentul său, faptul că superintendenţii Finanţelor „egalau numai impozitul sării de pe salinele marine cu Indiile regelui Spaniei" (250)?

Legătura care ar putea explica multe anomalii este legătura dintre masa fiscală şi produsul naţional, din care ea nu este decât o cotă-parte. După un calcul cu privire la Veneţia (251) – dar trebuie să admitem că Veneţia este un caz cu totul special –, această cotă-parte ar putea fi de ordinul a 10 – 15% din produsul naţional brut. Dacă, în 1600, ea are venituri de 1 200.000 ducaţi, cred că produsul naţional poate fi acolo de ordinul a 8 până la 12 milioane. Specialiştii în istoria Veneţiei, cu care am discutat această problemă, găsesc că ultimele cifre sunt mici, altminteri tensiunea fiscală ar fi prea ridicată. În orice caz, este evident (nevrând să antrenez cititorul în prea multe calcule şi discuţii) că tensiunea fiscală a unui teritoriu mai mare şi mai puţin urbanizat decât al Veneţiei este, prin forţa lucrurilor, mai slabă, de ordinul, s-ar părea, a 5% (252). Nu a fost favorizată extinderea statului teritorial de exigenţele sale fiscale mai mici decât exigenţele statelor-oraş cu trupuri prea mărunte? Toate acestea fiind presupuneri hazardate.

Dar dacă nişte istorici ar încerca acelaşi calcul în legătură cu mai multe ţări, s-ar putea verifica poate, profitând de şansa unor revizuiri a mărturiilor respective, dacă avem sau nu aici un mijloc de a arunca o privire asupra dinamicii produsului naţional. Fără de care, orice reportare spre trecut a explicaţiilor şi mijloacelor de investigare împrumutate din arsenalul studiilor actuale cu privire la creşterea economică ar fi zadarnică. Căci totul trebuie comparat şi măsurat în raport cu întreaga niasă a venitului naţional. De pildă, atunci când un istoric afirma de curând că cheltuielile de război în Europa occidentală reprezentau, în secolul al XV-lea, între 5 şi 15% din venitul naţional, chiar dacă aceste procese sunt doar întrezărite şi nu măsurate în mod strict, asupra acestor vechi probleme se proiectează o lumină (253). Căci 5%, imita de jos, reprezenta *grosso modo*, în acele timpuri îndepărtate, nivelul unui buget obişnuit; 15% reprezenta o depăşire care nu s-ar fi putut prelungi în timp fără o catastrofă.

Să vorlim l despre financiari.

Dubla imperfecţie a sistemului fiscal şi a organizării administrative a statului, recurgerea repetată la împrumut, explică locul de timpuriu preponderent al financiarilor. Ei formează un sector aparte al capitalismului, temeinic, strâns legat de stat, şi de aceea nu l-am abordat în capitolul precedent. Trebuia mai întâi să prezentăm

statul.

Cuvântul în sine nu e lipsit de ambiguităţi. Se ştie că *financiar* nu era, în limbajul de altă dată, totuna cu *bancher*. În principiu, el se ocupă de banii statului, în timp ce bancherul se ocupă de propriii săi bani şi, pe deasupra, de banii clienţilor lui. Dar această distincţie se dovedeşte destul de vană. Ca şi distincţia dintre financiar *public* şi financiar *privat* (254). De fapt, niciun financiar nu se mărgineşte la domeniul strict al finanţelor. El face întotdeauna şi altceva – mai ales afaceri de bancă –, iar acest altceva se integrează unui joc global, adesea foarte larg şi diferenţiat.

Şi aşa a fost dintotdeauna. Jacques Ceeur este Supraintendentul finanţelor lui Carol al VII-lea; el este, în acelaşi timp, negustor, antreprenor de mine, armator: în această calitate el este sufletul unui comerţ cu Levantul care are ca bază Aigues Mortes şi se vrea independent de monopolul veneţian. Documentele procesului său ne pun la îndemână lista interminabilă a afacerilor şi întreprinderilor lui numeroase (255). Mai târziu, numeroşii „*traitants*", „*partisans*" „*hommes d'affaire*" pe care îi întâlnim de-a lungul istoriei financiare a monarhiei franceze nu vor fi nici ei decât pe jumătate angajaţi în finanţele publice; ei sunt adesea, chiar fără a foiţa sensul termenilor, bancheri în serviciul regelui şi, înainte de toate, în propriul 2

lor serviciu. Banii pe care îi dau cu împrumut, trebuie să-i împrumute şi ei de la cineva şi, în felul acesta, prin forţa lucrurilor, se amestecă în jocurile complicate ale creditului. Tocmai asta fac, de pildă, financiarii italieni din serviciul lui Mazarin, Serantone, Cenami, Contarini, Airoli, Valenti, pe care cardinalul i-a plasat, nu fără rost, la Genova sau la Lyon, ceea ce îi îngăduie să joace fără întrerupere şi fructuos, chit că adesea periculos – pe scrisorile de schimb (256). Chiar atunci când financiarul este „ofiţer de finanţe", cum se întâmplă des în Franţa, împrumutând astfel regelui chiar banii pe care i-a încasat de la contribuabili, el nu se mulţumeşte să fie doar agent fiscal şi creditor. Iată, de pildă, o puternică familie de financiari din Languedoc, familia Castanier, în epoca lui Ludovic al XV-lea (257). Cariera lor începe odată cu războiul de succesiune a Spaniei. Unii sunt încasatori de dări în Carcassone, alţii directori ai Companiei Indiilor, fiii sau nepoţii lor activează în parlamentul dki Toulouse, înainte de a deveni miniştri de

stat. La Carcassone funcţionează nişte manufacturi Castanier. La Paris, există o bancă Castanier. Armatori din Cádiz şi Bayonne sunt comanditaţi de Castanier. Pe timpul sistemului lui Law, la Amsterdam se află o bancă Castanier. Mai târziu, Dupleix, pentru realizarea politicii sale indiene, împrumută de la Castanier. Alte exemple de ceea ce Chaussinand-Nogaret numeşte „negustorul-bancher-antreprenor-arma-tor-financiar" din prima jumătate a secolului al XVIII-lea sunt cei din familiile Gilly şi Crozat. Antoine Crozat, unul din creditorii de bază ai regelui şi care voia să regenereze Compania Indiilor (alături de Samuel Bernard), a participat la formarea Companiei Capului Negru, a Companiei Guineii, la tratatul asienfo-ului (introducerea negrilor în America spaniolă), la Compania Mării Sudului. Într-un cuvânt, la întreg marele comerţ internaţional francez. În 1712, el obţinea monopolul comerţului Louisianei. Dar situaţia este alta atunci când financiarul, îne de a da cu împrumut statului din care face parte, îşi vinde serviciile în exterior, altor prinţi sau altor state. Este aceasta o meserie diferită, superioară? Asta afirmă, în orice caz, un martor care, în 1778, reprezintă punctul de vedere al Olandei: „Nu trebuie să confundăm, spune el, arta financiarului cu acea artă distructivă pe care Italia, odinioară, a dăruit-o ca pe un dar nefast Franţei; cu această artă care a format *partisans*, *trai-tans* şi *fermiers*, cunoscuţi în Anglia ca *oameni de expedient*, cărora câteodată în chip prostesc li s-a lăudat îndemânarea şi a căror folosire orice ocârmuire luminată ar trebui s-o oprească" (258). Acest tip de financiar „superior", de calitate internaţională, se dezvoltă amplu în secolul al XVIII-lea, la Genova, la Geneva şi, mai mult încă, la Amsterdam.

În acest oraş (259), deosebirea dintre negocianţi şi bancheri apare la sfârşitul secolului al XVII-lea, şi se adânceşte repede. Răspunderea cade chiar asupra numărului de creditori care se înghesuie pe piaţa Amsterdamului. Primul dintre aceste ample împrumuturi de stat prin emisiune de obligaţiuni a fost „împrumutul austriac de un milion şi jumătate de florini la casa Deutz în 1695" (260). Această ramură de afaceri se va dezvolta rapid, odată cu o mulţime de trepăduşi şi subagenţi care – dincolo de „contoarele" ce tratează afacerea în mare – re-plasează titlurile şi obligaţiile în public şi câştigă un comision. O dată împrumutul „închis", titlurile sunt introduse la bursă. Atunci jocul obişnuit constă din a face să crească

cota şi de a lichida, peste valoarea nominală, titlurile pe care le-ai obţinut în condiţii deosebite adesea, şi avantajoase, apoi de a prelua lansarea unei operaţii asemănătoare cu condiţia de a nu „mai fi încărcat cu H o parte din vechiul împrumut". În felul acesta colosala bancă a lui Henry Hope, care a urmat băncii lui de Smeth, ca creditoare a Ecaterinei a II-a, reuşeşte să lanseze între 1787 şi 1793 nouăsprezece împrumuturi ruseşti de trei milioane de florini fiecare, adică cu o valoare totală de 57 milioane (261). Prin urmare, cu ajutorul capitalului olandez, scrie J.G. Van Dillen, a putut Rusia să 22

cucerească, în dauna Turciei, un teritoriu uriaş întinzându-se până pe coastele Mării Negre. Alte firme, Hogguer, Horneca şi Co., Verbrugge şi Goli, Fizeaux, Grand şi Co., de Smeth, participă la plasarea unor împrumuturi care interesează toată sau aproape toată Europa politică. Aceste partide facile au avut totuşi de înfruntat câteva dezastre (dar acestea sunt riscurile meseriei): un împrumut austriac contractat pe baza unor gajuri sileziene, în 1736, a eşuat în 1763, odată cu anexarea Sile-ziei de către Frederic al II-lea; mai târziu, va urma catastrofa împrumuturilor franceze contractate după 1780.

Ascendenţa finanţei Amsterdamului nu este, în sine, o noutate: începând din evul mediu, într-o ţară sau alta, a existat întotdeauna un grup financiar dominant care şi-a impus serviciile Europei întregi. Am vorbit despre Spania Asturiilor, destul de multă vreme în dependenţa de negustorii Germaniei de nord, pe vremea Fuggerilor, apoi în cea a genovezilor *hombres de negocios*, după 1552 – 1557; Franţa, timp de secole, pradă a abilităţii negustorilor italieni; Anglia secolului al XIV-lea exploatată de bancherii din Lucea şi Florenţa care îi împrumută bani. În secolul al XVIII-lea, Franţa se supune până la urmă internaţionalei băncii protestante. Este momentul când, în Germania, triumfă evreii de curte, *Hofjuden*, care au ajutat la dezvoltarea şi funcţionarea, adesea dificilă, chiar pentru Frederic al II-lea, a finanţelor princiare.

Anglia, ca de atâtea ori, se arată a fi un caz aparte. Reluându-şi finanţele în mână, ea a îndepărtat intervenţia zarafilor care dominaseră odinioară creditul, ca şi în Franţa. Astfel o parte din capitalul naţional a fost împins spre afaceri, în primul rând spre comerţ şi bancă. Dar, în sfârşit, creditul public nu scotea din joc forţele financiare de odinioară. Fără îndoială că sistemul de *funds*, generalizat

de timpuriu, pentru creditele pe termen scurt ca şi pentru cele pe termen lung, se adresa Publicului cel mai larg. Admirabilul studiu al ui P.G.M. Dickson dă lista categoriilor din care se recrutau cei ce subscriau: ea acoperă de sus până jos toată scara socială. Dar autorul dovedeşte fără dificultăţi că, sub această aparentă deschidere, un grup restrâns de negustori şi financiari, foarte pricepuţi în speculaţii, domină procesul împrumuturilor către stat, luându-şi în fond revanşa (262). Mai întâi, pentru că partea numeroşilor depunători *mici* nu reprezintă decât o proporţie neînsemnată în totalul împrumuturilor subscrise. Apoi, pentru că, la fel ca la Amsterdam, marii mânuitori de bani care lansează împrumutul nu se mulţumesc să plaseze subscrierile; ei cumpără pe socoteala lor pachete enorme de titluri, se slujesc de de aproape imediat (câteodată chiar înainte de închiderea registrelor) pentru a specula, profită de un nou împrumut pentru a juca pe cel precedent. Denunţând în Parlament monopolul pe care şi l-au arogat în finanţele statului cei pe care îi numeşte cu dispreţ *undertakers*, Sir John Barnard obţine în cele din urmă ca împrumuturile din 1747 şi 1748 să fie deschise direct publicului, fără mijlocirea financiarilor. Dar speculaţia a ocolit – fără greutate noul sistem de subscripţie şi s-a văzut, o dată mai mult, că guvernul nu se putea lipsi de aceşti profesionişti dacă voia să încheie cu succes operaţia (263). Aşa încât, conchide P.G.M. Dickson, trebuie să recunoaştem că protestele conservatorilor împotriva lumii banului au un temei solid şi nu trebuie să vedem în ele o dovadă de simplă ignoranţă şi de prejudecăţi proprii celui care se vede exclus (264).

De la „traitants" la Ferma generală

Franţa monarhică nu a izbutit să-şi „naţionalizeze" finanţele. Poate că nici n-a încercat s-o facă în mod serios, în ciuda eforturilor abatelui Terray, ale lui Turgot şi, mai ales, ale lui Necker. Dar monarhia a pierit în cele din urmă din această cauză. Faptul că Revoluţiei i-a izbutit de la început reforma financiară, ne arată că dificultatea întreprinderii era înainte de toate de ordin social şi instituţional (265). J.F. Bosher are dreptate când afirmă (1970) că în lunga istorie a finanţelor monarhice este mai puţin importantă balanţa veniturilor şi cheltuielilor care, evident, a avut rolul ei, decât structura unui sistem în care de-a lungul secolelor, au avut câştig de cauză interesele particulare.

De fapt, Franţa nu are finanţe publice, nu are un sistem centralizat: prin urmare, nici ordinea, nici calculul previzional nu sunt cu putinţă. Toate mecanismele sunt în afara unui adevărat control guvernamental. Finanţele depind, într-adevăr, de intermediarii care asigură încasarea impozitelor, a redevenţelor, a sumelor împrumutate. Aceşti intermediari sunt oraşele, înainte de toate Parisul (rente Hotel de Ville) şi Lyonul, statele provinciale, Adunarea clerului, arendaşii care percep impozitele indirecte, ofiţerii de finanţe care nfa-nipulează impozitele directe. Ne putem imagina ce-ar deveni, *astăzi*, Trezoreria statului francez dacă n-ar avea alături de ea Banca Franţei şi, la ordinele şi sub ordinele ei, perceptorii, controlorii şi întreaga administraţie, greoaie neîndoielnic, o cetate de bună seamă închisă, de pe rue de Rivoli. Dacă întregul ei mecanism ar fi în mâinile întreprinderilor private şi semiprivate. Monarhia era în această situaţie: ea folosea, de fapt, o serie întreagă de case, vreo sută. Prin cea care era, în principiu, casa principală, Trezoreria regală, nu trecea decât cel mult jumătate din veniturile regelui (266,». Dacă regele are nevoie de bani, el repartizează cheltuiala uneia dintre case, dar, cum spune proverbul, „acolo unde nu sunt de nici unele, regele îşi pierde drepturile". Chiar *les rece-veurs* şi *receveurs generaux* – încasatorii, casierii – sunt ofiţeri care şi-au cumpărat slujba şi care avansează regelui sumele pe care dările, zeciuiala Şau capitaţia le fac să intre în casele lor. Ei au dependenţa lor, au propriile lor afaceri.

Iată, deci, monarhia franceză, până în ultima zi 3 a existenţei sale, pusă la cheremul intereselor private. Să-i plângem pe financiarii urmăriţi fără milă, de la Jacques Ceeur la Semblancay, la Nicolas Fouquét sau la John Law. Dar cum să nu recunoaştem eficacitatea de moment a camerelor judecătoreşti înfiinţate spre a ancheta pe cutare sau cutare mânuitor al banului public şi spre a-l face să restituie o parte din roadele înşelătoriilor lui? Cu totul, au existat patrusprezece asemenea camere: opt în secolul al XVI-lea, cinci în al XVII-lea şi una, ultima, în 1716 – 1717, imediat după moartea lui Ludovic al XIV-lea (266). Documentele păstrate ne permit câteodată să aruncăm o privire asupra stării finanţelor publice şi a personalităţii acestor intermediari, *Ies traitants* („care se ocupă de un drept, de un impozit"), *Ies partisans* („care luau în partidă un impozit şi îl încasau în folosul lor, după ce vărsau o sumă anumită fiscului") (267).

Camera de justiţie din 1661 (268), care corespunde procesului superintendentului Fouquét, este un prilej de a surprinde pe viu atât mecanismele cât şi vastele ramificaţii ale sistemului. Avem în faţa noastră 230 de *partisans*, în cvasitotalitatea lor, dacă nu toţi, acuzaţi. Finanţele lui Ludovic al XIV-lea, la acest început de domnie, sunt deci aceste 200 – 300 de persoane dintre care 74, cei mai bogaţi, sunt cei ce conduc jocul. Ca întotdeauna, după cum se vede, este vorba de minorităţi, de clici. Aceste personaje sunt asociate, legate între ele prin înţelegeri, căsătorii, întovărăşiri – adevărate *lobbies*. Prin îndepărtarea rivalilor, va învinge curând *lobby*-ul lui Colbert (269) care – detaliu care ne uimeşte – elimină grupul lui Mă-zarin, din care provenea şi el. Aceşti *traitants*, în ciuda zvonului public care vedea în ei nişte oameni porniţi de la nimic, sunt cu toţii de obârşie aleasă: din 230 de partisans identificaţi, 176 sunt nobili (adică 76, 5% din total); dintre cei 74 care se plasează, ca venituri, pe primele locuri (dintre care trei neidentificaţi), 65 sunt „secretari ai regelui"-Iată deci o primă surpriză: oamenii aceştia, aşa-zis porniţi de la nimic, fac parte de multă vreme din rândurile nobilimii, se află de multă *V*

vreme în serviciul regelui. Aici, şi nu în negustorie, s-au format. Pentru ei, slujirea regelui este un mijloc de parvenire. Sigur, dacă n-ar fi cunoscut lucrurile dinlăuntru, cum ar fi putut să se descurce? A doua surpriză: banii pe care les *traitants* îi avansează regelui, bani peşin, le sunt furnizaţi de către marii proprietari din aristocraţia regatului. Faptul că procesul lui Fouquét nelinişteşte atât de puternic înalta societate se explică prin teama de dezvăluirile acestuia care, de altfel, va păstra tăcerea. Noi îi cunoaştem pe aceşti extrem de bogaţi furnizori de fonduri, în ciuda consemnului discreţiei şi tainei; nu recomandase chiar Mazarin, în testamentul său, să nu se caute proveniența bunurilor sale, să nu se cerceteze conturile şi acţiunile comişilor săi, întrucât e vorba, spunea el, de binele statului? Se poate vedea că *ragione di stato* poate fi un alibi frumos. Dar este adevărat că întreaga aristocraţie este amestecată în scandalul finanţelor regale. Izbucnirea scandalului ar fi împroşcat-o cu noroi, ar fi compromis-o.

Dacă aristocraţia se înrudeşte cu familiile acestor *traitans*, lucrul acesta se explică prin raporturile lor sociale: averea acestor furnizori de bani „este comparabilă sau poate superioară averii

multora dintre *traitans* cărora zvonului public îi place, nu fără o doză de fabulaţie, să le exagereze bogăţia". „Căsătoria, conchide Daniel Dessert, nu se mai înfăţişează ca un târg în care se schimbă nişte bani pe un nume vechi, ci mai degrabă ca o asociere de capitaluri". În felul acesta, din epoca domniei personale a lui Ludovic al XIV-lea, aristocraţia nu se mai află în afara jocului afacerilor; ea şi-a adjudecat chiar pe cele mai profitabile dintre ele, finanţele regelui, care vor fi, până la sfârşitul Vechiului Regim, sectorul fructuos prin excelenţă, cel în care se instalează un capitalism viguros, chiar dacă, din punctul nostru de vedere, el este de o proastă calitate.

Sistemul pe care îl întrezărim astfel, în 1661, s-a constituit fără îndoială de multă vreme. Căci el yine de foarte departe (270). Trecutul îl împinge

25 'nainte. Cum să-l schimbi, când el se găseşte în centrul societăţii privilegiate? Dacă renta funciară, care hrăneşte clasa dominantă, coboară iar din înălţimi, pentru a se investi din nou în viaţa ţării, lucrul acesta se datorează în mare parte avansurilor făcute de aceşti *traitants* regelui. Odată cu trecerea anilor, sistemul se consolidează, într-un fel se instituţionalizează. Din 1669, odată cu Colbert, apar clar asociaţiile de afaceri pe care noi le-am numi sindicate (în sensul pe care îl are cuvântul în lumea bursei: reuniuni de capitalişti), însărcinate să perceapă grupuri de impozite: „Cu toate acestea, fermele generale nu încep cu adevărat decât odată cu contractul de arendare Fauconnet, din 1680, care grupează dările pe produse, contribuţiile directe, dările pe traficul de mărfuri, dările de intrare în oraşe şi târguri" (271), pentru o sumă reală care depăşea 63 milioane livre. Sub forma sa definitivă, Ferma generală s-a constituit şi mai târziu, în 1726. Ea este un fruct de toamnă, copt cât se poate de bine în 1730, atunci când productivul monopol al tutunului se uneşte cu uriaşul domeniu de mai înainte al Fermei. Din şase în şase ani, contractul de arendare al dărilor pe produse era adjudecat de către un om de paie, de obicei un valet al controlorului general. Cei patruzeci de fermieri generali erau garanţii executării contractului. Ei depuseseră în prealabil cauţiuni uriaşe (până la 1.500.000 de livre de persoană) de pe care încasau dobânda. Aceste sume asigurau primele plăţi anticipate către fisc, dar prin chiar mărimea lor enormă, ele făceau ca fermierii generali să fie inamovibili, sau aproape. Pentru a-i scoate din

funcţie – căci se întâmpla şi aşa ceva – trebuia să li se ramburseze miza şi, o altă dificultate, să li se găsească un înlocuitor pe măsură.

În conformitate cu termenii contractului, Ferma plătea cu anticipaţie regelui suma prevăzută de contract – de fapt, numai o parte din venitul anual al mulţimii de impozite pe care se însărcina să le perceapă. Odată operaţia încheiată, o parte fantastică din avuţia ţării rămânea în mâna fermierilor, percepută în legătură cu sarea, tutunul, grâul, importurile şi exporturile de orice fel. Evident, statul îşi măreşte pretenţiile de la contract la contract: 1726, 80 milioane; 1738, 91; 1755, 110; 1773, 138. Marja de beneficiu rămânea cu toate acestea enormă.

Firește, nu oricine voia putea să intre în acest club al financiarilor foarte bogaţi. Trebuia să fie el însuşi foarte bogat, să aibă consimţământul controlului general, să prezinte toate aparenţele unei mari onorabilităţi, să fi făcut carieră în oficiile de finanţe, să fi ocupat un post de intendent sau să fi participat la Compania Indiilor. Şi, mai ales, să fie acceptat de club. Întrucât fermierii generali făceau, direct sau indirect, numirile într-o serie de posturi hotărâtoare, ei aveau mijloacele de a controla intrările individuale, de a le pregăti dinainte sau de a le împiedica. Orice candidatură încununată de succes, când poate fi urmărită de la început până la sfârşit, dezvăluie intervenţii, aşteptări, protecţii, compromisuri, mituri. Ferma generală este de fapt un fel de clan familial în care căsătoriile, înrudirile mai vechi şi mai noi îşi tot încrucişează firele. Dacă s-ar face un studiu genealogic atent al acestor patruzeci de potentaţi (ei sunt, exact, 44 în 1789), având în vedere numeroasele lor înrudiri prin alianţă, „nu este exclus ca o [asemenea] confruntare […] să ducă la reunirea tuturor a în două sau trei, ba chiar într-o singură familie” (272). Eu văd aici o dovadă în plus cu privire la regula obsedantă a numărului mic, a centralizării structurale a activităţii capitaliste. Suntem în prezenţa unei aristocraţii a banului care, în chipul cel mai firesc, tree pragul porţii înaltei nobilimi.

Marea prosperitate a Fermei generale se situează, în mare, între 1726 şi 1776, timp de o jumătate de secol. Aceste date au importanţa lor. Ferma generală este consecinţa sistemului financiar ridicat, cărămidă cu cărămidă, de monarhie. Creând cadrele sale de „ofiţeri”, ea a dat finanţei bazele j. dezvoltării sale. Sisteme puternice şi tenace, de

Origine familială, se înfiripaseră şi durau. Dar odată cu Sistemul lui Law, pentru financiari începe o eră nouă de prosperitate nemaipomenită. Grosul „Mississippienilor" îmbogăţiţi atunci nu îl constituie speculatorii norocoşi, ci financiarii de meserie. În acelaşi timp, centrul economic al vieţii franceze trece atunci de la Lyon la Paris. Provincialii vin în capitală, îşi înmulţesc aici relaţiile utile şi îşi lărgesc orizontul intereselor şi activităţii. Din acest punct de vedere, nimic nu este mai caracteristic decât exemplul, despre care am mai vorbit, al celor din Languedoc. Provincia lor reprezintă o zecime din populaţia regatului; dar la Paris, ei formează în viaţa financiară, luată în sens larg (până şi inclusiv ca furnizori ai armatei), grupul cel mai numeros. Succesul lor este uriaş la scară naţională. Dar nu reprezintă istoria Franţei, în toate domeniile (militar, literar, politic) ... succesiunea succeselor provinciilor ei, venind una după alta, parcă rând pe rând, sub luminile rampei? Bineînţeles, nu întâmplarea aduce Languedocul în primele rânduri ale finanţei franceze. Exportul lui de sare (salinele marine din Pecais), de grâu, de vin, de postavuri, de mătăsuri îl fac, în mod firesc, să-şi întoarcă privirile spre exterior. Un alt avantaj: faptul că lumea de afaceri este aici, în egală măsură, protestantă şi catolică. Revocarea edictului de la Nantes nu a schimbat lucrurile decât în aparenţă. Partea protestantă înseamnă exteriorul – în acelaşi timp Genova, unde reformaţii au un releu, Geneva, Frankfurt, Amsterdam, Londra. Nu e nimic de mirare în faptul că oamenii de afaceri catolici lasă deoparte susceptibilităţile lor religioase; sudura dintre catolici şi protestanţi reprezintă sudura economică necesară dintre interior şi exterior. Şi ea se impune în toate aşezămintele negustoreşti ale regatului. Dar în cursul acestui joc, banca protestantă va coloniza până la urmă Franţa. Ea se propune ca un capitalism de ordin superior, o mişcare de afaceri într-atât mai amplă decât cea a finanţei franceze încât o distanţează pe aceasta şi, încetul cu încetul, o scurtcircuitează. În 1776, venirea lui Necker la controlul general al Finanţelor (cu toate că titlul *V*

de controlor nu-i va fi acordat atunci), este un moment de răscruce pentru tot sistemul financiar al Franţei: Necker este adversarul Fermei; străinul se ridică împotriva mânuitorului autohton de bani.

Nefericirea f inanţei franceze este că, în acelaşi timp, ea se abate

din ce în ce mai mult de la vechiul său obicei de a investi activ: ea se apleacă asupra propriei activităţi şi pierde vizibil teren, chiar în ochii unui parizian *mijlociu* cum este Sébastien Mercierr „Ciudat este, scrie el, că s-a încercat absolvirea finanţei spunându-se că se câştigă astăzi mai puţin decât altă dată, dar câştigurile ei trebuie să fie încă uriaşe, de îndată ce se luptă atât de viguros ca să-şi continue operaţiile” (273).

Ferma generală se menţine până la Revoluţie, care a sortit membrilor ei un sfârş-l tragic: 34 de execuţii înfloreai, prairial, termidor anul II (mai – iunie, 1794). Averile lor bătătoare la ochi, legăturile lor cu înalta nobilime, uriaşele greutăţi financiare ale statului din ajunul Revoluţiei îi desenau vindictei publice. Ei n-au avut şansa atâtor negocianţi şi bancheri din provincie sau de la Paris, care au izbutit să-şi ascundă capitalurile până în momentul când au putut deveni furnizorii de bunuri şi bani ai noilor regimuri.

Politica economică a statelor: *mercantilismul* (274).

Se poate vorbi despre o politică economică a statelor europene, atunci când acţiunea lor este prin forţa lucrurilor diferită şi într-atât de dominată de contingenţe diverse, ba chiar contradictorii? A ne închipui această acţiune sub un aspect unicorni şi prea limpede definit ar însemna, desigur, să-i atribuim o coerenţă pe care nu o putea avea. Este ceea ce face Sombart, în căutarea unei imposibile ecuaţii a mercantilismului. T.W. Hutchinson (275) are fără îndoială drepte când invită pe istorici şi economişti să elimine chiar cuvântul mercantilism, „unul din cele mai supărătoare şi mai vagi cuvinte în – *ism* ale dicţionarului nostru”, format tardiv pornind de la *mercantil systenii* împotriva căruia a pornit război Adam Smith în lucrarea sa clasică din 1776. Totuşi, oricât de proastă ar fi, eticheta regrupează comod o serie de acte şi de atitudini, de proiecte, de idei, de experienţe care, între secolul al XV-lea şi cel de-al XVIII-lea, marchează prima afirmare a statului modern faţă de problemele concrete cărora trebuie să le facă faţă. În fond, după formula lui H. Kellenbenz (1965) (276), mercantilismul „este direcţia majoră a politicii economice (şi a gândirii inclusă în ea) pe vremea prinţilor absoluţi ai Europei”. Poate că, în loc de prinţii absoluţi (cuvântul este abuziv), ar fi mai bine să spunem state teritoriale, sau state *moderne*, pentru a pune accentul pe evoluţia care le-a împins, pe toate, spre modernitatea lor. Dar pe căi şi în etape diferite. Într-atât încât un istoric poate să spună (1966), fără riscul de a

se înşela: „Există tot atâtea mercantilisme câţi mercantil işti" (277). Schiţat în secolul al XIV-lea, poate într-al XV-lea, odată cu uimitorul Frederic al II-lea al Şic îi iei (278), prezent încă în secolul al XVIII-lea, acest mercantilism de durată prea lungă nu este, în mod sigur, un „sistem" uşor de definit o dată pentru totdeauna, cu coerenţa pe care i-o atribuie Adam Smith în scopul de a-l demasca mai bine (279).

230

Un studiu exact ar trebui să opereze distincţii, în funcţie de loc şi epocă. Încă Richard Häpke vorbeşte, între secolele al XIII-lea şi al XVIII-lea, despre un *Frilh* –, despre un *Hoch* – (pe vremea lui Colbert), apoi, după moartea acestuia (1683), despre un *Spătmerkantilismus* (280). Henri Hauser semnala, în sens invers, un „colbertism înainte de Colbert" (281). De fapt, mercantilismul nu este decât puseul insistent, egoist, foarte repede vehement, al statului modern. „Mercantiliştii sunt, spune Daniel Villey, cei care au inventat naţiunea" (282), dacă nu cumva naţiunea, sau pseudonaţiunea în gestaţie, este cea care, inventându-se pe ea, inventat mercantilismul. Acesta, în orice caz, ia cu uşurinţă înfăţişarea unei religii de stat. Luând în zeflemea pe toţi economiştii oficiali, prinţul de Kaunitz, unul din marii slujitori ai Mariei-Tereza, nu se sfia să spună că el este „un ateist al economiei" ('283).

În orice caz, de îndată ce a apărut un puseu de naţionalism, de apărare de-a lungul frontierelor prin taxe vamale, ocazional „violente" (284), de îndată ce o formă de egoism naţional a devenit sensibilă, mercantilismul şi-a putut revendica rolul. Castilia interzice exporturile de grâu şi de vite în 1307, 1312, 1351, 1371, 1377, 1390 (285); tot aşa, Franţa blochează exportul de grâne sub Filip cel Frumos în 1305 şi 1307 (285). Mai mult decât atât, în secolul al XIII-lea, a existat un *Act de navigaţie* aragónez, strămoşul celui englez; din 1355 (286), în Anglia, este interzis importul de fier străin; din 1390, *Statute of Employment* refuză străinilor dreptul de a exporta aur sau argint; ei trebuie să-şi transforme beneficiile în marfă englezească (287). Şi dacă am scruta atent istoria comercială a oraşelor italiene, fără nicio îndoială că am găsi în ea o mulţime de măsuri asemănătoare. Nu există, prin urmare, nimic nou în marile hotărâri ale mercantilismului clasic: Actul de navigaţie englez din 1651; dările impuse de Colbert pe tonajul navelor străine (1664, 1667); *Produktpla-katul* care stabileşte în 1724

drepturile pavilionului naţional al Suediei (288) şi exclude corăbiile olandeze care, până atunci, îi aduseseră sarea din Atlantic. Cantitatea de sare importată a scăzut, preţul sării a crescut, dar lovitura dată concurenţei a favorizat dezvoltarea unei marine suedeze care se vede curând pe toate mările lumii. Într-atât este de adevărat că mercantilismul nu este, până la urmă, decât politica fiecăruia pentru sine. Montaigne şi Voltaire au spus-o amândoi, primul fe & gândindu-se prea mult la acest lucru, vorbind în general; „Folosul unuia nu poate fi alta decât paguba celuilalt"; al doilea, de-a dreptul: „E limpede că o ţară nu poate câştiga fără ca alta să piardă".

Dar cel mai bun fel de a câştiga. după statele mercantiliste, este de a atrage acasă la tine cât se poate mai mult din stocul mondial de metale preţioase şi de a-l împiedica apoi să iasă din regat, Axioma după care bogăţia unui stat corespunde unei acumulări de metale preţioase conduce în realitate o politică cu multiple consecinţe şi implicaţii economice. A păstra pentru sine materiile prime, a le prelucra, a exporta produse manufacturate, a reduce prin tarife protecţioniste importurile străine – această politică, înfăţişându-se ca o politică de creştere prin industrializare, este de fapt dirijată de alte motivaţii. Un edict al lui Henric al IV-lea (încă înainte de 1603) propunea dezvoltarea manufacturilor „fiind ele singurul mijloc de a nu duce în afara regatului aurul şi argintul ca să îmbogăţească pe vecinii noştri" (259). F.S. Malivsky, avocat al ţinutului Bino, trimitea în 1663 un voluminos raport împăratului Leopold I în care îi arăta ca „monarhia habsburgică plătea în străinătate anual milioane pentru mărfuri străine ce ar fi fost cu putinţă să fie produse în ţară" (290). Pentru Le Pottier de la Hestroy (septembrie 1704), problema este de o luminoasă simplitate; dacă excesul balanţei se traduce prin intrarea de mărfuri, „aceste mărfuri nu pot să slujească decât la luxul şi la senzualitatea [locuitorilor] şi nicidecum la îmbogăţirea Regatului, pentru că până la urmă mărfurile se distrug prin folosinţă. Dimpotrivă, dacă schimbul se face pe argint, care nu se distruge deloc prin folosinţă, argintul trebuie să rămână în regat şi, sporind pe fiecare zi, din ce în ce mai mult, face Statul bogat şi puternic" (296). Urmându-l pas cu pas, Werner Sombart afirmă că „de la Cruciade până la Revoluţia franceză" a existat o dependenţă strânsă între stat şi minele de argint sau exploatările aurifere: „Înalţi termeni, cât argint (şi mai

târziu aur), tot atâta stat", *se viei Silber* (*spător Gold*), *se viei Staat* (292)!

Prin urmare ideea de a nu-şi risipi moneda urmăreşte obsesiv statele. Aurul şi argintul sunt „nişte tirani", spunea Richelieu (293). Într-o scrisoare din 1 iulie 1669 (294), Colbert, vărul 232

marelui Colbert, fost intendent al Alsaciei, ambasadorul lui Ludovic al XIV-lea la Londra, comentează hotărârea guvernului englez prin care se interzice exportul de bovine din Irlanda. Ea lipseşte Franţa şi marina ei de o aprovizionare ieftină cu butoiaşe de carne sărată. Ce e de făcut? Să se importe bovine din Elveţia sau Germania, „cum am văzut că se practica [de către măcelari] când eram în Alsacia"? Poate. Dar „e mai bine să cumperi vitele cu adevărat scump de la supuşii Regelui, fie pentru corăbii, fie pentru nevoile particularilor, decât să le capeţi pe preţ mai mic de la străini. Banul care se cheltuie în prima împrejurare rămânând în regat şi servind de a da mijloace sărmanilor supuşi ai Majestăţii sale să-şi plătească redevenţele, aşa fel încât ei se întorc iar în lăzile Regelui, în loc de a ieşi altfel din regat". Foarte evident, acestea sunt locuri comune, ca şi spusele celuilalt Colbert, cel adevărat, care socotea că „toată lumea [...] [este] de acord spre a recunoaşte că măreţia şi puterea unui stat se măsoară numai prin cantitatea de argint pe care o posedă" (295). Cu cincizeci de ani mai devreme, la 4 august 1616, Don Hernando de Carillo îi amintea lui Filip al III-lea că „nimic nu se ţine decât cu ajutorul argintului... şi puterea Majestăţii Voastre stă esenţial în argint; în ziua când el va lipsi, războiul va fi pierdut" (296). Cuvinte care vin de la sine, neîndoielnic, în gura preşedintelui consiliului Finanţelor al Castiliei. Dar echivalentul lor apare de zeci de ori de sub pana contemporanilor lui Richelieu şi Mazarin. „Ştiţi, Monseniore – îi scrie cancelarului Seguier (26 octombrie 1644) Baltazar, *maître des requetes* (magistrat însărcinat cu prezentarea cererilor în Consiliul de stat), trimis de către el în misiune la Montpellier – că în felul cum se poartă astăzi războiul, ultimul bob de grâu, ultimul scud şi ultimul om aduc izbânda" (297). Este sigur că războiul, din ce în ce mai costisitor, a avut importanţa lui în dezvoltarea mercantilismului. Odată cu progresele artileriei, ale arsenalelor, ale flotelor de război, ale armatelor permanente, ale artei fortificaţiilor, cheltuielile statelor moderne cresc vertiginos. Războiul înseamnă bani, şi iar bani. Iar banul, acumularea de metale preţioase

devine obsesia, raţiunea majoră a înţelepciunii şi judecăţii.

Trebuie oare să condamnăm această obsesie ca fiind puerilă? Să socotim, într-o viziune modernă, că era absurd, chiar dăunător să stăvileşti şi să supraveghez! fluxul metalelor preţioase? Sau, totuşi, mercantilismul a fost expresia unui adevăr de bază, şi anume că metalele preţioase au servit, timp de secole, de garanţie şi de motor economiei de „vechi regim"? Numai economiile dominante lasă monedele să circule liber: Olanda în secolul al XVII-lea, Anglia în secolul al XVIII-lea, oraşele negustoreşti ale Italiei cu secole mai devreme (la Veneţia, argintul şi aurul intrau fără greutate şi ieşeau din nou cu condiţia să fie rebătute la Zecea). Să conchidem că libera circulaţie a metalelor preţioase, totdeauna un fapt de excepţie, a reprezentat opţiunea inteligentă a economiei dominante, unul din secretele măririi ei? Sau că, dimpotrivă, *numai economia dominantă îşi putea permite luxul unei asemenea libertăţi numai pentru ea, fără primejdiei*

După spusele unui istoric, Olanda n-ar fi cunoscut nicio formă de mercantilism (298). Este posibil. Totuşi, e prea mult spus. Este posibil, căci ea a avut libertatea de acţiune pe care o conferă puterea. Cu porţile deschise, netemându-se de nimeni, neavând măcar nevoie să se gândească prea mult la sensul acţiunii sale, ea este o temă de meditaţie nu atât pentru sine, cât mai ales pentru alţii. Dar e prea mult spus, căci exemplul pe care îl oferă celelalte politici este contagios, pornirea spre represalii firească. Forţa Olandei nu elimină neliniştea, nici anumite dezavantaje, nici anumite tensiuni. Tentaţia mercantilistă i se impune atunci: aşa, ea manifestă brusc neîncredere în drumurile noi şi moderne construite în 1768 de-a lungul Ţârilor de Jos austriece (290). Mai mult încă, primind odată cu hughenoţii francezi şi industriile lor de lux, ea se străduieşte să le protejeze (300). A fost rezonabil calculul în contextul activităţilor Olandei? Isaac de Pinto susţine că ar fi fost mai binesărămână credincioasă unui „comerţ de economie", unui regim de porţi deschise şi să primească fără prea multe restricţii şi produsele industriale ale Europei şi pe cele ale Indiilor (301).

În realitate, Olanda nu putea să se sustragă spiritului timpului. Libertăţile ei negustoreşti nu sunt decât o aparenţă. Întreaga ei activitate duce la monopoluri *de fapt*, pe care le păzeşte cu vigilenţă.

De altfel, în Imperiul ei colonial, s-a purtat la fel ca ceilalţi, mai rău decât ceilalţi. Dar toate coloniile Europei au fost privite ca nişte rezervaţii supuse unui regim al *Exclusivului*. Dacă nu s-ar încălca dispoziţiile acestui regim, nu s-ar putea face niciun cui, nu s-ar putea ţese nicio trâmbă de pânză, de pildă, în America spaniolă, în afară de cazul că metropola ar autoriza acest lucru. Din fericire pentru ele, coloniile sunt la luni de zile, la ani de navigaţie de Europa. Chiar numai această distanţă este creatoare de libertate, cel puţin pentru unii: legile Indiilor, se spunea în America spaniolă, sunt ca pânza de păianjen: cei mărunţi se prind în ea, cei mari scapă.

Dar să revenim la întrebare: a fost mercantilismul o simplă eroare de judecată, obsesia unor ignoranţi care nu înţelegeau că metalele preţioase nu sunt substanţa valorii, că substanţa valorii este munca? Lucrul acesta nu este atât de sigur, căci viaţa economică se desfăşoară pe două planuri: circulaţia monedelor şi ciiculaţia hârtiei, dacă sub acest nume comod putem pune laolaltă (aşa cum făceau francezii din secolul al XVIII-lea. spre marea indignare a lui Isaac de Pinto) toate titlurile „artificiale" de credit. Una dintre aceste două circulaţii este deasupra celeilalte. Întreg etajul de sus aparţine hârtiei. În cea mai mare Parte, operaţiile *traitant-ului*, bancherului, negociantului se exprimă în acest limbaj superior. Dar nu poţi acţiona în planul vieţii cotidiene decât cu bani sunători, buni sau răi. La acest etaj, la acest parter, hârtie nu se acceptă, circulă prost. Nu-i poţi urni cu hârtie pe cărăuşii mărunţi care duc artileria franceză în Savoia, în 1601 (302). Pe înscrisuri, nu poţi avea niciun soldat, niciun marinar. Încă în 1567, atunci când ducele de Alba vine cu armata lui în Ţările de Jos, soldaţii şi cheltuielile campaniei se plătesc în aur, obligatoriu în aur, aşa cum a demonstrat-o, e mult de atunci, Felipe Ruiz Martin (303). Abia începând din 1598, soldatul, în lipsă de altceva mai bun, acceptă metalul alb. Dar de cum îl primeşte, de cum poate s-o facă, îl schimbă pe aur. Pentru soldat posibilitatea de a-şi purta averea cu el, câteva monede mici pe care le poţi strecura în pungă sau la brâu, este un avantaj, este o necesitate. Războiul înseamnă monede de aur sau de argint, tot atât de indispensabile ca şi pâinea.

Când sunt siliţi s-o primească, şi când hârtia ajunge în mâna oamenilor de rând, oricine ar fi ei, ea trebuie să se transforme cu orice preţ în monede de aur, de argint şi chiar de billon. Corespondenţa lui

d'Argenson, locotenent de poliţie, păstrată parţial, din 1706 până în 1715, ne informează monoton şi insistent despre mărunţii şarlatani, „cămătari obscuri care negociază bilete de monedă [emise de guvernul regal] cu jumătate pierdere" (304). Aceşti traficanţi mediocri au de lucru tot timpul. Pe lângă săraci sau pe lângă bogaţi. Ca să te convingi că practica este curentă (în ciuda diferenţelor de curs pe care, de altfel, ea tinde în mod sigur să le sporească) este de ajuns să citeşti corespondenţa comercială a timpului. În 1709, în contabilitatea vaselor din Saint Malo, despre care a fost vorba mai sus, se poate citi negru pe alb: „pentru 1200 livre de bilete de monedă [...] având 40% pierdere pe zisele bilete [...] nu vă trecem decât [...] 720 livre". Şi tot în acelaşi an: „pentru 16 800 livre de bilete de monedă [...] cu 40% agio [...] rămâne net 10 080 livre) (305).

Lucruri adevărate în Franţa, poate spune cineva, într-o ţară întârziată pe planul tehnicii economice, de vreme ce încă la începutul secolului al XIX-lea, publicul parizian acceptă cu reticenţă biletele emise! de Banca Franţei. Dar chiar în Anglia secolului al XVIII-lea, este hârtia câteodată greu acceptată. Marinarii din Royal Navy, de exemplu, care câştigă până la patru lire pe lună, la întoarcerea pe uscat sunt plătiţi cu bilete. E limpede că aceste bilete nu le plac deloc şi un zaraf şiret, Thomas Guy, s-a hotărât să profite de lucrul acesta. El frecventează, la Rotherhithe, un cartier mărginaş al Londrei, tavernele marinăreşti, cumpără bilete pe bani gheaţă şi devine unul din cei mai bogaţi oameni din Londra (306).

Există, prin urmare, mulţi oameni pentru care, fără îndoială, aşa cum spune D. Dessert „moneda metalică [este] singura dimensiune adevărată a tuturor lucrurilor" (307). În aceste condiţii, am spune că mercantilismul se adaptează întocmai la posibilităţile de acţiune ale statului, pe cale de a se crea şi de a creşte. Necesităţile economice, în realitatea lor obişnuită şi majoritară, îl obligă să joace pe metalul preţios, să-l valorifice. Fără el, prea adesea, ar interveni paralizia.

Statul nedesăvârşit faţă cu societatea şi cultura

Acum, când încheiem aceste lămuriri, trebuie ca cititorul să fie conştient, de valoarea mizei şi să opteze pentru una din următoarele două poziţii. Sau totul a depins de stat – modernitatea Europei şi, prin ricoşeu, modernitatea lumii, inclusiv (în această modernitate), capitalismul care este produsul şi cauza ei eficientă. Aceasta înseamnă

a te ralia la teza lui Werner Sombart din cele două cărţi ale lui *Luxus und Kapitalismus* (1912) şi *Krieg und Kapitalismus* (1913), două cărţi care reduc cu vehemenţă geneza capitalismului la puterea statului, căci, timp de secole, luxul înseamnă înainte de orice Curtea princiară, prin Urnaare statul în chiar centrul său; iar războiul, îşi umflă necontenit efectivele şi mijloacele, măsura creşterii viguroase şi tumultuoase a statelor moderne. Asta înseamnă, de asemeni, a te ralia la părerea generală a istoricilor – excepţiile confirmând regula (308) – care compară statul cu căpcăunul din poveste, cu Gargantua, cu Moloch, cu Leviatan…

S-ar putea pleda, şi fără îndoială cu mai mult temei, dosarul contrariu, cel al statului nedesăvârşit, împlinindu-se cum poate, neputând să-şi exercite el însuşi toate drepturile sau să-şi îndeplinească toate sarcinile, obligat de fapt să se adreseze altora şi lâncezind din această cauză.

Această obligaţie i se impune, în toate direcţiile, înainte de toate deoarece el nu dispune de un aparat administrativ suficient. Franţa monarhică este un exemplu oarecare, *toate* cazurile fiind asemănătoare. Prin 1500, dacă luăm de bune estimările mai degrabă optimiste ale unui istoric (309), ea dispune de serviciul a 12.000 persoane, la o populaţie de 15 – 20 milioane de locuitori. Iar această cifră de 12.000 riscă să fie un plafon: ea nu fusese depăşită, se pare, sub Ludovic al XIV-lea. Prin 1624, un bun observator, dezamăgit oarecum, Rodrigo Vivero (310), arată că Regele Catolic acordă „*70.000 plazas*, *oficios y dignidades*”, într-o Spanie mai puţin populată decât Franţa, dar înzestrată cu un Imperiu uriaş. Birocraţia modernă, dragă inimii lui Max Weber, înseamnă prin urmare această populaţie restrânsă. Şi chiar să fie vorba despre o birocraţie în sensul de astăzi al cuvântului (311)?

Nimeni nu s-ar pune chezaş pentru cifrele de 12.000 şi 70.000 persoane din serviciul regelui Prea Creştin şi, respectiv, Catolic. Şi este de asemenea adevărat că, pornind de la această bază, statul modern îşi extinde neîncetat cercul acţiunii lui, fără ca de altfel să reuşească vreodată să includă în el naţiunea întreagă. Dar acest efort şi multe altele asemănătoare sunt lupte dinainte pierdute. În Franţa, intendentul, care este reprezentantul direct al guvernului central în fiecare generalitate, abia dacă are colaboratori şi subde-legaţi. De unde

necesitatea ca omul regelui să ridice tonul pentru a fi auzit şi ascultat şi, adesea, 23

să pedepsească pe cei ce dau exemple proaste. Armata, ea însăşi, este insuficientă, chiar în timp de război, *a fortiori* în timp de pace. În 1720, toate corpurile de pază călare din mareşalate, toate trupele regulate au fost mobilizate pentru desfăşurarea cordonului sanitar care apără ţara de ciuma de la Marsilia. Întreaga ţară, frontierele sunt părăsite (312). Nu se pierd toate aceste acţiuni într-un spaţiu de o sută de ori relativ mai amplu decât astăzi? În el totul se diluează, îşi pierde puterea. Monarhia franceză îşi ţine obrazul numai punând societatea sau societăţile şi, ceva mai mult, cultura în serviciul ei. Societatea, adică clasele care domină prin prestigiu, funcţiile şi bogăţia lor; cultura, adică acele milioane de glasuri, acele milioane de urechi, tot ce se spune, se gândeşte sau se repetă de la un capăt la altul al regatului.

Structurile sociale se schimbă atât de încet încât schema lui Georges Gurvitch, imaginată pentru secolul al XIII-lea, poate servi încă drept ghid valabil. Chiar în 1789, cinci societăţi se schiţează spre nivelele înalte ale ierarhiei: oamenii regelui, aristocraţia de tip feudal, clasa seniorilor, oraşele, bunele oraşe, în sfârşit Biserica. Cu fiecare dintre ele, monarhia a găsit soluţii de compromis, un *modus vivendi*. Biserica este ţinută în mână – se poate oare spune că a fost cumpărată, de cel puţin două ori şi la preţ ridicat: prin Concordatul din 1516 care lasă clerul înalt pe seama numirilor regale (dar atunci monarhia a ales între Roma şi Reformă, o opţiune dramatică, inevitabilă poate, dar plină de consecinţe); şi din nou, în 1685, la revocarea edictului de la Nantes care costă regatul o importantă parte a prosperităţii sale? Pentru nobilimea seniorială şi pentru înalta nobilime, meseria armelor reprezintă totuşi o carieră deschisă într-o epocă de războaie fără sfârşit. Iar Curtea şi izvorul nesecat al pensiilor băneşti reprezintă o nadă permanentă. Nu s-ar putea spune, de altfel. cât de mult, independent de acest joc, este legată monarhia cu nobilimea, cu nobilimile ei. Norbert Elias, un sociolog, crede că o societate rămâne marcată pentru totdeauna, determinată, de stadiile ei anterioare şi, nu într-o mai mică măsură, de primele ei origini. Dar monarhia a ieşit din magma feudalităţii. Regele Franţei a fost un senior ca oricare altul care, mai apoi, s-a deosebit de ceilalţi, înălţându-se deasupra lor, servindu-se de limbajul lor, de principiile lor pentru a-i depăşi.

Regalitatea rămâne astfel marcată de originile ei, „nobilimea îi este consubstanţială". Ea luptă împotriva ei, dar nu rupe cu ea; ea o întemniţează în fastul Curţii, dar se întemniţează împreună cu ea. Monarhia dezrădăcinează nobilimea, nu face însă nimic, dimpotrivă, pentru a-i deschide cinstit porţile comerţului. Dar odată cu asta, îşi asumă întreţinerea ei.

Faţa de oraşe, monarhia nu şi-a precupeţit favorurile, privilegiile, chiar dacă le-a împovărat cu impozite sau a pus mâna pe o parte din veniturile lor. Dar oraşele profită de piaţa naţională care se înfiripă încetul cu încetul. Patriciatul şi burghezia oraşelor au monopolul comerţului – este puţin lucru? în sfârşit, regele vinde „negoţului" o parte din puterea sa. Ofiţerii regali vin din bunele oraşe. Ei îşi cumpără oficiile, pot să le revândă sau să le cedeze urmaşilor. Cumpărarea slujbelor duce spre feudalizarea (313) unei părţi a burgheziei. Un oficiu este o bucată de autoritate publică, înstrăinată de către stat, aşa cum odinioară bucata de pământ era dată ca fief. Cumpărarea slujbelor înseamnă fabricarea unei societăţi monarhice care se construieşte şi se înalţă ca o piramidă. Etajele ei superioare sunt nobilimea de robă, ambiguă, importantă, care n-a fost creată dintr-un capriciu al regilor, ci prin simpla dezvoltare, destul de înceată la drept vorbind, a unui nucleu administrativ şi a nevoilor statului.

Pe măsură ce cumpărarea oficiilor se generalizează, o întreagă clasă burgheză, cu deosebire în Franţa, ia avânt. Pentru ea, statul este o maşină de fabricat oameni bogaţi. O importantă parte a avuţiei franceze vine de aici. S-ar putea, de altfel, spune acelaşi lucru despre cele mai multe ţări – fie că oficiul se vinde, fie că nu –, despre Anglia» Provinciile Unite, Ţările de Jos catolice. n

Spania nu se vând decât slujbele mărunte din oraşe, cele de *regidores*. Dar tocmai aceşti slujbaşi, nobili sau înnobilaţi, se pregătesc, la întâlnirea dintre secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, să sfârtece nobilimea veche, să pună mâna pe pământurile ei şi să înainteze spre nivelul de sus al societăţii. Şi, de altfel, cine împrumută bani străinilor *hom-bres de negocios*, dacă nu aceşti proaspăt îmbogăţiţi? Şi cine, dacă nu din nou ei, au refeudalizat şi golit pe jumătate şesul castilian? Tot aşa, într-un oraş ca Veneţia, oficiile nu se cumpără decât la nivelele de jos, de către *cittadini*, aceşti „burghezi". Magistraturile exercitate de către nobili sunt de obicei pe termen scurt şi se succed precum un

cursus honorum, ca în antichitate. Ceea ce nu-i împiedică pe nobili să se ocupe indirect de perceperea impozitelor Senioriei, să practice comerţul, să conducă exploatarea marilor lor proprietăţi.

Această parte foarte restrânsă a societăţii care se instalează în cadrele statului găseşte în funcţiile sale o forţa suplimentară. Oficiul este pentru burghezie ceea ce este Curtea pentru marea nobilime, o satisfacţie de amor propriu şi un mijloc de parvenire. Succesul acesta este succesul unor neamuri, familii, de o extremă perseverenţă. Grupuri de familii ajung să se substituie astfel statului. Dacă acesta este puternic, experimentul se efectuează fără să-i dăuneze prea mult. O reflecţie pertinentă a lui J. van Klaveren (314) ne sugerează acest lucru, şi anume că vânzarea oficiilor, chiar în Franţa unde ea este mai proliferantă decât în alte părţi, nu atrage după sine *ipso fado* nici corupţia, nici slăbirea catastrofală a autorităţii publice. Nu pentru că oficiul, bun transmisibil, este administrat cu o înţelepciune de tată de familie, atent şi ocrotitor. Dar, prin oficii, prin funcţii un monarh ca Ludovic al XIV-lea prelevează o parte din patrimoniile burgheze – ceea ce este un fel de impozit eficient; pe de altă parte, el apără clasele inferioare de eventualele abuzuri fiscale. Ofiţerii, deţinători de oficii, sunt destul de bine struniţi. După domnia autoritară a lui Ludovic al XIV-lea, cu toate acestea, lucrurile vor porni repede în sensul cel rău. Începând de la mijlocul secolului al XVIII-lea, opinia publică luminată se ridică împotriva vânzării oficiilor. Vânzarea funcţiilor încetează să mai fiebenefică pentru regimul monarhic, aşa cum fusese un timp (315). În ciuda acestui lucru, în 1746, în Olanda se vorbeşte de introducerea unui regim de tipul celui francez, pentru a lupta împotriva oligarhiei oraşelor şi a corupţiei (316).

În felul acesta, în Franţa şi în toată Europa, monarhia înseamnă, prin urmare, întreaga societate. Ar trebui poate să spunem în primul rând înalta societate. Dar, prin ea, este prinsă masa supuşilor.

Întreaga societate, dar şi întreaga, sau aproape întreaga cultură. Din punctul de vedere al statului, cultura înseamnă un limbaj ostentativ şi care produce, trebuie să producă. Încoronarea la Reims, vindecarea scrofuloşilor, palatele pline de măreţie (317), sunt admirabile atuuri, garanţii ale succesului. A-l arăta pe rege: o altă politică ostentativă, totdeauna câştigătoare. Timp de doi ani, din 1563 până în 1565, Caterina de Medici se îndârjeşte să-l prezinte pe tânărul

Carol al IX-le. a supuşilor săi, de-a lungul întregului regat (318). Ce şi-ar dori Catalonia în 1575 (319)? Să vadă faţa regelui său, „*vor el rostro de su rey*". O culegere de precepte, care datează din 1345, spune încă de pe atunci că „regele este pentru Popor ceea ce este ploaia pentru pământ" (320). Iar propaganda îşi oferă de timpuriu serviciile, o propagandă tot atât de veche ca lumea civilizată. În Franţa, n-am avea, cât priveşte acest subiect, decât greutatea alegerii. „Ne socotim, scrie un pamfletar de la 1619 (321), nişte ţânţari mărunţi faţă cu acest vultur regal. Să lovească, să omoare, să facă harcea-parcea pe cei ce sunt potrivnici poruncilor sale t chiar dacă ar fi vorba de nevestele, de copiii, de rudele noastre apropiate". Ce s-ar mai putea spune? Să ne bucurăm totuşi că* din timp în timp, au existat câteva note discordante. „Nu auzi, cititorule drag, trompetele, oboaiele şi aria de marş ale marelui nostru monarh? tratera, tratera, tratera? Da, iată-l pe incomparabilul, pe invincibilul care *V*

vine să se încoroneze" la Reims, unde trăieşte şi scrie burghezul nostru negustor, Maillefer (3 iunie 1654) (322). Ar trebui să vedem în el pe burghezul tipic, pe care Ernest Labrousse îl descria ca pe un refulat social (323)? Burghezul care, rând pe rând, a fost partizan al Ligii, jansenist (324), participant la Frondă. Dar, până la marea mişcare a secolului Luminilor, cel mai adesea, el bombăne cu uşile închise.

Ar fi prea multe de spus despre acest câmp operaţional al culturii şi propagandei. La fel ca şi despre forma pe care a luat-o opoziţia luminată: parlamentară, ostilă absolutismului regal sau privilegiilor nobiliare, dar nu şi privilegiului că-l; pitalului. Vom reveni asupra acestui lucru. Nu I vom aduce în discuţie nici patriotismul şi nici naţionalismul. Este vorba încă despre nişte noi Lveniţi, aproape la prima lor tinereţe. Niciunul şi nici celălalt nu sunt deloc absenţi între secolele» 1 XV-lea şi al XVIII-lea, cu atât mai mult cu cât Războaiele le tot înlesnesc avântul, le aţâţă flacăra. Dar să nu anticipăm. Să nu înscriem la activul statelor nici naţiunea. Ca întotdeauna, realitatea e ambiguă: statul creează naţiunea, îi dă un cadru, o fiinţă. Dar şi contrariul este adevărat şi, prin mii de canale, naţiunea creează statul, îi aduce vigoarea şi simţămintele ei puternice.

Stat, *economie*, *capitalism*

Asemenea, pe parcurs, am lăsat deoparte o serie întreagă de probleme interesante. Dar meritau ele o oprire mai lungă? Bunăoară,

ar fi trebuit să spun *bulţionism*, şi nu mercantilism, de fiecare dată atunci când metalele preţioase devin vedete? Dar mercantilismul implică obligatoriu *bullionismul* care, oricare ar fi aparenţele, este raţiunea lui de a fi. Ar fi trebuit să spun şi să repet *fiscalism*, de fiecare dată când e vorba de impozite? Dar nu întovărăşeşte *fiscalismul*, fără să-l părăsească o! îi clipă, statul care, aşa cum spunea Max Weber

(325), este o întreprindere, ca o uzină şi, din aceleaşi motive ca aceasta, este obligat să se gândească tot timpul la încasările lui de bani, care, aşa cum am văzut, nu-i ajung niciodată?

În sfârşit, şi mai ales, ar fi trebuit oare să lăsăm pe drum, fără un răspuns precis, întrebarea pusă de zeci de orir a promovat statul sau nu capitalismul, l-a împins el înainte? Chiar dacă putem avea rezerve cu privire la maturitatea statului modern, chiar dacă, influenţaţi de spectacolul actualităţii, ne distanţăm de el, trebuie totuşi să constatăm că, între secolul al XV-lea şi al XVIII-lea, el implică totul şi pe toţi, că este una din forţele noi ale Europei. Dar explică el totul, supune el ordinii sale totul? Nu, de o mie de ori nu. De altfel, reciprocitatea perspectivelor nu acţionează? Statul favorizează capitalismul şi îi vine în ajutor fără îndoială. Dar să răsturnăm afirmaţia: statul defavorizează avântul capitalismului care, la rândul său, este în stare să-l stânjenească. Cele două lucruri sunt exacte, succesiv sau simultan, realitatea fiind totdeauna o complicaţie previzibilă şi imprevizibilă. Favorabil sau defavorabil, statul modern a fost una din realităţile în mijlocul cărora capitalismul şi-a croit drum, când stânjenit, când favorizat, şi destul de adese: înaintând în teren neutru. Cum s-ar fi putut petrece altfel lucrurile? Dacă interesul statului şi cel al economiei naţionale, în ansamblul său, coincid adesea, prosperitatea supuşilor fiind, în principiu, condiţia beneficiilor întreprinderii-stat – capitalismul, în ce-l priveşte, se găseşte întotdeauna în acea tranşă a economiei naţionale care tinde să se însereze în mijlocul curentelor celor mai vii şi celor mai profitabile ale afacerilor internaţionale. El se regăseşte astfel jucând într-un plan mult mai larg decât cel al economiei de piaţă obişnuită, aşa cum spuneam, şi decât cel al statului şi al preocupărilor sale specifice. Firește, din această cauză, interesele capitaliste, ieri ca şi astăzi, transgresează pe cele ale spaţiului restrâns al naţiunii. Acest lucru alterează sau, în cel mai bun caz, complică dialogul şi raporturile dintre capital şi stat. La *V1*

Lisabona, pe care o aleg drept exemplu dintre multe alte oraşe, nimeni nu vede, agitându-se, manifestându-şi existenţa, capitalismul negocianţilor, al oamenilor de afaceri, al celor puternici. Şi asta pentru că, din punctul lui de vedere, lucrurile esenţiale se petrec la Macao, uşă secretă deschisă spre China, la Goa în India, la Londra care îşi impune poruncile şi cerinţele, în Rusia îndepărtată, atunci când e vorba de vânzarea unui diamant de o mărime excepţională (326), şi în vasta Brazilie sclavagistă a plantatorilor, a căutătorilor de diamante (*Garimpeiros*) sau de aur. Capitalismul este întotdeauna încălţat cu cizmele fermecate care îl poartă cu pas de şapte leghe sau, dacă preferaţi, el are picioarele interminabile ale lui Micro-megas.

Concluzia, pe care trebuie s-o reţinem pentru moment, este că *aparatul puterii* – forţă care străbate şi dă investitura tuturor structurilor, este cu mult mai mult decât statul. El este o sumă de ierarhii, politice, economice, sociale, culturale, o grămadă de mijloace de coerciţie, în care statul poate întotdeauna să-şi facă simţită prezenţa, în care el este adesea cheia de boltă a ansamblului, în care el nu este aproape niciodată singurul stăpân (327). I se poate întâmpla să se eclipseze, să se sfarme, dar totdeauna el trebuie să se reconstituie, şi se reconstituie fără greş, ca şi cum ar fi o necesitate biologică a societăţii.

Zi—!”

III:

ty

CIVILIZAŢIILE; ti.

NU SPUN ÎNTOTDEAUNA NU *

Civilizaţiile sau culturile – în cazul de faţă cuvintele se pot confunda fără pagubă – sunt nişte oceane de habitudini, de constrângeri, de consimţă-minte, de sfaturi, de afirmaţii. Toate aceste realităţi par, fiecăruia dintre noi, personale şi spontane, în timp ce ele ne vin adesea de foarte departe. Ele sunt o moştenire, la fel ca limba pe care o vorbim. De fiecare dată atunci când într-o societate tinde să apară o fisură sau să se deschidă un hău, omniprezenta cultură le umple sau cel puţin le ascunde, punându-se sub lacătul obligaţiilor noastre. Ceea ce Necker spunea despre religie (inima însăşi a civilizaţiei): ea este pentru săraci „un lanţ puternic şi o mângâiere zilnică” (328) se poate spune despre civilizaţie şi despre toţi oamenii.

În Europa, atunci când viaţa renaşte, odată cu secolul al XI-lea, economia de piaţă, sofisticarea monetară sunt tot atâtea noutăţi „scandaloase", în principiu, civilizaţia, persoană în vârstă, este ostilă inovaţiei. Ea spune, aşadar, nu pieţii, nu capitalului, nu profitului. În cel mai bun caz, se arată suspicioasă, reticentă. Apoi anii trec, exigenţele şi presiunile vieţii de fiecare zi se primenesc. Civilizaţia europeană este angajată într-un permanent conflict, care o sfâşie. I se întâmplă atunci ca, fără nicio plăcere, să dea cale liberă inovaţiei. Această experienţă nu este numai a Occidentului.

A da ce se cuvine difuziunii culturale: *modelul Islamului*

O civilizaţie este, în acelaşi timp, permanenţă şi mişcare. Prezentă într-un spaţiu, ea se menţine acolo, se agaţă de el timp de secole. Dar, în acelaşi timp, ea acceptă anumite bunuri pe care i le propun civilizaţiile vecine sau îndepărtate şi difuzează propriile bunuri în afara ei. Imitaţia.

contagiunea acţionează, în aceeaşi măsură cu anumite tentaţii interne, împotriva habitudinii, a lucrului făcut dinainte, ştiut dinainte.

Capitalismul nu face excepţie de la aceste reguli. El este, în fiecare moment al istoriei sale, o sumă de mijloace, de practici, de habitudini de gândire, care sunt fără îndoială bunuri culturale şi care, ca atare, călătoresc şi se schimbă. Atunci când Luca Paccioli publică la Veneţia de *Arithme-tica* (1495), el rezumă, în ce priveşte contabilitatea în partidă dublă, soluţii cunoscute de multă vreme, la Florenţa bunăoară de la sfârşitul secolului al XIII-lea (329). Atunci când Jakob Fugger *der Reiche* stă la Veneţia, el studiază acolo partida dublă pe care o va aduce în bagajele lui la Augsburg. Până la urmă, ea a cucerit, pe o cale sau alta, o parte a Europei negustoreşti.

Scrisoarea de schimb, şi ea, s-a impus din piaţă în piaţă, prin difuziune, pornind din oraşele italiene. Dar nu vine ea oare de mult mai departe? Pentru A. Ashtor (330), *sutfaya-ua* islamică nu are nimic a face cu scrisoarea de schimb a lumii occidentale. Ea diferă profund de aceasta în textura ei juridică. Fie. Dar ea există indubitabil cu mult înainte de scrisoarea de schimb europeană. Cum să-ţi imaginezi că negustorii italieni, care frecventează foarte de timpuriu porturile şi pieţele Islamului, nu au băgat de seamă acest mijloc de a asigura, printr-un simplu înscris, transferul la distanţă al unei anumite sume de bani? Scrisoarea de schimb (ai căror aşa-zişi inventatori ar fi italienii)

rezolvă în Europa aceeaşi problemă, chiar dacă a fost nevoită, într-adevăr, să se adapteze unor condiţii care diferă de cele ale Islamului, în special prescripţiilor Bisericii care interzic creditul purtător de dobândă. împrumutul din Orient mi se pare totuşi probabil.

El ar fi posibil şi în ceea ce priveşte asociaţia negustorească de tip *commenda* care, foarte veche în Islam (Profetul şi nevasta lui, o văduvă bogată, constituiseră o *commenda*) (331), este acolo forma °bişnuită a comerţului la distanţă, până în India, în Insulânda şi în China. Ceea ce este sigur este că, spontană sau împrumutată, *commenda* apare în Italia abia în secolele XI-XII. Ea începe atunci să călătorească dintr-un oraş în altul şi o găsim fără surprindere, în secolul al XIV-lea, în oraşele Hansei, modificată totuşi, căci influenţele locale au rolul lor. Adesea, în Italia, comisul – acela dintre contractanţi care pune munca şi călătoreşte cu marfa – participă la beneficiile operaţiei. În timp ce în mediile hanseatice, *Die*nerul primeşte de obicei o sumă fixă de la cel care furnizează capitalul; el capătă astfel înfăţişarea unui salariat (332). Dar există şi cazuri de participare.

Există, deci, câteodată, alterări ale modelului. Iar, în anumite cazuri, posibilitatea ca să se fi impus, ici şi colo, o aceeaşi soluţie fără ca ea să reprezinte neapărat un împrumut. În asemenea împrejurări, secolele obscure ale evului mediu timpuriu occidental ne lipsesc de certitudini. Dar, date fiind habitudinile itinerante ale negustorilor medievali şi cunoscutele drumuri ale comerţului lor, transferul unor forme de schimb, cel puţin al câtorva dintre ele, trebuie să fi avut loc. Acest lucru este sugerat şi de vocabularul pe care Occidentul l-a împrumutat de la Islam: vamă, magazii, funduc (cuvintele italiene, care au fost împrumutate apoi de alte limbi occidentale, provin din arabă), *mohatra* (vânzare la termen cu revânzare imediată, pe care textele latine din secolul al XIV-lea privitoare la camătă o numesc *contractus mohatrae*). Alte semne sunt darurile pe care Orientul le-a făcut Europei: mătasea, orezul, trestia de zahăr, hârtia, bumbacul, cifrele indiene, sistemul de calcul cu abacul, ştiinţa grecească, regăsită prin Islam, praful de puşcă, busola – tot atâtea bunuri preţioase şi retransmise.

A accepta realitatea acestor împrumuturi înseamnă a renunţa la Occidentul istoricilor tradiţionali, inventându-se el însuşi în întregime,

în mod genial, angajându-se de unul singur din ce în ce mai mult pe căile raţionalităţii tehnice şi ştiinţifice, înseamnă a lua înapoi italienilor din cetăţile 2

medievale meritul descoperirii instrumentelor vieţii negustoreşti moderne. Înseamnă chiar, pe de-a-supra, din deducţie în deducţie, a lua poziţie împoK triva rolului matricial al Imperiului roman. Căci I acest imperiu atât de lăudat, buric al lumii şi al I propriei noastre istorii, întins pe ansamblul maluri-l lor Mediteranei, cu nişte, ici-colo, excrescenţe continentale, nu este decât o parte a unei *economii mondiale* antice cu mult mai vastă decât el şi sortită să-i supravieţuiască, secole de-a rândul. El era legat de o întinsă zonă de circulaţie şi de schimburi, de la Gibraltar până în China, o *Weltwirtschaft* prin care, timp de secole, au circulat pe drumuri internaţionale oameni, ducând în bocceaua lor mărfuri preţioase, lingouri, monede, obiecte de aur sau de argint, piper, cuişoare, ghimber, gumă, mosc, ambra, brocarturi, ţesături de bumbac, muselină, mătăsuri, satinuri ţesute cu fir de aur, esenţe de lemn aromate sau colorate, lac, jad, pietre preţioase, perle, porţelanuri de China. Căci toate acestea au circulat cu mult înainte de glorioasa Companie a Indiilor.

Tocmai din acest trafic, efectuat de la un capăt al lumii la celălalt, mai trăiesc încă, în strălucirea lor, Bizanţul şi Islamul. Bizanţul este, în ciuda neaşteptatelor reveniri de vigoare, o lume relictu-ală, prinsă în pompa lui apăsătoare pusă în joc spre a fascina prinţii barbari şi a domina popoarele luate în serviciul lui, care nu renunţă la nimic, altfel decât plătit cu aur. Islamul, dimpotrivă, viu, grefat pe Orientul Mijlociu, pe realităţile lui de substrat şi nu pe vechea lume greco-romană. Ţările supuse de către cucerirea musulmană aveau un rol activ în comerţul Orientului şi Mediteranei *înainte* de sosirea noului venit; ele şi-l vor regăsi, o dată ce habitudinile, tulburate o clipă, îşi vor relua drepturile. Cele două instrumente esenţiale ale economiei musulmane – o monedă de aur, dinarul; o monedă de argint, dirhemul – sunt, unul de origine bizantină (dinar = *denarius*); celălalt, de origine sasanidă. Islamul a moştenit. Ţări, fidele unele aurului (Arabia, Africa de nord); 5 altele argintului (Persia, Khorasanul, Spania), şi

I care au rămas mai departe fidele acestor opţiuni, căci acest bimetalism „cu repartiţie teritorială" a variat ici-colo, dar se regăseşte,

cu secole mai târziu. Ceea ce numim noi economie musulmană înseamnă, prin urmare, punerea în lucru a unui sistem moştenit, o cursă de ştafetă între negustorii Spaniei, Maghrebului, Egiptului, Siriei, Mesopotamiei, Iranului, Abisiniei, Gujaratului, coastei Malabarului, Chinei, Insulândei… Viaţa musulmană îşi găseşte aici, de la sine, centrele de greutate, „polii" ei succesivi: Meca, Damasc, Bagdad, Cairo, opţiunea între Bagdad şi Cairo impunându-se în drumul spre Orientul îndepărtat, care poate trece prin golful Persic, pornind de la Basra şi Saraf, sau prin Marea Roşie, pornind de la Suez şi Djeddah, portul oraşului Meca.

Înainte chiar de a fi, Islamul era, având în vedere moştenirile sale, o civilizaţie comercială. Negustorii musulmani s-au bucurat, cel puţin pe lângă stăpânii politici, de un respect timpuriu, cu care, în ce o priveşte, Europa s-a arătat destul de avară. Profetul însuşi ar fi spus: „Negustorul se bucură de fericire şi în lumea aceasta şi în cealaltă", „Cel care câştigă bani e plăcut lui Dumnezeu". Iar lucrul acesta este aproape suficient pentru a ne imagina climatul de respectabilitate care se leagă de viaţa negustorească şi privitor la care avem exemple grăitoare. În mai 1288, ocârmuirea mame-lucă încearcă să atragă în Siria şi Egipt pe negustorii din Sind, India, China şi Yemen. Să ne imaginăm, în Occident, un decret guvernamental care, în legătură cu o asemenea împrejurare, s-ar exprima după cum urmează: „Facem poftire ilustrelor personaje, neguţători mari dornici de câştig sau mici negustori cu amănuntul. […] Oricine va veni în ţara noastră va putea să se aşeze aici, să se ducă şi să vină după voie […] aceasta este un adevărat rai pentru cei ce stau în ea […] Binecuvântare dumnezeiască găseşte în drumul lui oricine trezeşte facerea de bine luând cu împrumut şi îndeplineşte o faptă bună dând cu împrumut". Şi iată sfaturile tradiţionale date prinţului din ţările musulmane, cu două secole mai târziu (a doua jumata te-a secolului al XV-lea: „Primeşte-i cu bunăvoinţă pe negustori în ţară; ai întotdeauna grijă de ei; nu îngădui nimănui să le facă necaz, să le dea porunci; căci prin negoţul lor ţara înfloreşte şi, datorită mărfii lor, ieftinătatea stăpâneşte prin lume" (333).

Ce pot să facă frământările de conştiinţă şi scrupulele religioase faţă de o asemenea pondere a economiei negustoreşti? Cu toate acestea, Islamul a fost chinuit, ca şi creştinătatea, de un fel de groază faţă de cămătărie, gangrena relansată şi generalizată de către circulaţia

monedelor. Favorizaţi de prinţi, negustorii provoacă ostilitatea oamenilor de rând, mai ales a breslelor negustoreşti, a confreriilor, a autorităţilor religioase. Cuvinte originar neutre „cum sunt *bazingun* şi *matra-baz*, prin care textele oficiale desemnează pe negustori, iau în vorbirea populară sensul peiorativ de profitori şi vicleni" (334).

Dar ura populară este şi un semn al opulenţei şi mândriei negustoreşti. Nu vrem să deducem prea multe dintr-o comparaţie, dar să ne mirăm de spusele pe care Islamul le atribuie lui Mahomed: „Dacă Dumnezeu ar îngădui locuitorilor raiului să facă negoţ, ei ar negustori ţesături şi mirodenii" (335); în timp ce, în lumea creştină, se spune proverbial: „Negoţul trebuie să fie liber fără îngrădiri, până şi în iad".

Imaginea aceasta a Islamului este, cu anticipaţie, imaginea evoluţiei viitoare a Europei negustoreşti. Comerţul la distanţă al primului capitalism european, pornind din cetăţile italiene, nu derivă din Imperiul roman. El preia ştafeta splendorilor islamice din secolele al XI-lea şi al XII-lea, ale acestui Islam care a asistat la naşterea atâtor industrii şi producţii de export, atâtea economii

cu rază mare de acţiune. Călătoriile navale lungi, caravanele regulate implică un capitalism activ şi eficient. Pretutindeni în Islam, există bresle negustoreşti şi transformările pe care le suferă ele (creşterea importanţei meşterilor, munca la domi-l e» nu, ateliere în afara oraşelor) evocă prea multe situaţii pe care le va cunoaşte şi Europa, încât cauza lor nu poate îi alta decât o logică economică. Alte asemănări: unele economii citadine scapă autorităţilor tradiţionale, bunăoară la Ormuz, bunăoară pe coasta Malabarului, bunăoară pe coasta Africii, cazul tardiv al Ceutei sau, chiar în Spania, cel al Grenadei. Tot atâtea cetăţi-stat. În sfârşit, Islamul suportă balanţe deficitare, el soldează în aur cumpărăturile făcute în Moscovia, în bazinul Balticii, în oceanul Indian, ba chiar în cetăţile italiene, de timpuriu în slujba lui, Amalâi, Veneţia. Şi din acest punct de vedere, el vesteşte viitorul Europei negustoreşti, sprijinită, şi ea, pe o superioritate monetară.

În aceste condiţii, dacă ar trebui să alegem o dată pentru a marca sfârşitul uceniciei Europei negustoreşti la şcoala oraşelor Islamului şi a Bizanţului, data de 1252 (când Occidentul începe să bată iar monede de aur) (336) ar părea că poate fi apărată, în măsura în care se pot avansa date în legătură cu un proces având o evoluţie atât de înceată. În orice caz, ceea ce, în capitalismul occidental, a putut fi un

bun de import, este, fără îndoială, originar din Islam.

Creştinătatea şi negoţul: *neînţelegerea cu privire la camătă*

Civilizaţia occidentală nu a cunoscut înlesnirile iniţiale, şi parcă gratuite, ale Islamului. Ea începe în planul zero al istoriei. Dialogul dintre religie, civilizaţia prin excelenţă, şi economie se angajează aici de la primii ei paşi. Dar, pe măsură ce drumul se prelungeşte, unul din interlocutori, economia, grăbeşte pasul, formulează exigenţe noi. Dialog dificil, între două lumi greu de împăcat: lumea de aici şi cea de apoi. Chiar în ţările protestante, Statele Olandei vor aştepta anul 1658 ca să declare oficial că practicile financiare, altfel spus împrumutul cu dobândă, nu privesc decât puterea laică (337). În creştinătatea fidelă Romei, o reacţie viguroasă îl determină pe papa Benedictus al

XIV-lea să reafirme, în bula *Vix pervenit* (338), la 1 noiembrie 1745, vechile restricţii în legătură cu creditul purtător de dobândă. Iar în 1769 acţiunea bancherilor din Angoulême, într-un proces pornit împotriva unor rău platnici, este respinsă sub pretext „că [le] dăduseră un împrumut cu dobândă" (339). În 1777, o hotărâre a Parlamentului din Paris interzicea „orice fel de camătă [trebuie să înţelegem împrumut cu dobândă], oprită de sfintele canoane" (340). Abia la 12 octombrie 1789, legislaţia franceză încetează interzicerea oficială a împrumutului cu dobândă, considerat până atunci delict. Dar dezbaterea continuă. Legea din 1870 fixează rata dobânzii la 5 % în materie civilă şi la C% în materie comercială; peste acest nivel este vorba de camătă. Tot aşa, decretul-lege din 8 august 1935 califica drept camătă, condamnabilă legal, rata excesivă a dobânzii (341).

Prin urmare, o dramă lungă. Chiar dacă nu a împiedicat până la urmă nimic, nu e mai puţin adevărat că ea a corespuns unor profunde crize de conştiinţă, paralel cu evoluţia mentalităţilor faţă de exigenţa capitalistă.

Într-o carte originală, Benjamin Nelson (342) propune o schemă simplă: în inima culturii occidentale, disputa cu privire la camătă ar reprezenta persistenţa, timp de douăzeci şi cinci de secole, a unei vechi porunci din Deuteronom: „Să nu dai cu camătă fratelui tău nici argint, nici pâine, mei nimic din ce se poate da cu camătă. Celui de alt neam să-i dai cu camătă". Frumos exemplu de longevitate a realităţilor culturale, acest izvor îndepărtat, pierdut în negura timpurilor, a dat naştere unui râu nesecat. Distincţia între împrumutul dat unui frate şi

împrumutul dat unui străin nu putea satisface biserica creştină care se voia universalistă. Ceea ce fusese valabil pentru micul popor evreu, înconjurat de duşmani primejdioşi, nu mai era pentru creştinătate: odată cu legea cea nouă, toţi oamenii sunt fraţi. Prin urmare împrumutul cu camătă este interzis oricui. Tocmai asta explică Sfântul Ieronim (340 – 420). Sfântul 53 Ambrosius de Milano (340 – 397), contemporanul său, acceptă totuşi camătă în raporturile cu duşmanii, în cazul unui război *drept* (*ubi jus belii*, *ibi jus uşurae*). El deschide astfel, cu anticipaţie, uşa împrumutului cămătăresc în schimburile cu Islamul, problemă ce se va pune mai târziu, în timpul Cruciadelor.

Lupta dusă de papalitate şi de biserică şi-a păstrat toată asprimea, cu atât mai mult cu cât, desigur, camătă nu era un rău imaginar. Cel de-al doilea conciliu de la Lateran (1139) hotăra să lipsească de tainele creştine şi să oprească îngroparea în cimitir a cămătarului care nu se pocăia. Iar disputa sare de la un doctor la altul: Sfântul Toma d'Aquino (1225 – 1274), Sfântul Bernardin de Siena (1380 – 1444), Sfântul Anton de Florenţa (1389 – 1459). Biserica se înverşunează şi îşi reia mereu osteneala de la capăt.

Cu toate acestea, în secolul al XIII-lea, ea *pare* să primească o întărire uimitoare. Gândirea lui Aristotel ajunge în lumea creştină prin 1240 şi se răsfrânge în opera Sfântului Toma d'Aquino. Dar poziţia lui Aristotel este categorică. „Cu deplină dreptate este uit împrumutul cu dobândă. Prin aceasta, într-adevăr, banul devine chiar el productiv şi se află abătut de la scopul său, care era uşurarea schimburilor. Dar dobânda înmulţeşte banul; tocmai de aici vine numele pe care l-a primit în greacă, în care se cheamă urmaş [fofcos]. Aşa cum copiii sunt de o fire asemănătoare cu a părinţilor lor, tot aşa dobânda este ban fiu al banului" (344). Într-un cuvânt, „banul nu face pui", sau n-ar trebui să facă, formula care va fi reluată de atâtea ori de către Fra Bartolomeo şi de către conciliul de la Trento în 1563: *pecunia pecuniam non părit*.

Dacă am regăsi aceeaşi ostilitate în alte societăţi decât în cea evreiască, elină, occidentală sau musulmană, lucrul acesta s-ar dovedi revelator. Fapte asemănătoare se regăsesc, într-adevăr, în India ca şi în China. Max Weber, atât de relativist de obicei, nu şovăie să afirme: „… prohibirea canonică a camerei […] îşi găseşte echivalentul 2

În aproape toate eticile lumii" (345). Nu sunt aceste reacţii provocate de intruziunea monedei, instrument impersonal de schimb,

în cercul vechilor economii agrare? A apărut o reacţie împotriva acestei puteri străine. Dar moneda, instrument de progres, nu poate dispărea. Iar creditul este o necesitate a economiilor agricole vechi, expuse norocului recurent al calendarului, catastrofelor pe care le împarte el cu dărnicie, aşteptărilor: să ari ca să semeni, să semeni ca să strângi recolta, şi lucrurile se pornesc iar de la început. Cedată cu graba economiei monetare, care n-are niciodată atâtea monede de aur sau de argint câte i-ar trebui ca să-şi ajungă scopul, era fatal ca, până la urmă, camerei cea demnă de hulă să i se recunoască dreptul de a acţiona la lumina zilei.

A fost nevoie de timp, de un mare efort de adaptare. Primul pas hotărâtor a fost făcut odată cu Sfântul Toma d'Aquino, pe care Schumpeter îl socoteşte „drept primul om, poate, care a avut o viziune generală a procesului economic" (346). Rolul gândirii economice a scolasticilor, spune hâtru dar drept Karl Polanyi, este comparabil cu rolul lui Adam Smith sau Ricardo în secolul al XIX-lea (347). Principiile de bază (cu ajutorul lui Aristotel) rămân cu toate acestea intacte: camătă, se spune în continuare, nu ţine de mărimea dobânzii (adică ceea ce am crede noi astăzi) sau de faptul că dai cu împrumut unui om sărac aflat cu totul în mâna ta; este vorba de camătă ori de câte ori împrumutul – *mutuum* – îşi aduce un beneficiu. Necămătăresc este numai împrumutul în care cel ce da banii nu aşteaptă nimic altceva decât rambursarea la termenul fixat a sumei avansate, după sfatul: *mutuum date înde nil speranţes*. Procedând altfel ar însemna să vinzi timpul pentru care banul a fost dat; dar timpul este numai al lui Dumnezeu. Că o casă dă chirie, că un ogor dă roade şi redevenţe, de acord; dar banul steril trebuie să rămână steril. De altfel asemenea avansuri gratuite au fost practicate în Riod neîndoielnic: milostenia, prietenia, dezinteresarea, dorinţa de a fi plăcut lui Dumnezeu sunt i i sentimente care îşi aveau valoarea lor. La Valla-dolid, în secolul al XVI-lea, cunoaştem împrumuturi „pentru onoare şi pentru binefacere", *para hacer honra y buena obra* (348).

Dar gândirea scolastică a deschis o breşă. Ce concesie a făcut ea? Dobânda devine licită atunci când cel care împrumută banii înfruntă un risc (*damnum emergens*) sau trebuie să prevină o pagubă (*lucrum cessans*). Aceste distincţii deschid multe porţi. Astfel *cambium*, schimbul, fiind un transfer de bani, scrisoarea de schimb care îl

concretizează poate circula în pace, din piaţă în piaţă, deoarece beneficiul pe care îl comportă de obicei nu este asigurat cu anticipaţie, deoarece există risc. Numai *schimbul sec*, pe scrisori fictive, fără mutarea scrisorii de pe o piaţă pe alta, e considerat ca fiind cămătăresc, nu fără motiv căci *îi cambio seco* serveşte efectiv la disimularea împrumutului cu dobândă. Tot aşa, sunt îngăduite de către Biserică împrumuturile făcute prinţului şi statului, ca şi beneficiile care rezultă din asocierile negustoreşti (*commenda* genoveză, *colleganza* veneţiană, *societas* florentină). Chiar depunerile de bani la bancheri, *depositi a discrezione*, pe care biserica le condamna, devin licite, căci se disimulează sub numele de participare la întreprindere (349).

Căci într-o epocă în care activitatea economică cunoştea o relansare spectaculoasă, a interzice ca banii să fructifice ar fi fost o adevărată ciudăţenie. Agricultura câştigă, în favoarea ogoarelor însămânţate cu grâu, mai multe terenuri decât cucerise din neolitic şi până atunci (350). Oraşele se dezvoltă ca niciodată. Comerţul capătă putere şi vigoare. Cum să nu prolifereze creditul de-a lungul regiunilor active ale Europei: Flandra, Brabantul, Hainaut, Artois, Île-de-France, Lorena, Champagne, Bourgogne, Franche-Comte, Dauphin6, Provence, Anglia, Catalonia, Italia? Faptul că, într-o bună zi, camătă este cedată în principiu evreilor împrăştiaţi prin Europa, cărora nu li se lasă pentru a-şi câştiga viaţa decât comerţul cu bani, reprezintă *o soluţie*, dar nu *soluţia*-Sau, mai degrabă, este un fel de a folosi porunca 2

din Deuteronom, de a folosi dreptul evreilor de a practica, prin urmare, camătă în raporturile cu neevreii, adică cu creştinul care joacă aici rolul de străin. Dar de fiecare dată atunci când activitatea cămătărească a evreilor ne este cunoscută, ca în *banchi* pe care le ţin ei în Italia, începând din secolul al XV-lea, activitatea lor se împleteşte cu cea a creditorilor creştini.

De fapt, camătă este practicată de către întreaga societate, de către prinţi, de către bogătaşi, de către negustori, de către oameni umili, de către Biserică pe deasupra – o societate care încearcă să ascundă practica interzisă, care o dezaprobă dar care recurge la ea, care întoarce spatele actorilor ei, dar îi tolerează. „La cămătar te duci ca la femeia de moravuri uşoare" (351), dar te duci. „Şi dacă eu, Marino Sanudo, aş fi făcut parte dintre *Pregadi* ca anul trecut, aş fi vorbit […] ca să arăt că evreii sunt la fel de trebuincioşi ca brutarii" (352). Aşa

suna declaraţia unui nobil veneţian, în 1519. În această împrejurare, evreii au spatele tare, căci lombarzii, toscanii, cahorsinii, cât sunt ei de creştini, practică deschis avansurile de bani pe gaj şi alte forme de credit cu dobândă. Ici-colo, totuşi, zarafii evrei au cucerit piaţa camerei, în special la nord de Roma, începând din secolul al XIV-lea. La Florenţa, au fost ţinuţi la distanţă multă vreme; ei pătrund în 1396, se instalează în forţă la întoarcerea din exil a lui Cosimo de Medici (1434) şi, patru ani mai târziu, un grup evreiesc obţine monopolul împrumuturilor din oraş. Detaliu caracteristic, ei „se instalează, în aceleaşi bănci [ca zarafii creştini care i-au precedat]: *Banca della* Vacca, *Banca dei quatro Pavoni*…" (353).

În orice caz, evreii ca şi creştinii (când nu e vorba de slujitori ai Bisericii) folosesc aceleaşi mijloace: vânzări simulate, false scrisori de târg, cifre fictive în actele de notariat. Aceste procedee fac parte din moravuri. La Florenţa, oraş de capitalism precoce, lucrul acesta se simte încă din secoa-XIV-lea din chiar tonul unei incidente a lui Paolo Sassetti, omul de încredere şi asociatul familiei Medici. El scrie în 1384, în legătură cu un schimb, că el a adus un câştig de „*piu di f* [*iorini*] *quatro cento cinquanta d'interesse*, *o uxura şi voglia chiamare*", mai bine de 450 florini dobândă sau, dacă vreţi să-i ziceţi aşa, camătă. Nu e ciudat să vezi cuvântul *dobândă*, apărând în felul acesta într-un context în care se descotoroseşte de sensul peiorativ al cuvântului *camătă*? (354). Şi iată cât de firesc se plânge Philippe de Commynes de faptul că, depunând bani la sucursala de la Lyon a băncii Medici, a încasat o dobândă prea mică: „Zisa remuneraţie este prea slabă pentru mine" (noiembrie 1489) (355). Pornită pe panta aceasta, în curând, lumea de afaceri nu se va mai speria de măsurile Bisericii sau se va speria doar foarte puţin. În secolul al XIV-lea, un zaraf florentin împrumută bani cu o dobândă care oscilează în jur de 20% şi chiar peste (356). Biserica arată aceeaşi milostivire faţă de faptele rele ale negustorilor ca faţă de păcatele prinţilor.

Ceea ce nu înlătură scrupulele. În ultima clipă, înainte de a se înfăţişa lui Dumnezeu, cuprinşi de reni uscări, cămătarii restituie camătă: 200 de foşti debitori primesc în felul acesta bani de la un singur zaraf din Piacenza stabilit la Nisa (357). După B. Nelson, pocăinţele şi restituirile de bani. a căror mulţime încurcă într-atâta actele notariale şi testamentele, nu se prea mai întâlnesc după 1330

(358). Dar, mai târziu, Jakob Welser cel Bătrân încă mai refuză, din scrupule de conştiinţă, să participe la monopolurile care lovesc Germania Renaşterii. Contemporanul lui, Jakob Fugger cel Bogat, neliniştit, îl consultă pe Johann Eck, viitorul adversar al lui Luther, şi finanţează călătoria de informare a acestuia la Bologna (359) – De două ori, a doua oară în 1532, negustorii spanioli din Anvers cer avizul teologilor de la Sorbo-na în legătură cu aceleaşi probleme (360). În 1577, din considerente morale, Lazaro Doria, negustor genovez instalat în Spania, se retrage din afaceri, prilej ca lumea să clevetească (361). Într-un cuvânt, nu întotdeauna mentalităţile se schimbă la 2

fel de repede ca practicile economiei. Ca dovadă, agitaţia pe care o provoacă bula *în cam* pe care Pius al V-lea o promulgă în 1571 pentru a reglementa materia* atât de contestată a schimburilor şi care, fără să urmărească în mod expres acest lucru, revine la o mare rigoare: ea interzice pur şi simplu *deposito*, cu alte cuvinte creditarea de pe un târg pe târgul următor, cu dobândă obişnuită de 2.5%, folosită de obicei de negustorii care vând şi cumpără pe credit. Buonvisi, stânjeniţi ca mulţi alţi negocianţi, scriu din Lyon lui Simon Ruiz la 21 aprilie 1571: „Trebuie să ştiţi că Sanctitatea Sa a oprit *deposito*, care este un lucru foarte lesnicios în afaceri, dar trebuie să avem răbdare şi, la acest târg, nu s-a pus dobândă pentru zisul *deposito*, astfel că i-am slujit pe prieteni cu mare greutate şi am fost nevoiţi să facem lucrurile cu oarecare taină. Am făcut ce s-a putut mai bine, dar de aci înainte, deoarece toată lumea va trebui să se supună, şi noi vrem să facem tot aşa, şi o să trebuiască să schimbăm pe pieţele din Italia, din Flandra, din Bourgogne" (362). *Deposito* este oprit, să revenim la *cambio*, pur şi simplu, care este îngăduit, asta este, prin urmare, concluzia Iuccanilor noştri. Se închide o uşă, s-o apucăm pe cealaltă. Să-l credem pe părintele Láinez (1512 – 1565), care-i urmează lui Ignaţiu de Loyola ca general al iezuiţilor: „Şiretenia negustorilor a scornit atâtea noţiuni artificioase încât abia de putem zări fondul lucrurilor" (363). Nu secolul al XVII-lea a inventat pactul de *ricorsa*, cu alte cuvinteam prumutul pe termen lung prin sistemul de „schimb şi reschimb", obiceiul de a face să circule o scrisoare de schimb timp îndelungat, din piaţă în piaţă, pentru a-i spori valoarea rambursabilă pe măsura trecerii timpului, dar el îi răspândeşte folosinţa, întrucât această practică fusese denunţată drept curată camătă, republica Genovei

intervine stăruitor şi obţine în sfârşit din partea papei Urban al VIII-lea, la 27 septembrie 1631, recunoaşterea ei ca licită (364).

Să ne mirăm de atitudinea laxă a Bisericii? Dar cum ar putea ea lupta împotriva forţelor coalizate ale vieţii cotidiene? Ultimii scolastici, cei spanioli, şi printre ei marele Luis de Molina, au dat exemplu de liberalism (365). „Cât l-ar fi bucurat pe Marx, dacă le-ar fi putut cunoaşte, frazele cu privire la schimb ale teologilor spanioli, porniţi cu înverşunare să justifice profitul!" exclamă Pierre Vilar (366). Bineînţeles, dar puteau aceşti teologi să sacrifice economia Sevillei sau a Barcelonei, reunită momentan la prima, după 1580?

Dar nu numai Biserica cedează. Statul urmează sau precede, după caz. În 1601, Henric al IV-lea, prin tratatul de la Lyon, reuneşte cu regatul Franţei ţinuturile Bugey, Bresse şi Gex, răpite cu forţa ducelui de Savoia. Aceste ţărişoare au privilegiile şi obiceiurile lor, mai ales în materie de rente, de dobândă şi de camătă. Guvernul monarhic, care a alipit noile ţinuturi la cele ţinând de parlamentul Dijonului, încearcă să introducă aici propriile sale reglementări. De unde, aproape de la început, o reducere a dobânzilor de rentă de la 16 la 12% (cu 8, 3% mai puţin). Apoi, în 1629, începe urmărirea cămătarilor, care duce la condamnări. „Această cercetare a împrăştiat spaimă, n-a mai îndrăznit nimeni să facă contracte de rente", dar, la 22 martie 1642, o hotărâre luată de rege în Consiliu restabileşte uzajul de pe vremea ducilor de Savoia, şi anume dreptul „de a stipula dobânda exigibilă" la fel ca în provinciile străine învecinate, „unde obligaţiile cu stipulaţiile au curs" (367).

Pe măsură ce trece timpul, obiecţiile dispar, în 1771, un bun observator se întreabă de-a dreptul „dacă un munte de pietate, un lombard nu ar fi lucruri foarte folositoare Franţei, mijlocul cel mai eficient de a preveni camătă strigătoare la cer care ruinează atâţia particulari" (368). În ajunul Revoluţiei, Sebastián Mercier semnalează la Paris camătă practicată de notari care se îmbogăţesc deosebit de repede şi rolul „avansorilor", al celor ce împrumută cu săptămâna şi care sunt, la urma urmei, providenţa săracilor, căci statul, cu mulţimea lui de împrumuturi, mobilizează în folosul lui posibilităţile creditului (368). În Anglia, la

30 mai 1786, Camera Pairilor respinge un *Mll*, care îi fusese totuşi propus, „al cărui scop era să acorde până la 25% dobândă

oamenilor care împrumută pe gaj spre marea pagubă a poporului" (369).

Şi totuşi, în acea perioadă, în cea de a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, foaia se întorsese pentru totdeauna. Teologii rămaşi în urmă nu au decât să tune şi să fulgere. Dar distincţia dintre camătă şi chiria banului s-a şi făcut. „Eu cred la fel, scrie fiului să (29 decembrie 1798) Jean-Baptiste Roux, negustor avut şi cinstit din Marsilia, că legea împrumutului gratuit nu priveşte decât pe cel ce-l dai unui om ce ia cu împrumut din nevoie şi nu poate fi aplicată negociantului care împrumută în scopul de a face întreprinderi lucrative şi speculaţii avantajoase" (370). Dar cu un sfert de secol mai devreme, financiarul portughez Isaac de Pinto declara cât se poate de limpede (1771): „Dobânda banului este folositoare şi trebuitoare oricui, camătă este nimicitoare şi îngrozitoare. A nu deosebi cele două lucruri este ca şi cum ai voi să opreşti întrebuinţarea folositoare a focului deoarece arde şi îi face cenuşă pe cei ce vin prea aproape de el" (371).

Puritanism egal capitalism)

Atitudinea Bisericii faţă de camătă îşi are locul într-o lentă evoluţie de ansamblu a mentalităţilor religioase. Ceea ce se produce este, până la urmă, o ruptură – o ruptură cum au mai fost atâtea altele. Într-o istorie lungă, *aggiornamento-ul* marcat de Conciliul Vatican II nu este, desigur, primul. Pentru Augustin Renaudet (372), *Somma* Sfântului Toma d'Aquino reprezentase, chiar ea, un prim „modernism" – şi care izbutise. Umanismul este de asemenea, în felul lui, un *aggiornamento*, nici mai mult, nici mai puţin decât preluarea sistezi matică globală, în centrul civilizaţiei Occidentului, a întregii moşteniri greco-latine. Noi trăim încă sub acest semn. >;

Ce se poate spune, în sfârşit, despre ruptura pe care o reprezintă Reforma? A favorizat ea dezvolţ, tarea unui capitalism eliberat de nelinişti, de nece – sitatea pocăirii, pe scurt de conştiinţa lui încărcată? Aceasta este în mare teza lui Max Weber, dintr-o cărţulie, publicată în 1904, *Biserica protestantă şi spiritul capitalismului*. Este adevărat că, după secolul al XVI-lea, apare o corelaţie evidentă între ţările pe care le atinge Reforma şi zonele în care capitalismul negustoresc, mai târziu industrial, va înflori odată cu gloria Amsterdamului, care va eclipsa gloria Londrei. Nu poate fi vorba de o simplă coincidenţă. În cazul acesta, are dreptate Max Weber?

Demonstraţia lui este destul de derutantă. Ea se rătăceşte într-o meditaţie foarte complexă. Iată-l în căutarea unei minorităţi protestante care ar fi purtătoare a unei mentalităţi deosebite, tip *ideal* al „spiritului capitalist". Toate acestea implicând o serie de presupoziţii. O complicaţie suplimentară: demonstraţia se face în contrasensul timpului, din prezent spre trecut.

La pornire, suntem în Germania, pe la 1900. O anchetă statistică în regiunea Bad stabileşte, în 1895, întâietatea protestanţilor asupra catolicilor în ceea ce priveşte bogăţia şi activitatea economică. Să acceptăm acest rezultat ca valabil. Ce poate el să însemne la o scară mai mare? Cel ce conduce ancheta, Martin Offenbacher, elev al lui Weber, afirmă de-a dreptul: „Catolicul este… mai liniştit, este mai puţin însetat de câştig; el preferă o viaţă sigură, fie şi cu un venit mai mic, unei vieţi plină de riscuri şi de stimuli, chiar dacă o asemenea viaţă i-ar aduce bogăţii şi onoruri. Înţelepciunea populară spune cu humor: sau mănânci bine, sau dormi bine. În cazul de faţă, protestantul preferă să mănânce bine, în timp ce catolicul vrea să doarmă liniştit". Purtând în desagă asemenea merinde, destul de hazlii – protestanţii de partea cea buni}, catolicii de partea cea rea a mesei şi a capitalismului –, Max Weber o porneşte în sus 26Î

spre trecut. Iată-l dintr-odată Ungă Benjamin Franklin. Ce martor minunat! încă din 1748, el ar fi spus: „Ia aminte că timpul înseamnă bani […] Ia aminte că creditul înseamnă bani. Ia aminte că banul este prin firea lui generator şi prolific".

Pentru Max Weber, odată cu Benjamin Franklin am apucat o verigă dintr-un lanţ privilegiat, lanţul strămoşilor săi şi al precursorilor puritani. Afundându-se în trecut cu încă un pas decisiv, Max Weber ne pune în prezenţa lui Richard Baxter, pastor contemporan cu Cromwell. Să prezentăm pe scurt trăncăneala demnului bărbat: nu trebuie să risipim nicio clipă din scurta noastră existenţă terestră; să ne găsim mulţumirea în îndeplinirea profesiei pe care o avem, acolo unde ne-a aşezat Dumnezeu; să muncim acolo unde a vrut el să trăim. Dumnezeu ştie cu anticipaţie cine va fi ales şi cine osândit, dar succesul profesional este semnul că suntem printre aleşi (în definitiv un fel de a citi în cărţile Domnului!). Negustorul care face avere, să vadă în izbânda lui dovada faptului că Dumnezeu a ales persoana lui. Dar, atenţie, continuă Baxter, să nu faceţi din bogăţiile

voastre izvor de plăceri; ar însemna să vă duceţi întins spre osândă. Slujiţi cu bogăţia voastră binele tuturor, faceţi-vă folositori. În felul acesta – şi Max Weber se bucură de lucrul acesta – omul este, odată mai mult, tras pe sfoară de propriile lui acte; el creează un capitalism ascetic, condamnat cu pioşenie la maximalizarea profitului, şi îşi dă, totuşi, întreaga osteneală, ca să-i strunească spiritul lucrativ. Raţional prin consecinţele sale, iraţional prin rădăcinile lui, capitalismul s-ar fi ivit din această întâlnire neaşteptată a vieţii moderne şi a spiritului puritan.

Iată elementele care rezumă prea repede şi prost o gândire bogată în sinuozităţi şi care simplifică prea mult un fel subtil şi confuz de a raţiona, ţaţă de care, recunosc, sunt la fel de alergic pe cât era Lucien Febvre, el însuşi. Dar acesta nu este un motiv ca să pui pe seama lui Max Weber ceea ce el nu a spus. A fost acuzat de afirmaţia că protestantismul reprezintă însăşi geneza capitalismului, acolo unde el nu vedea decât o coincidenţă, o întâlnire. W. Sombart a fost unul dintre primii care a exagerat în felul acesta argumentaţia weberiană spre a putea s-o distrugă mai lesne. Protestantismul, la pornire, argumenta el ironizând, este totuşi o încercare de întoarcere la sărăcia evanghelică, o adevărată primejdie, în definitiv, pentru viaţa economică în structurile şi în dinamica ei. Cât priveşte regulile vieţii ascetice, le găsim încă la sfântul Tomaşila scolastici. Puritanismul înseamnă pe deasupra o şcoală de cărpănoşenie furibundă ca în Scoţia, o învăţătură pentru dughengii mărunţi (373). Toate acestea sunt de-a dreptul ridicole – să spunem lucrul acesta –, ca multe argumente polemice. La fel de ridicole pe cât ar fi încercarea de a scoate argumente împotriva lui Max Weber, în sensul opus, din luxul neînfrânit al olandezilor labatavia, în secolul al XVIII-lea, sau din serbările organizate de ei, cu un secol mai devreme, la Deshima, ca să le treacă urâtul temniţei, în insuliţa în care îi surghiunesc grijuliu japonezii.

Totul ar fi mai simplu dacă înflorirea capitalismului s-ar lega limpede de scrisoarea lui Calvin despre dobândă, pe care trebuie s-o datăm 1545. Am avea aici un *turning point*, un punct de cotitură. Această expunere alertă o problemelor dobânzii, făcută de un spirit riguros, informat în privinţa realităţilor economice este foarte limpede. Pentru el, trebuie să dăm partea ei teologiei, un fel de infrastructură morală intangibilă, şi partea lor legilor umane, judecătorului, juristului,

legii. Există o dobândă licită (cu condiţia să fie moderată, de ordinul a 5%) între negustori, şi o dobândă ilicită, atunci când ea contravine milei creştine. „Dumnezeu n-a oprit deloc agoniseala pe care omul ar putea-o face spre folosul lui. Căci ce ar fi aceasta? Ar trebui să lăsăm orice fel de negoţ…" Bineînţeles preceptul aristotelic rămâne valabil „Mărturisesc, ceea ce văd şi copiii, şi anume că dacă vă închideţi banul în ladă, el va fi steril"-Dar cu acest ban „se cumpără un ogor… [de data aceasta] nu se spune că banul naşte ban". E inutil 2

să ne oprim la cuvinte", trebuie „să ne uităm la lucruri". Henri Hauser (374), de la care iau aceste citate fericit alese, crede, în concluzie, că înflorirea economică a ţărilor protestante vine de la o chirie a banului mai facilă, şi deci mai ieftină.

Fapt care explică dezvoltarea creditului în regiuni ca Olanda sau Geneva. Cel care a făcut posibilă, fără să ştie, această înflorire este Calvin". Un fel ca oricare altul de a reîntâlni pe Max Weber.

Da, dar în 1600, la Genova, oraş catolic, inimă vie a capitalismului, de pe atunci de dimensiuni mondiale, chiria banului este de 1, 2% (375). Cine l-ar da mai ieftin? Dobânda scăzută este, poate, creaţia capitalismului în expansiune, în aceeaşi măsură în care este şi creatoarea lui. Şi apoi, în domeniul dobânzii, Calvin nu forţa nicio uşă. Trecuse multă vreme de când uşa era deschisă.

O geografie retrospectivă explică multe lucruri

Pentru a ieşi din cadrele acestei dezbateri pe care ar fi inutil s-o prelungim – sau, în caz contrar, ar trebui să chemăm în ajutor o serie de combatanţi simpatici, de la R.H. Tawney până la H. Luthy – avem poate la îndemână explicaţii *generale* mai simple, mai puţin alambicate şi fragile decât această sociologie retrospectivă destul de aberantă. Este vorba de ceea ce încerca să spună (în 1957 şi 1971) Kurt Samuelsson (376) şi de ceea ce afirmam eu în 1963 (377). Dar argumentele noastre nu sunt aceleaşi.

Este de netăgăduit, după mine, că, luată în bloc, Europa reformată a câştigat un avantaj faţă de economia mediteraneană foarte strălucitoare, modelată de secole de către capitalism; mă gândesc în mod special la Italia. Dar asemenea transferuri sunt foarte obişnuite în istorie: Bizanţul dă înapoi în faţa Islamului; Islamul cedează Europei creştine; creştinătatea mediteraneană câştigă prima cursă de-a lungul celor Şapte Mări ale lumii, dar Europa întreagă, în jurul anilor 1590,

înclină spre Nordul protestant care este atunci privilegiat. Până atunci şi poate până în 1610 – 1620, cuvântul *capitalism* am putea să-l rezervăm Sudului, în ciuda Romei şi în ciuda Bisericii. Amsterdamul abia începe să-şi arate puterile. Să observăm, de altfel, că Nordul n-a descoperit nimic, nici America, nici calea Bunei Speranţe, nici nes Hrşitele drumuri ale lumii: portughezii sosesc primii în Insulânda, în China, în Japonia; aceste recorduri trebuie înscrise la activul unei Europe meridionale aşa-zis leneşe. Nordul n-a inventat nimic nici în ceea ce priveşte uneltele capitalismului: ele vin toate din sud; chiar Banca de la Amsterdam reproduce modelul Băncii veneţiene de la Rialto. Iar marile companii negustoreşti ale Nordului s-au făurit în luptă cu forţa statelor din sud.

Acestea fiind zise, dacă priveşti cu atenţie pe o hartă a Europei la cursurile Rinului şi Dunării şi dacă uiţi episodica prezenţă romană în Anglia, micul continent se împarte în două: de o parte o regiune veche, modelată de istorie şi de oameni, îmbogăţită de munca depusă pe ogoarele ei; de cealaltă o Europă nouă, multă vreme sălbatică. Colonizarea, educarea, punerea în valoare, construcţia urbană în această Europă sălbatică, până la Elba, Oder şi Vistula, până în Anglia, în Irlanda, în Scoţia, în ţările scandinave, reprezintă victoria secolelor evului mediu. Cuvintele *colonie* sau *colonialism* ar cere nuanţe, dar, în mare, este vorba de o Europă colonială pe care vechea latinitate, pe care Biserica, pe care Roma o iau la rost, o catehizează, o exploatează, aşa precum Compania lui Iisus va stăpâni, va modela, fără să reuşească până la urmă, rezervaţiile ei din Paraguay. Reforma reprezintă, pentru pământurile care se învecinează cu marea Nordului şi cu Baltica, şi sfârşitul, unei colonizări.

Acestor ţări sărace, în ciuda reuşitelor Hansei şi a marinarilor mării Nordului, le revine munca de jos, livrarea de materii prime, lână englezească, lemn norvegian, secară de la Baltica. La Bruges, la Anvers, negustorii şi bancherii Sudului sunt cei care fac şi desfac totul, cei care dau tonul, cei care îi irită pe cei mici şi pe cei mari. Reţineţi că revoluţia reformată este şi mai virulentă pe apa decât pe uscat: Atlanticul abia cucerit de la Europa va fi marele spaţiu, prea adesea uitat de către istorici, al acestor lupte religioase şi materiale. Faptul că soarta se hotărăşte să treacă de partea Nordului, cu salariile lui mai mici, cu industria lui în curând imbatabilă, cu transporturile lui necostisitoare,

cu puzderia lui de cabotoare şi veliere comerciale care navighează ieftin, se datorează în primul rând unor cauze materiale care ţin de activ şi pasiv, de costuri concurenţiale. Totul se produce mai ieftin în Nord: grâul, pânzeturile, postavurile, navele, lemnul etc. Victoria Nordului este fără îndoială victoria proletarului, a celui ce câştigă puţin, a celui ce mănâncă mai prost, dacă nu mai puţin decât celălalt. La toate acestea, prin 1590, se adaugă răsturnarea conjuncturii, criza care, ieri ca şi astăzi, loveşte mai întâi ţările înaintate, cu mecanisme mai complicate. Este vorba aici în ceea ce priveşte Nordul, de o serie de şanse, de avantaje, recunoscute ca atare, exploatate de către oameni de afaceri veniţi în Olanda din Germania, din Franţa şi nu mai puţin de la Anvers. Acestea duc la marele avânt al Amsterdamului care atrage după sine înfloritoarea sănătate generală a ţărilor protestante. Victoria Nordului este victoria concurenţilor cu cerinţe mai modeste, până în ziua în care, după o schemă clasică, eli-minându-şi rivalii, ei, la rândul lor, îşi vor însuşi toate cerinţele celor bogaţi. Până în ziua în care reţelele lor de afaceri, extinzându-se amplu, vor crea mai peste tot, în Germania bineînţeles, dar şi la Bordeaux de pildă, grupuri protestante mai bogate, mai îndrăzneţe, mai experimentate decât l Pământenii, la fel ca odinioară italienii în ţările 1 Nordului, în Champagne, la Lyon, la Bruges, ia Anvers, prezentându-se ca nişte tehnicieni imbatabili ai negoţului şi băncii.

Cred că această explicaţie este percutantă. Spiri

2 nu e s-ngur pe lume. Şi această veche poveste.

Petrecută atât de des în trecut, se schiţează din nou în secolul al XVIII-lea. Dacă revoluţia industrială n-ar fi fost pentru Anglia casei de Hanovra un *new deal*, lumea ar fi înclinat atunci fie către o Rusie în ascensiune rapidă, fie mai degrabă spre Statele Unite constituite nu fără greutate într-un fel de republică a Provinciilor Unite, cu nave proletare, asemănătoare, presupunând că nu există alte deosebiri, cu cele ale calicilor secolului al XVI-lea. Dar a apărut, ţâşnind din riscuri tehnice şi politice şi din concesii economice, revoluţia maşinistă, în acelaşi timp în care Atlanticul, datorită steamerului, navei de fier acţionată de aburi, era recucerit, în secolul al XIX-lea, de către englezi. Atunci dispar gingaşele *clippers* bostoniene, căci fierul bate lemnul. Şi, pe deasupra, tocmai acesta este momentul în care America părăseşte marea pentru a se întoarce spre cucerirea pământurilor din inima

continentului.

Înseamnă toate acestea că Reforma n-a influenţat comportamentul, atitudinea oamenilor de afaceri, cu evidente repercusiuni asupra întregii vieţi materiale? Ar fi absurd să negi un asemenea lucru. Mai întâi, Reforma creează o coerenţă a ţărilor Nordului. Ea le ridică, unite, împotriva concurenţilor lor din sud. Ceea ce nu e un serviciu mărunt oarecare. Apoi, războaiele religioase au lăsat în urma lor, născută din comunitatea de credinţe, o solidaritate a reţelelor protestante care a avut un rol al ei în afaceri, cel puţin o vreme, până când conflictele naţionale au câştig de cauză faţă de orice alt considerent.

În afară de asta, dacă nu mă înşel eu, Biserica, menţinându-se, întărindu-se chiar în ţările catolice, devine acolo un fel de ciment al societăţii vechi.

Diferitele etaje ale Bisericii, sinecurile ei, care sunt o monedă socială, susţin arhitectura tradiţională şi celelalte ierarhii. Acestea consolidează o operă socială care, în ţările protestante, va fi mai suplă, mai puţin sigură de ea. Dar capitalismul pretinde într-un anume fel o evoluţie a societăţii favorabilă expansiunii lui. Nu trebuie, prin urmare ca dosarul capitalist al Reformei să se închidă, pur şi simplu, din nou. 2

Capitalism egal raţiune!

O altă explicaţie mai generală o reprezintă progresele spiritului ştiinţific şi ale raţionalităţii, în inima Occidentului, care ar fi asigurat înflorirea economică generală a Europei, ducând înainte, în temeiul propriei lor mişcări, capitalismul său, mai degrabă, inteligenţa capitalistă şi pătrunderea ei constructivă. Şi aici, asta înseamnă a da partea leului „spiritului", inovaţiilor întreprinzătorului, justificării capitalismului ca vârf de lance al economiei. Teză discutabilă, chiar dacă nu reţinem argumentul lui M. Dobb (378), şi anume că dacă spiritul capitalist a dat naştere capitalismului, ar rămâne să explicăm originea acestui spirit. Ceea ce nu mai este cu totul evident, căci se poate imagina o reciprocitate constantă între masa mijloacelor şi spiritul care le observă şi le manipulează.

Cel mai gălăgios apărător al acestei teze este Werner Sombart care vede aici un prilej în plus de a pune în valoare în bloc factorii spirituali, în paguba celorlalţi. Dar fără doar şi poate, argumentele avansate nu sunt de greutate. Ce vrea să spună la drept vorbind

afirmaţia lui teatrală, şi anume că raţionalitatea (dar care raţionalitate?) se dovedeşte a fi sensul profund, *trendul* multisecular, cum am spune noi astăzi, al evoluţiei occidentale, destinul său istoric, cum preferă să spună Otto Brunner (379) şi că această raţionalitate a antrenat în dinamica ei, într-o aceeaşi mişcare, statul modern, oraşul modern, ştiinţa, burghezia şi, în sfârşit, capitalismul. Într-un cuvânt, spiritul capitalist şi raţiunea ar fi totuna.

Raţiunea despre care e vorba, este, pentru Sombart, mai ales raţionalitatea uneltelor şi mijloacelor de schimb. Există, încă din 1202, *Liber Abaci*, cartea abacului, a pisanului Leonardo Fibonacci. n prim jalon destul de prost ales, căci abacul este arab, iar Fibonacci a învăţat să-l folosească, Odată cu cifrele arabe, cu felul de a aprecia calitatea 69 Unei monede după cantitatea de metal nobil, cu calcularea altitudinilor, latitudinilor etc, la Bejaia, în Africa de nord, unde se stabilise tatăl său ca negustor (380). Fibonacci ar fi mai degrabă o dovadă a raţionalităţii ştiinţifice a arabilor! Un alt jalon timpuriu: registrele contabile, dintre care primul pe care îl cunoaştem este florentin (1211). Dacă judecăm după *Handlungsbuch*-ul Holzehuher-ilor (1304 – 1307) (381), redactat în latină, această primă contabilitate a fost inspirată de necesitatea de a ţine o socoteală a mărfurilor vândute pe credit, mai mult decât de o dorinţă abstractă de ordine. În orice caz, mai trece multă vreme până când documentele contabile să reprezinte o înregistrare exactă a operaţiilor comerciale. Adesea negustorii se mulţumesc „să-şi însemne operaţiile pe o bucată de hârtie pe care o lipesc pe zid", ne aminteşte Matthâus Schwartz, care, foarte la curent cu noutăţile, ţine, din 1517, registrele firmei Fuggerilor (382). Fraluca di Borgo, pe adevăratul său nume Luca Pacioli, dăduse de mai multă vreme, în capitolul XI al cărţii sale *Summa di arithmetica*, *geometria*, *proporţioni e proporţionalitk* (1494), modelul desăvârşit al contabilităţii în partidă dublă. Dintre cele două registre esenţiale de contabilitate, *Manuale* sau *Giornale*, în care se ţine socoteala operaţiilor în ordinea desfăşurării lor, şi *Quaderno*, registrul principal, în care fiecare operaţie se înscrie de două ori, acesta din urmă, redactat în partidă dublă, este cel care reprezintă noutatea. El îngăduie să obţii în orice moment un echilibru perfect între pasiv şi activ. Dacă balanţa nu arată zero înseamnă că undeva s-a strecurat o eroare, care trebuie căutată imediat (383).

Utilitatea acestei *partita doppia* se explică de la sine. Sombart vorbeşte despre ea cu lirism: „Pur şi simplu, scrie el, nu-ţi poţi închipui capitalismul fără contabilitatea în partidă dublă; cele două elemente se comportă unul faţă de altul ca forma şi conţinutul", *wie Form und Inhalt*. Contabilitatea în dublă partidă s-a născut din acelaşi *spirit* [sublinierea este a mea] ca sistemele lui Galilei şi Newton şi ca învăţământul fizicii 27

şi chimiei moderne [...] Fără multă sagacitate *iohneviel Scharfsinn*, ciudată-incidenţă], vom vedea deja în contabilitatea în partidă dublă ideile gravitaţiei, circulaţiei sângelui, conservării energiei" (384) – Te gândeşti la cuvintele lui Kierkegaard: Orice adevăr nu ni se arată, totuşi, ca atare decât până la un anume punct. Când se trece dincolo, lucrul devine non-adevăr". Sombart a trecut dincolo; purtaţi de avântul lui, exagerează şi alţii. Spengler îl aşază pe Luca Pacioli la acelaşi nivel cu Columb şi Copernic (385). ca Cooke (1950) afirmă că „importanţa contabilităţii în partidă dublă nu rezidă în aritmetica, ci în metafizica ei" (386). Walter Eucken, economist de valoare, nu ezită totuşi să declare (1950) că dacă Germania oraşelor Hansei ratează înflorirea ei din secolul al XVI-lea, motivul este că n-a adoptat *doppelte Buchhaltung*, care apare, în acelaşi timp cu prosperitatea, în cărţile de conturi ale negustorilor din Augsburg (387).

Câte obiecţii nu întâmpină o asemenea viziune! Mărunte, primele. Fără a intenţiona să-l detronăm pe Luca Pacioli, trebuie să observăm că el a avut predecesori. Sombart semnalează chiar el cartea de comerţ a raguzanului Cotrugli, *Della Mercatura*, cunoscută în cea de a doua ediţie a ei din 1573, dar care datează din 1458 (388). Este de notat că această reeditare fără schimbări, la mai bine de o sută de ani distanţă, vădeşte că stilul afacerilor nu a evoluat în timpul acestor ani de totuşi, înflorire economică. În orice caz, în cartea I, capitolul XIII, a acestui manual, câteva pagini sunt consacrate avantajelor unei contabilităţi puse în ordine, îngăduind balansarea creditului şi debitului. Iar Federigo Melis, care a citit sute de registre negustoreşti, vede *partita doppia* la Florenţa, ivită cu mult mai devreme, de la sfârşitul secolului al XIII-lea, în cărţile Companiei dei Fini şi ale Companiei Farolfi (389).

— F? ar S5 alUQ – gem la adevăratele obiecţii. Mai inin,

miraculoasa partidă dublă nu se răspândeşte

171 Le-ec-e $* nu învinge peste tot. Iar de-a lungul celor rei secole care urmează apariţiei cărţii lui Luca

Pacioli, ea nu capătă aspectul unei revoluţii victorioase. Manualele pentru negustori o cunosc, negustorii nu o practică întotdeauna. Întreprinderi uriaşe se lipsesc multă vreme de serviciile ei, şi nu dintre cele mai neînsemnate: aşa, Compania olandeză a Indiilor orientale, înfiinţată în 1602; aşa, Sun *Fire Insurance Office* din Londra, care nu o va adopta decât în 1890 (nu e nicio greşeală: 1890) (390). Istorici familiarizaţi cu vechea contabilitate, R. de Roover, Basil S. Yarney, Federigo Melis nu văd în contabilitatea dublă un înlocuitor necesar al contabilităţilor anterioare, care ar fi fost ineficace. Pe vremea contabilităţilor în partidă simplă, scrie R. de Roover (391), „negustorii evului mediu au ştiut să adapteze acest instrument imperfect la trebuinţele afacerilor lor şi să-şi atingă scopul, chiar pe căi ocolite [...] Ei au găsit soluţii care ne uimesc prin supleţea şi prin extraordinara lor varietate. Nimic mai greşit, prin urmare, decât teza lui... Sombart care afirmă că contabilitatea negustorilor medievali este un asemenea talmeş-balmeş [Wirifarr] încât e cu neputinţă să te descurci în ea".

Basil Yarney (1962) crede că Sombart a exagerat importanţa contabilităţii ca atare. Această maşină abstractă de cuantificare joacă un rol important în toate afacerile, dar nu dictează hotărârile şefilor de întreprindere. Chiar inventarele, bilanţurile (pe care dubla înscriere nu le face mai facile decât cea simplă şi care vânt rare în lumea afacerilor) nu se plasează în centrul hotărârilor ce urmează a fi luate, deci în centrul jocului capitalist. Bilanţurile corespund la lichidarea unei afaceri mai degrabă decât la conducerea ei. Şi sunt foarte greu de întocmit: ce trebuie să faci cu creanţele nesigure? Cum să evaluezi stocurile? Cum să introduci, deoarece se lucrează cu o unică monedă de cont, diferenţele dintre mijloacele monetare reale, diferenţe care au câteodată o mare importanţă? Bilanţuri de faliment din secolul al XVIII-lea arată că nici atunci aceste dificultăţi nu fuseseră încă depăşite cu totul. Cât priveşte în

273

ventarele, întotdeauna foarte intermitente, ele n-au sens decât în raport de un inventar precedent. Astfel, în 1527, Fuggerii pot să

evalueze capitalul şi beneficiile firmei lor după inventarul din 1511. Dar, între aceste două date, cu siguranţă că ei nu şi-au condus firma în funcţie de inventarul din

1511.

N-ar trebui, în sfârşit, în lista mijloacelor raţionale ale capitalismului, să facem loc altor instrumente, în alt fel eficiente decât partida dublă: scrisoarea de schimb, banca, bursa, piaţa, andosamentul, scontul etc? Dar aceste mijloace se regăsesc în afara lumii occidentale şi a sacrosanctei sale raţionalităţi. Pe lângă faptul că ele sunt o moştenire, o acumulare lentă de practici, şi că cea care le-a simplificat şi le-a pus la punct este viaţa economică obişnuită. Mai multă greutate decât spiritul novator al întreprinzătorilor au avut, din acest punct de vedere, amploarea crescândă a schimburilor şi insuficienţa prea frecventă a masei monetare etc.

Dar, oricum, se pune întrebarea dacă uşurinţa cu care se admite egalitatea capitalism-raţionalitate ia într-adevăr naştere dintr-o admiraţie faţă de tehnicile moderne de schimb? Nu vine ea mai degrabă din sentimentul general – căci nu este vorba de un raţionament – care confundă capitalismul cu procesul de creştere, care face din capitalism nu *un* stimulent, ci *stimulentul*, motorul, acceleratorul, responsabilul progresului? O dată mai mult, aceasta înseamnă a lega strâns laolaltă economia de piaţă şi capitalismul, afirmaţie arbitrară după mine, şi am explicat de ce, dar care se explică pentru că unul şi altul coexistă şi s-au dezvoltat în acelaşi timp şi dintr-o aceeaşi mişcare, unul din cauza celuilalt şi reciproc. De aici până la a pune la activul capitalismului „raţionalitatea" recunoscută a echilibrului pieţii, a sistemului în Strie, nu e decât un pas care a fost făcut repede. Uar nu apare aici o oarecare contradicţie? Căci raţionalitatea pieţii, ni s-a spus de o mie de oriul acesta, este cea a schimbului *spontan*, mai ales nedirijat, liber, concurenţial, sub semnul mâinii invizibile a lui Smith sau al ordinatorului natural al lui Lange, născându-se, prin urmare, din „natura lucrurilor", din ciocnirea dintre cerere şi ofertă, ambele *colective*, dintr-o depăşire a calculelor individuale. *A priori*, nu este vorba aici de raţionalitatea întreprinzătorului însuşi care, individual, încearcă în funcţie de împrejurări drumul cel mai bun pentru acţiunea lui, maximalizarea beneficiului. Nu într-o măsură mai mare decât statul, după Smith,

întreprinzătorul nu are a se îngriji de mersul raţional al ansamblului, care este, în principiu, automat. Căci „nicio înţelepciune, nicio cunoştinţă omenească" n-ar putea să ducă la capăt o asemenea sarcină. Să zicem că nu există capitalism fără raţionalitate, adică fără adaptare continuă a mijloacelor la scop, fără calculul inteligent al probabilităţilor. Dar iată-ne reveniţi la definiţiile relative ale raţionalului care variază nu numai de la cultură la cultură, ci şi de la conjunctură la conjunctură şi de la grup social la grup social, în funcţie de scopurile şi mijloacele acestora. Există *mai multe* raţionalităţi, chiar în sânul unei singure economii. Cea a concurenţei libere este una. Cea a monopolului, a speculaţiei şi a puterii este o alta. Era oare conştient Sombart la sfârşitul vieţii sale (1934) de o anumită contradicţie dintre regula economică şi jocul capitalist? în orice caz, el descrie în mod bizar pe întreprinzătorul pradă luptei dintre calculul economic şi speculaţie, între raţionalitate şi iraţionalitate. Iată un lucru, care, cât pe-aci, în conformitate cu propriile mele explicaţii, ar trimite pur şi simplu capitalismul la „iraţionalul" speculaţiei (329)! Dar, vorbind serios, eu cred că distincţia între economia de piaţă şi capitalism este aici esenţială. Este vorba de a nu atribui capitalismului virtuţile şi „raţionalităţile" economiei de piaţă ca atare – lucru pe care l-au făcut chiar Marx şi Lenin, implicit sau explicit, atribuind dezvoltarea monopolului unei evoluţii fatale dar *tardive* a capitalismului. Pentru Marx, sistemul capitalului, atunci când succede sistemului feudal, este „civilizator" prin fap2

tul că este „mai favorabil dezvoltării forţelor de producţie şi relaţiilor sociale", dând naştere progresului, şi că el „face să se ivească un stadiu de dezvoltare din care lipsesc constrângerea şi *monopolizarea progresului social (inclusiv avantajele sale materiale şi intelectuale) de către o clasă a societăţii în paguba alteia*" (393). Marx vorbeşte în altă parte despre „iluziile concurenţei", dar într-o analiză a însuşi sistemului de producţie a secolului al XIX-lea şi nu într-o critică a comportamentului actorilor capitalişti. Căci aceştia din urmă îşi trag „severa [lor] autoritate de conducători" numai din funcţia lor socială ca producători, nu, aşa cum se întâmpla în trecut, din existenţa unei ierarhii care făcea din ei „stăpânitori politici sau teocratici" (394). Tocmai „coeziunea socială a producţiei" „se afirmă [...] ca o lege naturală atotputernică faţă de arbitrarul individual", în ce mă priveşte,

eu apăr, înainte de secolul al XIX-lea şi după secolul al XIX-lea, o „exterioritate" a capitalismului.

Pentru Lenin, aşa cum spune într-un pasaj bine cunoscut (1916) (395), capitalismul nu şi-a schimbat sensul (spre a deveni „imperialism" la începutul secolului XX) „decât la un anumit grad, foarte ridicat, al dezvoltării sale, când anumite calităţi esenţiale ale capitalismului au început să se transforme în contrariul lor… Ceea ce este esenţial din punct de vedere economic în acest proces este înlocuirea de către monopolurile capitaliste a liberei concurenţe… [care fusese] trăsătura fundamentală a capitalismului şi a producţiei de mărfuri în general". Inutil să spun că în privinţa acestui punct am o altă părere. Dar, adaugă Lenin, „de fapt, monopolurile nu elimină complet libera concurenţă din sânul căreia s-au ivit: ele există deasupra şi alături de ele". Şi, din acest punct de vedere, sunt întru totul de acord u el. Aş traduce, în limbajul meu: „Capitalismul (ieri şi astăzi, bineînţeles cu perioade mai mult Şau mai puţin monopoliste) nu elimină cu totul 275 „concurentă a economiei de piaţă din sânul areia s-a ivit (şi din care se hrăneşte); el există deasupra ei şi alături de ea". Căci eu susţin că economia dintre secolele al XV-lea şi al XVIII-lea, care, în esenţă, reprezintă o cucerire a spaţiului pornind de la anumite „nuclee" dezvoltate mai de mult, de către o economie de piaţă şi de schimburi triumfătoare, comportă, şi ea, două etape, conform cu aceeaşi distincţie pe verticală făcută de Lenin în „imperialismul" de la sfârşitul secolului al XIX-lea: monopoluri, de fapt şi de drept, şi concurenţă; altfel spus, capitalism, aşa cum încerc eu să-l definesc, şi economie de piaţă în dezvoltare.

Dacă aş avea înclinaţia lui Sombart pentru explicaţii sistematice date o dată pentru totdeauna, aş pune bucuros în faţă jocul, speculaţia, ca element major al dezvoltării capitaliste. Pe parcursul expunerii mele, s-a observat această idee a jocului, a riscului, a înşelăciunii, regula de bază fiind aceea a fabricării unui contra-joc, faţă cu mecanismele şi instrumentele obişnuite ale pieţii, de a-l face pe acesta să funcţioneze *altfel*, dacă nu pe dos. Cineva ar putea, în glumă, să facă o istorie a capitalismului înscrisă într-un fel particular de teorie a jocului. Dar aceasta ar însemna ca, sub aparenta simplitate a cuvântului *joc*, să regăsească realităţi concrete diferite şi contradictorii, jocul previzional, jocul regulat, jocul licit, jocul invers,

jocul trucat… Niciun element care să poată intra uşor într-o teorie.

y nouă artă de a trăi; /*Florenţa în Quattwcento*

Văzut astăzi retrospectiv, nu s-ar putea nega faptul că acest capitalism occidental a creat în timp o nouă artă de a trăi, mentalităţi noi, pe care le însoţeşte şi de care este însoţit. O nouă civilizaţie? Ar fi să spunem prea mult. O civilizaţie este o acumulare pe o dimensiune de timp, de altă lungime.

Dar, în sfârşit, dacă apare aici o transformare, de când datează ea? Max Weber vrea ca ea să în 2

ceapă odată cu protestantismul, prin urmare nu înainte de secolul al XVI-lea; Werner Sombart, odată cu Florenţa secolului al XV-lea; Otto Hintze (396) spunea că, în felul acesta, unul este de partea Reformei, celălalt de partea Renaşterii.

Niciun fel de îndoială, după părerea mea: în această problemă, Sombart are dreptate. Din secolul al XIII-lea, *a fortiori* în cel de-al XIV-lea, Florenţa este un oraş capitalist, oricare ar fi sensul ce se dă acestui cuvânt (397). Precocitatea, anormalitatea spectacolului l-au izbit pe Sombart şi lucrul acesta este firesc. Ceea ce este mai puţin firesc este să-ţi întemeiezi întreaga analiză pe un singur oraş, Florenţa (Olivier C. Cox a pledat tot atât de convingător în favoarea Veneţiei secolului al XI-lea, asupra căreia vom reveni), şi pe o singură mărturie, glorioasă desigur, cea a lui Leon Battista Alberti (1404 – 1472), arhitect, sculptor, umanist, moştenitor al unei familii cu destin frământat: membri ai familiei Alberti au colonizat economic Anglia secolului al XIV-lea, într-atât de numeroşi, de altfel, încât documentele englezeşti vorbesc adesea despre *Albertynes*, ca şi cum, asemeni hanseaticilor sau luccanilor, ba chiar florentinilor, formau, ei singuri, o naţiune! Leon Battista însuşi a trăit multă vreme în exil şi, pentru a scăpa de necazurile vieţii, s-a călugărit. La Roma a scris el – prin 1433 – 1434, primele trei *Libri della Famiglia*; a patra a fost terminată la Florenţa în 1441. Sombart descoperă aici un climat nou: elogiul banului, valoarea timpului, necesitatea de a trăi cu socoteală, principii burgheze în prima lor tinereţe. Iar faptul că acest ecleziast aparţine unui vechi neam de negustori respectaţi pentru; nuna lor credinţă întăreşte importanţa discursului său. Banul este „rădăcina oricărui lucru": „cu bani, Poţi avea o casă în oraş sau o vilă şi toate meseril e,

toţi meşteşugarii se obosesc ca nişte slugi Pentru cine are bani. Cine nu-i are este lipsit de joaţe şi pentru orice lucru este trebuinţă de bani", wta o atitudine nouă faţă de bogăţie; odinioară e acea din ea un fel de stavilăpe drumul mântuirii;

Tot aşa, faţă de timp: se spunea că nu aparţine decât lui Dumnezeu; a-l vinde (sub formă de dobândă), însemna a vinde *non suiim*, ceva ce nu e al tău. Dar timpul redevine o dimensiune a vieţii, un bun al oamenilor care, spre binele lor, nu trebuie pierdut. Tot aşa, faţă de lux: „Luaţi bine aminte, fii mei, scrie Alberti, ca cheltuielile voastre să nu depăşească niciodată veniturile". Regulă nouă care condamnă ostentaţia nobililor. Cum spune Sombart, „se pune problema de a introduce spiritul de economisire nu în mizerabilele economii domestice ale unor nevoiaşi, care abia de-şi astâmpără foaniea-ci în casele oamenilor bogaţi" (398). Spiritul capifaiisi-ar fi, prin urmare, aici. Nu răspunde Max Weber într-o notă critică inteligentă şi exactă (399). Nu, Alberti nu face decât să repete lecţiile de înţelepciune ale antichităţii; anumite fraze scoase în evidenţă de Sombart, în scopul demonstraţiei sale, se regăsesc cu mici diferenţe la Cicero. Este tentant să arăţi că, de fapt, se discută doar despre gospodărirea casei, despre *economie* în sensul etimologic al cuvântului, şi nu despre crematistică, adică despre fluxul bogăţiilor prin piaţă. Asta înseamnă a-l trimite, dintr-odată, pe Alberti în zona acelei bogate *Hausväterliteratur*, literatura cărţilor de gospodărie ale taţilor de familie, de care atâţia buni sfătuitori germani se vor servi până în secolul al XVIII-lea ca să împartă recomandări, savuroase adesea, dar care privesc doar indirect orizontul negustoresc.

Totuşi, cel care greşeşte este Max Weber. Ar fi fost de ajuns să citească *Libri della Famiglia* despre care citatele lui Sombart ne dau o idee foarte parţială. Ar fi fost de ajuns ca el să citeze la bară şi alţi martori ai vieţii florentine. Dacă ar fi dat cuvântul lui Paolo Certaldo, curtea ar fi fost lămurită (400). „Dacă ai un depozit de bani, nu te opri, nu îl păstra mort la tine, căcie mai binesă munceşti za darnic decât să te odihneşti za darnic, deoarece chiar dacă lucrând nu câştigi nimic, cel puţin nu pierzi obişnuinţa afacerilor". Sau: „Osteneşte-te 2

neîncetat şi sileşte-te să câştigi". Sau: „Este un lucru foarte frumos şi o ştiinţă mare să ştii să câştigi bani, dar este o frumoasă şi o şi mai mare calitate să ştii să-i cheltuieşti cu măsură şi acolo unde

trebuie”. Să reamintim faptul că unul din personajele dialogurilor lui Alberti spune cu oarecare aproximaţie că: „Timpul înseamnă bani”, în cazul în care capitalismul poate fi recunoscut după „spirit” şi cântărit cu greutatea cuvintelor, atunci Max Weber nu are dreptate. Ne putem închipui totuşi răspunsul lui: toate acestea nu reprezintă altceva decât expresia poftei de câştig. Dar capitalismul mai este şi altceva, ba chiar contrariul acestei pofte; este o stăpânire interioară, „frâna, moderaţia sau, cel puţin, parcă moderaţia raţională a acestui impuls iraţional spre câştig”. Iată-ne la punctul nostru de pornire! Un istoric de astăzi va socoti că aceste cercetări cu privire la chintesenţa fenomenelor au valoarea lor, atracţia lor, dar că, în niciun caz ele nu pot fi suficiente. Şi că dacă vrem să surprindem originea mentalităţii capitaliste trebuie să depăşim universul vrăjit al cuvintelor. Să vedem realităţile şi pentru asta să ne ducem şi să întârziem în oraşele italiene ale evului mediu. Sfatul vine de la Marx.

Un alt timp, *o altă viziune asupra lumii*

De altfel, urmărind discuţia dintre Sombart şi Weber nimeni nu poate scăpa astăzi de sentimentul unei anumite irealităţi; de sentimentul că discuţia nu se susţine, că este aproape futilă. Poate că ceea ce ne stânjeneşte cel mai mult, în împrejurarea de faţă, şi ne „distanţează” este propria noastră experienţă trăită. Nimic mai firesc decât faptul ca Max Weber, în 1904, că Werner Sombart, în 912, au sentimentul că în Europa sunt în centrul necesar al lumii ştiinţei, Raţiunii, logicii. Dar Roi am pierdut această siguranţă, acest complex de superioritate. De ce ar fi o civilizaţie *în aeternum* mai inteligentă, mai raţională decât o alta?

Max Weber îşi pune problema, dar, după câteva ezitări, perseverează în greşeală. Orice explicare a capitalismului înseamnă, pentru el ca şi pentru Sombart, punerea în discuţie a unei superiorităţi structurale şi indiscutabile a „spiritului” occidental. Dar această superioritate a apărut şi *din* riscurile, din violenţele istoriei, dintr-o proastă împărţire mondială a cărţilor. Este cu totul van să refaci istoria lumii pentru cerinţele unei cauze şi, cu atât mai mult, pentru cerinţele unei demonstraţii. Dar să presupunem, o clipă, că joncile chinezeşti ar fi dublat capul Bunei Speranţe în 1419, în toiul recesiunâî-eoaojnice pe care o numim războiul de o sută de ani, şi că dominarea lumii ar fi acţionat în favoarea uriaşei ţări îndepărtate, a acestui alt pol al

universului de populare densă?

O altă perspectivă care se resimte de influenţa epocii: capitalismul îi apare lui Max Weber ca o împlinire, ca descoperirea unui pământ al făgăduinţei în economie, ca înflorirea finală a progresului. Niciodată (doar dacă lectura mea nu a fost prea atentă) ca un regim fragil şi poate tranzitoriu. Astăzi moartea sau, cel puţin, nişte mutaţii în lanţ ale capitalismului nu mai sunt deloc imposibile. Ele sunt sub ochii noştri. În orice caz, el „nu ne mai apare ca ultimul cuvânt al evoluţiei istorice" (401).

C\PTIALISMUL
ÎN AFARA EUROPEI

Ca şi Europa, restul lumii este frământat de secole de necesitatea de a produce, de obligaţiile schimbului, de ritmurile circulaţiei monetare. Este oare absurd să cauţi, în toate aceste calcule, semnele care anunţă sau realizează un anume capitalism? Aş zice bucuros, cum spun Deleuze şi Guattari (402), că „într-un anume fel, capitalismul a obsedat toate formele societăţii", cel puţin capitalismul aşa cum îl concep eu. Dar, să o recunoaştem fără ocol, construcţia izbuteşte în Europa, se schiţează în Japonia, eşuează (excepţiile confirmă regula) aproape peste tot aiurea; e poate mai bine să spunem în acest caz că ea nu se împlineşte.

Acest fapt are două mari explicaţii, una economică şi spaţială, cealaltă politică şi socială. Explicaţii care se pot schiţa numai. Dar oricât de imperfectă şi, în definitiv, de negativă s-ar dovedi o investigaţie de această natură a datelor prospectate prost şi colectate prost de către istoricii europeni şi neeuropeni, aceste eşecuri evidente şi aceste izbânzi pe jumătate reprezintă mărturii cu privire la capitalism, atât ca problemă de ansamblu cât şi ca problemă particulară a Europei.

Minunile comerţului la distanţă

Condiţiile prealabile ale oricărui capitalism depind de circulaţie; la o primă vedere, s-ar putea spune că numai de ea. Şi cu cât această circulaţie se extinde în spaţiu, cu atât este ea mai fructuoasă. Acest determinism elementar acţionează pretutindeni. Aşa, lucrarea recentă a lui Evelyn Saka-Kida Pawski arată că în Fu Kien, în secolul al le-a, şi în Hunan, în secolul al XVIII-lea, de litoral a acestor două provincii chineze.

1 Pod"? de §raţia mării deschisă schimburilor, este P aţă> se dezvoltă, are o ţărănime ce pare înstărită; în timp ce pământurile din interior, cu aceleaşi orezarii şi cu aceiaşi oameni, închise în ele, sunt mai degrabă nevoiaşe. Vioiciune, pe de o parte, anchiloză, pe de alta: regula este valabilă la toate scările şi pentru toate regiunile lumii. Iar dacă acest contrast fundamental ne izbeşte în mod special în China şi în Asia acelor secole îndepărtate, cauza este că aici spaţiul se găseşte din supraabundenţă şi că el măreşte nemăsurat pământurile, spaţiile marine care trebuie străbătute, zonele pe jumătate moarte ale subdezvoltării. Discriminarea se stabileşte la o scară care nu este scara Europei, în raport cu această imensitate, zonele vii par cu atât mai restrânse, de-a lungul liniilor pe care circulă navele, mărfurile şi oamenii. Astfel, Japonia rămâne oujj: az aparte în ansamblul estului asiatic pentru că, în primul rând, marea o înconjoară, îi facilitează comunicaţiile, pentru că *Seto no Oudi* este o Mediterană japoneză, mică şi foarte dinamică. Închipuiţi-vă la noi o mare interioară care s-ar întinde de la Lyon la Paris. Desigur, nu întreg fenomenul japonez se explică exclusiv prin virtuţile apei sărate, dar, fără ele, legăturile şi procesele acestei istorii ciudate ar fi aproape de neimaginat. Şi nu tot aşa, de-a lungul coastei meridionale a Chinei, tivită de *nas*, unde marea încalecă litoralul şi se înfundă în el, de la Fu-ceu şi Amoy până la Canton? Aici călătoriile, aventurile mării sunt complice ale unui anumit capitalism chinezesc, care nu poate atinge dimensiunile lui adevărate decât atunci când evadează dintr-o Chină supravegheată şi supusă constrângerii. Această Chină exterioară dinamică este cea care, chiar după 1638 şi după semiînchiderea Japoniei în faţa comerţului exterior, păstrează accesul la piaţa aramei şi argintului arhipelagului nipon, la fel şi chiar mai bine decât olandezii; cea care colectează la Manila metalul alb venit cu galio-nul de Acapulco; cea care îşi răspândeşte oamenii, deosebitele mărfuri, artizanii şi negocianţii fără pereche prin toată Insulânda. Mai târziu, caracterul foarte activ al comerţului european cu China va face din Canton o piaţă strălucitoare, exigentă, stimulmd economia chineză în întregul ei şi, pe planul superior, abilitatea bancherilor, financiarilor şi zarafilor ei. Co-Hong, grupul de negustori cărora guvernul de la Beijing le încredinţează la Canton sarcina de a face faţă europenilor, înfiinţat în 1720, în funcţie până în 1771, este o contra-Companie a Indiilor, unealta marilor averi

chinezeşti.

Observaţiile noastre ar fi asemănătoare dacă am aborda alte oraşe comerciale supravoltate, ca Malacca dinainte de 1510, anul cuceririi portugheze; sau Achem, în Sumatra, cam prin 1600 (403); sau Bantum, înainte de 1683, de aşezarea distrugătoare a olandezilor, o Veneţie sau unbru-ges al tropicelor; sau oraşele, dintotdeauna negustoreşti, ale Indiei sau Islamului. În cazul de faţă, n-am avea, într-adevăr, decât greutatea alegerii.

Presupuneţi atunci că am fi ales, în India, oraşul Surat aşezat în golful Cambay. Englezii şi-au instalat în oraş „loja" lor în 1609, olandezii în 1616, francezii cu mult mai târziu, dar luxos, în 1665. (404). Dacă ne oprim la această ultimă dată, Suratul ni se arată în plină înflorire. Vasele mari fac escală în avanportul de la Suali, la vărsarea Taptei, mic râu de coastă care urcă până la Surat, dar nu îngăduie decât trecerea vaselor uşoare. La Suali, o tabără de colibe acoperite cu stuf primeşte pe marinarii europeni şi neeuropeni. Dar marile nave nu zăbovesc niciodată prea mult căci, de obicei, vremea proastă este primejdioasă acolo: nu e bine să iernezi în port. Doar negustorii rămân şi pornesc spre lojile din Surat.

După spusele unui francez (405), în 1672, Suratul, ca mărime, este cât. Lyonul. Şi el îngrămădeşte aici un milion de locuitori, estimaţie care se poate lăsa sceptici. Pe piaţă stăpânesc bancherii, negustorii şi comisionarii baniani, cărora, pe «una dreptate, toată lumea le laudă cinstea, înminarea, bogăţia. „Se puteau număra până la rezeci care erau avuţi ca la două sute mii scuzi, mai bine de o treime din acest număr care *să i* bucurau de două sau trei milioane". Recordurile în ceea ce priveşte averea reveneau unui arendaş al fiscului (30 milioane) şi unui negustor „care dădea împrumuturi cu dobândă negustorilor mauri şi europeni" (25 milioane). Surat era pe atunci unul din marile relee ale Oceanului Indian, între Marea Roşie, Persia şi Insulânda. El este poarta de ieşire şi intrare a Imperiului Mogol, adică punctul de confluenţă al întregii Indii, locul preferat de întâlnire al armatorilor şi zarafilor *à la grosse aventura*. Scrisorile de schimb vin aici de pretutindeni; cine se îmbarcă aici poate fi sigur că găseşte bani, scrie Tavernier (406). Aici se aprovizionează olandezii cu rupii de argint, de care au nevoie în comerţul lor cu Bengalul (407). Un alt semn al marelui negoţ: un perfect cosmopolitism etnic şi religios.

Alături de baniani (care deţin primul loc ca intermediari) şi de puternicul artizanat „ghiaur" al oraşului şi al împrejurimilor sale, trebuie plasată, la egalitate sau aproape la egalitate cu hinduşii, o societate negustorească musulmană care îşi întinde, şi ea, afacerile de la Marea Roşie până în Sumatra şi restul Insulândei, şi o colonie activă de armeni. În afară de chinezi şi de japonezi, spune un călător, Gautier Schouten (408), sunt prezenţi aici toţi călătorii internaţionali şi „negustori de toate naţiunile din India". „Se, face acolo un comerţ minunat".

Evident, soarta Suratului cunoaşte înălţări şi căderi. Dar în 1758, imediat după cucerirea Bengalului de către englezi, englezul Henri Grose rămâne încremenit de uimire şi de admiraţie în faţa spectacolului pe care-l oferă Suratul. El contestă, printre altele, legenda care atribuie „marelui negustor Abdurgafur [...] un comerţ la fel de mare, numai el, cu cel al Companiei engleze", dar semnalează că acesta trimite, totuşi, pe mare, „în fiecare an, douăzeci de corăbii negustoreşti de trei până la opt sute de tone, încărcate cu cel puţin douăzeci de mii de lire sterline de mărfuri şi unele cu douăzeci şi cinci". Rămâne oarecum uluit în faţa acestor samsari baniani, cinstiţi pe deasupra, care „într-o jumătate de oră... încheie

28

În câteva cuvinte afaceri de treizeci de mii de lire sterline. Prăvăliile lor nu sunt, totuşi, prea arătoase, dar „nu se află marfă pe care să nu o poţi găs în e e „ar „negustorii au obiceiul să-şi ţină mărfurile în alte magazii; în prăvălie nu au decât ce le este de trebuinţă spre a vinde după moşiră". Ţesăturile indiene, în special unele cu motive florale şi nişte fonduri roşii nu îi plac deloc englezului nostru, dar luaţi în mână un şal de Caşmir, spune el, nu o să vă puteţi stăpâni admiraţia faţă de materialul „moale [...] şi într-atât de minunat de fin încât poţi trece un asemenea şal printr-un inel" (409).

Să ne imaginăm pe coastele Indiei şi Insulândei zeci de oraşe aproape la fel de însufleţite ca Suratul, mii de negustori, de întreprinzători, de transportori, de curtieri, de bancheri, de manufacturieri. Nu există, prin urmare, capitalişti, nu există capitalism? Nu te-ai încumeta să spui nu. Toate elementele caracteristice ale Europei acelui timp sunt în funcţiune: capitalurile, mărfurile, curtierii, negocianţii, băncile, instrumentele negoţului, chiar

proletariatul de meşteşugari, chiar atelierele cu înfăţişare de manufacturi în marile centre textile cum este Ahmedabadul, chiar munca la domiciliu comandată de negustori şi asigurată de curtieri specializaţi (mecanismele acestea sunt bine descrise într-un şir întreg de articole cu privire la negoţul englez în Bengal), şi chiar, în sfârşit şi mai ales, comerţul la distanţă. Dar este adevărat că această realitate negustorească de înaltă tensiune este prezentă numai în anumite puncte şi absentă pe spaţii imense. Să fie vorba de Europa secolelor al XIII-lea şi al XIV-lea?

Câteva argumente

? * *intuiţii ale lui Norman Jacobs*

1 ai înainte de a ajunge la cea de a doua explicaţie că care VOI" beam, cea politică şi socială, vom de o lungă şi utilă paranteză, inspirată de diptier ceea ce " cu Opoca într-un riscul „" este cartea lui Norman Jacobs, apărută la Hong Kong, în 1958, *The Origin of modern capitalism and Eas-tern Asia*.

Ceea ce spune N. Jacobs este, în aparenţă, un lucru simplu. În Extremul Orient, constată el, numai Japonia este *astăzi* capitalistă. Afirmaţia că în această ţară capitalismul industrial a fost o simplă imitaţie a industrializării europene nu reprezintă o explicaţie suficientă. Căci, în cazul acesta, de ce oare celelalte ţări din Extremul Orient au fost şi sunt incapabile să reproducă modelul? Este probabil că nişte structuri *vechi* sunt răspunzătoare pentru această aptitudine sau pentru această non-aptitudine de a primi capitalismul.

Precapitalismul, aşadar, ar trebui să ne dea răspunsul, trecutul ar trebui să ne explice ce se întâmplă la punctul de sosire. În acest scop, vom compara vechea Japonie: 1) cu China, apropiată din punct de vedere cultural şi, totuşi, foarte diferită; 2) cu

Europa care, din punct de vedere cultural, este foarte departe de Japonia, dar îngăduie poate stabilirea unor asemănări. Iar dacă societatea, organizaţie socială, aparatul politic şi nu cultura sunt elementele care reprezintă deosebirea dintre Japonia şi China, atunci asemănarea dintre

Japonia şi Europa va căpăta o dimensiune semnificativă. Odată cu aceasta, s-ar putea să obţinem nişte clarificări noi cu privire la capitalism în general şi cu privire la originile lui sociale, în sens larg.

De fapt, în cartea lui, N. Jacobs se înşală atunci; când presupune

ca fiind dinainte cunoscute trasăturile esenţiale ale precapitalismului european; el se limitează în continuare la o comparaţie minuţioasă, pas cu pas, a Chinei şi Japoniei, acceptând că elementele privitoare la China, acesta fiind cazul necapitalist, sunt valabile, *mutatis mutandis*, pentru India (ceea ce în mod sigur, este discutabil). El nu face trimitere nici la Islam, ceea ce reprezintă neîndoielnic o lipsă importantă. Dar cel mai grav inconvenient al reducerii la doi termeni, pe care ne-o propune, este fără îndoială faptul că marchează prea puternic contrastele între 2

China şi Japonia. Se ai un este negru de o parte este f fh rziţii violente între lum *f* tablou de Georges de la *J* simplificări arbitrare. Comn ™» puţin interesantă în

— …– *, c9 o. Europa.

”. «meu! în timp până la ruptura din secolul al VI-lea şi chiar dincolo de această cotitură hotărâtoare? în lucrarea lui Jacobs, o regulă asemănătoare aduce în discuţie şi o hotărâre a dinastiei Han (secolul III î.e.n.) cu privire la regimul proprietăţii individuale în China, dar şi edictele japoneze din secolul al VII-lea prin care sunt scutite de impozite păruiaturile concedate unor anumite categorii sociale, prim fundament al feudalităţii japoneze; şi nişte detalii semnificative din epoca Ashikaga (1368 – 1573) care ne şi dovedesc vocaţia maritimă a Japoniei şi puternicul avânt al pirateriei sale prin mările Extremului Orient, dar, în acelaşi timp, şi izbânzile unei economii în căutarea libertăţii, sau mai degrabă a *libertăţilor* sale, prin *libertăţi* înţelegând ceva comparabil cu „libertăţile” Europei medievale, adică privilegii, metereze ridicate împotriva celorlalţi. Deci, implicit şi explicit, Norman Jacobs reduce prealabilele capitalismului la o evoluţie multiseculară de durată foarte lungă şi lasă acumulării de probe istorice grija de a rezolva problema pusă. Este o dovadă de încredere în istorie, destul de rară din partea unui sociolog.

Prin urmare, secole şi secole la rând, el pune în discuţie diferitele activităţi *funcţionale* ale socie-l lor, economiilor, politicilor guvernon.

I vieţii religioase, problema fiind, de fiecare dată, de a verifica anume care dintre aceste permanenţe seamănă mai mult cu trecutul european şi este, prin urmare, în principiu, purtătoare a unui viitor capitalist. Rezultatul este o carte originală şi prolixă, pe care o rezum

destul de liber, adăugând pe parcurs rezumatului notele de lectură şi interpretările mele.

În China, obstacolul este statul, coerenţa birocraţiei lui şi, adaug eu, longevitatea acestui stat care, desigur, se prăbuşeşte din când în când, la mari intervale, dar se reconstituie mereu asemănător cu sine însuşi: centralizator, nu mai puţin moralizator, acţionând pe firul drept al unei morale confucianiste, adusă adesea la zi, dar în mare fidelă unor principii directoare care. pun în serviciul său cultura, ideologia şi religia. Şi statul ca atare, adică mandarinii de toate gradele, în serviciul binelui comun. Lucrări publice, îndiguiri de fluvii, drumuri, canale, securitatea şi administraţia oraşelor, lupte la frontiere împotriva ameninţării străine, toate acestea ţin de stat. Ca şi-l upta împotriva foametei, care înseamnă a proteja şi totodată a asigura producţia agricolă, cheie de boltă a întregii economii; a da, atunci când împrejurările o cer, avansuri în bani ţăranilor, producătorilor de mătase, întreprinzătorilor; a. umple hambarele publice pentru a constitui rezerve de securitate; în sfârşit, contrapartida necesară a acestei intervenţii omniprezente, a nu recunoaşte decât statului dreptul de a lua dări de la supuşi. Desigur, dacă, la un moment dat, împăratul nu ar mai fi moral, cerul l-ar părăsi; suveranul şi-ar pierde toată autoritatea. Dar, în mod normal, autoritatea lui este deplină şi întreagă deţinând, teoretic, toate drepturile. Proprietatea individuală a pământului urcă în timp până la împăraţii Han, este adevărat, dar guvernul rămâne, în principiu, posesorul solului. Ţăranii şi chiar proprietarii funciari importanţi pot fi deplasaţi printr-o poruncă dintr-un loc în altul al Imperiului, tot în numele binelui comun şi al necesitz

ţilor colonizării agricole. La fel, guvernul, întreprinzător uriaş, păstrează folosirea corvezii ţărăneşti. Este adevărat că apare o nobilime agrară care trăieşte pe spinarea ţăranului şi îi fură o parte din muncă, dar fără niciun drept legitim şi numai în măsura în care ea acceptă, în satele unde nu există funcţionari care să exercite o supraveghere directă, să reprezinte statul şi în special să încaseze impozitele pentru el. Nobilimea însăşi depinde, prin urmare, de stat.

La fel negocianţii sau manufacturierii pe care administraţia cu o mie de ochi poate oricând să-i cheme la ordine, să-i ţină în lesă şi să le îngrădească activitatea. În porturi, vasele sunt controlate, la plecare şi

sosire, de către mandarinul locului. Unii istorici cred chiar că marile operaţii maritime de la începutul secolului al XV-lea ar fi reprezentat o modalitate prin care statul controla beneficiile comerţului exterior privat. Este posibil, nu sigur. Toate oraşele sunt supravegheate în mod asemănător, pândite, împărţite pe cartiere, pe străzi care, în fiecare seară, sunt închise cu bariere. În aceste condiţii, nici negustorii, nici cămătarii, nici zarafii, nici manufacturierii pe care statul îi subvenţionează câteodată pentru a acţiona în cutare sau cutare direcţie, nu au o viaţă uşoară. Guvernul este în drept să lovească şi să impună pe cine vrea, în numele binelui comun care condamnă opulenţa excesivă a indivizilor ca pe o inegalitate imorală şi pe o injustiţie. Delincventul adus la normă nu se poate plânge: morala publică este cea care îl loveşte. Numai funcţionarul, mandarinul sau individul pe care îl protejează el pot rămâne în afara acestor reguli, dar niciodată privilegiul acesta nu are o garanţie. Fără a vrea să exagerăm semnificaţia unui caz individual, Heshen, ministru favorit al împăratului Qianlong, atunci când acesta moare în 1799, este executat de succesorul său, iar averea îi este con-lscată. Era un om avid, corupt, urât, dar, mai a CS>

289 Ca Prea multe lucr «îi> o colecţie de pictură ce mai multe case de amanet, o uriaşă rezervă

Prea multe lucr «îi> o colecţie de pictură a C

de aur şi de bijuterii, într-un cuvânt, era prea bogat şi, defect suplimentar, nu mai era în funcţie. Alte prerogative ale statului: dreptul discreţionar de a bate monedă proastă (*caixas* grei de arama amestecată cu plumb), adesea contrafăcute (ele circulă la fel de bine ca cele autentice) şi care se devalorizează atunci când inscripţiile care le autentifică se şterg sau sunt şterse; dreptul discreţionar de a emite hârtie-monedă, ai cărei posesori nu sunt. Întotdeauna siguri că vor fi într-o bună zi rambursaţi. Negustorii, numeroşii cămătari, bancherii zarafi care îşi duc adesea viaţa amărâtă adunând redevenţele datorate statului, trăiesc cu teama de a fi puşi la bir la primul semn de bogăţie sau de a fi denunţaţi de vreun rival dornic să îndrepte împotriva lor forţa egalitară a statului, într-un asemenea sistem, acumulare nu se poate face decât de către stat şi de către aparatul de stat. Până la urmă, China a trăit sub un anumit regim „totalitar" (dacă luăm cuvântului sensul odios pe care l-a căpătat recent). Exemplul Chinei vine să

sprijine, la momentul oportun, obstinaţia noastră de a face o deosebire severă între *economie* şi *capitalism*. Căci (contrariu a ceea ce crede Jacobs, printr-un fel de raţionament a *priori*: nu există capitalism, nu există nici economie de piaţă). China are o solidă economie de piaţă pe care am descris-o în mai multe rânduri, cu ghirlandele ei de pieţe locale, cu colcăiala ei de mărunţi negustori şi artizani itineranţi, cu foiala din prăvăliile ei şi din pieţele urbane. Prin urmare, la bază, schimburi vii şi abundente, favorizate de o ocârmuire pentru care performanţele agricole sunt lucrul esenţial; dar *deasupra*, tutela omniprezentă a aparatului de stat şi ostilitatea lui netă faţă de orice individ care s-ar putea îmbogăţi „anormal". Până într-acolo, încât pământurile din apropierea oraşelor (în Europa sursa unor venituri şi rente substanţiale pentru citadinii care le cumpără la preţuri mari) sunt supuse în China unei impuneri grele spre a compensa avantajul pe care îl reprezintă, în raport de ogoarele mai depărtate, vecinătatea pieţelor urbane, în aceste condiţii nu exista capitalism, decât în interiorul unor grupe anumite, cauţionate de către stat, supravegheate de el şi întotdeauna, mai mult sau mai puţin, la cheremul lui, asemenea negustorilor de sare din secolul al XIII-lea sau Co-Hong-ului de la Canton. Putem vorbi, cel mult, în epoca dinastiei Ming, de o anumită burghezie. Şi de un fel de capitalism colonial care s-a perpetuat până astăzi, printre emigranţii chinezi din Insulânda în special.

În Japonia, fără a forţa explicaţiile lui N. Jacobs, zarurile unui viitor capitalist au fost aruncate încă din epoca Ashikaga (1368 – 1573), odată cu apariţia unor forme economice şi sociale iude-pendente de stal (este vorba de bresle, de comerţul la distanţă, de oraşe libere, de negustori asociaţi care nu depind de nimeni). Primele semne ale acestei lipse relative de autoritate statală se semnalează chiar mai devreme, de îndată ce apare un sistem feudal solid. Dar această dată iniţială pune probleme: a spune că în anul 1270 apare, ca atare, sistemul feuda! înseamnă a fi prea exact într-un domeniu în care precizia riscă să înşele şi înseamnă a lăsa în umbră prealabilele acestei geneze, ale constituirii, pe seama domeniilor imperiale, a marilor proprietăţi individuale care, încă înainte de a deveni ereditare de drept, ridică armele pentru a se perpetua şi a-şi apăra autonomia. Toate acestea atrag după sine crearea de fapt, într-un termen mai mult sau mai puţin lung, a unor provincii cvasi-independente, puternice,

adăpostind oraşele lor, negustorii, meseriaşii lor, interesele or particulare.

Ceea ce a salvat poate China de un regim feudal în epoca Ming (1368 – 1644), şi chiar difpă aceea, în ciuda nenorocirilor cuceririi mongole (1644 – «80), este permanenţa unei puternice mase umane* care implică o continuitate, posibile întoarceri la echilibru. Într-adevăr, la originea unui sistem feudal, eu am tendinţa de a plasa o situ-i e zero şi o populare slabă, rezultat al unor acciente, al unor catastrofe sau ale unei puternice p „Un) dar tot atât de bine, eventual, al unui în Punct de plecare într-o ţară relativ încă nouă.

Prima Japonie este un arhipelag pe trei sferturi gol. „Faptul dominant, pentru Michel Vie" (410) [este] întârzierea ei în raport cu continentul", în raport cu Coreea şi mai ales cu China. Japonia acestor îndepărtat secole jinduieşte după strălucirea civilizaţiei chinezeşti, dar ea este lipsită de densitatea numărului. Secvenţa războaielor ei interminabile, sălbatice, în care mici grupuri ajung cu greu să subjuge grupa sau grupele duşmane, întreţine o subdezvoltare cronică şi arhipelagul rămâne împărţit în unităţi autonome pe care constrângerea le reuneşte greu şi care, la primul prilej, îşi reiau cursul liber al existenţei lor. Societăţile japoneze astfel constituite au fost haotice, inegale, compartimentate. Cu toate că, faţă de fărâmiţarea lor, se ridica autoritatea lui Termo (împăratul care stă la Kyōto), mai mult teoretică şi sacrală decât temporală; şi, de asemenea, pornind din capitolele succesive care sunt capitale o vreme mai scurtă sau mai îndelungată, autoritatea violentă şi contestată a şogunului, un fel de administrator al palatului, în felul celor merovingieni. Până la urmă, şogunatul va crea guvernul *baku-fu-ului* şi îi va extinde autoritatea asupra întregii Japonii, odată cu Iedoshyi, fondatorul dinastiei Tokugawa (1601 – 1868), care va guverna până la revoluţia lui Meiji.

Simplificând, putem spune că odată cu o anarhie care aminteşte pe cea a evului mediu european, în timpul secolelor formării sale lente, totul a crescut împreună pe scena diversificată a Japoniei: guvernul central, feudalii, oraşele, ţăranii, meşteşugarii, negustorii. Societatea japoneză s-a înarmat cu libertăţi asemănătoare celor din Europa medievală, libertăţi care sunt tot atâtea privilegii, în spatele cărora poţi să te baricadezi, să te aperi, să supravieţuieşti. Nimic nu este reglementat o dată pentru totdeauna, nimic nu acceptă o soluţie

unilaterală. Să existe, şi aici, ceva din pluralitatea societăţilor „feudale" ale Europei, creatoare de conflicte şi de mişcare? Odată cu Tokugawa, care învinge până la urmă, trebuie să ne imaginăm instaurarea unui echilibru precar, care trebuie reconstituit mereu, ale cărui elemente sunt obligate să se adapteze unele la altele, şi nu un regim organizat totalitar, de felul celui chinezesc. Victoria dinastiei Tokugawa, pe care istoricii au tendinţa s-o exagereze, nu putea fi decât o victorie pe jumătate, reală dar incompletă, ca cea a monarhiilor europene.

Această victorie a fost, desigur, victoria infanteriştilor şi a armelor de foc venite din Europa (mai ales a archebuzelor, căci artileria japoneză făcea mai mult zgomot decât rău). Mai devreme sau mai târziu, toţi acei *daimyō* au fost nevoiţi să cedeze, să accepte autoritatea unui guvern flexibil, sprijinit pe o armată solidă, având la dispoziţie drumuri mari cu relee organizate, care înlesnesc supravegherea şi intervenţiile eficiente. Ei au fost nevoiţi să accepte să petreacă un an din doi la Edo (Tokyo), capitala nouă şi excentrică a şogunului, şi să rămână acolo într-un fel de reşedinţă supravegheată. Obligaţia aceasta se cheamă *sankin*. Atunci când pleacă spre fiefurile lor, ei lasă în urmă neveste şi copii ca ostateci. O rudă a lui Termo stă şi ea la Edo în chip de ostatec. În comparaţie cu acest regim, sclavia aurită a nobilimii franceze, la Luvru sau Versailles, pare de o îngăduinţă cu totul neobişnuită. Raportul de forţe s-a răsturnat, deci, în favoarea şogunului. Tensiunea este însă la fel de evidentă şi violenţa la ordinea zilei. Ca dovadă spectacolul pe care şogunul Iemitsu, foarte tânăr atunci când urmează tatălui său în 1632, socoteşte necesar să-l organizeze pentru a-i convinge pe toţi de autoritatea lui de suveran. El îi convoacă pe *daimyō*. Atunci când aceştia sosesc la palat şi se întâlnesc, ca de obicei, în ultima anticameră, văd că sunt singuri. Aşteaptă; ngul puternic îi surprinde; nimeni nu le dă de lineare; se lasă noaptea. Deodată paravanele sunt date la o parte şi apare şogunul în lumina orţelor. El vorbeşte ca un stăpân: „Gândul meu's e să-i socotesc pe toţi *daimyō* şi chiar pe cei v *V* ™ari. ca pe nişte supuşi ai mei. Dacă printre r> & *in*-n ce* cărora această supunere nu le este

P-ac, să se ducă, să plece pe la pământurile lor şi să se gătească de război; între aceştia şi mine o să hotărască voia armelor" (411). Este vorba despre acelaşi şogun care, în 1635. instituie *san-kin-ul* şi închide, puţin mai târziu, Japonia faţă de comerţul străin, excepţie

făcând câteva vase olandeze şi câteva jonci chinezeşti. Un mijloc de a stăpâni pe negustori aşa cum stăpânea nobilimea.

Rezistenţa seniorilor feudali a fost, prin urmare, înfrântă, dar fiefurile lor rămân intacte. Şogunul trece la confiscarea, dar şi la reîmpărţirea de fiefuri. Şi familiile feudale vor rezista astfel, frumos test de longevitate, până în epoca noastră. De altfel, totul favorizează longevitatea neamului, dreptul prioritar al primului născut în special, în timp ce în China moştenirea se împarte între toţi băieţii. În umbra acestor familii puternice (dintre care unele vor trece victorioase pragul capitalismului industrial), se menţine multă vreme clientela micii nobilimi, *samuraii*, care vor juca, şi ei, un rol în revoluţia industrială ce urmează lui Meiji.

Dar lucrul cel mai important, din punctul nostru de vedere, este apariţia tardivă, dar în scurt timp eficientă, a unor pieţe libere, a unor oraşe libere, primul dintre acestea fiind, în 1573, portul Sakai. Corporaţii meşteşugăreşti puternice îşi extind reţelele şi monopolurile de la un oraş la altul, iar asociaţiile negustoreşti, organizate ca şi corporaţiile, existente de la sfârşitul secolului al XVII-lea, recunoscute oficial în 1721, iau ici-colo înfăţişarea unor companii comerciale privilegiate, asemănătoare celor din Occident. În sfârşit, o ultimă trăsătură caracteristică, se impun dinastii negustoreşti care, în ciuda unor accidente, dăinuie dincolo de toate termenele fixate de Henri Pirenne, câteodată timp de secole: Konoike, Sumitono, Mitsui. Fondatorul acestui ultim grup, ultraputernic şi *astăzi încă*, a fost „un fabricant de sake, aşezat în 1620 în provincia I se", al cărui fiu devine în 1690, la Edo (Tokyo), „agentul financiar al şogunului şi al casei imperiale" (412).

Deci negustori trainici, care îi exploatează pe *daimgo*, guvernul *bakufu*, chiar pe Termo; negus2

tori pricepuţi, care, foarte devreme, ştiu să tragă foloase din manipularea monedei, a monedei multiplicatoare, instrument indispensabil al unei acumulări moderne. Atunci când guvernul se hotărăşte s-o manipuleze în propriul său folos, deva-lorizând-o, la sfârşitul secolului al XVII-lea, el întâlneşte o opoziţie atât de puternică încât dă înapoi după câţiva ani. Negustorii izbutesc de fiecare dată să iasă din încurcătură uşor, pe seama restului populaţiei.

Cu toate acestea, societatea nu îi favorizează sistematic pe

negustori; ea nu le conferă nici urmă de prestigiu social, dimpotrivă. Primul economist japonez, Kumazawa Banzan (1619 – 1691) (413), nu îi iubeşte de loc, şi afirmă, semnificativ, idealul societăţii chineze. Un prim capitalism japonez, în mod evident endogen, autohton, creşte cu toate acestea de la sine. Prin cumpărăturile de orez, pe care îl livrează *daimyō* sau servitorii acestor *daimyō*, negustorii se aşază la joncţiunea esenţială a economiei japoneze, pe linia hotărîtoare pe care orezul (monedă veche) se monetizează cu adevărat. *Preţul* orezului depinde desigur de recoltă, dar şi de negustori care stăpânesc astfel surplusul esenţial al producţiei. Ei sunt de asemenea stăpânii axei decisive întinse între Ōsaka, centrul producţiei, şi Edo, centru! consumului, uriaşă capitală parazită cu mai bine de un milion de locuitori. Ei sunt, în sfârşit. intermediari între un *pol* al argintului (Ōsaka) şi un pol al aurului (Edo). cele două metale acţionând unul împotriva celuilalt, dominând de sus vechea circulaţie a aramei, regularizată în 1636, şi care este moneda săracilor de la parterul schimburilor. Acestui triplu curent monetar i se adaugă scrisorile de schimb, cecurile, biletele de bancă, efectele unui adevărat Stock Exchange. În sfârşit, dintr-un imens artizanat tradiţional, răsar manufacturile. ul se îndreaptă astfel spre un prim capitalism care nu apare ca rezultat al unei imitaţii a străi-295 a D'C a* une 'neadrări religioase oarecare, r° Ul negustorului fiind adesea acela de a elimina concurenţa, la început foarte vie, a mănăstirilor budiste, pe care de altfel şogunatul s-a străduit chiar el s-o distrugă.

Pe scurt, totul este în primă instanţă rezultatul unui avânt al economiei de piaţă, veche, vie, proliferantă: pieţele, târgurile, navigaţia, schimburile (să nu ne gândim decât la redistribuirea peştelui în ţinuturile de interior). Apoi al unui comerţ la distanţă, dezvoltat, şi el, de timpuriu, în special spre China, cu beneficii fantastice (1100 la sută, cu prilejul primelor călătorii din secolul al XV-lea) (414). Negustorii au fost de altfel foarte generoşi cu banii lor faţă de şogun prin anii 1570, atunci când speră în cucerirea Filipinelor. Din nefericire pentru ei, acest ingredient necesar şi hotărâtor al unei suprastructuri capitaliste – comerţul exterior – avea să lipsească în curând Japoniei. După închiderea din 1638, comerţul străin a fost strict redus, dacă nu chiar lichidat de către şogunat. Unii istorici afirmă că urmările acestei măsuri au fost anulate de către contrabandă, care se

făcea în special pornind din Kyūshū, insula meridională, şi prin mica insulă pustie numită a Liniştii, pe drumul Coreei. E prea mult spus, chiar dacă avem, printre altele, dovada unei contrabande active a negustorilor din Nagasaki sau a unui senior din puternica familie Shimatzu, seniorul de Setsuma care, în 1691, avea corespondenţi în China pentru a organiza mai bine traficul lui ilicit (415). Oricum, este de netăgăduit că piedicile şi îngrădirile impuse între 1638 şi 1868, timp de mai bine de două secole, au întârziat o dezvoltare economică previzibilă. Mai apoi, Japonia a recuperat foarte repede întârzierea. Cauzele sunt mai multe, dintre care unele conjuncturale. Dar înainte de orice, explicaţia rămâne, fără îndoială, legată de faptul că Japonia a pornit spre noul său avânt industrial, imitat după Occident, de la un capitalism negustoresc vechi pe care a ştiut să şi-l construiască din timp, cu răbdare şi singură „Griul a crescut sub zăpadă" vreme îndelungată, împrumut această imagine dintr-o carte veche (1930) a lui Takekoshi (416) care, şi el, găsea halu".

cinantă asemănarea economică şi socială Europa şi Japonia, d «voltindse într-un proces asemănător, chiar dacă nu sunt absolut aceleaşi.

Politica *

5/, *încă o dată*, *societatea*? i

Să închidem această lungă paranteză şi să reluăm problema în ansamblul său. Am dat de o temă comună, banală, pasionantă. În termeni marxişti, feudalismul pregăteşte drumul capitalismului, trecere a cărei analiză, se ştie, a reprezentat una din preocupările insistente ale lui Marx. Iar Jacobs, în ce îl priveşte, o abordează ca să nege, pe de o parte, că feudalismul este stadiul prealabil necesar al capitalismului şi ca să sugereze, pe de altă parte, că „istoric… elementele care urmau să dezvolte capitalismul" au găsit în „anumite valori, privind drepturile şi privilegiile stabilite pe timpul feudalismului, *cu alte obiective*", un climat favorabil pentru „a instituţionaliza propria lor poziţie". Iată cum aş vedea eu lucrurile. În *afară de oraşele dezvoltate* timpuriu *în mod autonom*, independente – Veneţia, Genova sau Augsburg – în care un patriciat ieşit din rândurile negustorilor ocupă ultimul etaj al societăţii, în Occident şi în Japonia, familiile negustoreşti de rang înalt se află, atunci când modernitatea economiei şi statului le împinge în faţă, pe locurile secunde. Ele se

izbesc de o limită, ca o plantă care întâlneşte în creşterea ei un zid. Dacă bariera rezistă, tulpinile şi rădăcinile cresc, se ramifică, până la înălţiniea lui, de-a lungul zidului. Aceasta este soarta familiilor burgheze. În ziua în care bariera este depăşită, familia victorioasă îşi schimbă j5 atutul. Am scris, într-o altă carte, că în momen-acela burghezia trădează. E prea mult spus. e fa Pt, ea nu trădează niciodată cu totul; şi ea ** modelează împotriva obstacolului.

Atâta timp cât obstacolul exista, aceste familii, reţinute, baricadate, care cresc spre lumină, spre pragul reuşitei sociale, sunt condamnate la parcimonie, la calcul, la prudenţă, la practicarea virtuţilor acumulării. Mai mult decât at .it, deoarece nobilimea de deasupra lor este risipitoare, ostentativă, economic şubredă, lucrurile la care această nobilime renunţă sau care lasă să-i fie luate sunt însuşite de clasa vecină. Să evocăm rapid dovada convingătoare pe care ne-o pune la îndemână activitatea, mai bine-zis politica uzu-rieră. cămătărească, a familiei franceze a S6 guier-ilor. Averile burgheziei şi ale nobilimii de robă, această altă burghezie, cresc, încă în secolul al XVI-lea. nu numai prin cumpărarea de oficii, de pământuri, de imobile, prin pensiile obţinut* de la rege, prin dote colectate sistematic sau prin gestiuni grijulii de tată de familie, ci şi printr-o serie întreagă de servicii (cămătăreşti şi de alt fel, dar mai ales cămătăreşti) făcute mai marilor acestei lumi. Preşedintele Pierre Seguier (1504 – 1580) acceptă depozite, face avansuri, recuperează gajuri, încasează dobânzi. El încheie afaceri fructuoase cu Marie d'Albret, ducesă de Nevers: într-o bună zi, la reglementarea lor, aceasta îi vinde lui Seguier „senioria de Sorel, aproape de Dreux, mijlocind 9.000 scuzi, din care nu primeşte în mână decât 3 600, restul servind de rambursare" (417). O afacere ca zece altele. Tot aşa, preşedintele împrumută bani cămătăreşte celor din familia Mont-morency, care se lupta cu el, şi unor membri ai familiei Silly. Ca urmare a acestor afaceri, în contul lui Pierre, Seguier sunt trecute o „pădure bătrână" de lângă Melun, o fermă la Escury aproape de Auneau şi aşa mai departe (418). Avem a face aici cu parazitism, cu exploatare, cu fagocitism-Clasa superioară, fruct lent maturat al proprietăţii agrare şi al puterii tradiţionale, se dovedeşte o hrană de soi, înghiţită cu ceva riscuri. În realitate cu multe avantaje. Procesul este acelaşi în Japonia, unde negustorul din Ōsaka

se foloseşte de nenorocirile şi de risipa nobililor *daimyō* A

loc, în limbajul lui Marx, o centralizare în demmentul unei clase şi în folosul celeilalte. Clasa dominantă devine, într-o zi, cina celor ce vin din urmă. aşa cumeupatrizii, la Atena şi aiurea, au fost mâncaţi de oraşe, *poleis*. Desigur, dacă această clasă are destulă forţă ca să se apere şi să reacţioneze, înălţarea celorlalţi spre bogăţie şi putere va fi grea sau momentan imposibilă. Au existat, chiar în Europa, asemenea conjuncturi. Dar, oricum ar fi, mobilitatea socială nu este de ajuns. Pentru ca o clasă să poată fi, în definitiv, înlocuită de o alta, într-un chip continuu, mai este nevoie ca şi una şi alta să aibă facultatea de a acumula şi a transmite această acumulare, din generaţie în generaţie, ca un bulgăre de zăpadă.

În China, societatea birocratică acoperă societatea chineză cu o unică pătură birocratică, care practic, nu poate fi sfâşiată şi care, dacă lucrul acesta se întâmplă totuşi, se reconstituie parcă de la sine. Niciun grup, nicio clasă nu atinge prestigiul uriaş al mandarinilor cărturari. Aceşti reprezentanţi ai ordinii şi moralei publice nu sunt cu toţii perfecţi. Mulţi mandarini, în special în porturi, îşi plasează banii la negustori, care le cumpără bucuros bunăvoinţa. O însemnare a unui călător european la Canton ni-i arată pe mandarinii locali practicând o corupţie aproape naturală, îmbogăţindu-se fără remuşcări. Dar cât preţuieşte acumularea unei averi care nu poate fi decât a unui om? O acumulare viageră, în definitiv de funcţie, rod al studiilor superioare şi al unui concurs deschis unei recrutări mai degrabă democratice (419)? Prestigiul mandarinilor determină adesea familiile negustoreşti înstărite să-şi împingă fiii spre aceste poziţii strălucite, de invidiat; este felul lor de a „trăda". Dar, adesea, fiul de mandarin nu va fi mandarin. Ascensiunea familială riscă să se întrerupă dintr-odată. Nici averea, mei puterea mandarinilor nu se perpetuează decât cu greutate, în spiţe de neam dominante.

Prin ţările Islamului, cauzele profunde ale situaţ! ei sunt deosebite, dar rezultatele sunt, în mod aceleaşi. Situaţie diferită: clasa superioară se schimbă, ci este schimbată tot timpul. Sultanul de la Islanbul dă exemplul tipic: el schimbă înalta societate, de câte ori vrea el, ca pe o cămaşă. Gândiţi-vă la recrutările de copii creştini pentru corpul ienicerilor. Feudalitatea otomană, despre care se vorbeşte adesea, nu este decât o prefeudalitate de beneficiari: *timarele*,

sipahinikurile sunt concesiuni cu titlu viager. Abia în secolul al XVI-lea se schiţează o adevărată feudalitate otomană, pe o linie capitalistă de îmbunătăţiri funciare şi de introducere de noi culturi (420). Se instalează atunci, în special în peninsula Balcanică, o aristocraţie domenială care izbuteşte să-şi ţină pământurile şi domeniile sub dependenţe familiale de lungă durată. Un istoric, Nicolai Todorov (421) crede că s-a dat o luptă pentru a pune mâna pe renta funciară, încheiată cu victoria deplină a păturii dominante care ocupa dinainte înaltele funcţii administrative în stat. Victorie deplină? Ar trebui s-o examinăm mai îndeaproape. Ceea ce este sigur este că această răsturnare socială. este cauza şi consecinţa unei ample răsturnări istorice, a descompunerii vechiului stat militar, belicos şi cuceritor, încă de pe atunci un „om bolnav", în ţinuturile musulmane, imaginea obişnuită şi normală este imaginea unei societăţi stăpânită, câteodată răvăşită, de către stat, ruptă de pământul-mamă, o dată pentru totdeauna. Spectacolul este acelaşi în Persia, unde *hanii* sunt seniori cu titlu viager, ca şi în India Marelui Mogol! pe timpul înfloririi sale.

La Delhi, într-adevăr, nu există „mari familii" care să dăinuie. François Bernier, doctor al facultăţii de medicină din Montpellier şi contemporan al lui Colbert, un desţărat în mijlocul societăţii militare care îl înconjoară pe Marele Mogol, ne face să simţim de minune ce are ea derutant, din punctul lui de vedere. *Omerahii* şi *rajahii* nu sunt, în definitiv, decât nişte mercenari, seniori cu titlu viager. Marele Mogol îi numeşte, dar nu garantează succesiunea pentru copiii lor. Sigur că nu: el are nevoie de o armată mare şi îşi p „teste oamenii cu ceea ce noi am numi un bene-C ficiu, un *sipahinik*, ca să vorbim ca în Turcia, un bun pe care suveranul – *căruia întreg pământul îi aparţine de drept* – îl atribuie şi pe care îl recuperează la moartea titularului. Niciun fel de nobilime nu-şi poate înfige, prin urmare, rădăcinile într-un sol care, de regulă, i se ia înapoi. „Toate pământurile regatului, explică Bernier, fiind în stăpânirea lui [Marele Mogol], urmează că nu se afle nici ducate, nici marchizate, nici neamuri bogate în moşii şi care se trăiască din veniturile şi din averile lor". Asta înseamnă a trăi sub semnul unui *New Deal* perpetuu, al reîmpărţirii regulate şi automate a cărţilor. Aşa încât aceşti războinici nu au nume de familie comparabile cu cele din Occident. „Ei poartă numai nume demne de nişte războinici: aruncătorul de fulgere, aruncătorul de trăsnete, spărgătorul de

rânduri, seniorul credincios, desăvârşitul, atoateştiutorul şi altele asemenea" (422). Prin urmare, nu există nume ca acelea savuroase din Occident, pornind de la denumiri geografice, de la nume de sate sau de regiuni. Pe nivelul de sus al ierarhiei sunt numai favoriţii prinţului, aventurierii, nestatornicii, străinii, „oamenii de nimic", ba chiar foşti sclavi. Faptul că acest ciudat vârf de piramidă, provizoriu, aerian, se năruie odată cu cucerirea engleză este normal, deoarece el depindea de puterea prinţului şi nu se putea să nu dispară odată cu el. Ceea ce este mai puţin normal este faptul că prezenţa engleză a fabricat, pornind de la nimic, mari familii cu patrimonii ereditare. Fără să vrea, englezii aduc în Indii imaginile şi obişnuinţele lor de europeni. Ei proiectează aceste imagini în afară, iar ele îi împiedică să înţeleagă şi să ia în serios structura socială inedită care îl captivase atât de tare pe Bernier. Greşeala englezilor, întemeiată pe ignoranţă şi pe corupţie, amestecate, a acut din *zamindari* (care sunt perceptori de importe în satele fără stăpân statornic) adevăraţi proprietari-şi» odată cu aceasta, a construit o ierarie ca în Occident, devotată noului stăpân şi ale arei familii dăinuie până astăzi.

cun §Ura Clasă de familii dominante pe care o °Stea India, cea a negustorilor, manufacturie-l

rilor şi bancherilor, care, în mod tradiţional, din tată în fiu, conduceau în acelaşi timp economia şi administraţia oraşelor de negoţ, că e vorba de marile porturi sau de un viguros oraş al textilelor ca Ahmedabadul, se apără mai bine şi mai îndelung, cu arma pe care o cunoaşte bine: cu arma banului. Ea îl va corupe pe invadator, lăsându-se totodată coruptă de către el.

Iată ce spune, la 30 martie 1772, lordul Clive (423) în dramaticul său discurs din Camera Comunelor, prin care îşi apără onoarea şi viaţa contra acuzaţiilor de prevaricaţiune care i se aduc şi care îl vor împinge la sinucidere, câteva zile mai târziu. El aminteşte cazul tânărului englez care, ca scrib (noi am zice ca mărunt birocrat) ajunge în Bengal. „Unul din aceşti novici se plimbă pe străzile Calcuttei, căci veniturile nu-i îngăduie încă să meargă cu trăsura. Aici el vede alţi scribi, dintre care unii nu sunt cu mult mai vechi în slujbă decât el, aici vede, ziceam, unii care trec în echipaje strălucitoare, cu cai superbi şi harnaşamente magnifice sau care se lasă purtaţi în toată tihna într-o litieră. El se întoarce din oraş şi povesteşte *ben-jamului* (banianului) la

care locuieşte, cum arată tovarăşii lui. «Şi ce te împiedică să fii la fel de măreţ? (spune *benjamul*). Eu am bani destui, n-ai decât să-i primeşti şi nici nu trebuie să-ţi dai osteneala să-i ceri»… Tânărul muşcă din nadă; el are caii lui, trăsura lui, litiera lui, haremul lui; şi căutând să-şi încropească o avere, risipeşte trei. Dar cum se despăgubeşte între timp *benja-mult* Sub autoritatea domnului scrib, care urcă mereu în stare şi care înaintează cu paşi mari pentru a-şi apuca locul lui în consiliu, *benjamul* urcă şi el şi săvârşeşte o mulţime de exacţiuni cu impunitate, practica fiind atât de generală încât ea îl pune în deplină siguranţă. Pot să vă asigur că cei care fac direct opresiunile nu sunt cei de fel din Marea Britanie, ci sunt indieni care se acoperă cu autoritatea acestora şi care, prin îndatorii pecuniare, şi-au făcut drum încât sunt scutiţi de orice subordonare. […] Este […] de mirare că oamenii se lasă ispitiţi de *tot* felul de tentaţii la g* care sunt supuşi? […] Ţi se înfăţişează un indian; îi jti arată punga lui plină cu argint. Te roagă s-o H accepţi ca pe un dar. Dacă virtutea ta rezistă împotriva acestei tentaţii, a doua zi el vine în mână cu aceeaşi pungă plină cu aur. Dacă stoicismul tău continuă şi după aceasta, el vine a treia oară, iar punga este plină de diamante. Dacă, de teama de a fi dat în vileag, refuzi şi această ofertă, el îşi desface baloturile de marfă, cursă în care un om de comerţ nu se poate să nu cadă. Funcţionarul ia aceste mărfuri cu preţ mic şi le trimite pe o piaţă îndepărtată [să reţinem în treacăt acest omagiu adus comerţului la distanţă] pe care câştigă 300%. Iată, deci, un nou jefuitor stârnit împotriva societăţii". Acest discurs, pe care îl citez după o traducere franceză de pe vremea aceea, care ni se pare savuroasă, este o pledoarie personală, dar imaginea pe care o înfiripă nu este inexactă. Un capitalism indian, vechi, viu, se zbate împotriva „subordonării" faţă de noul stăpân, intră pe sub pielea nouă a dominaţiei engleze. Nu schiţează toate aceste exemple, deşi prea condensate şi abordate prea repede, o explicaţie de ansamblu care riscă să fie destul de corectă, în măsura în care toate aceste diverse cazuri se îmbină şi, îmbinându-se, ne pun la îndemână o problematică satisfăcătoare? Europa a avut o înaltă societate cel puţin dublă care, în ciuda avatarurilor istoriei, a putut să-şi desfăşoare spiţele de neam fără greutăţi de netrecut, neavând în faţa ei nici tirania totalizantă, nici tirania prinţului arbitrar. Europa favorizează, astfel, acumularea răbdătoare a bogăţiilor şi, într-o societate diversificată, dezvoltarea forţelor şi ierarhiilor

mul-trple ale căror rivalităţi pot acţiona în sensuri oarte diferite. În ceea ce priveşte capitalismul european, ordinea socială întemeiată pe puterea economiei a profitat fără îndoială de poziţia sa cundă: prin contrast cu ordinea socială înteme-a numai pe privilegiul obârşiei, ea s-a impus fost accept

<M» unui măsurii, „anumite jusnegustorului.

1

ÎN LOC

PE CONCLUZIE

La capătul acestei a doua cărţi – *Jocurile schim*jyjuj ni se pare că procesul capitalist, privit în întregul său, nu s-a putut dezvolta decât pornind de la anumite realităţi economice şi sociale care i-au deschis sau, cel puţin, i-au înlesnit drumul:

1. Prima condiţie evidentă: o economie de piaţă viguroasă şi pe cale de progres. La care concură o serie de factori, geografici, demografici, agrari, industriali, negustoreşti. Este limpede că o asemenea dezvoltare se operează la scara lumii, a cărei populaţie creşte pretutindeni, în Europa şi în afara Europei, de-a lungul spaţiului islamic, în India, în China, în Japonia, până la un anumit punct în Africa, încă de pe atunci în America, unde Europa îşi reîncepe destinul. Şi pretutindeni, este vorba despre aceleaşi interdependenţe, despre o aceeaşi evoluţie creatoare: oraşe cetate, oraşe mănăstire, oraşe administrative, oraşe la răscrucea drumurilor purtătoare de negoţ, pe malul fluviilor şi mărilor. Această omniprezenţă este dovada faptului că economia de piaţă, pretutindeni aceeaşi, cu diferenţă de nuanţe, este baza necesară, spontană, banală în definitiv, a oricărei societăţi care depăşeşte un anumit volum.

O dată pragul atins, proliferarea schimburilor, a pieţelor şi negustorilor se produce de la sine.

Dar substratul economiei de piaţă este condiţia *necesară* şi nu *suficientă* pentru apariţia unui proces capitalist. China, repet lucrul acesta, este demonstraţia perfectă a faptului că o suprastructură capitalistă nu apare *ipso facto* pornind de la o economie de ritm viu şi de la tot ceea ce ea imPhcă. Se cere şi prezenţa altor factori.

e Cale

2. Mai este nevoie, într-adevăr, ca şi societatea

Să fie complice, ca ea să dea cale liberă, cu multă yrenie înainte,

de altfel fără să ştie o singură clipă n ce proces se angajează, sau cărui proces îi dă Cale în felul acesta la depărtare de secole.

Din exemplele pe care le cunoaştem, o societate acceptă antecedentele capitalismului atunci când, ierarhizată într-un fel sau altul, ea favorizează longevitatea spiţelor de neam şi această acumulare continuă fără de care nimic n-ar fi posibil. Este nevoie ca moştenirile să se transmită, ca patrimoniile să crească, ca alianţele fructuoase să se încheie în voie; ca societatea să se împartă în grupe, unele dominatoare sau potenţial dominatoare, ca ea să aibă trepte, scări, să îngăduie, chiar dacă nu uşor, ascensiunea socială. Toate acestea implică o lungă, o foarte lungă gestaţie prealabilă. De fapt, a fost nevoie să intervină mii de factori, politici şi „istorici" dacă se poate spune aşa, încă mai mult decât economici şi sociali. Este vorba despre o mişcare multiseculară de ansamblu a societăţii. Japonia şi Europa o dovedesc, şi una şi alta, în felul lor.

3. Dar nimic nu ar fi cu putinţă, în ultimă instanţă, fără acţiunea deosebită şi parcă eliberatoare a pieţii mondiale. Comerţul la distanţă nu este totul, dar el este trecerea obligatorie la un plan superior al profitului. Vom reveni, de-a lungul celei de a treia şi ultime cărţi a acestei lucrări, asupra rolului economiilor-univers, a acestor spaţii *închise* care s-au constituit în lumi aparte, în bucăţi autonome ale planetei. Ele au o istorie proprie căci limitele lor s-au schimbat în decursul vremii, ele au crescut în acelaşi timp când Europa se lansa în cucerirea lumii. Odată cu aceste econom ii-univers, ajungem la un alt nivel al concurenţei, la o altă scară a dominaţiei. Şi cu reguli atât de des repetate încât, de data aceasta, le vom putea urmări fără greş de-a lungul unei istorii cronologice a Europei şi lumii, de-a lungul unei succesiuni de sisteme mondiale care sunt, în realitate, cronica de ansamblu a capitalismului. Se spunea, dar formula rămâne bună şi spune bine ceea ce vrea să spună; diviziunea internaţională a muncii şi, bineînţeles, a profiturilor care rezulta din ea.

NOTE

Note la Cuvânt înainte

1. Jacques ACCARIAS DE SERIONTVP *t nations de l'Europe developli J* – * *Intir Hs* ** *merce*, 1766*, 1*, *în**pe-0P*/%*ni au.com* – IVOTE LA CAPITOLUL I

1.2.

6
Iei ARDANT
— MOLMINTI r t 8 – JuHen F
25
«96, II, p 47
În Primul rând

10.
1959.
de longue darie Kon

11. Printr-o întâmplare, s-au păstrat câteva imagini ale pieţii din Puyloubier, mic sat din Provence, din anii 1438 – 1439, 1459 – 1464. Se vindea acolo grâu, ovăz, vin.

01, ţapi castraţi, pielicele şi piei, o catârcă, un măgar, un mânz, porci, peşte, legume, ulei, saci de var. Cf.

Noel COULET, „Commerce et marchands dans un village provençal du XVIe siècle. La leyde de Puyloubier", în: *Eludes rurales*, nr. 22, 23, 24, iulie-decembrie 1966, pp. 99 – 118; Alan EVERITT, „The Marketing of Agricultural Produce" în: *The Agrarian Histonj of Englandând Wales*. publicată de M.P.R. FINBERG.

IV, 1500 – 1640, 1967, p. 478.

12. Paul-Louis HUVELIN, *Essai historique sur le droil des marches et des foires*, 1897, p. 240.

13. La Lucea, 144 de locuri numerotate în piaţa San Michele.

A.d. S. Lucea, Officio supra la Graseia, 196 (1705).

14. Elie BRACKENHOFFER, *Voyage en France*, *1643*

*164*4, 1927, p. 47.

15. B.N., Ms. Fr., 21633, 133, în legătură cu piaţa cimitirului Saint-Jean.

16. Édouard FOURNIER, *Varietes historiques et littéraires*.

1855 – 1863, V, 249 (1724).

17. B.N., Ms. Fr., 21633, 153.

18. *Varietes*... op. cit., II, p. 124 (1735).

19. G. von BELOW, Probleme *der Wirtschaftsgeschichte*.

1926, p. 373.

20. Étienne BOILEAU, *Livre des metiers*, ediţia Depping.

1837, pp. 34 – 35, citată de Paul CLAVAL, *Gâographie generale*

des marches, 1962, p. 115, nota 9 şi 10; p. 125.

21. Werner SOMBART, *Der moderne Kapitalismus*, ediţia a XV-a, 1928, II, p. 482.

22. Ferdo GESTRIN, *Le Trafic commercial entre les contrées des Slovenes de Vinurieur et les villes du littoral de VAdriatique du XIII au XVI siècle*, 1965, rezumat în franceză, p. 265.

23. P.-L. HUVELIN, op. cit., p. 18.

24. P. CHALMETTA GENDRON, *„EI Seflor del Zoco" en España*, 1973, prefaţă de Maxime Rodinson, p. XXXI, nota 46; trimite la Bernal DÍAZ DEL CASTILLO, *Historia verdadera de la conquista de la Nueoa España*.

25. P. Jean-Baptiste LABAT, *Nouvelle Relation de l'Afrique occidentale*, 1778, II, p. 47.

26. Simon D. MESSING, în: Markets în Africa, publicată de Paul Bohannan şi Georges Dallon, ediţia a III-a, 1968, pp. 384 şi urm.

27. Jacques SAYARY DES BRUSLONS, *Diclionnaire universel du commerce*, 1761, III, col. 778.

28. *Viarii della città di Palermo, dai secolo XVI al XIX*.

2, p. 61, în: *Biblioteca storica e lelteraria di Sicili*".

publicată de G. di Marzo.

29. Marcel COUTURIER, *Recherches sur les structures socia-Ies de Chiteaudun, 1525 – 178*9, 1969, p. 191.

37.38.39.40.41.42.43.44.

45.

46.47.48.49.50.

«1.52.

53.54.

55.56.57.

30?

30

Informaţii date de Jean *Nagle* care pregăteşte o lucrare despre faubourgul Saint Germain în secolul al XVIIea.

31 32

33.

A. EVERITT, *art. cât.*, p. 488, nota 4.

Alberto GROHMANN, *Le Fiere del regno di Napoli în età aragónese*, 1969, p. 28. *The Autobiography of William Stout of*

Lancaster, p. 162, citată de T.S. WILLAN, *Abraham Dent of Kirkby*

*3*4.55.36.

Stephen, 1970, p. 12.

Henri PIGEONNEAU, *Histoire du commerce de la France*, 1889, I, p. 197.

Joseph. AQUÍLINA, A *Comparative Dictionary of Mallese Proverbs*, 1972.

Roger BASTIDE, Pierre VERGER, „Contribution cocio-logique des marches Nagă du Bas-Dahomey", în: *Cahiers de l'Institut de science ăconomique appliquie*, nr. 95, noiembrie 1959, pp. 33 – 65, în special p. 53. B.N., Ms. Fr., 21633, 49, oct. 1660. Idem, 20 septembrie 1667. B.N. Ms. Fr., 21782, 191. Idem, 21633, 43, 19 septembrie 1678. Idem, 21633, 44, 28 iunie 1714. Idem, 21782, 210, 5 aprilie 1719 Idem, 21633, 46 şi 67.

Ambroise CONTARINI, *Voiage de Perse… en l'année 1473*, col. 53, în: *Voyages faits principalement en Asie dans les annâes XIIe-XMe-XIVE* et *XVE sticle*, II, 1785.

ATKINSON şi WALKER, *Manners and Customs of the Russians*, 1803, p. 10.

A, N., A.E., CP. Anglia, 122, f° 52, Londra, 14 ianuarie 1677.

Londra. 28 ianuarie-7 februarie 1684, A. d. S., Florenţa, Mediceo 4213.

Edward ROBINSON, *The early english Coffee Houses*, ed. I, 1893, ed. II, 1972, pp. 176 – 177.

Jean MARTINEAU, *Les Halles de Paris*, *desorigines a 178*9, 1960.

Robert CAILLET, *Foires et marchis de Carpentras*, *du* Moyen Âge *au debut du XIXE silele*, Carpentras, 1953.

Claude CARRERE, *Barcelone*, *centre économique à l'Spoque des difficultes*, *1380 – 146*2, 1967, p. 498.

W. SOMBART, *Der moderne Kapitalismus*, op. cit., II, pp. 484 – 485.

G. D. RAMSAY, *The City of London*, 1975, p. 37. Georges et Genevieve FRECHE, *Le Prix des grains*, *des*

„Ins et des legumes a Toulouse (*1486 – 1868*), 1967.

P. 28.

W. SOMBART, op. cit., I, p. 231. A; EVERITT, *art. cât.*, pp. 478 şi 482. «erre DEYON, *Amiens*, *capitale provinciale*. *Étude sur " biologie*

urbaine au XVIIe siècle, 1967, p. 181.

58. Marcel BAUDOT, „Halles, marches et foires d'Evreux", în: *Annuaire du departament de l'Eure*, 1935, p. 3.

59. Albert BABEAU, *Les Artizans et les domestiques d'autrefois*, 1886, p. 97.

60. Giuseppe TASSINI, *Curioşi ta vemziane*, ed. IV, 1887, pp. 75 – 76.

61. B.N., Ms. Fr., 21557, f° 4 (1188).

62. J. MARTINEAU, op. cit., p. 23.

63. *Idem*, *p*. 150.

64. „Economie et architecture medievales. Cela aurait-ii tue ceci?", în: *Annales E.S.C*., 1952, pp. 433 – 438.

65. J. MARTINEAU, op. cit., p. 150. Refacerea Halelor între 1543 şi 1572, după Leon Biollay, „Les anciennes halles de Paris", în „*Mtmoires de la Sortite de l'histoire de Paris ei de l'Île*-de-*France*, 1877, pp. 293 – 355.

66. J. SAVARY DES BRUSLONS, op. cit., III, col. 261.

67. *Journal du voyage de deuxjeiines Bollandais* (MM. devillers) «*Paris en 1656 – 1658*, publicat de A.P. FAU-GERE, 1899, p. 87.

68. J.A. PIGANIOL DE LA FORCE, *Description de Paris*.

1742, III, p. 124.

69. Louis BATIFFOL, *La* Vie *de Paris sous Louis XIII*.

1932, p. 75.

70. Dorothy DAVIS, A. *History of Shopping*, 1966, pp. 74

79 şi 89 – 90.

71. *Voyage en Angleterre*, 1728, Victoria and Albert Museum.

86 NN 2, f° 5.

72. J. SAVARY DES BRUSLONS, III, col. 779. Pentru unt, ouă, brânză, Abraham du PRADEL, *Le Livre commode des adresses de Paris pour 1692*, ediţia E. FOURNIER, 1878, I, pp. 296 şi urm.

73. J. MARTINEAU, op. cit., p. 204.

74. J. SAVARY DES BRUSLONS, IV, col. 1146.

75. J. BABELON, *Demeures parisiennes sous Henri IV et Louis XIII*, 1965, pp. 15 – 18.

76. *Journal du voyage de deux jeunes Hollandais*, op. cit.

p. 98. „Târgul de cai la capătul faubourgului Saint Victor", A. du PRADEL, op. cit. I, p. 26*4.71. Journal du citogen*, 1754, pp. 303 – 307.

78. A.N: „G, 1511.

79. A.N., G7, 1668 – 1670, 1707 – 1709, Cf. *Annales*, I, p. 304.

80. A.N., G7, 1511.

81. Jean MEUVREŢ, în: *Revue d'histoire moderne et contewporaine*, 1956.

82. A.N., G7, 1701, 222. Paris, 4 decembrie 1713. „... de când marea este liberă, toate mărfurile vin prin J Rouen la Paris şi debarcă în portul Saint-Nicolas.

83. P. de CROUSAZ CRETET, *Paris sous Louis XIV*, 1922, pp. 29 – 31, 47 – 48.

84. *Voyage en Angleterre*, 1728, f° 36.

85 navid R. RINGROSE, „Transportation and economi

o—" în eighteenth Century Căştile", în: T «f (*Journal of Economic History*, martie 1968.

86.

87.88.

90.

91.92.

93.

94.95.96.

97.

99.

too.

101.

102.103.104.105.106.107.108.

109. HO, Hi.

TIRSO DE MOLINA (Gabriel Tellez zis) *E*I *Burlador de Sevilla*, în: *Théâtr e de Tirso de Molina*, „Le Seduc-teur de Seville", 1863, p. 54.

Cu toate că uneori „corsarii turci le iau în faţa Lisabonei".

British Museum, Sloane, 1572. Numeroase referinţe. De pildă, A.d. S. Veneţia, Senato

Terra 12, martie 1494.

W. HAHN, *Die Verpflegung Konstantinopels darch staat-liche Zwangswirtschaft nach tiirkischen Urkunden aus dem 16. Jahrhundert*, 1926. Cu privire la acelaşi subiect DERSCA-BULGARU, „Quelques données sur le revi-taillement de Constantinople au XVIe siècle", în: *Congres d'études balkaniques*, Sofia, 1966. Ingomar BOG, „Das

Konsumzentrum London und seine Versorgung", în: *Münich 1965*, pp. 109 – 118. De acelaşi autor cu acelaşi titlu în: *M & langes Liitge*, 1966, pp. 141 – 182.

The evolution of the english Corn Market, 1915.

Idem, p. 122. A.S. USHER, *The History of the Grain Trade* în *France*, *1400 – 171*0, 1913, pp. 82, 84, 87.

Dorothy DAVIS, *A History of Shopping*, ed. III., 1967, p. 56.

I. BOG. în: *Melanges Liitge*, op. cit., p. 150.

Idem, p. 147. Cea mai mare este estimaţia lui L. Stone.

Alan EVERITT, „The Food Market of the english Town", în: *Münich 1965*, *p*. 60.

Voyage en Angleterre, 1728, f03 14 şi 161.

V. pentru Ţara Galilor şi Scoţia observaţiile lui Michael HECHTER, *International Colonialism*. 1975, pp. 82 – 83.

Daniel DEFOE, *En explorant Vile de Grande-Bretagne*, ediţia din 1974, p. 103.

A. EVERITT, în: *The Agrarian Hist*., *op. ei t*. pp. 468, 470, 473.

Eckart SGHREMMER, *Die Wirtschaft Bayems*, pp. 613 – 616.

Idem, p. 608.

A. EVERITT, în: *The Agrarian Hist*., p. 469.

Idem, pp. 532 şi urm.

Idem, *p*. 563.

G. von BELOW, op. cit., p. 353.

N. DELAMARE, *Trăite de police*, 1705, II, p. 654. *Idem*., 1710, II, p. 1059, 16 ianuarie 1699. Printre acaparatorii de griu se găsesc un postăvar, un vânzător de Hnă, un apoticar, un negustor, un medic, un arendaş de vămi, un brutar, un plugar…

M. BAUDOT, *art. cât*., p. 2.

— CAILLET, op. cit., pp. 23 – 24.

Aceiaşi cântec la Saint-Jean-de-Losne în 1712 şi 1713: Henri JACQUIN: Le ravitaillement de Saint-Jean-de-Losne au XVIIIe" în: *Annales de Bourgogne*, 1974, PP. 131 – 132.

t.

112. Moscova, A.S.A., 50/6, 474, fos60 şi 61, 13/24 apriuc 1764.

113. A.N., Ms. Fr. 12 683.

114. Saint-Malo, 29 iunie 1713, A.N., G7.1701, f° 120.

115. R.L. REYNOLDS, „În Search of a Business Class în thirteenth Century Genoa", în: *Journal of Economic History*, 1945.

116. Franck SZNEURA, *L'Espansione urbana di Firenze nel Dugenlo*, 1975.

117. Emmanuel LE ROY LA DURIE, *Le Territoire de l'historien*, 1973, „Le mouvement des Ioyers parisiens de la fin du Moyen Âge au XVIIIe siècle", pp. 116 şi urm.

118. Cesena, Bib. Malatestiana, Cassetta XVI, 165, 39.

119. *Varieles*, IV, pp. 105 şi urm.

120. J. BABELON, op. cit., pp. 15 – 18.

121. După lucrarea inedită a lui Jean NAGLE.

122. Museo Correr, P.D., C. 903, f° 12, Andrea Dolfin, ambasador veneţian la Paris către Andrea Tron, 13 august 1781.

123. G. HUPPERT, lucrare ce urmează să apară; titlu probabil: *Vivre noblement*, dactilogramă, p. 127.

124. Wilhelm ABEL, *Agrarkrisen und Agrarkonjunkfur*, ed. II, 1966, pp. 124 şi urm.

125. Eugenio ALBERI, *Eelazioni degli ambasciatori veneti durante U secolo XVI*, 1839 – 1863, VIII, p. 257.

126. Jean MEYER, *La Noblesse bretonne au XVIII* siècle*. 1966, II, p. 897.

127. A. du PRADEL, op. cit., I, p. XXVI, II, pp. 333 şi urm.

128. Yvonne BEZART. *La Vie rurale dans le Sud de la region parisienne*, *1450 – 156*0, 1929, p. 68 şi urm.

129. E. SCHREMMER, op. cit., *passim* şi în special pp. 219. 685.

130. *Le Capital*, Ed. sociales, II, p. 352: „... piaţa muncii pe care trebuie s-o deosebim de piaţa de sclavi". Printre alte exemple, comerţ de sclavi din Istria şi din Dalmaţia către Florenţa, Sienna şi Bologna A.d. S. Veneţia, Senato Mar, 6, f° 136 v°, 17 august 1459.

131. J. FREUND, recenzie la Bernhard WILLMS, *Die Antwort des Leviathan*, *Th. Hobbes politische Theorie*, în: *Critique*, 1972, p. 563.

132. A.N., A.E., B1, 598, Genova, 31 martie 1783; David RICARDO, *Principes de l'économie politique*, ediţia din 1970, p. 67.

133. Eric MASCHKE, „Deutsche Städte am Ausgang des

Mittelalters", în *Die Stadt am Ausgang des Mittelalters*, publicată de W. RAUSCH, extras, p. 20.

134. *Acta hungarica*, XXIV, p. 30.

435. Marcel POETE, *Une Vie de citi*, *Paris de să naissanee q a nos jours*, 1924, I, p. 301.;

149 150.

151

152 153.154.155.356.

157.358.

137.138.

139.

Robert-Henri BAUTIER, „À-propos d'une socite lucquoise a Lyon au XIII0 sieele. Les contrats de travail au Moyen Âge", în: *Bulletin philologique et historique (avânt 7010)*, 1964, pp. 162 – 164. Antonio II. de OLIVEIRA MARQUES, *Daily Life în Portugal in the late Middle Ages*, 1971, pp. 186 – 1888. Marcel DELAFOSSE, „Les vignerons – S Auxerrois (XIVe-XVIE sieele)", în: *Annales de Bourgogne*, t. 20, nr. 77, ianuarie-martie 1948, pp. 22 şi urm. Ernst PITZ, în: *Wirtschaftliche und soziale Probleme der gewerblichen Entwicklung im 15 – 16. J ahrhunderten nach Ansich-Nieder* Deutschen *Quellen*. publicată de F. LUTGE, 1968, p. 35. Brjgit FIEDLER, *Die gewerblichen Eigenbelriebe der Stadt Ilamburg im Spăt-mittelalter*, 1974.

140.

141.142.

A. BABEAU, *Les Artisans et les domestiques d'autre-fois*, op. cit. p. 273, nota 1, Tallemant des Reaux (1619 – 1692).

Gustare FAGNIEZ, *L'Économie rurale de la France sous Henri IV*, 1897, p. 55. Le Journal du sire de Gouberville, 1892, p. 400, Cf.

culegerea lui A. TOLLEMER, Un *Sire* de *Gouberville*. pp. 27 şi unu.

143.144.145.146.147.148.

E. LE ROY LA DURIE, op. cit., p. 202. M. BAUDOT, *ari. cât.*, p. 8.

V. *infra* p. 220, în legătură cu generalitatea de Orléans. După un articol de René GAUCHET. B.N., Ms. Fr., 21672, f» 16 v°. Roif ENGELSING „Der Arbeitsmarkt der Dienstboten im 17., 18, und 19. Jahrhundert" în: *Wirtschaftspolitikt*, publicat* de Hermann KELLENBENZ. 1974, p. 174. Op. cit., II, p. 49

Peter LASLETT, *Un Monde que nous avons pierdu*, 1969, p. 60. E.H. PHELPS-BROWN şi S.V. HOPKINS cred că numai o treime din populaţie ar fi salariată, citat de Immanuel WALLERSTEIN, *The Modern World Sistem*, 1974 p. 82.

Herbert LANGER, „Zur Rolle der Lomiarbeit im spât-mitteialterlichen Zunfthandwerk der Hansestâdte. Dargesiteiit hauptsächlich am Beispiel der Hansestadt Straisund", în: *Jahrbuchfiir Begionalgeschichte*, 3, 1968. Jeffry KAPLOW, *Les Noms des roia*, 1974, pp. 47 – 48. °*P – cât.*, I, p. 448. V. infra, pp. 444 – 448. Citat de A. BABEAU, op. cit., p. 40. Lorenzo LOTTO, *Libro di spese diverse* (*1538 – 1556*), editată de Pietro ZAMBELLI: Paolo FARINAŢI, *Giornale 1573 – 1606*, publicat de Lionello PUPPI, 1968, p. xi.

p-FARINAŢI, idem, p. XLIII, nota 116. pu) ermo, 10 decembrie 1704. D. Francisco de Arana Cardinalul Judece, Biblioteca Comunale, Pa—> hoq 66, f° 452 şi urm. şi f° 476.

159. Benedetto COTRUGLI, *Delict mercatura* e *del mereante perfetto*, Brescia, 1602, p. 50 (această carte a fost scrisă în 1458).

160. *Vida y hechos de Estebanillo González*, în: *La Novela picaresca* espafiofa, 1966, p. 1830.

161.12 aprilie 1679, A.N., G7, 491, 505.

162. Yves-Marie BERCE, *Histoire des aoquants*, *Stude des soulivements populaires au XVIIe siècle dans le Sud-Oaest de la France*, 1974, I, p. 41.

163. Louis-Sébastien MERCIER, *Tabitau de Paris*, VIII.

1783, pp. 343 – 345.

164. Y.M. BERCE, op. cit., I, p. 242.

165. Aldo de MADDALENA, Semaine de Prato, aprilie

1975.

166. Bistra A. CVETKOVA, „Vie économique des villes et ports balkaniques aux XVe et XVIE siecâes", în: *Revue des études islamiques*, 1970. pp. 277 – 278, 280 – 281.

fi, 167. Ştefan OLTEANU", Les met iersen Moldavie etenvalacliie (Xe-XVIIe siècles)", în: Re*oue roumaine d'his-toire,* VII, 1968, p. 180. Aici, cât se poate de limpede, târg = piaţă.

168. *Young's Traoels în France during the Ycars 1187, 1788.*

1789, ed. Betnam-Edvfards, 1913, p. 112.

169. Lazslo MAKKAI, Semaine de Prato, aprilie 1975.

170. Michelet ne-o spune: are loc o vânzare de pătrunt.

„Neprezentându-se niciun cumpărător, ţăranul vine cu moneda lui de aur", *Le Peuple*, ed. 1899, p. 45.471. Maurice AYMARD, Semaine de Prato, aprilie 1975, cu privire la Sicilia.

172. Emiliano FERNANDEZ DE PINEDO, *Crecimiento eeonâmico îi transformaciones sociales del pais oasco 1100 – 185*0, 1974, v. În special pp. 233 şi urm.

173. F. Sebasti în MANRIQUE, *Itinerar io de las Missiones*.

1649, p. 59.

174. Michel MORINEAU... A la halle de Charleville: fournitureetorixdesgrains, oulesmecanismes du marche (1647 – 1821)", în: Sse *Congres naţional des socutes savantes*, 1970, II, pp. 159 – 222.

175. Marco CATTINI, „Produzione, autoconsumo e mercato dei grani a San Felice sul Panaro, 1590 – 1637 în: *Revista storica italiana*, 1973, pp. 698 – 755., 176. V, supra, nota 162.

177. *Varietes*, *X*, 369, nota 1.

178. *Journal du voyage de deux jeunes Hollandais a Paris* en *1656 – 1658*, op. cit., p. 30.

179. E. BRACKENHOFFER, op. cit., p. 116.

180. Ignace-François LIMOJON DE SAINT-DIDIER, *la*
Viile et la ripublique de Venise, 1680, p. 68.

181. Charles CARRI & RE, *Negociants marseillals au XVU1" y siècle*, 1973, I, p. 165.

182

183.184.

185.186.

187.188.189.190.191.192.193.

194.

195.1%.

197.198.

200.201.

202.203.204.205.206.

207.208.

209 210.

G. Willi Hin SCHINNER, „Marketing and social şiruc-ture în rural China", în: *Journal of Aslan Studies*, noiembrie 1964, p. 6. Pieţe, mai

târziu, în Seciuan, *intra*, pp. 96 – 97.

Abbe PREVOST, Jlisloire *generale* des *ooyages*... (*1750*), VIII, p. 533.

Marcel MAR ION, *Dictionnaire des institutiom de la France aux XVIIE ei XVIIIe siècle*, *p*. 195, articolul „Echoppe".

A. EVERITT, în: *The Agrarian Histonj*... op. cit.

p. 484. Robert MARQUANT, *La Vie iconomique a Lille sous*

Philippe le Bon, 1940, p. 82. La K. MARX, *CEuores*, I, p. 902. R. MARQUANT, op. cit., p. 82.

A. H. de OLIVEIRA 3VIARQUES, op. cit., p. 201. E. BRACKENHOFFER, op. cit., p. 97. B.N., Ms. Fr. 21633, f «1, 14, 18, 134. A.d. S. Florenţa, Mediceo 4709, Paris, 27 iunie 1718. Friedrich Lt) TGE, Deutsche *Sozial-und Wirtschafis-geschichle*, 1966, *passim* ţi pp. 143 şi urm. A.N., G7, 1686, 156, *Mimoire sur la decoration des commercanix*.

A.N. F12, 724, 11 aprilie 1788.

În Italia, de pildă la Lucea, dispreţul social se manifestă faţă de prăvăliaşul mărunt, nu faţă de adevăratul negustor; Marino BERENGO, *Nobili e mercanti neila*

Lucea del Cinguecento, 1963, p. 65. Alfred FRANKLIN, La *Vie* privee d'autrefois *au temps de Louis XIII*, *I*, *Lts Magasins de nouveautes*.

1894, pp. 22 şi urm. P. BOISSONNADE, *L'ssai sur I'orga*nisation *du travail en Poitou*, I, p. 287. Arhivele din Cracovia, corespondenţa lui. Federigo

Aurelio (3 septembrie 1680 – 20 martie 1683), fond

Italia 3206. W. SOMBART, op. cit., prăvălia unui mercier evreu.

II, pp. 445 şi urm., cu privire la ansamblul problemei. T.S. WILLAN. *Abraham Uent of Kirkby Ştephen*, *op*.

cât.

După T.*S*. WILLAN, op. cit. E. SCHREMMER, op. cit., pp. 173 – 175. A.N., F1*, H6, f «58 şi urm., 28 mai 1716. A-N. G7, 1686, 156 – prin 1702.

Journal de voyage de deux jeunes Ilollandais, op. cit., 9.76.

E. BRACKENHOI FER, op. cit., p. 117.

J°urnal de voijage de deux jeunes Ilollanadais, op. cit., *P*. 50.

TIRSO DE MOLINA, op. cit., *p*. 107. Y-M. BERCE, op. cit., I, pp. 222 şi 297 şi cuvântul „cabaret" la index.

211. Miguel GAPELLA şi Antonio MATILLA TASCON.

Los Cinco Gremios mayores de Madrid, 1957, p. 13 şi nota 23. Cf. LOPE DE VEGA. *La Naeva Vidoria de Don Gdnzalo de Córdoba*.

212. E. SCHREMMER, op. cit., p. 595.

213. A.N., A.E., CP. Anglia, 108, f°28.

214. *The Complete English Tradesman*, Londra, 1745, II, pp. 332 şi 335.

215. Vogage en *Angleterre*, op. cit., f° 29.

216. L. BATIFFOL, „op. cit., pp. 25 – 26.

217. V. primul volum al acestei lucrări, ed. 1967, pp. 193

194.

218. W. SOMBART, op. cit., II, p. 465: *Mémoires de la baronne d'Oberkirch*, 1970, p. 348 şi nota 1, p. 534.

219. A. FRANKLIN, *La Vie privire d-autrefois au temps de Louis XIII*, *I*, *Les Magasins de nou*. cca. *utes*, op. cit., *passim*, pp. 20.

220. A. din Malta, 6405, începutul sec. XVIII.

221. Jean-Baptiste *SAY*, *De VAngleterre et des Anglais*, 1815, p. 23.

222. Ancheta abia ar trebui întreprinsă. Iată câteva jaloane.

În 1570, la Valladolid, există 1870 de prăvălii de meşteşugari şi negustori, la o populaţie de 40.000 de oameni, adică una la 20 de locuitori (Bartolomé BERMASSAR, *Valladolid au siècle d'or*, 1967, p. 168). La Roma, în 1622, int Hnim acelaşi raport: 5578 de prăvălii la 114.000 locuitori (Jean DELUMEAU, *Vie économique et sociale de Roma dans la seconde moitié du XVI – esiecle*, 1957 – 1959, I, pp. 377 şi 379) V. şi, pentru Veneţia, Daniele BELTRAMI, *Storia della popolazione di Venezia dalie fine del secolo XVI alia caduta della Republica*, 1954, p. 219, iar pentru Siena, o situaţie a tuturor meseriilor din oraş, în 1762 (A.d. S. Siena, Arenivlo Spannocni B 59). Pentru Grenoble, în 1723 v. E. ESMONIN, *Études sur la France des XVIIE et XVIIIe siècles*, 1964, p. 461 şi nota 80.

223. W. SOMBART, op. cit., II, p. 454.

224. *Wirtschafts-und* Sozialgeschichte *zentraleuropäischer Stadie în neuerer Zeii*, 1963, pp. 183 şi urm. La Basel, din secolul al XVI-lea până la sfârşitul celui de-al XVIII-lea, numărul negustorilor de mărunţişuri şi al detailanţilor creşte cu 40%; meseriile, în ansamblu, se menţin sau tind să scadă.

225. Datorez lui Claude LARQUIE inventarul prăvăliei unui

aquardientero din Piaza Mayor, întocmit după decesul acestuia; Archivo de los Protocolos, n° 10598, în 372 – 516, 1667.

226. Sondaje făcute de Maurice AYMARD: 1548, Tribunale del Real Patrimonio 137, Livelli ° 3561 şi 1584; idem Privilegiaţi, f°S.

227. Moscova, A.S.A., 35/6, 390, 84, Londra, 7 martie
1788.

228.
229.230.231.
232.233.
234.
235.236.237.238.239.240.241.
242, 243, 244
317

Albert SOBOUL, *Les Sans-Culottes parisiens en l an* II.
1958, *passim* şi în special pp. 163, 267, 443, 445. A.N., F12, 724.

Chanoine François PEDOLE, *Le Bourgeois poli*, 1631. Adam SMITH, *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations*, ediţia din 1966, I, p. 18. *Medii*... I, p. 293. Jean-Jacques HEMARDINQUER, „La taille, imp & t marque sur un baton (Landes, Pyrenee, Bourgogne)", în: *Bulletin philologique et historique (jusqu'a 1610)*.

1972, pp. 507 – 512. Lucien GERSCHEL, „L'Ogam et le nom", în: *Études celtiques*, 1963, pp. 531 – 532; *supra*, I, ediţia din
1967, pp. 357 – 358. D. DEFOE, op. cit., I, p. 356. A. du PRADEL, op. cit. II, p. 60. A. de Paris, 3 B 6 27, 26 februarie 1720. *Varietes*, II, p. 136. *Varietis*, VI, p. 163. A.D. ISERE, ÎI E, 621 şi 622. Les *Mémoires de Jean Maillefer*, *marchand bourgeois de Reims (1611 – 1684)*, 1890, p. 16, A.N., F12, 863 – 7, 7 octombrie 1728.

Informaţie dată de Traian STOIANOVICH.

Georges LIVET... Les Savovards a Stiasbourg an debut du XVIIIe siècle", în: *Cahiers d'histoire*, IV, 2, 1959, p. 132.

245.
246.247.

José Luis MARTIN GALINDO, Arrieros maragatos en el siglo XVIII" în: *Estudios y Documentos*, nr. 9, 1956; *Medii*... I, p. 408.

M. CAPELLA, A. MATILLA TASCCn, op. cit., pp. 14 şi 22.

Marius KULCZYKOWSKI, „En Pologne au XVIII6 siècle: industrie pavsanne et formation du mareb.6 naţional", în: Annales *E.S.C.*, 1969, pp. 61 – 69.

248.249.

250.

D. DEFOE, op. cit., II, p. 300.

J. SAVARY DES BRUSLONS, op. cit., cuvântul

„Forain", col. 707. Maurice LOMBARD, „Lxvolution urbaine pendant le Haut Moyen Âge", în: *Annales E.S.C.*, XII-1957.

Édouard PERROY, *Histoire du Moijen Age*, „Syri.

251.252.253.

adică evrei şi creştini limbă greacă", p. 20. *Varietes*, III, p. 36.

E. SCHREMMER, op. cit., p. 604.

Robert MANDROU, De la *culture populaire aux* XV/pe *t XVIII siècles*. *La Bibliothèque bleue de Troges*, 1964, p. 56.

254.255.

W. SOMBART. op. cit., II, p. 446.

Uautfe NORDMANN, *Grandeur et liberie de la Suede* (*1660 – 17 ff2*), p. 36.

256.257.

Informaţiile date de Andrzej \YYCZANSKI.

Moscova, A.S.A. 84/2, 420, f° 10 – 11, Leipzig, 6/17

octombrie 1798; şi 84/2, 421, f° 3 v°, Leipzig, 8 – 19

Ianuarie 1799.).

258. A.N.G7, 1695, t» 202, Raport d'Amelot, Paris, 20 sep.

tembrie 1710. Colportori evrei sunt semnalaţi la Toulouse (1695) de către Germain MARTIN şi Marcel BEZANCON, *L'Histoire du credit en France sous le Règne de Louis XIV*, 1913, p. 189; la Valogne (faptele lor condamnabile) arhivele pentru Calvados, C 1419 (1741 – 1788).

259. E. FOURNIER, *Le Théâtre français aux XVI" et XVIIE silele*, 1874, II, p. 288.

260. The *Scandinavian Economic Historij Review*, 1966, n° 2, p. 193.

261. A.d. S. Bologna, 11-C, 148 – 150, 1595.

262. Heinrichb ECHTEL, *Wirtschafisgeschichle Deutsehlands*.

II, p. 392, nota 286.

263. E. BRACKENHOFFER, *op. cit* „pp. 115 şi 144. Raisins de caisse, raisins secb.es, V. Littre, la cuvântul „Raisin".

264. Jean GEORGELIN, Venise au siècle des Lumières, în pregătire, dactilogramă, p. 213, după mărturia lui Gradenigo.

265. Guy PATIN, *Letters*, III, p. 246.

266. Jacques ACGARIAS DE SERIONNE, *La Richessc* de ia *Hollande*, 1778, II, p. 173.

267. B.N., Ms. Fr., 14667, 131.

268. La *Response de Jean Bodin a M. de Malestroit*, *1568*, editată de Henri HAUSER, 1932, p. XXXVIII.

269. Fondul dr. Morand, Bonne-sur-Menoge (Haute-Savoie).

270., 1. SAVARY DES BRUSLONS, op. cit., II, col. 679;

V, col. 915 – 916.

271. Fondul Morand, Joseph Perollaz către tatăl său.

Lucerna, 13 mai 1819.

272. *Gazette de France*, Madrid, 24 mai 1783, p. 219.

273. V. II *Libro dei vagabondi*, publicată de Piero CAMPO-RESI, 1973, introducere, numeroase referinţe la literaturile europene.

274. Ernst SCHULIN, *Handelsstaat Ungland*, 1969, pp. 117

şi 195. Colportori portughezi la începutul secolului al XVI-lea, în Ţările de Jos. J.A. GORIS, *tude sar les colonics marchandes meridionales… a Anvers H8S*-1.567.1925, pp. 25 – 27.

275. David ALEXANDER, Retauinq *în England duiing the Industrial Revolution*, 1970, pp. 63 şi urm. În 1780, la Londra, un proiect de lege vizând desfiinţarea colportajului se loveşte de reacţiile foarte vii al6 manufacturierilor englezi (lină şi bumbac) care arata, în petiţiile pe care le adresează Camerei Comunelor, ce masă uriaşă de marfă desfac aceştia. D. DAVIS, op. cit., pp. 245 – 246.

276. Jean DROUILLET, *Folklorc du* N *iocrnais et du Morvan*.

1959: Suzanne TÂRÂIEU, *La Vie domestique dans le Mâconnais rural et priindustricl*. 1964, pp. 190-*A9 i*

277. Fondul Morand, J.C. Perollaz către soţia lui, Geneva.

5 august 1834.

278. A.N., F1*, 2175, McU, 6 februarie 1813.

279.280.

381

282.283.284 285

A.N. F12, 2175, Paris, 21 august 1813. BasileH. KERBLAY, Les *Marches paysansen U.R.S.S*. 1968, pp. 100 şi urm.

Jean-Paul POISSON, „De quelques nouvelles utilisations des sources notariales en histoire économique (XVIle-XX0 slecles) în: *Renic historique*, nr. 505, 1973, pp. 5 – 22. V intra pp. 331 şi urm. a N. Fia, 149, 77.

A.N. F12, 721, Perigueux, 11 iunie 1783. „W. SOMBART, op. cit., II, p. 566. Prioritate are neîndoielnic Hamburger Kommerzdeputation, înfiinţată în 1663.

286.287.

288.289 290 291

J. GEORGELIN, op. cit., p. 86. Piero BARGELLINI, II *Bicentenario* della *Camera di commercio* fiorentina *1770 – 1970, 1970*. A.N... G7, 1965.12. A.N., FL2.151, 195. A.N.F12, 683.23 decembrie 1728.

Michael MITTERAUER, „Jahrmarkte în Nachfolge antiker Zentralorte", în: *Miticilungen des Instituts fur osterrcichische Geschichtsforschang*, 1967, pp. 237

292.293.

294.

295.

296.

şi urm. J. SAVARY DES BRUSLONS, op. cit., la cuvântul

„Landi", col. 508. Felix BOURQUELOT, *titudes sur les foires de Champagne*, 1865, p. 10. E. BRACKENHOFFER, op. cit., p. 105, află acest lucru trecând prin Lyon; îi citează pe Eusebius, IV, 2. A.N., F12, 1259 D, Livry-sur-Muese, Vendemiaire an

VIU.

LITTRE, la cvivintul „Mardie", Pieţ. ele şi târgurile nu pot îi aşezate fără îngăduinţa regelui, FERRET, *TraiU* de *l'abus*. I, 9. A.N., K 1252.

297.298.

299.300.301.302.303.

Gferard BOUCFIARD, Un *Village immobile*, *Sennely-en-Sologne au XVIII*? *Sieck*, 1972. p. 200. J. SAVARY DES BRUSLONS, op. cit., 11, col. 668. idem, col. 663. *Idem*, col, 668. *Idem*, *col*. 671.

Jean MARLEY, *La Haute-Loire de la fin* de *l'Ancien Régime aux*

debuts de la Troisitme Ripublique, *1776 – 1S8*6, 1974. I, pp. 146 – 147. V. harta, *supra*, p. 30.

304.305.306.307.308.

309.

J". SAVARY DES BRUSLONS op. cit.

Ernst KROKER, *Handelsgeschwhte des Siaa*

1925. p. 85. r. *At Medina del*

Crtatobal ESPEJO.flos *Antiguas Ferias de*

Campo. Valladolid, 1908.; *probleme*

Jean BARUZI, Saint *Jean de la Lioix r de Vexperience inystique*, 19°>1, p. /.

310.

319

Farnesiane, 668, 17. Valentano, 14 mai 1652. R. GASCON, op. cit., 4, I, pp. 241 – 242. J. SAVARY DES BRUSLONS, op. cit., II, col. 676.

311. H. MAUERSBERG, *Wirischafts-und Sozialgeschichte zentraleuropăischer Stadie în neuerr Zeiț*, op. cit., *p*. 184

312. E. KROKER, op. cit., pp. 113 – 114.

313. Friedrich LUTGE, „Die Untergang de Niiraberger

Heiluimismesse", în: *Jahrbucher fur Naționala konomie und Statiftik*, Bând 178, Helt 1/3, 1965, p. 133.

314. Ruggiero NUTI, *La Fiera di Prato attrauerso i lempi*.

1939.

315. R. CAILLET, op. cit., pp. 155 şi urm.

316. *Variate*, IV, 327 şi I, 318, nota 2.

317. Moscova, A.S.A. 84/12, 420, 7, Leipzig, 18/29 septembrie 1798.

318. Francisque MICHEL, Édouard FOTJRNIER, *Le Livre d'or des metiers*, *Histoire des hotelleries*, *cabarets*, *hâteh gamis et cafis*... Paris, 1851, 2, 10 (loll).

319. R. CAILLET, op. cit., pp. 156 şi 159.

320. *Idem*, p. 156.

321. A.d. S., Neapole, Aflări Esteri, 801, Haga, 17 mai 1768

şi 8 mai 1769.

322. *Gazette de France*, p. 513, Florența, 4 octombrie 1720.

323. A.d.s. Florența, Fondo Riccardi 309. Leipzig, 18 octombrie 1685, Gio. Baldi către Francesco Riccardi.

324. *Medit*., I, 347 şi nota 6.

325. P. MOLMENTI, op. cit., II, p. 67, nota 1.

326. *Insignia Bologne*, X-8, 1676.

327. Henry MORLEY, *Memoirs of Bartholomew Fair*, Londra, 1859; J. SAVARY DES BRUSLONS, op. *ei t*., II, col 679, cuvântul „Foire".

328. Citat de P.-L. HUVELIN, op. cit., p. 40, nota 1; referire la LEROUX DE LINGI, Proverbes, II, p. 338.

329. J. SAVARY DES BRUSLONS, op. cit., II, col. 656;

B.N., Ms., Fr. 21783, 170.

330. *Voyage de deux jeunes Hollandais*... op. cit. p. 75.

331. A. GROHMANN, op. cit., p. 31.

332. R. GASCON, *op. cil*... I, p. 169.

333. Y.-M. BERCE, op. cit., p. 206.

334. E. KROKER, op. cit., p. 132.

335. Lodovico GUICCIARDINI, *Description de tout le Pags-Bas* (1568), ed. III 1625, p. 108.

336. *Gazetie de France*, aprilie 1634.

337. Oliver C. COX, *The Foundation of Capitalism*, 1959, p. 27. În sens contrar P. CHALMETTA GENDRON, op. cit., p. 105.

338. Alfred HOFFMANN. *Wirtschaftsgeschichle des Landes Oberbsterreich*, 1952, p. 139.

339. E. KROKER, op. cit., p. 83.

340. Corrado MARCIANI, Lettres *de chaneje aus foires de Lanciano au XVIe siècle*, Paris, 1962.

341. Louis DERMIGNY, „Les foires de Pezenas et d.

Montagnac au XVIIIe siècle", în: *Actes du congrregional des federations historiques de Languedoc*, la j; cassonne, mai 1952, în special pp. 18 – 19.

342.

343.

344.345.346.

347.348.

349.350.

351.352.353.

354.355.

356.357.358.

359.360.

361.362.363.364.

În

365.366.

Robert-Henri BAUTIER, „I.os foires de Champagne", în: *Recueils de la Société Jean Bodin*, V: *La foire*, pp. 1 – 51.

F. BOURQUELOT, *F.tudessur les foires de Champagne*, II, *op. ei t.*, pp. 301 – 320.

Medii... I, p. 458 şi nota 3.

Idem, I, 314.

José GENTIL DA SILVA, *Banque el credit en Italie au XVIIe siècle*, 1969, p. 55.

Idem, V. la index „Mercanti di conto".

Domenico PERI, II Negoţiante, Genova, 1638; *Medit*... I, p. 461.

J. GENTIL DA SILVA, op. cit., p. 55.

Giuseppe MIRA, „L'organizzazione fieristica nel quadro dell'economia della „Bassa" Lombardia alla fine del medioevo e nell'età moderna", în: *Archivio storico lombardo*, voi 8, 1958, pp. 289 – 300.

A. GROHMANN, op. cit., p. 62.

A. HOFFMANN, op. cit., pp. 142 – 143.

Henri LAURENT, *Un Grand Commerce d'exportation au Moyen Âge*: *la draperie des Pays-Bas en France et dans les pays mediterraneens*, XIIe-*XVe siècles*, 1935, pp. 37 – 41.

A. GROHMANN, op. cit., p. 20.

F. BOREL, *Les Foires de Genève au XVe siècle*, 1892 şi documentele anexă; Jean-François BERGIER, *Les Foires de Genève et l'économie internaţionale de la Renaissance*, 1963.

R. GASCON, op. cit., I, p. 49.

A.N., F1», 149, f°59, 27 septembrie 1756.

TURGOT, articolul „Foire" în *Enciclopedie*, 1757; J. SAVARY DES BRUSLONS, op. cit., cuvântul „Foire", col. 647.

W. SOMBART, op. cit., II, pp. 472 şi 479.

A. HOFFMANN, op. cit., p. 143; E. KROKER, op. cit., p. 163. De notat că termenul *Messe* (târg), curent la Frankfurt, se aclimatizează la Leipzig abia în cea de a doua jumătate a secolului al XVII-lea, când detronează cuvintele *Jahrra Arkte* sau *Mărkte*, idem, p. 71.

Medit I. 479.

W. SOMBART, op. cit., II, p. 473.

B-H. KERBLAY, *op cât*, pp. 85 şi urm.

Alice Piffer CANABRAVA, *O Comercio portuguis no Rio da Prata (1580 – 1840)*, 1944, pp. 21 şi urm., J. SAVARYDE BRUSLONS, op. cit., *Y*, col. 1367 şi urm. N şi articolul despre Vera Cruz şi despre Cartagena. SĂNCHEZ ALBORNOZ, „Un testigo de] comerindiano: Tomás de Mercado y Nueva Espatia", *Revista de historia de America*, 1959, p. 113. de E.W. DAHLGREN, *Relations commerciales ili entre la France et les câtes de l'océan Paci* 1909, p. 21.

367. José GENTIL DA SILVA, „Trafic du Nord, raarch.es du «Mezzogiorno», finances genojses: recherches et documents sur) a conjoncture à la lin du XVIE sieele" în: *Revue du Nord*, XLI, nr. 162, aprilie-iunie 1959, pp. 129 – 152, în special p. 132.

368. Louis DERMIGNY în: *Histoire du Languedoc*, 1967, p. 414.

369. A.N. F12, 1266. Proiectul nu este acceptat. Piaţa Revoluţiei este actuala piaţă Concorde.

37». Werner SOMBART, *Apogee du capitalisme*, 1932, editată de André E. SAYOUS, p. XXV.

371. W. SOMBART, Der *moderne Kapitahsmus*, II, *op. cât.*, pp. 488 şi urm.

372. J. SAVARY DES BRUSLONS, op. cit., 111, cuvântul „Marchand", col, 765 şi urm.

373. LITTRE, op. cit., cuvântul „Corde", p. 808.

374. W. SOMBART, *Der moderne Kapitalismus*, II, p. 489.

375. Jean-Pierre RICARD, *Le Kegoce d'Amsterdam contenant tout ce que doiventsanoir les marchands et beinquiers, tant ceux qui sont elablis a Amsterdam que ceux des pays drangers*, Amsterdam, 1722, pp. 5 – 7.

376. Moscova. A. Cent 1261 – 1.774, f° 18.

377. W. SOMBART, *op. cit*... II, p. 490.

378. *Histoire du commerce de Marselle*, II, p. 466: IV, pp. 92 şi urm; V., pp. 510 şi urm.

379. W. SOMBART, *op. cil*... 11, p. 490.

380. A.N., F12, 116, 36.

381. Raymond OBERLE, „L'évolution des linances a Mulhouse et le linancement de l'industrialisation au XVIII siècle", în: Comite *des travaux historiques. Bulletin de la section d liistoirt moderne ci contemporaine*, nr. 8.

1971, pp. 93 – 94.

382. Cardinal François-Desire MATHIEU, L'*Ancien Régime en I.orraine et Barrois*… (*1658 – 1789*), Paris, 1878, p. 35.

383. Jacqueline KAUFFMANN-ROCHARD, *Origines d'une bourgeoisie russe*, XVIe *et* V/V/e *siècles*, 1969. p. 45.

384. J. SAVARY DES BRUSLONS, op. cit., II; cuvântul „Entrepot", col. 329 – 330.

385. A.N., F12, 70, 102, 13 august 1722.

386. R. GASCON, op. cit., t. 1, p. 158.

387. *Medit*… I, 525.

388. C. CARRERE, op. cit., p. 9.

389. Roberto CESS1 şi Armibale ALBERTI, *Rialto*, 1934> p. 79.

390. Maurice LEVY-LEBOYER, *Les Banques européennes 1 l'industrialisation internaţionale dans la premi" e moitli du XIXe siècle*, 1964, pp. 254 şi urm.

391. Mateo ALEMÂN, *Guzman de Altarache*, în: *La Novei*. j *picaresca española*, op. cit., p. 551.

392. Viera da SILVA, *Dispersos*, 111.340 şi IX, 807.

Placa da Comercio va fi construită începând din 17" II Aceste informaţii sunt date de.1. *Gentil da Şi*

323

393

394.395.

396 397.

398.399.400.

401.

402

403 404, 405 406, 407 408 409 410 411 412

413, 414.

415 416

417, 418.

419

420.

421 422 423

Raimundo de LANTERY, *Memorias*, publicate de Álvaro PIGARDO Y GOMEZ, Cádiz, 1949. În: *Melanges Braadel*,

articol de Pierre PONSOT, pp. 151

185.

R. CESSI et A. ALBERTI. op. cit., p. 66. Richard EHRENBERG, *Das Zeitaller des Fugger*, ed.

III. 1922, I, p. 70.

După o informaţie dată de Guido PAMPALONI. La loggia dei Mercanti ai Banchi se găseşte la 400 de metri de Strada Nuova, după cum îmi arată Giuseppe

FELLONI (scrisoare din 4 septembrie 1975) R. EHRENBERG, op. cit., I, p. 70. R. MARQUANT, op. cit., p. 61. Jean LEJEUNE, *La Formation du capitalisme moderne dans la principalite de Liège au XVIe siècle*, 1939, p. 27. Claude LAVEAU, Le *Monde* rochelais *de l'Ancien*

Regime au Consulat. Essui *d'histoire économique et sociale* (*mi-1800*). teză dactilografiată, 1972, p. 146. *Scripta mereaturae*, I, 1967, pp. 38 – 39, gravură pe aramă de Gaspar Merian, 1658. E. KROKER. op. cit., p. 138. A.N., G7, 698, 24. *Biarii di Palertno*, op. cit., II, p. 59. A.d. S. Genova, Lettere Consoli, 1/26 – 28. Charles CARRIÈRE, *op. cit*... I, p. 234. Moscova, A.S.A... 35/6, 744, 9 şi urm. *C* CARRERE, op. cit., p. 50. *Idem*, p. 51.

R. EHRENBERG, op. cit., I, p. 70. Raymond BLOCH, Jean COUSIN, *Rome et son déstin*.

1960, p. 126.

Ch. CARRIÈRE. *op*. ei!, I. pp. 232 – 233. L.-A. BOJTEUX. *La Fortune de mer*, *le besoin de securite*".

et les debuts de l'asswance maritime, 1968, p. 165.

D. DEFOE. op. cit., *l*, 108.

J. P. RICHARD, *Le Negocc d'Amsterdam*... op. cit., pp. 6 – 7. *Idem p*. 6. I \ BRAUDEL.supm. I. ed. 1967, p. 360; Gino LUZ-ZATTO, *Sloria economică di Venezia daW XI al XVI*

secole, Veneţia, 1961, pp. 147 şi urm. Federigo MELIS, *Tiacce di una storia economica di*

Firenze e della Toscana în generale dai 1252 al 1550, curs dactilografiat. 19661967; Alfred DOREN.

Storia economica *deWItalia nel Medio Evo*, 1936.

PP. 559. Adam WISZMEWSKI, *Uistoire de la Banque de Saint-Georges de Genes*, Paris, 1865.

E. MASCHKE, *art. cât.*, extras, p. 8.

Iudit II, pp. 44 – 45.

«ernard SCHNAPPER, Les *Rentes au XVI* «*sitele*, *nistoire d'un instrument de credit*, Paris, 1957; *Regiss de l'Hotel de Ville pendant la Fronde*, publicate de

LEROUX de LINCY et DOUET d'ARCQ, 1846 – 1847, t. 11, p. 426.

424. R. SPRANDEL, *Ber stâdtische Rentenmarkt* în *Nordwestdeutschland im Spătmittelalter*, 1971, pp. 14 – 23.

425. Armando SAPORI, Una *Compaynia* di *Calimalo ai primi* del *Trecento*, 1932, p. 185.

426. Heinrich Johann SIEVEKING, *Wirtschafisgeschichtc*.

1935. p. 87.

427. Johan FRANCIS, *La Bourse de Londres*, 1854, p. 13;

N. W. POSTHUMUS, „The tulipomania în Holland in the years 1636 and 1637", în: *Journal of Economie and* Business *history*, 1, 1928 – 1929, pp. 434 – 466.

428. Amsterdam 1688, reeditare Madrid 1958.

429. J.G. VAN DILLEN, „Isaac le Maire et le commerce des actions de la Compagnie des îndes orjentales", în: *Revue d'histoire moderne*, ianuarie-februarie şi martie-mai 1935, în special pp. 24 şi 36.

430. J.G. VAN DILLEN, *art. cil.*, pp. 15, 19, 21.

431. A.N., K 1349, 132, 1° 82.

432. A.N. A.E., El, 757.

433. A.N., K 1349, 132, f° 81.

434. Isaac de PINTO, *Trăite de la circulation et du credit*.

1771, p. 311.

435. C.R. BOXER, The *Butcii* Seaborn *Empire 1600*

*180*0, 1965, p. 19.

436. Pierre JEANNIN, *L'Europe du Nord-Quest et du Nord aux XVIIE et XVIII» siècles*, 1969, p. 73.

437. J. de la VEGA, op. cit., p. 322.

438. le *Guide d'Amsterdam*, 1701, p. 65, aminteşte „Cate Jrancois". Celelalte sunt indicate de Joseph de LA VEGA, *Bie Verwirrung*, *der Varwirmngen*, ed. Otto Pringsheim, 1919, p. 192, nota 2, după BERG, *Refugies** p. 328.

439. Michele TORCIA, *Zbozzo del commercio di Amsterdam*, 1782.

440. A.N., 61 AQ 4.

441. Herbert LUTHY, *La Banque protestante en France de la Revocalion de l'Edit de Nantes a* ia *Revolution*, 1959 – 1961, II, p. 515.

442. A.N., 61 AQ 1, Paris, 2 martie 1780.

443. H. U'ITHY, op. cit., II, v. indexul.

444. A.N., 61 AQ prin „corupte a 3/3", trebuie înţeles în trei treimi, între Marcet, Pictet et Cramer.

445. A.N., 61 AQ, 77 şi 88.

446., J. FRANCIS op. cit., pp. 23 şi 87.

447. *Idem* p. 27.

448. A.N., G7 1699, 29 mai 1713.

449. J. FRANCIS. op. cit., p. 32.

450… lean SAVANT. *Tel ful Ouvrard*, 1954, p. 55.

451. Cf. P.G.M. DICKSON, *The financial Revolution* i.

England, 1967, pp. 505 – 510; E.V. MORGAN $ W.A. THOMAS, *The Stock Exchange*, 1962, PP-60 – 61.

452. *Idem*, p. 65.

453.454.455.456.457.

E. SCHULIN, op. cit., pp. 249, şi 295.

P.G.M. DICKSON, op. cit., p. 504.

E.V. MORGAN şi W.A. THOMAS, op. cit., p. 17.

p! p. M. DICKSON, op. cit., p. 506.

Jakob van KLAVEREN, „Rue de Quincampois und Exchange Alley. Die Spekulationjahre 1719 unef 1720 în Frankreich und England", în: *Vierteljahrschrift für Sozial-und Wirtschafisgeschichte*, 1963, 48, 3, pp. 331 – 359.

458.

Robert BIGO, „Une grammaire de la Bourse en 1789", în: *Annales d'histoire économique el sociale*, II, 1930, pp. 500 şi 507.

459.

460.461.

Marie-Joseph Deşire MARTIN, *Les Elrennes financitres*» 1789, pp. 97 şi urm.

Idem, cap. VI… Bourse", p. 68.

Robert BTGO, *La Caisse d'Escomple (1776 – 1793) et les origines de la Banque de France*, Paris, 1927, în special pp. 95 – 116.

462.463.

464.465.
466.467.
468.
469.470.
471.
Mémoires du comte de Tillij, 1965, p. 242.
Moscova. A.S.A., 93/6, 428, p. 40, Paris, 15 august: 1785.
A.N., 61 AQ 4.
Roland de la PLATIERE, *Enciclopedie methodique*» II, p. 2, după C. CARRIÈRE, op. cit., I, 244, notă.
Maurice LEVY-I. EBOYER, op. cit., p. 420, nota 17.
Jacques GERNET, *Le Monde chinois*, Paris, 1972, p. 231.
Pierre GOUBERT, *Beaunais et le Beauvaisis de 160 a a 1730*, Paris, 1960, p. 142.
1. de PINTO. op. cit., p. 69.
Este cifra dată pentru Olanda în timpul crizei din 1763. A.S. Olanda, 513, p. 64.
M. LEVY-LEBOYER, op. cit., p. 709; Guy THUIL-LIER, „Le stock monetaire de la France en l an X", în: *Reime d'histoire économique et sociale*, 1974, p. 253... Un pamflet englezesc anonim de prin 1700 deosebeşte treizeci de categorii diferite de hârtii. E. SCHULIN, op. cit., p. 287, nota 191.
472.473.
474.475.
A.N., G7, 1622.
M. TORCIA, *Zbozzo del commercio di Amsterdam*, op. cit., p. 41.
Opcit., I. p. 266.
E. MARTINEZ ESTRADA, *Muierie îi transfiguración le Martin Fierro*, 1948, *passim* şi în special I, pp. 134
4 6 – Roger LETOURNEAU, *Fes avânt le protectorat*, Casa-blanea, 1949, citat de P. CHALMETTA, op. cit.
„P-CHALMETTA, op. cit., pp. 133 – 134, referire la
478 saly Maqrizi K'tab az-Jital.
— LABIB, *Handelsgeschichte Ägyptens im Spătmittel*
479 *K-lţer 1171-1517*, 1965, pp. 277, 290 şi 323.
3 J5 JNikita ELISSEEFF, *Nur-ad-Diiu* III, p. 856, citat de P. CHALMETTA, p. 176.

480. Carlo A. PINELLI, FOLCO QUILIGI, *L'Alba dell'uo*mo, 1974. p. 219.

481. Pierre GOUROU, *Lecons de giographie tropicale*, 1971, p. 106; *Pour une geographie humaine*, 1973, p. 105. Informaţia de bază în lucrarea colectivă *Mount Eve-rest*. Londra, 1963.

482. G.W. SKÂNNER. *art. citat*.

483. Richard CANTILLON, *Essai sur* la *nature du commerce en general*. ÎNCĂ, 1952, pp. 5 şi urm.

484. J.C. VAN LEUR. *Indonesian Trade and Society*, 1955, pp. 53, 60,03 etc şi în special pp. 135 – 137, 197.200. Poziţia lui VAN LEUR este reluată de Niels STE-ENSGAARD, *The Aslan Trade Revolution of the seventeenth cent.*, 1973. împotriva acestei poziţii, o notă pe care mi-a trimis-o Daniel THORNER şi lucrawa lui M.A.P. MEILINK-ROELSFSZ, Aslan *trade and European influence in the Indonesian Ar-chipelago between loOO and about 163*0, 1962. Această dezbatere se plasează în plin centrul istoriei lumii. Voi reveni asupra problemei în volumul al III-lea al acestei lucrări, în capitolul 5.

1 48
Ipl 5 485
486 487
48
8
48
9
49
0 491
492
49
3.494.

1. C. VAN LEUR, op. cit., pp. 3 şi urm.

A. N., Marine R7, 46, pp. 256 şi urm.

A. N., Marine B7.46, pp. 256 şi urm.

B. N. Lisabona, F.G. 7970; traducere de levon

KHACHIKIAâs… Le registre d'un marchand armenien en Perse, en înde et au Tibet (1682 – 1693)", în: *Annales E.S.C.*, martie – aprilie 1967.

Robert MANTRAN, Istanbul *dans la seconde moilie du XVII siècle*,

1962. *Russko-indijskic* otnosenije *v* XVIII *veke* (Relaţiile rusoindiene în secolul al XVIII-lea), Culegere de documente, pp. 29 şi urm. 56 – 65, 74, 82, 95 şi urm. *Idem*, pp. 32, 51 – 55, 67. *Medit*… I, p. 263, II, pp. 577 – 578. Luigi CELLI, *Introduction a Dac Trattati inediţi di*

Silvestro Gozzolini da Osimo economista e finanziere del sec. XVI, Torino, 1892, pp. 2 – 6.

Medit… II, pp. 142, şi urm.

Jacques de VILLAMONT, *Les Voyages du Seigneur dt Villamont*, 1600, p. 102 recto şi verso.

495. Irian M. HABIB, „Banking în Mughol India' în:

Contribution to Indian economic histonj, I. Calcutta, 1960, pp. 1 – 20.

496. C.R. BOXER, „Macao as religious and commercia

entrepot in the 16th and 17 tli centuries", în: Ac" *asiatica*, 1974, p. 71.

497. *Voyage de Henri Hagenaar aux îndes orientaks*, în R-A-Constantin de RENNEVILLE, *Keaietl des voţ*} «*9 es*

qui ont servi a V'établissement et au progres de la C<"".

pagnie des îndes orieniales, V. 1706, pp. 294»

296 – 297.3»

498. *Medit*… II, p. 149.

327

499.500.

501.

502.503.504.

505.506.507.

508.

509.510.511.512.

513.514, 515.516

517

Abbe PREVOST. op. cit., VIII, 629; W.H. MORE-LAND, *From Akbar to Aurangzeb*, 1923, pp. 153 – 158.

Jean-Henri GROSE, *Voyage aux îndes orieniales*, 1758, pp. 155 şi urm. „Acest mare comerciant Abdugafur, despre care se spune că face el singur un comerţ la fel de însemnat ca cel pe care-l face compania englezească…"

Jean-Baptiste TAVERNIER, *Les Six Xoijages de Jean*

Baptiste Tavernier… qu'il a faits en Turquie, en Perse et aux îndes… Paris, 1676, I, pp. 192, 193.

Louis DERMIGNY, *Les Mémoires de Charles de Constant sur le commerce à la Chine*, 1964, pp. 76 şi 189 – 190.

Dominique şi Janine SOURDEL, *La Civilisation de l'Islam* classique, 1968, p. 584.

Robert BRUNSCHVIG, „Coup d oeil sur l'histoire des îoires a travers l'Islam", în: *Hecueils de la Sociale Jean Bodin*, t. V: *La Foire*, 1953, p. 44 şi nota 1.

J C. VAN LEUR, op. cit., p. 76.

H. BRUNSCHVIG, *art. cât.*, pp. 52 – 53.

Ludovico de VARTHEMA, *Les Voyages de Ludovic*» *di Yarthema ou* le *viateur en la plus grande pârtie d'Orient*, Paris, 1888 p. 21. „Luarăm drumul nostru şi făcurăm trei zile să ajungem până la un loc numit Mezeribe şi acolo rămăseserăm trei zile pentru ca negustorii să ia şi să primească cămile şi tot ceea ce le era de trebuinţă. Seniorul numitului Mezeribe, pe nume Zambey, este seniorul câmpiei, adică al Arabilor… el are patruzeci de mii de cai, iar, pentru curtea lui, el are zece mii de iepe şi trei sute de mii de cămile…"

S.Y. LABIB, *Handelsgeschichte Agyplens im Spătmit-telalter*… op. cit., pp. 193 – 194.

Idem, p. 194.

R. BRUNSCHVIG, *art. cât.*, pp. 56 – 57.

S.Y. LABIB, op. cit., p. 197.

Medii… I, p. 190; trimitere la Henry SIMONSFELD, *Der Fondaco dei Tedeschi und die deutsch-venelianischen Handelsbeziehungen*, 1887; Hans HAUSHERl-l, *wirt-schajtgeschichte der Neuzeit vom Ende des 14, bis zur Hohe des 19. J.*, ed. III, 1954, p. 28.

William CROOKE, *Things Indian*, 1906, pp. 195 *şi* urm.

Pentru amănuntele ce urmează cf. Abbe PREVOST, op. cit., I, p. 414 şi vili, pp. 139 şi urm. W. HEYD, *Histoire du commerce du Levant au Motjerr Age*, 1936, t. II, pp. 662 – 663.

Uenys LOMBARD, *Le sultanat d'Atjeh au tempr a' Iskandar Muda*, 1607 – 1636, 1967, p. 46; trimitere la John DAVIS, A. *briefe relation of Master John „aviz, chiefe pilote to the Zeelanders în Iheir liast India v°Weje*… 1598, Londra, 1625.

„Rane neois MARTIN, *Description du premier voyage faict in*des

Orientales par les Français de Saint Malor citat de D. LOMBARD, op. cit., p. 25, n. 4".

518. D. LOMBARD, op. cit., pp. 113 – 114; trimitere la Guillaume DAMPIER, *Supplement du ooyage autour du monde*… 1723.

519. După indicaţiile ce mi le-au dat Michel CARTIER. Denys LOMBARD şi Étienne BALÁZS.

520. Étienne BALÁZS, „Les foires en Chine", în: *Recueils de la Société Jean Bodin*, Y: *La Foire*, 1953, pp 77 – 89.

521. *Encijelopedia britannica*, 1969, XIII, p. 124.

522. Louis DERMIGNY, *La Chine et l'Occident*. *Le commerce* a *Canton au XVIII" sticle*, 1964, I, p.295, III, p. 1151.

523. La *Tradition seientifique chinoise*, 1974.

524. „Le marche monetaire au Moyen Âge et au debut des Teraps modernes", în *Rame historique*, 1970, p. 28

525. C. VERLINDEN, J. CRAEYBECKX. E. SCHOL-LIERS, „*Moavements* des prix et des salaires en Bel-giqueau XVIe siècle", în: *Annales E.S.C.*, 1955, nr. 2, p. 187, nota 1: „În stadiul actual al cercetării, ne putem chiar întreba dacă secolul al XVI-lea nu se caracterizează prin concentrarea marelui comerţ în mâinile câtorva…"

525. „Rue de Quincapoix und Exchange Alley", în: *Viertel-jahrschrift*… *art. cât.*, 1963.

NOTE LA CAPITOLUL H f

1. Ca să nu spunem *legi*, aşa cum ne sfătuieşte Georges GURVITCH.

2. Mă gindesc în primul rând la arhivele lui Simon Ruiz, la Valladolid, şi ale lui Francesco Datini, la Prato.

3. MAILLEFER, op. cit. p. 102.

4. F. BRAUDEL şi A. TENENTI, „Michiel da Lezze marchand venitien (1497 – 1514)", în: *Melanges Frudrich Lutge*, 1956, p. 48.

5. *Idem*, p. 64.

«L. DERMIGNY, *La Chine et l'Occident*… II, p. 703 şi nota 5.

7. A.N. 62 AQ 44 „Le Havre, 26 martie 1743.

8. F. BRAUDEL şi A. TENENTI, *art. cât.*, p. 57.

9. *Medii*… 1, pp. 560 şi urm.

10. *Idem*, I, p. 285.

11. Întreg fragmentul de mai sus, după cuprinzătorul raport al

lui Daniel Braems (1687), tăcut la întoarcerea sa din Indii, unde ocupase multă vreme un Pos, însemnat în Companie… A.N… B7, 463, 1° 235 – 23 b, 253, 284.

12. *Idem*, f° 125.

13. *Supra*, I, ediția 1967, p. 366.

14. Felipe RUIZ MARTIN, Leltres *marchandes echangt*?
enirc Florence et Medina del Campo. Paris, 19 b p. 307. J

15. A.N., 62 AQ 33, 12 mai 1784.

16.

17.18.

19.20.21.22.

23.24.25.

26.

27.

28.28.30.31.32.

33.34.

35.36.

38.39.

40.41.

42.43.

A.N. 62 AQ 33, 29 noiembrie 1773. Acest Dugard este fiul lui Robert Dugard, fondatorul marii vopsitorii de la Darnetal, care dăduse faliment în 1763. *Idem*, 34, 31 octombrie 1775. Sensul acestui adjectiv este legat de *extinction* „stingere".

Act care pune capăt unei obligații" (LITTRE). A.N., 62AQ34, 14 martie 1793. A.N., 94 AQ 1, dosar 6. al n., 94 AQ 1, dosar 6, f° 35. Jean CAYIGNAO, Jean *Pellet*, commercant *de gros*.

*1694 – 117*2, 1967, p. 37. A.N., F12, 721, 25 februarie 1783. A.N., 61 AQ 1, f° 28 v°, 4 aprilie 1776. A.N., 94 AQ 1. dosar 1, scrisoare din Pondichery, 1

octombrie 1729. Pierre BLANCARD, *Manuel de conunerce des îndes orientales et de la Chine*, 1806, pp. 40 – 41. Ferdinand TREMEL, *Das Ilandelsbuch* des *Judenburger*

Kaufmannes Clemens Kbrber, 1526 – 1548, 1960. J. CAVIGNAC, op. cit., p. 152. *Idem*, p. 153. *Idem*, p. 154. *Idem*, p. 37. Romuald SZRAMKIEWICZ, *Les Rigents et censeurs de la Banque de France nonvnes sous le Consulat et l'Empire*, 1974. Clemens BAUER,

Unternehmung und Unternehmungsformen im *Spătmittelalter und in der beginnenden*

Xeuzeit, 1936, p. 45. Raymond de ROOVER, // *Banco Medici dalie origini al declino (1391 – 1494)* (ediţia engleză 1963), 1970, pp. 127 şi urm. A.N., 62 A Q 33. Cât se poate de limpede, angajaţi în această afacere pe din două cu Dugard, ceea ce în corespondenţă apare scris ca 2/2. Tot aşa 3/3 este o întovărăşire pe din

37. F, trei, o asociere a trei persoane cu părţi egale. Fernand BRAUDEL, „Realites économiques et prises de consecience: quelques témoignages sur le XVIe siècle", în: *Annales E.S.C.*, 1959, p. 735. A.N., G7, 1968, 132, 12 aprilie 1713. Cu privire] a *metedores* E.W. DAHLGREN, *Relaţiom cotnmerciales* et *maritimes* entre *la* France *el les coles de Vocean Pacifique*, op. cit., I, p. 42. Cu privire la *cargadoves*, John EVERAERT, *De internaţionale* în *coloniale handel der vlaamse Firma*'s *te Cádiz*, 1670

! 740, 1973, p. 899. GASCON, op. cit., pp. 204 – 205.

s) p 933

can-Baptiste TAVERNIER, *Voyage en Perse*, ediţia p Pascal Pu, 1930> p *m*

„Se PASSENANS, *La Russie et l'esclaoage*, 1822, P-J29, nota 1.

p 933

«os.

? 1" 10 SAPORI, *Studi di storia economica*, ed. III, I

44. L. BRENTANO, *Le Origini del capitalismo*, 1954, ediţia germană, 1916, p. 9.

45. Hektor AMMAN, „Die Anfänge des Aktivhandels und cier Tueheinâuhiaus Nordwesleuropa nach dem Mit-telmeergebief, în: *Studi in onore di Armando Sapori* 1957, 1, p. 276.

46. H. PIGEONNRAU. op. cit., I, p. 253.

47. *Medii*... I, p. 458.

48. Formula aparţine lui Ricuard EHRENBERG, *Das*

Zeilalter der Fugger. *Oeldkapidal und Creditverkehr im W.J.*, 1896.

49. Pierre VILAR, *La Calalogne dans l'Espagne moderne*, 1969, III, p. 484.

50. Mesroub J. SETH, *Armenians în India from the carliest limes* to *the present daţi*, 1937.

51. L. DERMIGNY, *Mémoire's de Charles de Constant*... op. cit., p. 150, nota 5.

52. L. KHACHHCIAN, *ari. cât*. pp. 239 şi urm.

53. L. DERMIGNY, *La Chine ei l'Occident*... op. cit., I, p. 35.

54. Pierre CIIAUNU, *Les Philii>pines ei le Pacifique des Iberiques*, 1960, p. 23.

55. V.A. PARSAMIANA. Relations *russo-armenunnes*.
Erevan, 1953, documentele nr. 44 şi 48 – 50.

56. F. LLJTGE, op. cit., p. 253.

57. *Medii*... I, p. 264.

58. Arhivele Maltei, Liber Bullamm. 423, 1° 230, 1 martie şi 1 aprilie 1553.

59. *Gazette de France*, 30 ianuarie 1649, p. 108, P. Joseph
BOUGEREL, *Mémoires poar seroir à l'histoire de plusieurs Itommes illustres de Provence*, 1752 pp. 144 – 173.

«O. Louis BERGASSE şi Gaston RAMBERT, *Ilistoire da comeree de Marsetlle*, IV, 1954, p. 65.

«1. Simancas, Estado Napoles, 1097, 1° 107.

«62. Traducerea titlului: „Comoară a măsurilor, greutăţilor, numerelor şi banilor din toată lumea sau cunoaştere a tuturor felurilor de greutăţi, măsuri şi bani care diriguesc negustoria a toată lumea, adunate prin grija păcătosului luminier Luca din Vanand de cheltuiala şi la porunca domnului Petre fiul lui Haceatur din Djulfa. Tipărită prin grija şi cu încuviinţarea prea marelui şi desăvârşitului doctor şi sfânt episcop Toma de Vanand din casa Golt n. În anul Domnului 1699, la 16 ianuarie. La Amsterdam".

«3. Alexandre WOLOWSKI, *La Vie quotidienne en Polos" 1 au* XV//<J *siècle*, 1972, pp. 179 – 180.

64. L. DERMIGNY, La *Chine el l'Occident*, I, p. 297.

«5. Paul SHAKED, *A tentative Bibliography of Genii*
Documente, 1964; S.D. GOITEIN, „The Cairo Geni*»
as a source tor the history of Mulsim civilisation
În: *Studia islamică*, III, pp. 75 – 91".

«6. S.Y. LABIB, în: *Journal of Economic History*, 19 t>Mi) * p. 84.

67. H. PIGEONXEAU, op. cit., I, p. 242 – 245.68! *Medit*... II, p. 151; Attilio MILANO, Storia *degli Ebrei în Italia*, 1963, pp. 218 – 220.

69. H. INALCIK, în: *Journal of Economic Ilistor j*, 1969, pp. 121 şi

urm.

70. *Sephardim an der unteren Elbe*, 1958.

71. F. LtJTGE, *op*. cH., pp. 379 – 380, şi mai ales H. SCHNEE. *Die Hoffihanz und der moderne Staat*, 3 vol., 1953 – 1955.

72. Pierre SAVILLE, *Le Juif de Cour*, *histoire du Resident royal Berend Lehman* (*1661 – 1730*). 1970.

73. Werner SOMBART. *Die Juden und das Wirtschaftsleben*. 1922.

74. H. INALCIK, *art. cât*., pp. 101 – 120.

75. Lewis HANKE., The Portuguese în Spanish America". În: *Revista de História de America*, iunie 1961, pp. 1 – 48; Gonza] ode REPARAZ – hijo, „Os Portugueses no Perú nos séculos XVI e XVII", în *Boletim da Sociedade de Geografia de Lisboa*, ianuarie-martie, 1967, pp. 39 – 55.

76. Pablov ILA… Mărgărita en la colonia 1550 a 1600". În: *Revista nacionál de cultura*, Caracas, octombrie 1955, p. 62.

77. A.P. CANABRAVA, *O Comercio portugues no Rio da Prata*, op. cit., pp. 36 – 38 şi în notă trimitere la L. HANKE şi alţii.

78. *Idem*, pp. 116 şi urm; L. HANKE, *art. cât*., p. 15.

79. K. HANKE, idem, p. 27.

80. A.P. CANABRAVA, op. cit., pp. 143 şi urm. Emanuel SOARES da VERGA GARCÍA, „Buenos Aires e Cádiz. Contribucão a o estudo de comercio livre (1789 – 1791)", în: *Revista de lustoria*, 1970, p. 377.

81. L. HANKE, *art. cât*., *p. 1*.

82. *Idem*, p. 14. Citat din José TORIBIO MEDINA, *Historia del Tribunal del Santo Officio de la Inquisición de Cartagena de las Indias*, Santiago de Chile, 1899, p. 221.

83. Gonzalo de REPARAZ, „Los Caminos del contrabando", în: *EI Comercio*, Lima, 18 februarie 1968.

84. Notă comunicată de Álvaro JARA, după conturile lui Sebastián Duarte, păstrate la Archivo Nacionál de Santiago.

85 Jakob van KLAVEREN, *Europäische Wirtschafisgeschichte Spanicns im 16*, *und 17*. J. 1960, p. 151, nota 123.86 – Genaro GARCÍA, *Autos de Fe de la Inquisición de México* con *extractos de sus causas*, 1910; GUIJO, *Diario*, *1648 – 1664*, México, 2 vol., 1952, cronică zilnică în care se relatează autodafeul din 11 aprilie 1649, I, s pp. 39 – 47, 92 –

93.

În sensul dat de João Lucio de AZEVEDO, *Epocas de Poll economico*, *esbocos de historia*. 1929; autorul Prin aceasta perioadele succesive în timpul predomină o anume producţie: zahărul, cafeaua

88 L. DERMIGNY, *La Chine et l'Occident*... op. cit., I p. 77.

89. Johann Albrecht MANDELSLO, Voyage *aux îndes orientales*, 1959, II, p. 197.

90. Balthasar Suárez către Simon Ruiz, 15 ianuarie 1590;

Simon Ruiz către Juan de Lago, 26 august 1584; S. Ruiz către Buonvisi la Lion, 14 iulie 1569. Fondurile Ruiz, Archivo historico provincial, Valladolid.

91. V. *infra*, III, cap. 4.

92. M. CAPELLA şi A. MATILLA TASCON, op. cit., pp. 181 şi urm.

93. *Medii*... I, 195.

94. G. AUBIN, „Bartolomäus Viatis, Ein nurnberger Grosskaufmann vor dem dreissigjalu'igen Kriege", în *„Vierteljahr fur Sozial-und Wirschaftsgeschichte*, 1940, şi Werner SCHULTHEISS, „Der Vertage der nurnberger Handelsgesellschaft Bartholomäus Viatis und Martin Peller von 1609 – 15", în: *Scripta mtrealurae*, I, 1968.

95. Arhivele din Cracovia, Italia, 382.

96. La Novela *picaresca*, op. cit., Estabanillo *González*, pp. 1812, 1817, 1818. Negustori italieni la München, Viena, Leipzig. E. KROKER, op. cit., p. 86.

97. Op. cit., p. 361.

98. *Europe in the Russian mirror*, 1970, pp. 21 şi urm.

99. *Diarii*, 9 noiembrie 1519.

100. H. SIEVERING, op. cit., p. 76.

101. Francesco CARLETTI, *Raţ/lonamenti sopra le cose da lui veduie ne suoi viaggi*, 1701, p. 283.

102. François DORNIC, l'Industrie *textile dans le Mâine* (*1650 – 1815*), 1955, p. 83.

103. F. LUTGE, op. cit., p. 235.

104. G. LOHMANN VtLLENA, *Las Minas de Huancavelica* en los *siglos XVI* şi *XVII*, 1949, p. 159.

105. Gerard SIVERY, „Les orientations actuelles de l'histoire beonomique du Moyen Âge, dans 1 Europe du Nord-Ouest", în Reime *; *Nord*, 1973, p. 213.

106. Jacques SCHWARTZ, „L'Empire romain, l'Égypte et le commerce oriental", în: *Annales E.S.C.*, XV (1960), p. 25.

107. A. SAPORI, Una *Compagnia di Calimala ai primi del Trecento*, op. cit., p. 99.

108. Federigo MELIŞ, „La civiltà economică nelle suc explicazioni dalia Versilia alia Maremma (secoli X-XVIII) "» în: *Afli del 60° Congresso internazionale della „Danti Alighieri"*, p. 26.

109. Pierre şi Huguette CHAUNU, *Seville et l'Ailantiqae de 1504 a 165*0.1959, VIII-1, p. 717.

110. R. CANTILLON, *Essai sur la nature du commerce en general*, op. cit., p. 41

111. F. MELIS, *art. cât.*, pp. 26 – 27 şi „Werner Sombart ei problemi della navigazione nel medio evo" *L'opera* di *Werner* Sombart *nel centenario nascila*, p. 124.

333

112.113.

114.115.116.

117.

118.119.120.

121.122.123.

124.

125.

126.

127.128.

129.

130.

131.132.

133.134.

R. GASCON, op. cit., p. 183.

G. F. GEMELLI CARRERI, *Votjage autor du monde*, *1721*, II, p. 1.

Idem, IV, p. 4.

F. CARLETTI, op. cit., pp. 17 – 32.

CONDILLAC, *Le Commercc et le yoavernement*, ediţia E. Daire, 1847, p. 262.

Micliel Morineau a avut gentileţea de a-mi comunica microfilmul corespondenţei casei Sardi din Livorno cu B. Burlamaclii, păstrată la Arhivele municipale din Amsterdam. (Familie-papieren 1,

Archief Burlamachi).

A.N., 62 AQ: s; î, Amsterdam, 27 martie 1766.

Archives de Paris, D*B «4433, f° 48.

Arhiva Yoronţov, Moscova, 1876, vol. 9, pp. 1 – 2. Veneţia, 30 decembrie 1783, Simion către Alexandru Voronţov: „În afară de ţesăturile de mătase, toate sunt pe aici de o scumpete uimitoare".

Claude MANCERON, *Les Yingt Ans du roi*, 1972, p. 471.

Medii... I, p. 471.

Barthélemy JOLY, *Voyage en Espagne*, *1603 – 1604*, publicat de L. *Barrau* DIHIGO, 1909, p. 17

Bohrepans, Londra, 7 august 1686 (A.N., A.E., B1, 757); Anisson Londra, 7 martie 1714 (A.N., G7, 1699); Carlo Ottone, decembrie 1670 (A.d. S. Genova, Letterc Consoli, 1 – 2628); Simolin, Londra, 23 martie, 3 aprilie 1781 (Moscova, A.S.A., 35/6.320, f° 167); Hermann, 1791 (A.M., A.E., B1, 762, f° 461 v").

Fynes MORYSON, *An Itinerary containing his ten yeares travell*, 1908, VI, p. 70, citat de Antoine MACZAK, „Progress and underdevelopment in the ages of Renaissance and Baroque Man", în: *Stadia Historiae Oeconomicae* IX, 1974, p. 92).

I. de PINTO, op. cit., p. 167: „Acolo unde este mai multă bogăţie, toate sunt mai scumpe... Acest lucru mă face să presupun că Anglia este mai bogată decât Franţa"; *François Qaesnay et la physiocraţie*, ediţia ÎNCĂ, 1966, II, p. 954.

Voyages en France, 1931, I, p. 137.

De lamonnaie, traducere franceză de G.M. BOUSQUET Şi J. CRISAFULLI, 1955, p. 89.

Leon H. DUPRIEZ, „Principes et problèmes d'interpretation", în: *Diffusion du progres et convergence des prix. Études Internationales*, 1966, p. 7.

V. *infra*, III, cap. I. Şi J. AGCARIAS DE SERIONNE, °*Peit.*, 1766, I, pp. 270 şi urm.

TURGOT, OEUVRES, I, op. cit., pp. 378 – 379. Pierre DES MAZIS, *Le Vocabulaire de l'économie poli-Hque*, 1965, p. 62.

H-şi P. CHAUNU, *Seville et l'Atlantique de 1504 a 16°O*, op. cit 12 v0]

Idem, vin-i, p. 260, nota 2, 293, nota 1.

135. l – evipe KUIZ MARTIN, *Iii Sir/lo de los Genoveses*, în

pregătire; Kutli PIKE, *Eutreprtse and Adventure*, *The Genoese* în *Seville*, 1966.

180. *Gazette de France*, 14 februarie 1730, din Madrid, p. 102.

137. Deţin acest amănunt important de la J.-P. BERTHE.

138. D. DEFOE, op. cit., I, p. 354.

139. Thomas GAGE, *A'ouix-lle Relation conlenant les voyages de Thomas Gage dans la Xouvelte-Espagne*, 1676, 4 «„pârtie, p. 90.

140. A.F., F2, A, 21.

141. W.L. SCHURZ, *The Manila Galleon*. 1959, p. 363.

142. Ragnar NURKSE, *Problems of capital formation in underdeveloped countries*, 1958.

143. l-rancois QUESNAY… op. cit., II, p. 756.

144. Pierre de *Boisquilbert* ou *la* naissanec *de l'économie politique*, ediţia INEDJ 1966, 11, p. 606.

145. francois QUESNAY, op. cit., II, pp. 664 şi 954 – 955.

146. În sensul pe care 11 dă expresiei Pierre Gourou.

147. Medit… I, p. 409.

148. *Idem*., 1, p. 233. *X*-.:

149. H. şi P. CHAUNU, op. cit., VIII-1, p. 445…). – …

150. A.N., G7, 1695, 252.

151. *Idem*.

152. J. SAVARY DES BRUSLONS, op. cit., IV, 1762, col.

1023, hotărârile din 5 septembrie 1759 şi din 28 octombrie acelaşi an, col. 1022 şi 1024.

153. Paul BAIROCH, *Revolution indastriellect sous-developpement*, Paris, 1963, p. 201.

154. R.M. HARTWELL, The *Industrial Revolution and economic Growth*, 1971, pp. 181 – 182.

155. Cf. *infra*, 111, cap. 4.

156. Thomas SOWELL, *The Say's Laws*, 1972; Ch. E. L.

MEUNIER, *Iissai sur la theorie des dibouchis de J.B. Say*, 1942.

372. *économiques*.

1952.

157. *CEuores*, op. cit., I, p. 452.

158. Citat de R. NURKSE, op. cit., p. 16.

159. După J. ROMEUF, op. cit., 1, p.

160. Henri GUTTON, *Les Flucluations* p. 173.

161. I. de PINTO, op. cit., O. 184.
162. Eli F. HECKSCHER, *La Epoca meicanlilista*, 1943, p. 653.
163. D. RICARDO, op. cit., 1970, p. 66.
164. *Idem*, capitolul despre profituri, în special pp. 88 – 89.
165. „Tawney's Century", în: *Essays în Economic and socio Histonj of Tudor and Siuart England*, 1961.
166. MICHELET, *Le Peupic*, 1899, pp. 73 – 74.
167. Cu privire la Gianfigliazzi, Armand SAPOR1, *Studi di storia economica* (ed. III, 1955, ÎI pp. 933. Cu privire 1» Copponi, registru în posesia lui Armando Saporj care a avut gentileţea să-mi comunice microfilm1".
168. Arhive păstrate la Universitatea Bocconi din
169. B. COTRUGL1, op. cit., p. 145.
168.
335
170.171.172.
173.174.1/5.
176.177.
178.179.180.
181.182.183.184.185.
186.187.188.189.190.191.192 193.194.
195.
196.197.
198, 199.
200
În: *Melanges Hermann Aubin*. 1965, I, pp. 235 şi urm.
Ernst HERING, *Die Fugger*, 1940, pp. 23 şi 27.
F. MELIS, „La civiltà economică nelle suc explica-zione dalia Versilia alia Maremma", *ari*. *cât*., pp. 21 şi 35.
F. LUTGE, op. cit., p. 288.
F. GESTRIX, op. cit., p. 116.
Hermann KELLENBENZ, „Le front hispano-portugais contre l'Inde et le role d'une agence de renseignements au service des marchands allemands et flamands", în: *Estudia*, XI, 1963; C.R. BOXER.
„Urna randade bibliografica sobre Fernão Cron", în:
Boletim internacional de bibliografia luso-brasiliana.
1971. – …

Das Meder'sche Handelsbuch und die Welser schen Nach-trăge. 1974.

Johannes MULLER. „Der Uinfang tind die Hauptrou-ten des nürnbergischen Handelsgebietes im Mittelaltei –, în: *V. Jahrschrift für* S-*und W*. *Geschichte*, 1908, pp. I-S8.

E. KROBER, op. cit., pp. 71, 163 şi *passim*.

J. C. PEKROT, op. cit., pp. 181 şi urm.

F. MAURETTE, *Les Grands Marches des matières premierea*, 1922.

R. GASCON. op. cit., I, p. 37. Cf. *supra*, I. pp. 187 – 190. V. *supra*, I, ediţia 1967, p. 162. *Idem*, p. 165. Jacob BAXA şi Guntwin BRUHNS, *Zucker im Leben der Vblker*, 1967, pp. 24 – 25. *Idem*, p. 27. *Idem*, p. 32.

Supra. I, ediţia 1967, p. 166. J. SA VAR Y DES BRUSLONS, IV, col. 827. J. BAXA şi G. BRUHNS, op. cit., p. 27. *Idem*, pp. 40 – 41 şi *passim*. 1759, p. 97.

Pierre de Boisguilbert... op. cit., II, p. 621. R... CANTILLON, *Essai sur la natare du cominerce en general*, op. cit., p. 150. Joseph SCHUMPETER, *History of economic analysis*.

1954, ediţia italiană 1959, p. 268. L. DERMIGNY, op. cit., I, p. 376. B.E. SUPPLE, „Currency and commerce in the earty seventeenth century", în: *The eeconomic Historical*

Heview. ianuarie 1957, pp. 239 – 264. Gde MANTEYER, *Le Livre-journal tenul par Fazij de Rame*, 1932, pp. 166 – 167.

COSTELCADE, *Mentalite gevaudanaise au Moyen*

Affe, 1925, recenzie de Marc BLOCH, în: *Annales* «„foire *economigue et sociale*, I, 1929, p. 463.

ubiic Record Office, 30/25, Portfoglio 1, 2 noiembrie

* decembrie 1742.

201. A.d. S. Neapole, Affari Esteri, 796, Hagii, 28 mai 1756.

202. Moscova A.S.A. 50/6, 470.

203. *Idem*, 84/2, 421, *i*° 9 v° scrisoare Facius.

204. Abbe PREVOST, *Histoire générale des voyages*... *op. cât*., III, p. 641. Voyago de Compagnon, în 1716.

205. A.P. CANABRAVA, *O Comercio portugues*... op. cit., p. 13; Lewis HANKE, *La Villa imperial de Potosi*. *Un capitulo inedilo cu la historia del Nuevo Mundo*, 1954.

206. P.V. CANETE y DOMINGUEZ, *Gura historica*, p. 57, citat de

Tibor WITTMAN, „La riqvieza empobrece; problemas de crisis del Alto Peni colonial en la Gura de P.V. Canete y Domínguez", în: *Acla historica*, Szeged, 1967, XXIV, p. 17.

207. Sergio BUARQUE de HOLANDA, *Moncoes*. 1915.

208…1. B. TAVERNIER, op. cit., II, 293.

209. Întemeietor în 1844 al zonei de cultură a arborelui de cacao de la Ilheor. Pedro CALMON, *Histona social de Brasil*, 1937, p. 190.

210. Aziza HAZAN, „En înde aux XVII" el XVIIe siècles:

tresors americains, monnaie d'argent et prix dans l'Empire mogol", în: *Annales E.S.C.*, ivilie-august 1969, pp. 835 – 859.

211. C.R. BOXER, *The Creat Ship from Amacom*, *Annals of Macao and the old Japan Trade*, *1555 – 1640*, Lis-bonne, 1959, p. 6, nota 1.12 septembrie 1633, scrisoarea lui Mămici da C. amara de Noronha.

212. Antonio de VJLLOA, *Mtmoireţ philosophiques*, *historiques*, *phijsiques*, *concernant la decouverle de l'Amerique*, 1787, I, p. 270.

213. J. GERNET, *Le Monde chinois*, op. cit., p. 423.

214. P. CHAUNU, *Les Philippines*, op. cit., pp. 268 – 269.

215. De pildă, prin 1570, ratio este în jur de 6 în China, faţă de 12 în Castilia; prin 1630.8 faţă de respectiv, 13.

216. W.L. SCHURZ, op. cit., pp. 25 – 27.

217. *Idem*., p. 60.

218. George MACARTNEY, *Voyage dans Vintérieur de Io*

Chine el en Tartaric faii dans les armées l'i' J 2, 1793 ei 1794… Paris, 1798, I, p. 431.

219. *Medii*… I, p. 299. V. şi articolul lui Omor L. BAB-KAN, „Les mouvements des prix en Turquie entre 1490 et 1655". În *Mâlanf/cf Braudel*, 1973, I. pp. 65 – 81.

220. A.N., 94 AQ1, dosar11, Pondichery, 1 octombrie 1729.

221. M. CHERIF… Introduction de la piastre espagnol» („ryâl") dans la regence de Tunis au debut du XII „sieele", în: *Les Cahicrs de Tunisie*, 1968, nr. 61 – 64, pp. 45 – 55.

222. J. EON, (numele ecleziastic P. MATTHIAS DE SA IN1 JEAN), *Le Commerce honorable*, 1646, p. 99.

223. A.d. S. Veneţia. Senato Mişti, reg. 43, f 162.

224. *Idem*, reg. 47, f 175 v°. Datorez această informaţie H»

R. C. Mueller. Ji
225. Musco Correr, Dona delle Rose, 26 1° 2.
226.
227.228.
229.
230.231.
232.
233.234.
235.
236.237.238.
239.240.
241.
242.243.244.
245.246.
247.
248.249.
250.

A.N.E.E., Bln, 235, şi Ch. Carrierre, op. cit., II, pp. 805 şi urm.

E.F. HECKSCHER, op. cit., *p*. 695.

State Papers Domestic, *1680 – 1661*, p. 411, citat de E. LIPSON, *The e economie History of England*, 1948, III, p. 73.

Gazelle de France, 16 ianuarie, p. 52; 6 martie, p. 1351 20 martie 1721, p. 139. Anunţuri asemănătoare: 6 martie 1730, p. 131; 16 septembrie 1751, p. 464.

Moscova A.S.A., 50/6, 472, pp. 26 – 27.

Jurnalul de emigraţie al contelui d'Espinchal a fost publicat de Ernest d'Hauterive, 1912. Fragmentul citat, rămas inedit, se găseşte în manuscris, Bibi. Universitară din Clermont Ferrand, f° 297.

F.C. SPOONER, *L'Économie mondiale et les frappes monetaires en France*, *1493 – 168*0, 1956, ediţie engleză adăugită în 1972.

M. MAR ION, *Dictionnaire*... op. cit., p. 384.

Jean-François de BOURGOINjG, *Nouueau Voyage en Espagne*, *ou Tableau de l'erai actual de cette monarchie*, Paris, 5788, II, p. 87.

E.F. HECKSCHER, op. cit., p. 466 atribuie lucrarea lui John HALES, după Edward HUGHES (1927) şi Mary DEWAR (1964); ea trebuie atribuită lui sir Thomas SMITH. V.E. SCHULIN, op. cit. p. 24.

E. SCHULIN, op. cit., *p*. 94.

A. J.D. MARTIN, op. cit., pp. 105 – 106.

A. d. S. Veneţia, înghilţerra, 76 şi Londra, 13/34 august 1703.

B.N., Paris, Ms. 21779, 176 v° (1713).

René GÂNDITHON, *Politique économique de Louis XI*, 1941, pp. 416 – 417.

N. SANCHEZ ALBORNOZ, „Un testigo del comercio indiano: Tomás de Mercado y Nueva España", în: *Revista de historia de Amtrica*, *art. cât.*, p. 122.

TURGOT, op. cit., I, p. 378.

Moscova A.S.A. 35/6, 765.

Thomas MUN, *A Discourse of trade from England unto the e*cast *Indies*, 1621, p. 26.

A.N., G7, 1686, 33.

René BOUVIER, *Quevedo*, *Jiomme du diable*, *homme de Dieu*", 1929, pp. 305 – 306.

Pentru Franţa – Piemont, A.N., G7, 1685, 108. Pentru Sicilia-Republica Genova, Geronimo de UZTARIZ, *Theorie et pratigue du commerce et de la marine*, 1753, PP. 52 – 53. Pentru Persia-Indii, *Voyage de Gardane*, manuscris la Biblioteca Lenin, Moscova, p. 55. A-d. S. Genova, Lettere Consoli, I, 26 – 29.

Jargaret PRIESTLEY, „Anglo-French Trade and the Ljnfavorable Controversy, 1660 – 1685", în: *The eeconomic History Review*, 1951, pp. 37 şi urm.

E→ C.P. Anglia, 208 – 209. A-N – C7, 1699.

252. Moscova A.S.A., 35/6, 381.

253. E. SCHULIN, op. cit., pp. 308 şi urm. şi mai ales
319 – 320.

254. A fost utilizată întreaga corespondenţă a consulului rus de la Lisabona, J.A. Borchers, de la 1770 la 1794, Moscova, A.S.A., începând de la72/5, 217, 58. Tratatul de la Methuen a durat până în 1836. E. SCHULIN, op. cit., p. 290.

255. Moscova A.S.A. 725, 226, 73 v°, 10 noiembrie 1772, 273.
25 v°.

256. H.E.S. FISCHER, *The Portugal Trade*, 1971, pp. 38 şi
35.

257. Pierre-Victor MALOUET, *Mémoires*, 1874, t. I, pp.
10 – 11.

258. Moscova, A.S.A., 72/5, 226, f° 59, Lisabona 6 octombrie 1772, Borchers către Ostermann.

259. *Idem* 72/5, 270, f° 52 şi v°, 23 aprilie 1782.

260. *Idem* 72/5 297, *P* 22, 13 decembrie 1791.

261. H.E.S. FISCHER, op. cit., p. 136.

262. Moscova. *Idem*. 72/5, 297, 1° 25, 20 decembrie 1791.

263. Cu privire la întreaga problemă Ingotnar BOG, Der *Aussenhandel Ostmitteleuropas*, *1450 – 165*0, 1971.

264. S.A. NILSSON, *Den ryska marknaden*, citat de M. HROCH, „Die Rolle des zentraleuropiiischen Handels im Ausgleich der Handelsbilanz zwischen Ostund West Europa 1550 – 1650", în: Ingomar BOG, *op. cit*... p. 5, nota 1; Arthur ATTMANN, *The Russian and Polish markets în internaţional Trade*, *1500 – 160*0, 1973.

265. M. HROCH, *ari. cât.*, *pp*. 1 – 27.

266. L. MAKKAI, semaine de Prato, aprilie 1975.

267. Ernst KROKER, op. cit., p. 87, este categoric în această privinţă.

268. Arhivele din Cracovia, Italia, 382.

269. V. *infra*, III, cap. 3.

270. De notat prezenţa monedei poloneze în Gruzia (B. KIERSNOWSKI, Semaine de Prato, aprilie 1975).

În 1590, traficul polonez duce la Istanbul reali de Spania (Tommaso ALBERTI, *Viaggio a Constantinopoli*, *1609 – 1621*, Bologna, 1889; *Méditerranée*, *j*, pp. 183 şi urm.) Negustori din Polonia şi Moscovia ajung în Indii cu rixdali din Germania (TAVERNIEB»

op. cit., II, p. 14) ...*fi*

271. V. *infra*. III, cap. 5.

372. A.N., G7, 1686, 99, 31 august 1701.»

273. E. SCHULIN, op. cit., p. 220

274. R. GASCON, op. cit., p. 48.

2 75. Alb eu CHAMBERLAND, „Le commerce d'importaţi? en France au milieu du XVIE siecie", în:

geographie, 1892 – 1893, pp. 1 – 32.276. BOISGUILBERT, op. cit., II, p. 586, J. J. GERAN, *Histoire de Vimpât en France*, II, 186 b, *v* j

147.

277.278.
279.280.281.282.
283.284.285.
286.287.
288.289.290.
291.292.293.
294.295.
296.297.
298.299.
300.
301.302.

Henryk SAMSONOWICZ, *Unlersuchungen über das danzi*ger *Burgerkapital in der zweiien Hälfte des 15. Jahrhunderts*, *Weimar*, 1969.

Anders CHYDENIUS, „*Le Binefice naţional* (*176S*) *U*, traducere din suedeză şi introducere de Philippe Couty, în: *Revue d'histoire économique et sociale*, 1966, p. 439.

Sursă din nefericire pierdută; fişă provenind de la Moscova, A.S.A.

A.N., A.E., B1, 762, f° 401 scrisoare a lui Hermann, consul al Franţei la Londra, 7 aprilie 1791.

S. VAN RECHTEREN, *Voiage aux îndes Orientales*, 1706, V, p. 124.

K. M. PANIKKAR, *L'Asie et la dominalion occidentale* du XVe *siècle a nous jours*, pp. 68 – 72.

Idem.

Idem, pp. 95 – 96.

Fredăric MAURO, *L'Expansion européenne*, 1964, p. 141.

William BOLTS, *Elal civil, politique et commercial du Bengale, ou Histoire des conquêtes et de l'administration de la Compagnie anglaise de ce pays*, 1775, I, p. XVII.

G. UNWIN, „Indian factories in the 18th century" în: *Studies* în *economic histonj*, 1958, pp. 352 – 273, citat de F. MAURO, op. cit. p. 141.

Gazette de France, 13 martie 1763 din Londra, p. 104.

A.E., Asia, 12 r 6.

Moscova A.S.A. 50/6, 474, f°23, Amsterdam 12/33 martie 1764.

Gazette de France, aprilie 1777.

PANIKKAR, op. cit., pp. 120 – 121.

G. d'AVENEL, *Découvertes d'histoire sociale*, 1920, p. 13.

În: *Finamarehiv*, I, 1933, p. 46.

A. HANOTEAU şi A. LETOURNEUX, *La Kabylie et les coutumes kabyles*, 1893; şi minunata carte al» i Pedro CHALMETTA, op. cit., pp. 75 şi urm.

Roger BASTIDE şi Pierre VERGER, *art. cât.*

Pierre GOUROU, *Les Paysans du delta tonkinois*, ed. II, 1965, pp. 540 şi urm.

Călătorie personală în 1935.

Bronisław MALINOWSKI, *Les Aigonautes du Paeifique occidental*, 1963, p. 117.

Karl POLANYI, întreaga operă şi mai ales K. POLA-NYI şi C. ARENSBERG, *Les Syslemes économiques*, *vintra*, p. 409.

Walter C. NEALE, în: K. POLANYI şi C. ARENS-°ERG, op. cit., p. 342. *Idem*, p. 336 şi urm *Idem*, p. 341

305. „Maruets and Other AUocatiou Sistems în History. tue

Challenge ol K. Polanyi", în *The Journal of European Economic History*, 6, iarna 1977.

306. W.C. NEALE, op. cit., p. 343.

307. Maxime RODINSON, în Pedro CHALMETTA, op. cit., p. LIII şi urm.

308. *Idem*, pp. LV şi urm.:

309. În: *Annales E.S.C.*, 1974, pp. 1311 – 1312. /

310. Traducere franceză. 1974.

311. *Idem*, p. 22.

312. (*Euvres*, t. XXII, 1960, pp. 237, 283 şi urm., 322 şi urm… i fe.

NOTE LA CAPITOLUL III – V

1. François PERROUX, *Le Capitalisme*, 1962, p. o.

2. Herbert HEATON, „Criteria of periodization in economic history" în: *The Journal of Economic Bistory*, 1955, pp. 267 şi urm.

3. În special Lucien FEBVRE, „Les moţ et les clioses eu histoire économique", în: *Annales d'histoire économique et sociale*, II1930, p. 231 şi urm.

4. Pentru explicaţii mai ample, v. lucrarea limpede şi meticuloasă, din nefericire greu de consultat, a lui Edwin DEZGHEPPER, *L'Histoire du mot capital el derives*, teză dactilografiată, Universitatea liberă din Bruxelles, 1964. În rândurile care urmează, am

folosit-o mult.

5. Arhivele Prato, n°700, Lettere Prato-Firenze, document comunicat de F. Meliş.

6. Edgar SALIN, „KapitalbegriH und Kapitallelire von der Antike zu den Physiokraten", în: *Vierteljahrschrifl fur* Sozial- und *Wirtschaftsgeschichte*, 23, 1930, p. 424, nota 2.

7. R. GASCON, *Grand Commerce et vie urbaine*, *Lyon au XVIE*, 1971, p. 238.

8. E. DESCHEPPER, op. cit., pp. 22 şi urm.

9. François RABELAIS, *Pantagruel*, ediţia La Pléiade, p.'383.

10. A.N., A.E., B1 531, 22 iulie 1713.

11. J. CAVIGNAC, op. cit., p. 158 (scrisoarea lui Pierre Pellet, din Martinica, la 26 iulie 1726).

12. François VERON DEFORBONNAIS, *Principes économiques* (1767), ediţia Daire, 1847, Anglia, p. 174.

13. A.E. Mémoires et Documents, Anglia, 35, *P43*, 4 mai 1696.

14. TUR GOT, op. cit., II, p. 575.

15. J. SAVARY DES BRUSLONS, *Dictionnaire*, II, 1 60 col. 136.

16. A.N., G 7, 1705, 121, după 1724.

17. A.N., G7, 1706, scrisoare din 6 decembrie 1722. j;

18. GONDILLAC, op. cit., p. 247.

16.

19.

20.21.22.

23.24.

25.26.27.28.29.

30.31.32.33.34.35.36.

37.38.

39.

40.41.

42.43.

44.

45.46.

47.48.

J – B. SAY, *Cours complet d'iconomic politique*, *I*, 1828, p. 93.

SISMONDI, De *la* richesse *commerciale*, 1803. Op. cit., p. 176. DU PONT DE NEMOURS, *Maximes du docteur Quesnay*, *ediția 18 i8*, p. 391, citat de Jean ROMEUF, *Dictionnaire des sciences économiques*, la cuvântul „*capital*", p. 199.

G. MANCERON, op. cit., p. *589*. MORELLET, *Prospectus d'un* nouneau *dictionnaire de commerce*, Paris, 1764, citat de E. DEZGHEPPER, op. cit., pp. 106 – 107. E. DESCHEPPER, op. cit., *p*. 109. *Idem*, p. 124.

A.N.K. 1349, 132, f° 217 v°. E. DESCHEPPER, op. cit., p. 125. Lucien FEBVRE, „Pouvoir et privilege" (Louis-Philippe

MAY: „L'Ancien Régime devant le Mur d'Argent")

În: *Annales d'histoire économique et sociale*, X, (1938), p. 460.

E. DESCHEPPER, op. cit., p. 128. A.N.Z. 1, D 102 B. A.d. S. Neapole, Affari Esteri, 801. Pierre-Victor MALOUET, *Mémoires*, 1874, I, p. 83. A.E., M. şi D. Anglia, 35 f° 67 şi urm. A.N., F. 12, 731, 4 iulie 1783. Luigi DAL PANE, Sfon a *del lavoro în Italia*, ediţia a II-a.

1958, p. 116.

Caliier de doleances, Tiers Etat de Garde-Figanieres. Cahier de doleances de Saint-Pardoux, Senechaussee de

Draguignan. D. MATHIEU, *L'Ancien Régime dans la prooince de*

Lorraine et Barrois, 1879, p. 324. C. MANCERON, op. cit., p. 54. Henry COSTON, *Les Financiers qui minent le monde*.

1955, p. 41; 25 septembrie 1790, *Moniteur*, t. V, p.

741.

Moniteur, t. XVII, p. 484. H. COSTON, op. cit., p. 41. RIVAROL, *Mémoires*.

1824, p. 235. A. DAUZAT, Nouveau *Dictionnaire* etymologique *el historique*, 1964, p. 132. Eu nu am găsit însă această indicaţie în *Enciclopedie*. Să fie vorba de o eroare? J.B. RICHARD. Les *Enrichissements de la langue franS «i se*, p. 88. Louis BLANC, *Organisation du travail*, ediţia a IX-a.

1850, pp. 161 – 162. citat de E. DESCHEPPER, *op*.

cu –, p. 153, ROMEUF, *Dictionnaire des sciences économiques*, la

= uvântul „*capitalisme*", p. 203. Şi J.J. HEMARDINyUER, în *Annales E.S.C*., 1967, p. 444.

an-Jacques HEMARDINQUER, recenzia cărţii lui

Jean DUBOIS: *Le Vocabulaire politique et social en rance de zise9*

a 1872, *a travers les wuvres des ecrioains*.

Ies revues et les journaux, 1963, în *Annales E.S.C.*, 1967, pp. 445 – 446, Dar Engels ti utilizează, iar după 1870 *Kapitalismus* apare în scrierile economistului german Albert Schatfle. (Edmond SILBENER, *Annales d'histoire socia*le, 1940, p. 133).

49. H. HEATON, *art. cât.*, p. 268.

50. Lucien FEBVRE, „L'économie liegeoise au XVIe siècle (Jean LEJEUNE: *La Formation du capitalisme moderne dans la principaute de Liège au XVIE sticle*)", în: *Annales E.S.C., XII*, pp. 256 şi urm.

51. Andrew SHONFIELD, Le *Capitalisme d'aujourd'hui*. 1967, pp. 41 – 42.

52. *Annales E.S.C.*, 1961, p. 213.

53. Alexandre GERSCHENKRON, *Europe in the Rassian minor*, 1970, p. 4.

54. K. MARX, op. cit., I, p. 1170.

55. *Histoire de la campagne française*, ediţia a II-a, 1974, pp. 71 şi urm.

56. Citat de SALIN, *art. cât.* p. 434.

57. J. GENTIL DA SILVA, op. cit., 1, p. 20.

58. J.-P. GATTEAU-CALLEVILLE, Tableau *de la mer Baltique*, II, 1812, pp. 238 – 239.

59. Ernst PITZ, „Studien zur Entstehung des Kapitalismus", în: *Festschrift Hermann Aubin*, I, 1965, pp. 19 – 40.

60. A.E. Moscova A, 35/6 341 f71 v°-72, Londra, 26 mai 6 iunie 1783.

61. *Couts d'economie politique*, 1823, I, pp. 246 – 247.

62. A.el. S, Veneţia, Notatorio di Collegio, 12, 128 v°, 27 Iulie 1480.

63. Alice HANSON JONES, „La lortune privee en Pennsylvanie, New Jersey, Delaware (1774)", în: *Annales E.S.C.*, 1969, pp. 235 – 249, şi *Wealth estimates for the American middic colonies*, *17 14*, Chicago, 1968.

64. Am folosit aici mai ales raportul său la congresul de la München (1965), „Capital formation in modern economic growth, and some implications for the past", în: *Troisième Conference internaţionale d'histoire. économique*, I, pp. 16 – 53.

65. *British economic Growth*, 1688 – 1959, Ediţia a II-a, 1967

66. S. KUZNETS, *art. cât* „p. 23.

67. *Theorie generale de la population*, I, 1954, în special p. 68.

68. QUIQUERAN DE BEAUJEU, De *laudibus Provincial*

Paris, 1551, lucrare editată în franceză sub titlul ” *Provence louee*, Lyon, 1614, citat de André BOURpE *Agronomie et agronomes en France au XVIIIe siecu*> p. 50. Că. de asemenea A. PLAISSE. *La Baronnic Neuboarg*, 1961, p. 153, care citează pe Charles ST ENNE: „Trebuie să ari şi să ari iară pentru ca pimi să fie, dacă se poate, tot numai pulbere”.

69. Jean-Pierre SOSSON, „Pour une approche econom Wu

et sociale du bâtiment. L’exemple des travaux Pu 3”?} ăbruges aux XIV et XVe siècles”, în: *Bulletin de*”.

70.

71.

72.

73.

74.75.

76.

77.78.79.80.

81.

82.83.

84.

85.

86.87.

88 89.

90.

Commission royale des Monamenis et des Siles, *t*. 2, 1972, p. 144.

Samuel H. BARON. „The Fate of the *Gosli* in the reign of Peter the Great. Appendix: Gost AFANASII Olisov’s reply to the government inquiry of 1704”, în:

Cahicrs du monde russc el soviétique, oct. -dec. 1973.

p. 512.

Traian STOIANOVICH. Colloque de l’Unesco sur Istanbul, octombrie, 1973, p. 33.

S. KUZNETS, *art. cât.*, p. 48.

R.S. LOPEZ, H.A. MISKIMIN, „The eeconomic depression of the Renaissance”, în: *The eeconomic historg Review*, 1962, nr. 3, pp. 408 –

426.

Indicaţii date de Felipe RUIZ MARTIN.

Faptul este amintit de Alois MIKA, *La Grande Proprie-te* cu *Boheme du Sud*, *XIVe-XVIE sieeles*, Zbornik historicky I, 1953, şi de Josef PETRAN, *La Production agricole en Boheme dans la deuxième moiiie du* XF/e *et au commencement du XVIIE slecle*, 1964 J (aceste informaţii mi-au fost comunicate de J. JANA-CEK).

SCHNAPPER, *Les Rentes au XVIe siècles*, Paris, 1957, pp. 169 – 110.

VACIGNAC, op. cit., p. 212, 13 noiembrie, 1727.

J. MEYER, op. cit., p. 619.

D. MATHIEU, *op. ei t*. p. 324.

Archivio di Stato Prato, Arch. Datini Filza 339, Florenţa, 23 aprilie 1408.

După multe din documentele privind falimentul acestei bănci, care se găsesc la A.d. S. din Veneţia, lichidarea băncii nu se încheiase încă la 31 martie 1592, CORRER, Dona delle Rose, 26 f° 107.

C. LAVEAU, op. cit., p. 340.

H. SOLY, „The Betrayal" of the Sixteenth-Century Bourgeoisie: A Myth? Some Considerations of the Behaviour Pattern of the Merchants of Antwerp in the Sixteenth Gentury", în: Acta *Historiac Neerlandi-cac*, vol. VIII, pp. 31 – 39.

Robert MANDROU, *Les Fugger*, *proprietaires fonciers en Souabe*, *1560 – 161*8, 1969.

Gilles CASTER, *Le Commerce du pastel et de l epicerie* «*Toulouse*, 1450 – 1561, 1962.

A-N., Bm, 406, un amplu raport din 23 ianuarie 1816.

G. GALASSO, *Economia e società nella Callabria del Ginquecento*, p. 78.

A-BOURDE, op. cit. pp. 1645 şi urm.

Gerard DELILLE, „Types de developpement dans le royaume de Naples, XVIIe-XVIIIe sieeie", în*'s E.S.C.*, 1975, pp. 703 – 725. Fondurile Dubrowski, Franţa, 18 – 4, f° 86 – 87

I-MAKKA-I, în: *Histoire de la llongrie*, Budapest, '4 – PP. 141 – 142.

92. Georg GÂtÂLL, *Bauer*, llerr *und Landesfiirst*, 1963, pp. 1 şi urm.

93. André MALRAUX, *Anti-memoires*, 1967, p. 525.
94. A. BOURDE, *op. ei t.*, p. 53.
95. Wilhelm ABEL, *Crises agrairesen Europe (XIIIe-XX** siècles), 1973, p. 182.
96. Wilhelm ABEL, *Geschichte der deutschen Landwirtschaft*. 1962, p. 196.
97. Paul BOJS, *Paysans de l'Ouest*, 1060, pp. 183 – 184.
98. SOMBART, TI, p. 1061.
99. F. GESTRIN, op. cit., cf. rezumat în franceză, pp 247 – 272.
100. A.d. S. Neapole, Sommaria Partium565; GALASSO, op. cit., p. 139.
101. Elio CONŢI, Xa *Formazione della struţlura agraria moderna nel contado fiorentino*, Roma, 1965, I, p. VII.
102. Guy FOURQUIN, *Les Campagnes de la region parisienne à la fin du Moyen Âge*, 1964, p. 530.
103. Otto BRUNNER, Neue *Wege* der *Verfaesungs-und Sozialgeschichte*, ediţia italiană, 1970, p. 138.
104. M. GONON, *La Vie familiale en Forez et son vocabulaire d'après les testaments*, 1961, p. 16.
105. *Idem*, p. 243.
106. E. JUILLARD, *Problèmes alsaciens vus par un geographe*. 1968, p. 110.
107. *Idem*, p. 112".
108. G. FOURQUIN, op. cit., pp. 160 şi urm.
109. G. GALASSO, op. cit., p. 76 – 77.
110. *Idem*, p. 76.
111. Georg GRULL, op. cit., pp. 30 – 31.
112. Evamaria ENGEL, Bendeykt ZIENTARIA, *Feudalsiruktur, Lehnbürgertum und Femhandel im Spătmit-telalterlichen Brandenburg*, 1967, pp. 336 – 338.
113. Marc BLOCH, *Melanges Historiques*, Paris, 1963, II, p. 689.
114. Jacques HEERS, *Le Clan* familial *au* Moyen *Agi*. Paris, 1974.
115. Vital CHEMEL, „Communautes rurales et *casanae* lombardes en Dauphine (1346). Contribution au probleme de l'endettement dans les sociétés paysannes du Sud-Est de la France au

bas Moyen Âge", în: Bu! (e*tin philologique et historique*, 1951 şi 1952, p. 24 o.

116. Georges LIVET, *l'Inlendance d'Alsace sous Louis* X-H > *7648 – 1715*, 1956, p. 833.

117. André PLAISSE. La *Baronnie* de *Neubourg*. 196L

118. G. DELILLE, *art. cât.*, 1975.

119. Yvonne BEZARD, Unc *Familie* bourguignonne «".

XVIIIe siècle, Paris, 1930.

120. J. MEYER, op. cit., p. 780…

121. VAUBAN, *Le Projet d'une dixme royale* (ed. Coornaer 1933), p. 181, citat de J. MEYER, op. cit., p6M nota 1.

122. A. PLAISSE, op. cit., p. 61".

123. Y. BEZARD, op. cit., p. 32.

122.

124.

125.

126.127.

128.129.

130…131.

132.133.

134.135.

136.

137.

138.139.

140.

141.142.

143.144.145

Gaston ROUPNEL, *La Viile et la compagne au XVII** *siècle*, 1955, p…314; Robert FORSTER, *The ffouse of Saulx-Tavanes*, 1971. Albert SOBOUL, *La France à la veille de la Révolution*.

I: *Economie et Société*, p. 153. A. PLAISSE, op. cit., 1974, p. 114. Louis MERLE, *La Metairie et l'euolution agraire de la*

Gâtine poitevine, 1958, pp. 50 şi urm. G. GRULL, op. cit. pp. 30 – 31. Fierre GOUBERT, *Beauvais et le Beauuaisis*, op. cit., p. 180 şi urm. Micliel CAILLARD, A *travers* la *Normandie des*

XVIIE et XVIIIe siècles, 1963, p. 81. Vital GHOMEL, „Les paysans

de Terre-basse et la cââme à la fin de l'Ancien Régime", în: *Evocations*, anul XVIII, n.s. anul IV, nr. 4, martie-aprilie 1962, p. 100.

Citat de L. DAL PANE, op. cit., p. 183. Micue] AUGE-LARIBE, *La Reuolution agricole*, 1955, p. 37. Giorgio DORIA, *Domini e terre di un borgo collinare*.

1968.

— Aurelio LEPRE, *Contadini*, borghezi *ed* operai *nel tramonto del feudalesimo napoletano*, 1963, p. 27. *Idem*, pp. 61 – 62.

Paul BUTEL, „Grands proprietaires et production des vins du Medoc au XVIIIe siècle" în: *Revue historique de Bordeaux et du departament de la Gironde*, 1963, pp. 129 – 141.

Gaston ROUPNEL, op. cit. pp. 206 – 207. Witold KULA, *Theorie économique du sisteme feodal*.

Pour un modele de l'économie polonaise, XVIe-XVIII»

siècle, 1970. J. RUTKOWSKI, „La genèse du regime de la corvee dans l'Europe centrale depuis la fin du Moyen Âge", în: *La Pologne au VIE Congres internaţional des sciences historiques*, 1930; W. RUŞINSKI, în: *Studia historiae economicae*, 1974, pp. 27 – 45.

L. MAKKAI, în: *Histoire de la Hongrie*, op. cit., p. 163. A. von TRANSEHE-ROSENECK, Gutsherr *und*

Bauer im 17. und 18. Jahr., 1890, p. 34, nota 2. J-ZIEKURSCH, Jundert *Jahre* Schlesischer *Agrargeschichte*, 1915, p. 84. F-J. HA UN, *Bauer und Gutsherr în Kursachsen*, 1892.

P185.

! WALLERSTEIN, op. cit., p. 313 şi nota 58. La

„Irşitul secolului al XVI-lea, corvezile ajungeau

™ la 4 zile pe săptămână; în secolul al XVIII-lea, o spodăriiie ţărăneşti de aceeaşi mărime erau obligate a presteze, de regulă, 4 până la 6 zile de corvoadă ne fP roană. Aceste cifre privesc gospodăriile ţărăred mai" mari; corvezile prestate de celelalte erau mai ţiâr se căci ele variau în funcţie de mărimea gospox Dar tendinţa de creştere a obligaţiilor, şi în special a corvezilor, era generală. Cf. Jan RUTKOW-SKI, *art. cât.*, pp. 142 et 257.

146. Fişă pierdută.

147. Charles d'ESZLARY, „La situation des serfs en Hongrie de 1514 a 1848", în: *Revue d'histoire iconomique et sociale*, 1960, p. 385.

148. J. LESZCZYŃSKI, *Der Klassen Kampf der Oberla & sttzer*

Bauern în den Jahren 1635 – 1720, 1964, pp. 66 şi urm.

149. Alfred HOFFMAN, „Die Grundherrschaft als Unternehmen", în: *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrar-soziologie*, 1958, pp. 123 – 131.

150. W. KULA, op. cit., p. 138.

151. Jean DELUMEAU, *La CID – ilisation de la Renaissance*.

1967, p. 287.

152. Cu privire la caracterul capitalist sau necapitalist al exploatărilor senioriale, vezi controversa dintre J. NICHTWEISS şi J. KUCZYŃSKI, în: *Z. fur Geschicht-swissenschaft*, 1953 şi 1954.

153. Jean de LERY, *Histoire d'un voyage faict en ia tem de Brésil*, publicată de Paul Gaffarel, II, 1880, pp. 20 – 21.

154. Gilberto FREYRE, Cosa *Grande e Semala*, ediţia a V-a.

1946.

155. Frederic MAURO, *Le Portugal et l'Atlantique au XVII*»

sticle, 1960, pp. 213 şi urm.

156. Alice PIFFER CANABRAVA,.4 *industriado acucar nas ilhas inglesas e francesas de mar das Andihas*, teză dactilografiată, São Paulo, 1946, pp. 8 şi urm.

157. Gabriel DEBIEN, „La sucrerie Galbaud du Ford

(1690 – 1802)", în: *Notes d'histoire coloniale*, 1, 1941.

158. *Guildiverie* vine de la *guildive*, rachiu făcut din „siropuri de zahăr şi din spuma de la primul cazan". *Tafia*, cuvânt sinonim, ar fi folosit de negri şi indieni. LITTRE.

159. J. CAVIGNAC, op. cit., p. 173, nota 1.

160. SAVARY, citat de CAVIGNAC, op. cit., p. 49, nota 3.

161. G. DERIEN, *art. cât.*, pp. 67 – 68.

162. G. DEBIEN, „A Saint-Domingue avec deux jeunes economes de plantation 1777 – 1788)", în: *Notes d'histoire coloniale*, VII, 1945, p. 57. Expresia „piastre *gourde*", „piastru gros, mare", vine de la spaniolul *gordo*, „gros, corpolent, dolofan, împlinit".

163. Pierre LEON, *Marchands et speculateurs daup Mnois dans le monde antillais*, *Ies Dolle et les Raby*, 1963 p. 130.

164. François CROUZET, în: Charles HIGOUNET, *Histoi*".

de Bordeaux, t. V, 1968, p. 224; Pierre LEON,» BRAUDEL, LABROUSSE, *Histoire économique sociale de la France*, II, 1970, p. 503, Jilustraţia a

165. Gaston RAMBERT, în: *Histoire du commerce de M seille*, VI, pp. 654 – 655…
166. François CROUZET, în: *Histoire de Bordeaux*, *opel* p. 230 şi nota 40.
167 168
169
170, 171.
172.173.174.175.
176.
177.178.
179.
180.181.
182.183.184.185.186.
187.
188.189.190.
191.
192.193.194.195.
196.

Pierre LEON, *Marchandsetspecalateurs*, op. cit., *p*. 56.

Marten G. BUIST, *Atspes non fracta*, *Hope el Co 177*0 – *181*5, 1974, pp. 20 – 21.

R. B. SHERIDAN, „The Wealth of Jamaica in the eighteen Century", în: *Economic Ilistorical Reoiew*, vol. 18, nr. 2, august 1965, p. 297.

Idem, p. 296.

Richard PARES, *The Historian's Business and other essays*, Oxford, 1961; Id. *Merchants und Planters*, Economic History Review Supplement nr. 4, Cambridge, 1960, citat de R.B. SHERIDAN, *ari*. *cil*.

R. B. SHERIDAN, *am*. *cât*., p. 305.

Idem, p. 304.

Idem, pp. 306 şi urm.

Roland Dennis HUSSEY, *The Carcas Company 172S 178*4, 1934. J. BECKMANN, *Beiträge zur Oekonomie*, *Technologie*. *Polizei und Cameralii issenschaft*, *1779 – 11 Şi*, I, p. 4.

Cu plivire la diversitatea funciară a Angliei, cf.

Joan THIRSK, în: *Agrarian history of England*, *op*. *cât*., *passim* şi pp. 8 şi urm. *Encyclopédie*, t. IV, 1754 –, col. 560 şi

urm. Karl MARX, *Le Captlal*, Ed. sociales, 1950, t. III, p. 163. Cf. Jean JACQUART, *La Crise rurale en* Île-de-*Franee*.

*1 S50 – 167*0, 1974.

André BOURDE, op. cit., I, p. 59. Emile MIREAUX, Unc *Prooince française au temps du Grand Roi*, la Brie, 1958. *Idem*, *p*. 97. *Idem*, p. 103. *Idem*, p. 299. *Idem*, pp. 145 şi urm. V.S. LUBLINSKY, „Voltaire et la guerre des farines".

În: *Annales historiqucsdela Revolution française*, 1959, pp. 127 – 145. Pierre GOUBERT, în: BRAUDEL, LABROUSSE.

Histoire économique et sociale de la France, II, p. 145. Editate de Jean MISTLER. 1968, pp. 40 şi 46. *Méditerranée*, op. cit., I, pp. 70 şi urm. Jean GEORGELIN, *Venise au siècle des Lumières*, 1978, pp. 232 şi urm, Jean GEORGELIN, „Une grande propriete en V6 netie au XVIII» siècle: Anguillara", în: *Annales*, *E.S.C*.

W68, p. 486 şi nota 1. *Idem*, p. 487.

MIREAUX, op. cit., pp. 14 «şi urm. p-MOLMENTI, op. cit., pp. 138 şi urm. şi 141. citat de Jean GEORGELIN, *Venise au siècle des Lumicit*., pp. 758 – 759.

eres.

C; Leonard SISMONDE de SISMONDI, *Nouveaux principes d'economie politique ou de la richesse dans es rapports avec la population* (*1819*), 1971, p. 193.

197. A. RELMONT, *Della Campagna di noma*, 1842, pp.

34 – 35, citat de DAL PANE, op. cit., p. 53.

198. DAL PANE, *idem*, pp. 104 – 105 (şi nota 25); N. M.

NTCOLAI, *Memorie*, *leggi ed osseroazioni sulle campagne di Roma*, 1803, citat de DAL PANE, *idem* p. 53.

199. *Idem*, p. 106.

200. Adam SMITH, ia *Richesse des nations*, ediţia Osnabrück, 1966, 1, pp. 8 – 9.

201. Olivier de SERRES, le *Théâtre d'agricuuare et mesnage des champs*, ediţia a III-a, 1605, p. 74.

202. Chants populaires italiens, *I dischi del Sole*, Edizionj del Gallo, Milano (î.a.).

203. Giovanni DI PAGOLO MORELLI, *Ricordi*, publicate de Vittore BRÂNCA, 1956, p. 234. Această cronică personală se referă la anii 1393 – 1421.

204. Elio CONŢI, *La Formazione della strattura agraria moderna nel contado fiorentino*, I, p. 13.

205. *Idem*, p. 4.

206. Renato ZANGHERI, „Agricultura e sviluppo del capitalisme", în: *Studi storici*, 1968, nr. 34.

207. Informaţii date de L. MAKKAI.

208. Rosario VILLARI, *La Rioolta antispagnola a Xapoli*.

1967.

209. Citat de Pasquale VILLANI, *Feudalită*, *riforme*, *capitalismo agrario*, 1968, p. 55.

210. *Idem*, pp. 97 – 98.

211. Jean DELUMEAU, *L'Italie de BottteelU a Bonaparte*.

1974, pp. 351 – 352.

212. Pierre VILAR, *La Catalogne dans l'Espagne moderne*, t. ÎI –, p. 435.

213. Pierre GOUBERT, în: BRAUDEL, LABROUSSE, *op*. ci (... pp. 12 şi 17.

214. Jean MEYER, *La Noblesse bretonne au XVIIIE sitele*.

1966, t. II., p. 843.

215. Eberhard WEISS „Ergebnisse eines Vergleichs der grundherrsch. aftlichen Strukturen Deutschlands und Frankieichs vom 13. bis zum Ausgang des 18. Jahr-lumderts", în: *Vierteljahrs*chrift für *Sozial-u*nd-*WM scliaftsgescliichte*, 1970, pp. 1 – 74.

216. E. LE ROY LA DURIE, „Revoltes et contestations rurales en France de 1675 a 1788", în: *Annales E.S.C*→ nr. 1, ianuarie-februarie 1974, pp. 6 – 22.

217. Pierre de SAINT-JACOB, *Les Paijsans de la Bowgo9 ne du Nord au dernier siècle de l'Ancien Régime*, 19°" pp. 427 – 428.

218. *Cioilisation maurieile*, I, ediţia 1967, p. 88.

219. René PILLORGET, „Essai d'une typologie des mo»

vrements insurrectionnels ruraux survenus en *tav*? *mt* de 1596 a 1715", în: *Actes da quatre-vingt-douiţ*

Congres naţional des Sociites Savantes, *Secţiond listo moderne*, 1967, t. I, pp. 371 – 375. fie.

220. P. CHAUNU, *La Ciuillsation de l'Europeclassiqut*.

p. 353.

221.222.223.

224.225.
226.
227.228.229.230.231.232.
233.
234.235.
236.
237.
238.239.
240.
241.212, 243.
244
245 246 247 248
3 – 19

Paul HÂRSIN, „De quand date le mot industrie?", în:

Annales d'histoire *économique* et *sociale*, II, 1930. Bubert BOURGIN, L'Industrie *et le marche*, 1924, p. 31. Pierre LEON, *La Naissance de la giande industrie en*

Dauphine (*fin du XVII – esticle-1869*), 1954, 1.1, p. 56. W. SOMBART, op. cit., II, pp. 695. Luigi BULFERETTI şi Claudio CONSTANTINI, *Industria e commercio în Liguria nell'etă del Risorgimento*

(*1700 – 1861*), 1966, p. 55. T.J. MARKOVITCH, „L'industrie française de 1789

a 1964", în: *Cahiers de l'ISEA*, seria AF, nr. 4 1965; nr. 5, 6, 7, 1966, mai ales nr. 7, p. 321. Federigo MELIS, Conferinţă la Collège de France, 1970. Hubert BOURGIN, op. cit., p. 27. *Méditerranée*, I, p. 396. V. *infra*, pp. 287 şi urm. W. SOMBART, op. cit., II, p. 732. Henri LAPEYRE + *JJiie Famille demarchands*, *Ies Ruiz*…

…1955, p. 588. Jacques de VILLAMONT, ies *Voyages du seigneur de*

Villamont, 1600, f° 4 v°. Hubert BOURGIN, op. cit., p. 31. W. SOMBART, op. cit., II, p. 731. Ortulf REUTER, Die *Manuţaktur* im *frankischen*

Raum, 1961. François COREAL, *Relation des voyages de François Coreal aux îndes occidentales… depuis 1666 jusqu'en*

1697, Bruxelles, 1736, p. 138. Otto von KOTZEBUE, *Entdeckungs-Reise in die Sud-See und nach der Berinys-Strasse*… 1821,

p. 22. M. CARTIER şi TENG T'o, „En Chine, du XVIE au

XVIIIe siècle: ies mines de charbon de Men-l ou-kou", în: *Annales E.S.C.*, 1967, pp. 54 – 87. Louis DERMIGNY, op. cit., *1*, p. 66; Jacques GERNET, op. cit. p. 422.

Louis DERMIGNY, op. cit., I, p. 65. *Idem*, p. 65. Lord MACARTNEY, Voyage *dans* l'inlérieur *de la*

Chine et en Tariurie… fait dans les armées 1792, 1793 et 1794, Paris, 1798, IV, p. 12; J. GERNET, op. cit.

P. 422. P. SONNERAT, *Voyage aux îndes orientales et à la Chine fait par ordre du Roi depuis 1774 jusqu'en 1781*.

1782.

1782 t I, p. 103.

pp. 104 – 105; gravuri, planşele XX şi XXII. PATIN, *Leltres*, I, p. 2. „*e l'Esprit des Lois*, XXIII, p. 15.

™î BLOCH> *Melanges historiques*, 1963, t. II, pp. 796

249 250.

Genova-*Lettere Consoli* – 1/2628. de RIBBE, *Une Grande Dame dans son ménage* de „** *delouis XIV, d'après le Journal de la comtesse Kochefort (1689)*, Paris, 1889, pp. 142 – 147.

251. Witold KULA, op. cit., p. 156, nota 84. Ucraina în

1583-Lituania în 1788.

252. A.N., F 12, 681, î°112.

253. J. BECKMANN, op. cit., IU, pp. 430 – 431.

254. Jean LEJEUNE, op. cit., p. 143.

255. C. şi S. Suărez către Cosimo Ruiz, Florenţa, iunie 1601.

Arhiva Ruiz, Valladolid… que todos acuden à la campana".

256. A.N., G. 7, 1706, 1° 167.

257. Ange GOUDAR, *Les Interets de la France mal entendus*.

Amsterdam, 1756, t. IIT, pp. 265 – 267, citat de Pierre DOCKES, *L'e space dans la pensée économique*, op. cit. p. 270.

258. Roger DION, *Ilistoire de la vignect du vin en France des origines au XIXE sitele*, 1959, p. 33.

259. Germain MARTIN, *Le Grande Industrie sous le regne de Louis XIV (pias particulièrement de 1660 a 1715)*, 1898, p. 84.

260. E. TÂRLE, *l'Industrie dam les campagnes de France d*

(a fin de *l'Ancien Régime*, 1910, p. 45, nota 3.

261. Informaţii date mie de I: SCHOFFER.

262. Ortensio LANDI, *Paradossi ciok sententie fuori del comun părere, nove. llamente venute în luce*, 1544, p. 48 recto.

263. Joan THIRSK, în: *The Agrarian History of England and VTales*. 1967, IV, p. 46.

264. Jacqueline KA. URMANN-ROCHARD, op. cit., pp. 60

61.

265. Heinrich BECHTEL, op. cit., I, p. 299.

266. Joan THIRSK, în op. cit., IV, p. 12 şi *passim*.

267. DEFOE, op. cit., X, pp. 253 – 254.

268. Isaac de PINTO, op. cit., p. 287.

269. A.K., G. 7, 1704, *V* 102.

270. MIRABEAU, *L'Ami des hommes ou trăite de la population*, 1756 – 1758.

271. P.S. DUPONT DE NEMOURS, De *Vexportation* «1

de Vimportation des grains, 1764, pp. 90 – 91, citat de Pierre DOCKES, *L'Espace dans la pensie economicii du XVIE au XVIUE sticl.es*, 1969, p. 288.

272. François VERON DE FORBONNAIS, *Principes* el *observations économiques*, 1767, t.î. p. 205, citat de Pierre DOCKES, op. cit., p. 288.

273. *Mimoires de Oudard Coquault* (*1649 – 1688*) *bourgem*.

de Reims, ediţia 1875, II, p. 371.

274. *Gazette de France*, 1730, p. 22.

275. Moscova, Biblioteca Lenin, Franţa 1100, *V* 76-*ŢI*;

276. Enrique FLORESGANO, Precios *del* maiz *y agricolas en México* (*1708 – 1810*). 1969, p. 142.

277. Germain MARTIN, op. cit., p. 80.

278. A.N., F 12, 149, *V* 80. – 279. DEFOE, op. cit., p. 125

280. E. TÂRLE, op. ei!, p. 43.

281. Semaine de Prato, aprilie 1968.

282. Domenico SELLA, *European industries* (*1500*

1970.

283.284.

285.286.

287.

288.289.290.

291.

292.293.294.
295.296.
297.298.299.300.301.302.
303.304.305.
306.307.
308.
cMe
B.N.
309.3 io.
Idem, pp. 88 – 89…
„Archeologie de la fabrique: la diffusion des moulins a soie „alia bolognese" dans les États venetions du
XVIE au XVIII «siècle", în: *L'Industrialisaiion en*
Europe au XIX-e sitele, publicată de P. LEON, F.
CROUZET, R. GASCON, 1972. E. SCHULIN, op. cit., p. 220 „The unmaking of the Mediterranean trade hegemony", în: *Journal of economic history*, 1975, p. 515. Aloys SCHULTE, „La lâna come promotorice della floridezza economică dell'Italia nel Medio Evo", în:
Atti del Congresso di scienze storiche, vol. III, Roma.
1906, pp. 117 – 122, în special p. 119. A.N., G 7, 1685, 76 (Memoriu din 1684). Louis DERMIGNY, op. cit., II. p. 756, nota 3. Louis-Felix BOURQUELOT, *Études sur les foires de*
Champagne, 1865, I, p. 102. Pierre DARDEL, *Commerce*, *industrie et navigation a*
Bouen et au Havre au XVIIIe siècle, 1966, pp. 108
109.
— *Gazelle de France*, 1783, p. 351.5 sept. 1759, SAVARY DES BRUSLONS, IV, col. 1023. Genevieve ANTHONY, *L'Industrie de la toile a Pau et en Beam de 1750 a 1850* (Études d'economie bascobearnaise, t. III), 1961, p. 41. A.N., F 12, 151, 148 v°, 29 aprilie 1729.
F. 12, 682, 29 august 1726.
G 7 1706, f° 81, 19 ianuarie 1723.
F 12.721.
A.N. A.N. A.N.
A.N., 62 AQ 7. *Varietes*, op. cit., V, p. 345, nota 2. A.N., G7, 1700, f° 86.
Johann BECKMANN, op. cit., III, introducere, pagini

nenumerotate.

Pierre CHAUNU, *La Civilisation de l'Europe classique*, 1970, p. 332.

Bertrand GILLE, *Les Forges françaises en 1772*, 1960, P. XII.

De exemplu, „*officiers-rouleurs de vin*" din Paris au dat în şase ani (1703 – 1709) aproape un milion şi jumătate de livre şi sunt la strimtoare. A.N., G 7, 1510.

LOTGE, op. cit., pp. 205 – 206 şi 258.

Hektor AMMAN, „Die Anfänge des Aktivihandels und der Tucheinfuhr aus Nord-westeuropa nach dem

Mittelmeergebiet", în: Studi *in onore di Armando*

1957, I, pliant, p. 308. bis. MASCHKE, „Die Stellung des Reichsstadt Spep ei in der mittelalterlichen „SVirtschaft Deutschlands", în *VierletJ° – l'rschrift für Sozial-und Wirtschaftsgeschi*-1967, pp. 435 – 455 în special p. 436. *sous Philippe le Bel d'après des documents origi*-publicată de H. GERARD, 1837.

Fr21557, T9.

311. F. MELIS, Aspetti *della* oiţa *economică medievale*, *stadi neWArchivio Datini di Prato*, 1, p. 458.

312. Arhivele comunale din Genova, 572, 1° 4.

313. Moscova, Biblioteca Lenin, Franţa 374, f°171.

314. *Idem*, t°121.

315. Diego de COLMENARES, *Historia* de *la insigna Ciudad de Segpria*, ediţia H-a, 1640, p. 547.

316. Hermann KELLENBENZ, „Marchands capitalistes et elasses sociales", p. 14 (dactilogramă).

317. Gino LUZZATTO, „Per la storia delle costruzioni navali a Venezia nei secoli XV e XVI", în: *Miscellanm di studi storici* in onore di *Camillo Manfroni*, pp. 3S5— 400.

318. Museo Correr, Dona delle Rose, 160, f 53 şi 53 v°.

319. Hermann KELLENBENZ, *art. cât.*, nota 316.

320. François DORNIC, *L'Industrie textile dans le Mâine*

1955.

321. Raoul de FELICE, *La Basse-Normandie*, *étude de geographie regionale*, 1907, p. 471".

322. Johann BECKÂvfANN, op. cit., I, pp. 109 şi urm.

323. F. DORNIC, op. cit., *p*. 307.

324. Moscova, Biblioteca Lenin, Franţa 374, t° 160 v°.

325. Londra, Victoria-Albert Museum, 86-HH, Box 1, fără dată.

326. *Barchent* = fr. Întaine = rom. barchet.

327. Formă de întreprindere minieră care urcă în evul mediu până la *Tridentiner Bergwerkgebrăuche* din 1208.

328. Giinth.er v. PROBSZT, *Die niederungarischen Bevgstădte*.

1966.

329. Antonina KECKOWA, *Les Salines de la region de Crocovie du XVIe siècle au XVIII* siècle*, în poloneză, 1969.

330. Danuta MOLENDA, *Le Progres technique et l'organisation économique de l'extraction des metauz non ferreax* en *Pologne du XIV* au XVIIe siècle*, p. 14. De-aceeaşi autoare, *Gornictwo Kruszcowe na terenie zloz slasko-krarowskich de Polowy XVI wieku*, 1963, p. 410.

331. F. LOTGE, op. cit., p. 265.

332. *Zur Genesis des modernen Kapitalismns*, 1935.

333. G. LOHMANN VILLENA, *Las Minas de Huancavelie*".

en los siglos XVI y XVII, pp. 11 şi urm.

334. A. MATILLA TASCON, *Historia de las minas de AW*

den. I (1958), pp. 181 – 202.

335. F. LUTGE, op. cit., p. 304; *Enciclopedie italienne*, *v* cuvântul „Idria".

336. Enrique FLORESCANO, *Precios del maiz y crisis* flăţ".

colas en México (*1708 – 1810*), 1969, p. 150. nota *> 337. F.I. UTGE, op. cit., p. 378.

338. L.A. CLARRKSON, The *preindustrial* econonuj".

Englarul, 1971, p. 98.

339. *Idem*.

340. *Gazette de France*, 6 august 1731, p. 594.

341. A.N., F 12, 682, 9 ianuarie 1727…

339.

342.343.

344.345.346.

347.348.349.

351.

352.353.354.

355.356.357.358.359.

360.361.

362.363.
364.
365.366.367.
368.
369 3/O.
371.
372
373

Marcel ROUL F, ies Mines *de charbon en France au XVIIIe siècle*, 1922, p. 245, nota 1. Germain MARTIN, La *Grande* Industrie *en France sous le regne de Louis XIV*, 1900, p. 184. A.N., A.E., B1, 531, 18 februarie 1713. A.N., F 12, 515, f°4, 23 mai 1738. Departamentul Ardennes. Este vorba de satul Illy, binecunoscut mai târziu datorită războiului din 1870. AN., F 12, 724. A.N., G7, 1692, 101. J.A. ROY, *Histoire da patronal du Nord de la France*.

1968, dactilogramă. II. SEE, „*h' Etat* économique de la Champagne à la fin du XVI le siècle, d'après les mémoires des intendents de 1689 et 1698", „*Mémoires et documents pour seroir à l'histoire du commerce et de l'industrie*, din

J. Hayem, Xe serie, 1966, p. 265. Guy ARBELLOT, *Cinq Paroisses du Vallage*, *XVII*".

— *XVIIIe siècle*, 1970, teză dactilografiată. Ortulf REUTER, *op. cih*, pp. 14 – 15. SAVARY DES BRUSLONS, op. cit., t. III, col. 721. F.L. NUSSBAUM, *A. History of the eeconomic institutions of Modern Europe*, 1933, p. 216. Cf. *infra*, p. 294 şi urm. F.L. NUSSBAUM, op. cit., pp. 212 – 213. F. LtJTGE, op. cit., p. 366. DEFOE, op. cit., II, pp. 271 – 272. Federigo MELIS, *Aspetti della uita economică medievale*.

1962, pp. 286 şi urm., 455 şi urm. şi *Tracce di una storia economica di Firenze e della Toscana*, p. 249. F. LtiTGE, op. cit., p. 366. Eckart SCHREMMER, *Die Wirtschaft Bayems*, 1970, p. 502.

René GÂNDITHON, op. cit., p. 176. Citat de Pierre DICKES, L'Espace *dans* la *pensie économique du XVIE au XVIII* siicle*, p. 108. Claude PRIS, *La Manufacture royale des glaces de Saint-Gobain*, *1665 – 183*0, 1973, teză dactilografiată în 5

voi., introducere.

A-N., G 7.1697, 2, 3 ianuarie 1712. A.N., F 12, 682. A-N., G 7, 1706, 126, martie 1723 (pentru întreg

Paragraful precedent).

Studiul de bază este M. COURTECUISSE, „La manufacture de draps f ins Vanrobais aux XVII13 et XVHIe siècles", în: *Mémoires de la Société d'emulation d'Abbé*

!" «<! t. XXV, 1920.

oyage d'Angleterre, documentul citat, *f* 4. Ueorges RUHLMAN, *Les Corporations*, *Ies manufactures*

«le traoail libre a Abbeville au XVIIIe siècle, 1948.

*I** Nusăb AUM, op. cit., p. 215.

rf" p. 213. P213. P216.

375. L.A. CLARKSON, op. cit., p. 99.

376. A.N., G7, 1697, 6.

377. *Idem*.

378. A.N., F 12, 681, 9.

379. A.N., F 12, 516, 13.

380. Claude PRIS, op. cit., dactilogramă, pentru toate datele care urmează.

381. Sidney HOMER, A *History of interest rates*, 1963.

382. Înţeleg prin punct imperfect ceva asemănător cu „Pălăria" din releveele topografice, atunci când liniile de miră nu se întretaie perfect.

383. După W. KULA, informaţia îmi este dată prin Andrej „WICZANSKY.

384. Raymond OBERLE, „L'évolution des fortunes a Muihouse et le financement de l'industrialisation au XVIIIe siècle", în: *Comite des travaux historiques*, *Bulletin des travaux historiques*, 1971, p. 151 şi nota 32, trimitere la *Histoire documentaire de Vândustrie de Mulhouse et de ses enoirons au XIXe siècle*, 1902, pp. 287 şi 698.

385. După lucrarea inedită a lui R. ZUBER care a cercetat arhivele Montgolfier (Bibliotfteque de la Sorbonne).

386. *Handbuch der Deutschen Geschichte*, publicat de AUBIN şi ZORN, 1971, I, p. 550.

387. J.C. PERROT, *Genese d'une viile moderne*: *Caen au XVIIIe siècle*, 1975, I, p. 372.

388. Ludwig SCHEUERMAN, *Die Fugger als Montanindu-strielle în Tirol und Kămten*, 1929, p. 27.

389. *Daily life în Portugal in the late Middle Ages*, 1971, în special

p. 198.

390. Walther G. HOFFMANN, British *industry*, *1700 195*0, 1955.

391. *Cambridge economic history of Europe*, IV, 1967, p. 484, ilustrația 33.

392. Jean-Claude PERROT, op. cit., I, p. 400.

393. *Idem*., p. 408.

394. Sidney POLLARD, David W. CROSSLEY, *The Wealth of Britain*, 1968, pp. 134 şi urm.

395. Informaţie primită de la F. RUIZ MARTIN.

396. *Beauvais et le Beauvaisis*... op. cit., p. 327.

397. Orazio CAKCILA „I prezzi su un mercato dell'Interno della Sicilla alia metă del XVIII secolo", în: *Economi" e Storia*, 1966, p. 188.

398. Basile KERBLAY... Les loires commerciales et]*

march.6 intérieur en Russie dans la premiere moit f du XIXe siècle", în: *Cahiers du monde russc et soo e tique*, 1986, p. 424.

399. *Arhivele Voronlov*, 10, p. 129, Simon Voronţov, Sou hampton, 12 – 24 septembrie 1801.

400. CANTILLON, *Essai sur la nature du comerce en* ff-nfrî.

ed. ÎNCĂ, 1952, p. 36. Falsă dilemă îmi spune P»: Gourou. Cai mulţi înseamnă bălegar mult, Ş> „recolte mai bune.

401.

402.403.404.

405.406.

407.

408.409.

410.411.412.413.414.415.416.417.418.

419.

420.

421.422.

423.

424.425.426.

427.

428

429

430.

431.

432.

433.

434

GALIANI, *Dialogu*? *sur le commerce des bles*, citat de

Pierre DOCKES, p. 321. \V. SOMBART, op. cit., II, p. 357 şi urm. A.N., G 7, 1510. DUTENS, *Histoire de la navigation hauturiire en France*.

1828. citat de J.C. TOUTAIN, Les *Transports en*

France, *1830 – 106*5, 1967, p. 38. TOUTAIN, idem, p. 38.

A.N., G7, 1646, Orléans, 26 decembrie 1708. Jacob STRIEDER, *Aus Antwerpenen Notariatsarchinen*.

1930, p. XXV, nota 4.

Emile COORNAERT, *Les Français et le commerce internaţional a Anvers*, I, pp. 269 – 270. Aloys SCHULTE, *Gescluchte des mittelalterlichen Handels und Verkehrs*, I, pp. 357 şi urm. A.N., F 12, 721.

Stockalper Archiv, Brigue, Sch. 31, n° 2939, 2942, 2966. A.D., Haute-Savoie. C 138 – 307, f 92 v°. A.N., H 3159/2.

W. SOMBART, II, pp. 330 – 332. *Mediterrance*, I. p. 191. A. EVERITT, în: op. cit., IV, p. 559. A.N., G7, 1510. Jacques SAVARY, *Le Parfait Negociant*, 1712, 1, 2»

pârtie, pp. 208 – 209. „Relazione"… de Bernardo BIGONI, în: *Viaggiatori del 600*, p. Marziano Guglielminetti, 1967, pp. 309

310. SAVARY DES BRUSLONS, op. cit., IV (1762), col.

1251.

SULLY, *Mémoires*, III, p. 42.

Wilfrid BRULEZ, *De Firma della Faille en de internaţionale Handel van vlaamse Firma'se în de 16° Eeuw*.

1959, p. 577 H. KELLENBENZ, *Der Meder'sche Handelsbuch und die* Welser sehen *Nachträge*, 1974, p. 121. A.N., G7, 1685, 77. W. SOMBART, op. cit., II, p. 334. J.P. RICARD, *Le Negoce d'Amsterdam*, p. 218, citat de \V. SOMBART, II, p. 338. Ray Bert WESTERFIELD, Middlemen *in English business*, *particularly belween 1660 and 176*0, 1915. W-SOMBART, op. cit., II, p. 329. J-C, TOUTAIN, op. cit., p. 14

SA\ ARY DES BRUSLONS, op. cit., I (1759), col. 429. AN –, G7, 1646. A-N –, G7, 1633.

°ale informaţiile care urmează cu privire la Roanne au fost luate din memoriul dactilografiat al lui Denis ţiYA, *Bâtellerie et gens de*

riviire a Roanne au dernier ce e *de l'Ancien îi egime*, Université de Lyon, 1972.

f H" 3156 şi $H_2$933 (în special memoriul din 1789, reia istoricul problemei)

435.

436.437.438.439.

440.

441.

442.

ÎS. DEFOEP

445.

446.

1705

„*

? (t pp. 254 – 256 429.

u stoNS, op. «eu & Ugkelt *schrW fur* 1962.

447. Idem.

448. *Idem*.

449.

e besoin de secu

te; urm.

1926, P

9.10.

11.

12.

13.14.15.

16.

17.18.

19.20.21.22.

23.24.25.

26.

27.28.

29.30.31.32 33 34.35.

I-abile între negocianţi (negocian (s) şi „utgociatori detai-lanţi" (*negociateurs detailleurs*) *J*. ACCARIAS DE SENIONNE, Les *Interets des nations del Europe*, 1766, II, p. 372.

P. CHALMETTA, op. cit., pp. 103 şi 117.

F. Sebasti în MANRIQUE, *Itinerario de las Missiones*, 1649, p. 346.

Cu privire la *tradesman* şi *mercant*, cf. D. DEFOE, op. cit., I, pp. 1 – 3; cu plivire la *mercaturu* şi *mercanzia*, cf. COTRUGLI, op. cit., p. 15.

CONDILLAC, op. cit., p. 306.

Cu privire la genovezi la Madrid ei. – *Slediterranee*, I, p. 462 şi nota 4; Cu privire la Charles Lion, ei. Paul DECHARME, *Le Comptoird un marchand au XVIIe siècle d'après une cenespondance inedite*, 1910, p. 11.

Florence EDLER „The Yandermoien, commission mer-chants of Antwerp: Trade with Italy 1538 – 1544", în: *Essaies în honor of J.W. Thompson*, 1938, p. 90, nota 34, Anvers, 7 decembrie 1539.

D. DEFOE, op. cit., II, p. 135.

B.N., Fr… 21702, f°14 şi 40.

TURGOT, *GEuvres*, op. cit., I, p. 262…

P RUIZ MARTIN, *Lettres marchandes*… op. cit., pp. XXXVI-XXXVII.

Pierre VILAR, op. cit., III, *passim* şi pp. 384 – 422.

Jean-Claude PERROT, op. cit., I, pp. 435 – 437.

Cu privire la firma A. Greppi, et Bruno CAIZZI, *Industria, commereio e banca în Lombardia nel XVIII secolo*, 1968, pp. 203, 206, 210; cu privire la firma Trip, cf. P.W. KLEIN, *De Trippen în de 17" Euew*, 1965, pp. 474 şi urm.

Middlemen in English business, 1915.

C. CARRIÈRE, op. cit., I, p. 251.

D. DEFOE, op. cit., I, p. 102.

S. POLLARD şi D.W. CROSSLEY, op. cit., p. 169, nota 65…

Vanites, op. cit., III, pp. 41 şi 56 – 57.

A.N., G7, 1686, f° 156.

Claude CARRERE, *Barcelone, centre économique*… 1967, I, p. 143.

Claude-Frederic LEVY, *Capitalistes et pouuoir au siècle des Lumières*, 1969, p. 354.

Jean SAVANT, *Tel ţul Ouorard*, 1954, pp. 11 şi urm.

Retny Bensa către P.F. Delessart, Francklurt, 14 septembrie 1763, A.N., 62 AQ 34.

M.G. BUIST, op. cit., p. 13.

(*Euv* I, p. 264

p. 57.

CE, op. cit., I, pp. 354 – 357. *dem*> I, p. 368. V-e 1, p. 364. I, p. 358. I, p. 46. tt, p. io.

38. *The Trading world of Asia and the english East India Company*, 1978.

39. MARX, (*Euvres*, *ediția La Pléiade* I, p. 1099.

40. Ch. CARRIÈRE, op. cit., II, pp. 916 – 920.

41. Ch CARRIÈRE, op. cit., I, p. 88.

42. *Varietes*, V, p. 256.

43. Robert BIGO, „Une grammaire de la Bo «rse en 1789, în: *Annales*, 1930, p. 507.

44. G.B. CARDINALE DI LUCA, *JI Dotlor vulgare*, 1673 V, p. 29.

45. Daniel DESSERT, „*Finances et sociite an* XV/7» *sticle*: à-propos de la chambre de justice de 1661", în: *Annales E.S.C.*, 1974, nr. 4, pp. 847 – 885.

46. Museo Correr, trimiterea exactă pierdută.

47. C. LAVEAU, op. cit., p. 154.

48. Violet BARBOUR, *Capitalism în Amsterdam in theseventeenth century*, 1950, p. 44.

49. S. POLLARD şi D.W. CROSSLEY, op. cit., pp. 149 – 150.

50. Isaac de PINTO, op. cit. pp. 44 – 45, 77 şi urm, 95 – 96.

51. A.N., 62 AQ, fondurile Dugard.

52. Passer debout, fără îndoială (în sensul de passe *debout*) „A trece fără să te oprești".

53. Ch CARRIÈRE, op. cit., II, p. 918.

54. A.P. USHER, *The early history of deposit banking în Mediterranean Europe*, 1943, p. 6.

55. Federigo MELIS, „Origines de la Banca Moderna", la: *Moneda y credito*, n° 116, 1971, pp. 3 – 18.

56. Cf. *supra*, pp. 72 – 73.

57. M. MORINEAU, în: *Anuario de historia economică y social*, 1969, pp. 289 – 362.

58. P.R.O. Londra, 30/25, 4 ianuarie 1687.

59.9 august 1613, citat de J. GENTIL DA SILVA, op. cit., p. 350, nota 46.

60. Carlo M. CIPOLLA „La prétendue «Rfevolution des prix reflexions sur l'expérience vialienue", la: Annales *E.S.C.* 1955, p. 513—516.

61. Isaac DE PINTO, op. cit., pp. 46 şi 77 – 78.

62. Citat de S. POLLARD şi D. \V. CROSSLEY, op. cit., p. 169.

63. A.N., G 7, 1691, 35 (6 martie 1708).

64. A.N., A.E., B1, 331, 25 noiembrie 1713.

65. A.d. S. Veneţia, Consoli Genova, 6, 98, Genova, *V* noiembrie 1628.

66. A.G. Varşovia, fondurile Radziwiłł, Nantes, 20 mart<e 1726.

67. A.N., G 7, 1622.

68. A.N., G 7 1622 „Mémoire sur les billets de monne>ye > 1706 (?)".

69. Marcel ROUFF, *Les Mines de charbon en France au* A>*iX*> *siècle*, 1922, p. 243.

70. C. CARRIÈRE, op. cit., II, pp. 917 şi virm., „.

71. B. CAIZZI, *Industria*, *commercio e banca în Lombar* $ …op. cit., pp. 149, 206.

72.

73.74.75.

76.

77.78.

79.

80.81.82.

83.84.

85.86.87.

89.

90.91.

92.

93.94.95.

Guy CHAUSSINAND-NOGARET, *Les Financicrs du languedoc au XVIII* «*sfecle*, 1970, pp. 40 şi 103 – 104;

Gens de finance au XVIIIE sticle, 1972, *passim* şi pp. 68 şi urm.: recenzia cărţii lui Yves DURÂND, în:

Annales L.S.C., 1973, p. 804. Pierre VILAR, op. cit., t. II, pp. 482 – 491. TURGOT, *CEiwres*, op. cit., I, p. 381. L. DERMIGNY, *Le Commercc* a

Canton, op. cit., II, p. 774. G. GLAMMAN, *Dalch asiatic trade*, *1620 – 114*0, 1958, p. 261.

LA BRYfâRE, *Characteres*... VI, 39. Leon SCHICK, *Un Grand Homme d'affalres au debut du XVIE sitele*, *Jakob Fugger*, 1957, p. 416. Pierre VILAR, în: L'Industrialisation *en* Europe *au*

XIXe siècle. 1972, publicată de LEON, CROUZET.

GASCON, p. 423.

J. CAYIGNAC, op. cit., p. 156, 12 aprilie 1725. Jean MAILLEFER, op. cit., p. 179. MABLY. *Œuvres*, XIII, *Du commercc des grains*, pp.

291 – 297.

Jean-Raptiste SAY, op. cit., I, p. 176. Jacques HEERS, în: *Revue du Nord*, ianuarie 1964, pp. 106 – 107; Peter MATHIAS, *The First industrial nation* an *economic history of Britain*, *1700 – 1914*.

1969, p. 18.

F. LUTGE, op. cit., p. 294. *Medilerranee*, I, p. 386. Pierre GOUBERT, *Louis XIV et vingt millions de Français*, 1966. Enrique OTTE, „Das Genuesische Unternelimertum und

Amerika unter den Katolischen Königen", în: *Jahrbuch fur Geschichte von Staat*, *Wirtschaft und Gesellschaft Lateinamerikas*, 1965, Bd 21, pp. 30 – 74. Maurice DOBB, *Studies in the developpement of capitalism*, ediţia aIV-a, 1950, pp. 109 şi urm., 191 şi urm. A.N., G 7, 1865, 75. H.H. MAURUSCHAT, Gerofirze, *Zuckerund Salz im vorindustricilen Europa*... citat de Wilhelm ABEL, *Einige*

Bemerkiinţien zum Land Stacitorobleme im Spătmittelater, p. 25. Baltasar Suárez către Simbn Ruiz, 26 februarie 1591.

Arhiva Ruiz, Valladolid. *kncyclopedia britanniea*, 1969, XIII, p. 524. * «» *ary des Bruslons*, V, col. 668. Moscova, Arhivele centrale, Alex, Baxter către Voronţov

50/6, 1788.

C" BOXER, *The Great ship from Amacon*, 1959, pp. *1* &

B.N., Fr.

BELIARDY, *Idee du Commerce*, «//ca, V 310 v°.

Dp-GEMELLI CARE-I, op. cit., IV, p. 4. n5 s LOMBARD, op. cit., p. 113.

100. Johan Albrecht MANDELSLO, op. cit., II, p. 346.

101. F. GALIANI, *Dialogues sur* le *commerce* des *bleds*, editate de Fausto Nicolini, 1959, pp. 178 – 180 şi 252*

102. Simon Ruiz către Baltasar Suárez, 24 aprilie 1591.
Arhiva Ruiz, Valladolid.
103. D. DEFOE, op. cit., II, pp. 149 şi urm.
104. Pentru amănuntele care urmează v. Christian BEC.
Les Marchands écrivains a Florence, *1375 – 143*4, 1967, pp. 383 şi urm.
105. Richard EHRENBERG, *DasZeitalter der Fugger*, 1922
I, p. 273, nr. 4
106. J.P. PALEWSKI, *Histoire des* chefs *d'entreprise*, 1928, pp. 103 şi urm.
107. Ralph DAVIS, *Aleppo and Devonshire Square*, 1967
p. 66.
108. Publicate de von KLARWILL, The *Fugger Xews-Letlers*, 1924 – 1926, 2 vol.
109. Paolo da CERTALDO, citat de C. BEC, op. cit., *p*. 106
110. A.N., A.E., B1 623.
111. A.N., 61 AQ4, î°19.
112. *Idem*.
113. A.N., 61 AQ 2 f°18, scrisoare din 18 decembrie 1777.
114. Text de Paolo de CERTALDO, citat de C. BEC, op. cit., p. 106.
115. A.E., C.P., Anglia 532, f° 90 – 91, Beaumarchais către Vergetmes, Paris, 31 august 1779.
116. Bonvisi către S. Ruiz citat de J. GENTIL DA SILVA, op. cit., p. 559.
117. Cu privire la această criză prelungită, corespondenţa lui Pomponne, A.N., A.E., BI Olanda 619 (1669).
118. James BOSWELL, *The Life of Satnuel Johnson*, ediţia a VIII-a, 1816, II, p. 450.
119. Aşa spune autorul unei broşuri din 1846, denunţând pe ministrul Lucrărilor publice care hotărâse adjudecarea liniilor ferate de nord către Banca Rothschild, în mod fraudulos, acceptând ca ea să fie singura competitoare. Citat de Henry COSTON, *Les Financiers qui menent le monde*, 1955, p. 65.
120. V. *supra*, p. 32 şi urm.
121. A.N., F. 12, 681.
122. A.N., G 7, 1707, p. 148.
123. A.N., G7.1692, pp. 34 – 36.

124. *Idem*, f° 68.

125. A.N., F 12, 662 – 670, 1 februarie 1723.

126. A.N., G 7, 1692, f° 211 \° (1707 sau 1708) Valea Biesnie, din Argonne.

127. A.N., F 12, 515, 17 februarie 1770.

128. A.N., G7, 1685, p. 39.

129. A.N., F 12, 681, f° 48, 97, 98, 112 şi A.N., G 7, 170

nr. 237 şi 238. O scrisoare din 26 decembrie 1723 fac aluzie la unele măsuri guvernamentale din 1699.1716, anulând toate tranzacţiile încheiate anterior, scopul de a împiedica „acest fel de acaparări"! n") r meniul comerţului cu lână.

152.153.154.

130.131.

A.N., F 12, 724, nr. 1376.

132.133.134.

135.136.

137.138.

139.140.

141.142.

143.

144.

145.

146.

147

148

149.

150.

151.

SA VAR Y DES BRUSLONS, op. cit., IV, co. 406, greutatea corespunzând unor *razieres* şi respectiv *rasieres*, 280 – 290 livre faţă de 245.

A.N. G 7, 1678, f° 41 şi f° 53, noiembrie şi decembrie 1712.

Jean EON (P. MATHIAS DE SAINT-JEAN), *Le Commerce lionorabic*, op. cit., pp. 88 – 89. John NICKOLLS (Piumard de Dangeul), *Remarques sur les avantages et les desavantages de la France et de la Grande-Bretangne*, 1754, p. 252. Henri PIRENNE, Histoire *économique de l'Occident medieval*, 1951, p. 45, nota 3. Joseph HOFFNER,

Wirtschaftsethik unde Monopole.

1941, p. 58, nota 2.

Hans HAUSHERR, *Wirtschafisgeschichte der Neuzett*, 1954, pp. 78 – 79.

Ulricto von HOTTEN, *Opera*, ediţia 1859 – 1862, III, pp. 302 şi 299, citat de HOFFNER, op. cit. p. 54.

Violet BARBOUR, op. cit. p. 75.

Idem, p. 89 (Declaraţia lui de Witt în faţa Statelor Generale în 1671. Acest grâu nu este stocat numai la Amsterdam, ci în mai multe alte oraşe din Olanda).

Samuel LAMBE, *Seasonable observations*... 1658, pp. 9-io, citat de V. BARBOUR, op. cit., p. 90.

J. SAVARY, *Le Parfait Negociant*, op. cit., ediţia 1712, II, pp. 135 – 136.

A.N., A.E., B1, 619, Haga, 25 septembrie 1670... *Idem*, 4 iulie 1669... *Idem*, 26 septembrie 1669... J. SAVARY, op. cit., II, pp. 117 – 119. A.N., G7, 1686 – 99.

Marteg G. BUIST, op. cit., pp. 431, şi urm.

P.W. KLEIN, op. cit., pp. 3 – 15, 475 şi urm.

Jakob van KLAVEREN, *Europâische Wirtschaftsgeschl-chte Spaniens*, op. cit., p. 3. „... Erstens ist es für die Wirtschaft an sich von keiner Bedeutung, ob das Geld aus Silber, Goid oder aus Papier bestent".

Marcel MAR ION, *Dictionnaire des institutions*, p. 384, col. 2. Louis DERMIGNY, „La France à la fin de l'Ancien Régime, ţine carte monetaire", în: *Annales*

E.S.C., 1955, p. 489.

MALESTROIT, „Mémoires sur le faict des monnoyes..." 1567, în: *Paradoxes inâdits*, ediţia L. Einaudi, 1937, PP73 şi 105.

F-C. SPOONER, *L'Économie mondiale et les frappes monetaires en France*, *1493 – 168*0, 1956, pp. 128 şi urm.

c-M. CIPOLLAI *Studi di sloria della monela*: *i movi-nenţi dei cambi în Italia dai sec. XIII al XV*, 1948? i recenzia lui R. DE ROOVER, în: *Annales*, 1951, Pp. 31 – 36.

155.

156.

157.

158.
159.160.
161.162.163.164.165.
166.
167.168.
169.170.171.
172.173.
174.
175.
176.
177.
178.179.
180.181.
182.183.

Geminiano MONTANARI, Tratato *del* valore *delle monele*, cap. III, p. 7, citat de J. GENTIL DA SILVA

op. cit. p. 400. C.M. CIPOLLA, *Mouoements monitaires de VIAat de*.

Milan (*1580 – 1700*), 1952, pp. 13 – 18. Marquis d'ARGENSON, *Mémoires el Journal inedit* ediţia 1857 – 1858, II, p. 56. Pentru ca cititorul şi poată reface calculul, să-şi reamintească faptul că un *sol* valorează 12 *deniers* şi că (iard-ul reprezintă 3 *deniers*. O monedă de 24 *deniers* a fost devalorizată deci cu

6 *deniers*, ceea ce reprezintă o rată de 25%. J. GENTIL DA SILVA, *Banque et credit en Italie au*

XVIIIe siècle, I, pp. 711 – 716. Gio. Domenico PERI, II *Negoţiante*, ediţia 1666, p? *a*. F. RUIZ MARTIN, *Lettres marchandes de Florenec*, *op cât*, p. XXXVIII. R. GASCON, op. cit., I, p. 251. J. GENTIL DA SILVA, op. cit., p. 165. Jean EON, op. cit., p. 104.

Isaac de PINTO, op. cit., pp. 90 – 91, nota 23. *États et tabicaux concernant les finances de France depuis*

1758 jasqu'en 1787, 1788, p. 225. J. BOUVIER, P. FURET ŞI M. GILLET, *Le Mouuement du profit en France au XIXe siècle*, 1985, p. 269. M.G. BUIST, op. cit., pp. 520 – 525 şi nota p. 525. Louis DERMIGNY, Cargaisom *indiennes*, *Solier et*

c'e, *1781 – 1793*, 1960, II, p. 144. Giorgio DORIA, în: *Melanges Borlandi*, 1977, p. 377

şi urm. *V*. RUÂZ MARTIN, *E*I *Siglo de los Genoucses*, în curs de apariţie. J. MEYER, *L'Armement nantais*, op. cit., pp, 220 şi urm.

Idem, p. 219. Jacob M. PRICE, *France and Inc Chesapcake*, 137:

I, pp. 288 – 289. Informaţii comunicate de – *I*…*1*.

HEMARDINQUER. A.N., 94 AQ 1, f° 28. L. DERMIGNY, *Cargaisom indiennes*, op. cit., pp. *UI*

143.

J. MEYER, op. cit., pp. 290 – 291. M. BOGUCKA, Handel *zagranicziui Gdańske*…1970, p. 137.

A.N., Colonies, F2 A 16. Thomas MUN, A *Discourse of trade from EnglaW*

Into the east Indies, Londra, 1621, p. 55 citat de *r*.

VA*

DOCKES, op. cit., p. 125. HACKLUYT (1885) pp. 70 – 71 citat de J.C.

LEUR. o; j. *cât*, p. 67…"

Jean GEORGELIN, Venise *au* siècle *des Lan*»".

Idem, p. 435.

p".

V. felul în care capitalurile devenite libere pţi" al7 lt, J* donarea marilor industrii la Caen se reinveste>se

J7

(*166*9 – 1797), p. 436, dactilogramă.

! i: – i

184.

185.186.187.188.189.190.191.

192.

193.194.195.

196.197.

198.

199.200.201.

202.

203.204.205.

206.207.

208.

209.

210.211 212.213

363

alte părţi... J.C. PERROT, op. cit., I, pp. 381 şi urm. Stephan MARGLIN, în: *Le Nouvel Observateur*, 9 iunie

1975, p. 37.

J. KULISCHER, op. cit. traducerea italiană I, p. 444. Cf. *infra*, III cap. 2 J KULISCHER, op. cit., I, p. 446. J GENTIL DA SILVA, op. cit. p. 148. Jean MAILLEFER, op. cit., p. 64. C. BAUER, op. cit., p. 26. *V*. JIELJS, *Tracce di una storia economica*... op. cit., p. 29. A.E. SAYOUS... Dans 1 Italie, à l'intérieur des terres:

Sie nne de 1221 a 1229", în: *Armates*, 1931, pp. 189

206. Hermann AUBIN. Wolfgang ZORN, *Handbuch*... *op*.

cât., p. 351 –, J. KULISCHER op. cit., ediţia germană, I, pp. 294

295.

A. SCHULTE, Geschichle *der* grossen *Ravensburgtr*

Handelsgesellschaft, 1380 – 1530, 1923, 3 vo). H. HAUSHER, op. cit., p. 29 Françoise BA YARD, „Les Buonvisi marchands banqniers a Lyon, 1575 – 1629", în: Annales *E.S.C*., nov. -dec. „19? l, p. 1235. Jean MEYER, L'Armement *nantais*... op. cit., p.

105, nota 8. *Idem*, p. 112, nota 2. *Idem*, pp. 107 – 115. F. MELIS, *Tracce di una storia economica*, op. cit., pp. 50 – 51. Jean MEYER, *L'A rmement nanlais*... op. cit., *p*. 107

şi nota 6.

Archives de la Ville de Paris (A.V.P.), 3 B 6, 21. J.P. RICHARD, op. cit., p. 368. Titre IV, article 8, citat de Ch. CARRIÈRE, op. cit.

II, p. 886. idem, p. 887. *J*. SAVARY, *Le Parfatt nigociant*, ediţia 1712, secoade pârtie, pp. 15 şi urm. Eric MASCHKE, „Deutsche Städte am Ausgang des

Mittelalters", în: *Die Sladt am Ausgang des Mittelallers*, 1974> extras, pp. 8 şi urm. Organizarea de la Toulouse este minunat pusă în lumină de către Germain SICARD, Am *Origines des societi anonymes*: *Ies moulins de Toulouse au Moyen* 1953. p. 35 t> nota 26

E-F-HECKSCHER, op. cit., pp. 316, 385 şi *passim*.

A-V-ţi –, 3 B 6, 66.

KV Z110$_2$A, f°19 v% 20 v°.

— Fran? ois MELON. *Essai politique sur le commeree*.

4 pp. 77 78 – *f*

215. Jean MEYER, *L'Armement nantais*... op. cit., p. 275

216. A.N. Z*D 102 A".
217. Jean MEYER, *L'Armement nantais*... op. cit., p. 113
218. Ch. CARRIÈRE, op. cit., II, pp. 879, şi urm".
219. D. DEFOE, op. cit., I, p. 215.
220. Cuvântul abia apare. Citat de LITTRE: „*Entreprise*".
p. 1438, în FÉNELON, *Telemaquc*, XII, 1699.
221. După o reflecţie întâmplătoare a lui Isaac de PINTO
op. cit., p. 335.
222. Guy ANTONETTI, *Greffulhe*, Montz *et Cie*, 1789
1793, p. 96; cf. J. EVERAERT, op. cit., p. 875. Prin 1700, firmele germane la Cádiz nu sunt prea numeroase.
223. George LILLO, *The London merchant*, *with the tragicul history of George ISamwell*, 1731, p. 27.
224. W. SOMBART, op. cit., II, p. 580.
225. Manuel NUNES DIAS, O *Capitalismo monarquico portugues* (*1475 – 1549*), São Paulo, 1957, Teste de doutoramento.
226. Charles VERLINDEN, *Les Origines de la cioilisation atlantique*, 1966, pp. 11 – 12 şi 164.
227. Louis DERMIGNY. *La Chine et l'Occident*, *Le commerce* a *Canton*... op. cit., I, p. 86.
228. A.N.A.E., El, 760, Londra, iulie 1713.
229. Charles WILSON, England's *apprenticeship*, *1603*
1763, ediţia a III-a, 1967, pp. 172 – 173.
230. Cf. În legătură cu aceasta precizarea (care trimite la o amplă bibliografie) lui Jürgen WIEGANDI, *Die Merchants Adoentares' Company auf dem Kontinent zur Zeii* der *Tudors* und *Sufarts*, 1972.
231. E.F. HECKSCHER, op. cit., p. 310.
232. *Idem*, pp. 362 – 363.
233. M.M. POSTAN, *Medieval trade and finance*, 1973, pp.
302 – 304.
234. F. LUTGE, op. cit., p. 342.
235. După explicaţiile date de J.U. NEF, de K.W. TAYLOB.
I. WALLERSTEIN şi Th. K. RABB, *Enterprise and Empire*, 1967. pp. 19 şi urm., 26 şi urm.
236. Pentru Compania de Nord cf. A.N. G 7, 1685, I: pentru
Compagnie des îndes occidentales, cf. A.E., M? D., 16.
237. *Études d'histoire économique*, 1971, p. 33.

238. S. POLLARD şi D.W. CROSSLEY, op. cit., pp. 150
151.
239. *Idem*, pp. 143, 146, 147, 163.
240. P. JEANNIN, *h' Europe du Nord-Oucst et du Nord am XVIIE et XVIII* siècles*, 1969, p. 192.
241. S. POLLARD şi D. \V. CROSSLEY, op. cit., pl49
242. Scrisoarea lui Pontehartrain către Tallard (6 1698) cf. A.E., CP. Ang. 208, f°115; scrisoarea > Tallard către Pontehartrain (21 august 1698), cf. A-A.E.B1, 759. *t* 3 & S
243. Op. cit., ediţia franceză, p. 172.
244. Chark s-BOXER, *The Butcii Seaborne Kmpire*, *160*0 – *1SOU*. 1965, p. 43.
245 Mauriee DOBB, *Studios in the deoelopment of capitalism*, ediţia a IV-a, 1950, p. 191, nota 1.
246 A.N., G 7, 1686, i°85.
247 A.N., Marine, B 7, 230, citat de Charles FROSTIN… Les Pontehartrain et la penetration commerciale franca isc lui Amérique espagnole (1690 – 1715)", în: *lievue historique*, 1971, p. 311, nota 2.
248. A.N., K. 1349, 1° 14 v° şi f° 15.
249. Paul KAEPPEL în La *Compai/ale des îndes orientalei et François Martin*, 1908, pp. 135 – 136.250 *Idem* p. 593.251. A.N., G 7, 1699.252 Charles MONTAGNE, Histoire *de* la *Compagnie des îndes*, 1899, pp. 223 – 224.
253. M. LEVY-LEBOYER, op. cit., p. 417, nota 2.
254. *Civilisation materielle*, ediţia I, 1967, pp. 10 – 11 şi 437.
255. Walter ACHILLES, „Getieidepreise und Getreidehandelsbezjehungen europäische Râura în XVI, und XVII, Jahr". În: *Zeitschrift für Agrargeschichte*, 59, pp. 32—55.
256. E. MASCHKE, *art. cât.*, p. 18.
257. J.-P. RICARD, *Le Negoce d'Amsterdam*, 1722, p. 59.
258. SCHRIFTEN, 1800, I, p. 264, citat de W. SOMBART.
2, p. 500.
259. E. ZOLA, *L'Argent*, ediţia Fasquelle, 1960, p. 166, citat de P. MIQUEL, *L'Argent*, 1971, pp. 141 – 142.
260. GALIAN1, op. cit., pp. 162 – 168, 178 – 180, 152.

NOTE LA CAPITOLUL V

1.2.

3.

n

I0

Citat de I.ouis DUMONT, *Homo hierarchicus*, 1966, p. 18.

Mă refer] a o convorbire din noiembrie 1937.

Emile DURKIIEIM (1858 – 1917) ia locul lui Auguste COMTE, îşi susţine teza. *De la dinision du Travail social*, hi 1893 şi întemeiază *Anne e sociolor/ique* în 1896. Am reţinut ultima dată.

În: *Heouc de synthèse*. 1900, p. 4.

În ciuda unor vechi încercări, ca cea a lui Alfred WEBER, *Kulturgeschiente als Kultursoziologie*, 1935, sau °ea a lui Alfred von MARTIN, *Soziologie der Renals-wnce*... $\backslash m^2$; sau ca mai recenta sinteză a lui Alexander RUSTOW, *Ortsbestimmung der Gegenwart*, *i* voi., 1950 – 1957.

°*Peit*., p. 9

v, SCI «JMPETER, *op. cit*... I, p. 23.

Oh *Encycloptdie*, 1966, p. 43.

Aspatii asemănătoare la René CLEMENS, Raymond Ki aÂ1 Wilhe) în ROPKE, Jacques ATTALI, Joseph no7 – a MANN Marcel MAUSS". „*Social Historg*, 1942, traducerea spaniolă 1946.

11. Numeroase opinii contrarii. Bunăoară Edward J. NELL „Economic relations hip in the decline e feudalism: an economic interdependence", în: *History and theory*, 1957, p. 328: „a observa relaţiile Uintre variabile mai mult decât variabilele în sine". Pentru Evans PRIT-CHARD, structura socială se reduce la interrelaţiile grupurilor, după Siegfried Frederik NADEL, *La Thiorie de la structure sociale*, 1970, p. 30.

12. I. WALLERSTEIN, op. cit., p. 157.

13. Jack H. HEX. TER, *Reappraisals în History*, 1963, p. 72.

14. *VarUUS*, III, p. 312, *Advis de Guillaume Hotetux hs Halles*.

15. *L'idial historique*, 1976.

16. Karl BOSL, „Kasten, Stânde, Klassen în mittelalterlichen Deutschland", în: ZBLG, 32, 1969. Este imposibil să foloseşti cuvântul în sens strict.

17. În legătură cu castele din India, v. articolul lui Claude MEILLASSOUX", Y a-t-il des castes aux îndes?", în Ca*hiers internationaux de sociologie,* 1973, pp. 5 – 29.

18. *La Vocation actuelle de la sociologie*, 1963, I, pp. 365 şi urm.

19. *Pour la sociologie*, 1974, p. 57.

20. PREVOST, op. cit., t. I, p. 8.

21. Van RECHTEREN, *Voyages*, 1628 – 1632, v. p. 69.

22. A.N.K. 910, 27 bis.

23. Bunăoară Arthur Boyd HIBBERT, în: *Past and Present*. 1953, nr. 3, şi Claude GAHEN, în: *La Pensie*, iulie 1956, pp. 95 – 96; feudalismul nu reprezintă negaţia comerţului. Punct de vedere ortodox, Charles PARATA şi Pierre VILAR, „Mode de production feodal et classes sociales en sisteme precapitaliste" 1968, *Les Cahiers du Centre d'Etades et Recherches marxistes*, nr. 59.

24. Datează cel mult de la Restauraţie; nu apare încă în *La Neologic* del…S. MERCIER, 1801; inn. LANDAIS Dictionnaire *general et grammatical*, 1934, II, p. 26.

25. Armando SAPORT şi Gino LUZZATTO.

26. Georges GURVITCH, *Determinism.es sociaux et liberté humaine*, ediţia a II-a, 1963, pp. 261 şi urm.

27. Marc lâl. OCH, *La Société feodale*, 2 vol., 1939 – 19*O

28. Jacqura HEERS, *Le Clan familial au Moyen Âge*, 1974.

20. A. THIERS, *De la propriete*, 1848, p. 93.

30. Jean-François MELON, op. cit., p. 126.

31. Charles W. MILLS, *The Power Elite*, 1959.

32. *DelU leltere di Messer Claudio Tolomei*. Veneţia 1547 f° 144 v°-145. Textul mi-a fost semnalat de Sergi» BERTELLI.

33. Frederic C. LANE, *Venice, a maritime Republic, i* p. 324. V. şi K.J. BELOCH, *Bevölkerungsgeschicl11 Haliens*, t. III, 1961, pp. 21 – 22.

34. F.C. LANE, op. cit., pp. 429 – 430.

35. SAINTOLON, Relazione *della Republica di Genoe*> 1684, Veneţia, Marciana, 6045, c. 118.

36.

37.38.

39.40.41.

42.43.
44.45.46.47.
48.
49.50.
51.
52.
53.54.
55.56.
57.58 59.

Gerald STRAUSS, „Protestant dogma and city government. The case of Nürnberg", în: *Past and Present*, nr. 36, 1967, pp. 38 – 58. C.A.B.F. de BAERT-DUHOLAND, Tableau *de la*

Grande-Bretagne, an VIII, IV, p. 7. C.R. BOXER, The *Dulcii seaborne Empire*, *1S00*

*180*0, 1965, p. 11. R. GASCON, op. cit., I, p. 407. G.D. RAMSAY, *The City of London*, 1975, p. 12. E.W. DAHLOGREN, Les *Relations commerciales et maritimes entre la France et les cotes du Pacifique*, I, 1909, pp. 36 – 37, nota 2. François DORNIC, op. cit. p. 178.

Jacques TENEUR, „Les Commercants dunkerquois à la fin du XVIIIe siècle et les problèmes économiques de leur temps", în: *Revue du Nord*, 1966, p. 21. Citat de Charles CARRIÈRE, op. cit., I, pp. 215 – 216. *Idem*, p. 265. [Trimitere pierdută.

Emilio NASALLI.ROCCA, „Îl patriziato piacentino nell'età del principato. Considerazioni di storia guridica, sociale e statistica", în: *Studi in onore di Cesare Manaresi*, 1952, pp. 227 – 257. J.M. ROBERTS, în: *The european Nobility in the eighteenth Century*, editată de A. GOODWIN, 1953, p. 67.

J. GENTIL DA SILVA, *op*. e «., pp. 369 – 370, nota 92.

Phylls DEANE şi W.A. COLE, *British economic growth*, ediţia 1967, pp. 2 şi urm.; S. POLLARD şi D. „W.

CROSSLEY, op. cit., pp. 153 şi urm.

S. POLLARD şi D.W. CROSSLEY, op. cit., p. 169.

André PARREAUY, *La Sociale anglaise de 1160 a ÎS 10*.

1966, p. 8. Pierre GOUBERT, *L'Ancien Régime*, 1969, I. pp. 158

159.

P. LEON, în: *Histoire economiqae el sociale de la France*, U, 1970, p. 607; Jean MEYER, *La Nobicsse bretonne au XVII* 10 *siècle*, în: *Acta*

Poloniae Historica, 1971, 24, pp. 30 şi 39.

W. DWORZACZEK, „Permeabilite des barrières sociales dans la Pologne du XVIe siècle", în: *Acta Poloniae Historica*, 1971, 24, pp. 30 şi 39.

M.N. PEARSON, „Decline of the Moghol Empire", în: *The Journal of Aslan Studies*, februarie 1976, p. 223: 8.000 de privilegiaţi într-un Imperiu de 60 – 70 de milioane de oameni The 8.000 men were the empire".

°*P*«., I, p. VIII.

f" ltat de Julien FREUND, op. cit., p. 25. t-awrence STONE, „The anatomy of the elisabethan anstocracy" în: *The eeconomic History Reuicw*, 1948, 57 – 4 i.

n-KELLENBENZ, *Der Merkantilismus în Europa und* d>e *soziale Mobilităt*, 1965, pp. 49 – 50.

61. Peter LASLETT, op. cit., p. 44.

62. Pierre GOLBERT, *L'Ancien Régime*, op. cit., I, p. 105.

63. *Handbucli dor deutschen Wirtschafts-und Sozialgeseliiclite* op. cit., p. 371.

64. În ceea ce priveşte Veneţia, *La Civililă venezianandr età barocca*, op. cit., p. 307, februarie 1685; L; Civj-lilă Veneziana del *Sctlecento*, pp. 244 şi 274.

65. *Idem*, p. 244.

66. Cu privire la I.ongicul, cf. *Xcw Encyelopedia Britannica*, ediţia a XV-a, VI, p. 319; cu privire la \Vol-laton Hall, *idem*, X, p. 729; cu privire la Burghley House, cf. J. All'red GOTCH, Architecture of the Renaissance în England, 1, 1894, pp. 1 – 3; cu privire la Holdenby, ei. He. nry SHAW, *Details of Elizabc-than Arcintecture*, 1839, p. 8.

67. Peter LASLETT, op. cit., p. 166.

68. C1. I1.R. TREYOR-ROPEK, „The General crisis of the seventeenth century" în: *Paul and Present*, nr. 1 & (nov. 1959), pp. 31 – 64, punctele de vedere în legătură cu acest articol ale lui E.H. KOSSMAN, E...1. HOBSBA" WM, J.H. HEXTER, R. MOJJSNIER, J.H. ELLIOTT, L. STONE şi răspunsul lui H.R. TREYOR-ROPER, în: *Past and Present*, nr. 18 (nov. 1960), pp. 8 – 42. Cartea de caracter mai general a lui Lawrence STONE, *l.ce Causes de la Revolation anglaise*, traducere 1974; J.H. HEXTER, *Reapprai-sals în Histori*], 1963, pp. 117 şi urm.

69. P. BOURDIEU şi J.C. PASSERON, *La Reproduclion*.

Elements pour punctheorie du sisteme d'enseignemeni, 1970.

70. În: *Histoire de la Savoic*, publicată de GUICHONNET.

1974, p. 250.

71. Daniele BELTRAML *Sloria della popolazione di Venezia*.

1954, pp. 71, 72, 78. În raport eu totalul populației, procentele sunt, în 1581, de 4, 5% *nobili* și 5, 3% *citadini*, iar în 1586 de 4, 3% și, respectiv, 5, 1%.

72. „Werner SCHULTHEISS, „Die Mittcischicht Niimbevgs im Spătmittelatter", în: *Stădtiche Mittcischichten*, publicată de E. MASCHKE și J. SYDOW, noiembrie 1969.

73. Marchands capitalistes et ciassessociales, dactilograma»

p.9. În secolul al XVI-lea, la Lübeck, într-un oraș de 25.000 de locuitori, sunt 50 – 60 de case de *Fcmhăndter*.

74. *Verfassungs-und* Wirischaftsgeschichtc *des Miitelalters*

1928, p. 329.

75. Th. K. RABB, *Enterprise and Empirc*, 1967, PP*

și urm.

76. După André PIETTRE, *Les Trois Ages de Vecono Jn*".

1955, p. 182, citat de Micliel LtJTFALLA, *L „A statlonnaire*, 1964, p. 98

77. G. CHAUSSINAND-NOGARET, „Aux origines *Ac* (j

Revolution: noblessc et bourgeoisie", în: – 1" F.*E.S.C.*, 1975, pp. 265 – 277.

78.

80.

81. «2.

83. «4.85.86.

87.

88.89.

90.91.92.

93.

94.

95.

«6.97.

98.

(Bourgogne): Henri DROUOT, *Mayenne el la Bourgogne*, étude *sur la Ligue (1587 – 1596)*, 1937, I, pp. 45, 51: (Rome); Jean

DELUMEAU, op. cit., I, p. 458: „Atunci când începe secolul al XVII-lea, marii seniori de altă dată (în câmpia romană) striviţi de datorii, îşi vând bunurile funciare şi dispar din faţa unei aristocraţii noi şi docile, fără trecut războinic".

B.N... F. Esp., 127, prin 1610.

Beauvais ci le Beaauaisis p. 219: F. BRAUDEL, în:

Annales E.S.C., 196:!, p. 774.

Raymond CARR, „Spain", în: *The european Nobilitij* in the *Eighteenth Centuri/*, op. cit., p. 44.

Henri PIRENNE, *Les Periodes de l'histoire sociale du capitalisme*, Bruxelles, 1922.

H. KELLENBENZ, dactilogramă, op. cit., p. 17.

Claude CARERRE, op. cit., I, p. 140.

Friedrich LOTGE, op. cit., p. 312.

J. H. HEXTER. *op/cât.*, pp. 76 şi urm.

G. TAYLOR, „Non /capitalist Wealth and [he Origins of the Frendi Revolution". În: *American Ilislorical Review*, 1967. p. 485.

Pierre DARUEL, op. cit., pp. 154 – 155.

ACCARÂAS DE SERIONNE, *La Richesse de la Hollande*, op. cit., II, p. 31.

F. DORNIC, op. cit., *p*. 161.

R. de ROOVER, *The Medici Bank*, 1948, p. 20, nota 50.

Guy CHAUSSINAND-NOGARET, *T.es Financiers du Languedoc au XVIIIE slecle*, 1970.

Paolo NORSA... Una fainiglia di banchieri, la famiglia Norsa (1350 – 1950)", în: *Bollettinodeu Archiviostorico del* banco *di Napoli*, 1953.

André RAYMOND, *Artisans et commercants au Caire au XVIII sitele*, 1973, II, pp. 379 – 380.

Titlul iniţial al cărţii, pe care eu am folosit-o în dactilogramă, apărută în 1977 sub titlul: ies *Bourgeois-gentilshommes*.

Guy PATIN, op. cit., II, p. 196.

Roma în BARON, „La bourgeoisie de Varzy au XVII" sietle", în: *Annales de Bourgogne*, 1964, p. 173.

M. COUTURIER, op. cit., pp. 215 – 216. În ceea ce îi priveşte pe tăbăcari, de exemplu, se face deosebirea între „meşteri tăbăci" şi „negustori tăbăci", numai cei din urmă fiind numiţi „oameni de cinste"

(*hono-rables*).

99.

100.101.102.103.

104.

c-LOYSEAU. *Cinq Livres du Droict des Offtces*, 1613.

P100.

°P<—., pp. 43 – 44. G-HUPPERT, op. cit., dactilogramă. °*Udl*., pp. 128 – 129.

pp.

LRaymond LEFEBVRE, 1943, pp. 131

lse Ph NOUAILLAC *Villeroi*. *Secrâtaire du roi*. 1909, P33.

Jos

105. Astrologul lui, Primi Visconti, dacă dăm crezare lui

Henry MERCIER. *Vne Vie d'ambassadeur du Roi-Soleil*, 1939, p. 22.

106. G. HUPPERT, *L'Idee de l'histoire parfaite*, 1970.

107. *R*. MANDROU, La France *aux XVII* et XVIUe siècles*.

1970, p. 130.

108. În *Cayer prisente au roy par ceux du tiers estat de Dauphiné*, Grenoble, ediţia 1, 1603, citat deDavis BITTON, *The* French *Nobility în crisis-1580 – 16 i*4, 1969, pp. 96 şi 148, nota 26.

109. Citat de BANGAL, *Proudhon*, I, p. 85, n° 513.

110. A.N. G.7, 1686, 156.

111. SAINT-CYR, *Le Tableau du siicle*, 1759, p. 132 citat de

Norbert ELIAS, *La SocuU de Corn*, 1974, p. 11.

112. Manuel FERNÂNDEZ ALVAREZ, *Economia*, *sociedad* y *corona*, 1963, p. 384.

113. *Varutis*, V, 235 (1710).

114. V. *intra*, t. III, cap. 3.

115. „Witold KULA, „On the typology of economic sistems", în: *The Social sciences*, *Problems and Orientations*, 1968, p. 115.

116. Tommaso CAMPANELLA, *Monarchia di Spagna*, în:

Opere, 1854, II, p. 148 citat de Carlo de FREDE, în: *Studi în onorc di Aminiore Fanfani*, V, pp. 5 – 6 şi 32 – 33.

117. Giuseppe GALASSO, op. cit., p. 242.

118. FÉNELON, *Dialogues des Morts*, II, 1718, p. 152.

119. R. PERNOUD, *Histoire de la bourgeoisie en France*, II.

1962, p. 10.

120. Paolo CARPEGGIAN1, *Mantova*, *profilo di una città*.

1976, *appendice*: *Sabbioncta*, pp. 127 şi urm. Cuvântul *casino* (p. 139) înseamnă casa privata a prinţului şi grădina ei.

121. Pentru paragraful de mai jos ei.: A de S. Veneţia, cu titlu de exemplu: Senato Terra, 24, 9 ianuarie 1557; 32 Padova, 9 ianuarie 1562; P. MOLMENTI, op. cit., II, p. 111.

122. Jürgen KUCZINSKI, op. cit., *p*. 71.

123. Arhiva Voronţov, VIII, p. 34, 18 – 29 decembrie 1796.

124. André PARREAUX, *La Société anglaise de 1160* a

*181*0, 1966, p. 12. Abingden pe Taniisa, în Berkshire.

125. Între 1575 şi 1630, cam jumătate din *peers* a făcut investiţii în comerţ, adică unul din doi, în timp ce proporţia este de unul din cincizeci, dacă socotim nobilimca *geninj* împreună. Th. K. RABB, *Enterprise ani Empire*, 1967, nota 16 şi p. 27.

126. R. GASCON, op. cit., \, p. 444.

127. Intervenţia lui Pierre VILAR la Congresul internaţional de ştiinţe istorice, Roma, 1955.

128. P. MOLMENTI, op. cit., II, p. 75.

129. Jerdnimode ALCALÁ, El *donador hablador*. 1624".

La Novela picaresca española, 1966, p. 1233

cât

130. Pentru exemplele ce urmează: Y.M. BERCE, *op*. «3

II, p. 681; (Aquítaine); E. MASCHKE, *ari*.

37.

131.

132.133.

134.135.136.

137.

138.

139.140.

141.

142.143.

144.

145.

146.147.

149.

p. 21 (oraşele germane); René FEDOU. „Le eycle medieval des revoltes lyonnaises", în: *Cahicrs d'histoire*, 3, 1973, p. 240 (Lyon).

Les Soulevements populaires en France de 1623 a *1648*, 1963.

Carlo de FIDE, în: *Melanges Fanfani*, V. 1962, pp 1 – 42. Ingomar BOG, în *Z. fur Agrartjeschichte*, 1970, pp. 185

196. *Yarietes*. VII. p. 330, 7 iunie 1624.

Y.M. BERCE, op. cit., p. 300.

B.N., Fr., 21773, 1° 31.

Henri GACHET, „Conditions de vie des onvriers pape-tiers en France au XVIIIe siècle", *Commanicalion à l'Institut français d'histoire sociale*, 12 iunie 1954. Întreg paragraful care urinează după Nathalie ZEMON DAVIS: „Strikes and salvation at Lyons", în: *Archiv (tir Reformaţionghşchichte*, LVI (1965), pp. 48 – 64. Şi Henri liAL SER,(*Ouuriers du lemps passe*, 1927. H. HAUSER, op. cit., p. 180 şi nota 1.

Idem, pp. 203 şi 234, nota 1, şi A. FIRMIN-DIDOT, *A Ido Manucect l hellenisme a Yenise*, 1875, p. 269.

N. W. POSTHUMUS, *De Geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie*, 3 vol., 1908 – 1939; Emile COORNAERT, „Une capitale de la lalne: Leyde", în: *Annales E.S.C.*, 1946.

A.N., A.E., B1, 619, 8 şi 29 octombrie 1665.

Pentru cele 1 rei paragrafe de mai jos: cf. POSTHUMUS, op. cit., III, pp. 721 – 729: 656 – 657.674; 691 – 696; 869 şi urm.; 722 – 724, 876 – 878.

Paul MANTOUX, *La Reoolution industrielle au XVIIIe siècle*, 1959, pp. 57 – 59. Carlos GUILHERME MOŢA... Conflitos entre capital e trabalho: anatacoes acerea de una agitacao no Sudo-este ingles en 1738" în: *Revista de llistoria*, São Paulo, 1967, m-a îndemnat să dau o şansă incidentului relatat acolo.

Peter I. ASLF/1 t. *Un Mondequenousatmm pierdu*. 1969, pp. 172 – 173: A. VIERKAND, *Die Slelir/keit im Kul-lurwandel*, 1908, p. 103: „Cu cât omul esic mai puţin dezvoltat, cu atât mai mult acţionează asupra lui forţa de model a tradiţiei şi sugestiei". Citat de \Y. SOM-BART, *Le Bourgeois*, p. 27. Dar ce anume ar explica violenţa mişcărilor populare în Rusia?

Kmile COORNAERT, *Les Corporations en France anant 17S9*, ediţia a X-a, 1941. p. 167.

Idem, pp. 168 – 169.

E. ZANGHERI, în: *Studi Storici*. 1968, p. 5, 38: Jérôme BLUM, „The condition of the european Peasantry 011 the eve of Emmancipation", în: *Journal of Mo*de" i *Historţi*, 1974.

Roland MARX, *La Revotution industrielle en Grande-bretagne*, 1970, p. 19.

TILLY, *Mémoires*... op. cit., III, p. 107. *Varictes*, P129. În Spania tos *hampones*,.*1*. van KLA

151.152.153.154.

155.

156.157.158.

159.

160.

161.

162.

163.

164.

165.

VEREN, op. cit., p. 187, nota 36; în Italia, *gli oziosi*, Aurelio LEPRE, op. cit., p. 27.

21 iunie 1636, *Cioiltă Veneziana*, op. cit., p. 285.

Mtmoires, op. cit., 1875, I, p. 215.

A.N., G7, 1647, 1709.

Memoriu dactilografiat al D-nei BURIEZ, *L'Assistance a Lille au XVIII* «*sieele*, Facultfe des lettres de Lille.

Richard GASCON, „Economie et pauvrete aux XVI» et XVUe siècles: Lyon, viile exemplaire et propheti-que", în: *Eludes sur l'histoire de la pauvrete*, 1975, publicate de M. MOIXAT, II, 1974, pp. 747 şi urm. Cf., în acelaşi sens, observaţia din Roii EGELSING, *art. cât.*, p. 27.

P. LASLETT, op. cit., pp. 54 – 55.

F. LUTGE, op. cit., p. 382.

După informaţii date mie la Cracovia de către M KULZCYKOWSKY şi M. FRANCISC.

Memoriul D-nei BURIEZ, op. cit. La Cahors, în 1546, 3400 de nevoiaşi la 10.000 locuitori, Marie-Julie PRIM, Memoriu inedit, Toulouse, dactilogramă p. 53; În Caus-ses, la Chanac, 60 de cerşetori la 338 de birnici, Pani MARRES, „L'économie des Causses dvi Gevaudan

au XVIIIe sieele", în: *Congres de Mende*, 1955, p. 167; la La Rochelle, în 1776, 3668 la 1427 llocuitori, LAVEAU, op. cit., p. 72; săracii reprezintă o şesime din populaţie la Avallon (1614), Yves DURÂND, op. cit., p. 42; cu privire la *Habenichtse*, „cei care n-au nimic", la Augsburg, în 1500, H. BECHTEL, op. cit., II, p. 52, nota 6. De interes general, Olwen HUFTON, *Towards an Understanding of the poor of eighteenth centuri) France*, în: *French gooemment and society*, *1500 – 1850*, editată de J.F. BOSMER, 1975, pp. 145 şi urm.

Numeroase date pentru anii 1749, 1759, 1771, 1970, în arhivele departamentale din Haute-Savoie, C143, f°29 – 38; C 135, H.S.; C 142, 194, f° 81; G 165, f°81 V; IC III, 51, f 40 – 47.

Căci ei există, din belşug, M. COUTURIER, op. cit., Chiteaudun, 1697; Abel POITRINEAU, op. cit., p. 608: „cerşetorii constituie pătura inferioară a oricărei populaţii rurale".

VAUBAN, *Projel d'une dâme royale*, ediţia Daire, 1843, p. 34.

1447.

9»

Yves DURÂND, în: *Chaiers de doleances des parol*" du baillioge de Troyes pour Ies États giniraux de* I* * 1966, pp. 39 – *40*. Distincţia sărac-cerşetor şi sără" şomer nu trebuie scăpată din vedere niciodată. J0*" *an Klaveren*, „Poblaciony ocupacibn". În: *Economv* & 1954, nr. 2, semnalează pe bună dreptate că Maltn» vorbeşte de săraci, şi nu de şomeri.

În oraşele germane în 1384, 1400, 1442, 1446.

117

E. COYECQUE, „L'Assistance publique a Paris milieu du XVI «sieele", în: *Bulletin de la Socii*" J *l'histoire de Paris et de VIle-de-France*, 1888, p

166.

167.

168.

169.170.171.

172.173.

174.

175.

176.

177.178.

179.180.181.182.

183.

Idem, pp. 129 – 230, 28 ianuarie 1526: 500 săraci din Paris trimişi la galere.

Varietes, VII, p. 42. nota 3 (1605). Trimiterea în Canada a unor „calici" irlandezi care se găsesc la Paris. Vagabonzi din Sevilla trimişi în strâmtoarea Magellan. A.d. S. Veneţia, Senato Spagna Zâne către Doge. Madrid 30 octombrie 1581.

C.S.L. DAVIES, „Slavery and Protector Somerset; the Vagrancy Act oi 1547", în: *Economic History Reolew*, 1966, pp. 533 – 54 J.

Ogier Ghislain de BUSBECQ, *Ambassades el voyages en Turquie et Arnasie*, 1748, p. 251.

Ei. Olwen H. HUFTON, *The poor of the 18th centary France*, 1974, pp. 139 – 159.

A.N., A.E., El, 521, 19 aprilie 1710. Ct. AD XI, 37 (1662). În jurul oraşului Blois, „... sunt puţine drumuri care şi-l nu fie mărginite de leşuri".

A.d. S. Veneţia, Senato Terra, 1 (Veneţia); DELA-MARE, op. cit., 1710, p. 1012 (Paris) – 3.000 săraci Ja Chambéry, François VERMALE, *Les Classes rurales en Savoie au XVIIIE sticle*, 1911, p. 283.

Suzanne CHANTAL, *La vie quotidienne au Portugal a preş le tremblement de terre de Lisbonne de 175*5, 1962, p. 16. Numeroase indicaţii în corespondenţa consulului rus la Lisabona şi în special la Moscova, A.G.A. 72/5, 260, 54 V, Lisabona, 30 mai 1780.

C. MANCERON, op. cit., I, pp. 298 – 299, după P. GROSCLAUDE, *Malesherbes*, p. 346.

1. P. GUTTON. *La Société el les pauvres*. *L'exemple de la gineraliti de Lijon*, 1970, pp. 162 şi urm.

J. P. GUTTON, „Les mendiants dans la société parisien-ne au debut du XVI – lle siècle", în: *Cahiers d'IIistoire*, XIII, 2, 1968, p. 137.

Varietes, V, p. 272.

Cele două posturi – consulatele franceze de la Rotterdam şi Genova – pentru recuperarea marinarilor „decăzuţi", lăsaţi la uscat, oferă o corespondenţă îmbelşugată, în special: A.N., A.E., El, 971 – 973 (Rotterdam) et A.E., B1, 530, şi cele ce urmează, pentru Genova. Oameni nenorociţi, desculţi, fără cămaşă pe ei, zdrenţăroşi, în mijlocul cărora se strecoară, cu speranţa să primească vreun ajutor şi să fie

repatriaţi, o serie de aventurieri, de „*coureurs*”, de „pribegi”, B1, 971, f° 45, 31 decembrie 1957; „... mulţi erau plini de păduchi, a trebuit să-i cureţe, să le pună boarfele pe foc.

Varietes, V, p. 222.

A-d. S. Neapole, Affari Esteri, 796.

Idem.

Cotate de LA MESSELIERE, Voyage *a Saint-Pittrsbourg*, an XI1803, pp. 262 – 263. A-N –, Marine, B1, 48, f°113.

184. Nina ASSODOROBRAJ, *Les Origines de la elasse ou-VTitre* (în poloneză), 1966; rezumat în franceză, pp 321 – 325.

185. Citat de J.C. PERROT, op. cit., I, p. 423, nota 232.

186. Robert MOLIS „De la mendicite en Languedoc (1775 1783)”. În: *Reouc d'histnirc économique sociale*, 1974 p. 483.

187. J. MAILLEFER, *Mémoires*, pp. 120 şi 122.

188. Gaston ZELLER, *Aspects de la politique française sous l'Ancien Régime*, 1964, pp. 375 – 385.

189. *Miditerrante*, I, pp. 425, 438, 512, etc.

190. DE LINGUET, citat de MANCERON, op. cit., I, p. 169: „În armată un pionier este preţuit mai puţin decât un cal de cheson, căci calul de cheson este foarte scump, iar pe soldat îl cap eu pe degeaba...” Cifrele ar fi de preferat descrierii, dar cifrele lipsesc. Poate un ordin de mărime: după o ştire din Frankfurt am Main, din 9 august 1783, în Europa, efectivele militare s-ar ridica la două milioane de oameni, adică ceva mai mult de 1, 3% din populaţie, admiţând că Europa avea pe atunci 150 milioane de locuitori. *Gazette* de *France*, p. 307.

191. R. GASCON, op. cit., I, p. 400

192. JEZE, *Journal du Citogen*, 1754, p. 1.

193. Extras din Registrele Parlamentului Parisului, anii 1750 – 1751 f°427. Hotărâre din 14 august 1751 de condamnare a servitorului Pierre Pizel.

194. Marius MITTRE, *Les Domestiques en France*, p. 14.

Varietis, V, p. 253 în nota: trimitere la *Trăite de la Police*, titre 9, chapitre 3.

195. Pierre-Victor MALOUET, *Mémoires de Malonet*, 1874, t. I, pp. 48 – 49.

196. Claude VEIL, „Phenomeuologie du travail în: *L'Enolution psychiatrique*, n°4, 1957, p. 701. „Chiar legat de maşină omul na este

decât sclavul maşinii. El nu este niciodată decât sclavul altor oameni. Din acest punct de vedere, şi *mutatis mutandis*, există totdeauna galere".

197. Abbe C. FLEURY. *Les Deooirs des maitres et des domestiques*, 1688, p. 73. O reflecţie asemănătoare 11 face. un secol mai târziu (1771), pe J. de PINTO, op. cit., p. 257 să scrie: „Să ne închipuim o clipă un stat în care toată lumea ar fi săracă: el n-ar putea trăi dacă n-ar aduce străini nevoiaşi pentru a-l slugări". Fra «profetică dacă ne gândim la cele ce aveau să urmez-Dar nu există, încă înainte de secolul al XVIII-H Şi şi din secolul al XVII-lea, nenumărate migrat 1 compensatorii de săraci?

198. Op. cit., p. 58. Declaraţii asemănătoare şi cu mult
".

târzii la BAUDRY DES LOZIERES, *Voyage* ce *Louisiane*, 1802, pp. 103 şi urm.

199. P, DECHARME, op. cit., p. 119.

200. *Literatura europea y Edad Media*, 1955, I, p. 40

201. A.d. S. Mantova, Archivão Gonzaga, Donatus de Bre".

către marchizul de Mantova, B. 1438.

202.303.204.205 – 20 t>. 207.20». 209.210.211.

212.213.

214.215.

216.

217.

218.219.220.

221.

222.223.224.

225.

226.

227.

228.229.

I 23 o.

Le Savant et le Polilique, 1963, p. 101.

Cazette de France, *p*. 599.

Max WEBER, *Economia e società*, 2 p. 991.

Diarii, op. cit., 1, pp. 184 şi 196.

British Museum, Mss Sloane, 42.

Elie BRACKENHOFFER, op. cit., p. 111.

Louis-Sébastien MERCIER, op. cit., III, p. 278.

Idem, III, p. 279.

Diarii, op. cit., I, p. 111.

Livre de main des Du Pouyet (1552 – 1508), ediţie critică

M. J. PRIM, D.E.S., Toulouse, 1964, dactilogramă. Călător anonim, 1728, Victoria-Albert Museum, 86

NN2, T 196 şi urm. După copia păstrată în Fondul francez al Bibliotecii

Lenin, la Moscova, *V* 5 şi 54. *Gazette de France*, 29 februarie 1772, p. 327. Françoise AUTRAND, *Pouvoir et société en France*.

XI" e-XVE *şade*, 1974, p. 12. R. GASCON, în: *Histoire iconomiqne et sociale de la*

France, BRAUDEL-LABROUSSE, ediţia 1976, I, p. 424: Claude SEYSSEI, *Histoire singuriere du roy*

Loys XII, 1558, p. 14. L. STONE, *An Elizabethan*: *Sir Horatio Pallauicino*.

1956, p. 42.

Formula este a lui Marx.

Jean IMBERT, Histoire *iconomique*, 1965, p. 206. *Idem*, p. 207 şi LE BLÂND, *Trăiţi historique des monnoyes de France*, 1692, pp. 175 – 176. *Ordonnances des Rois de France de la troisièmerace*, ediţia de Lauriere, 1723, t. 1, p. 371 (instrucţiune cu privire la ordonanţa despre subvenţia pentru războiul din

Flandra, 1302).

Gabriel ARDANT, *Histoire de l'impât*, 1971, 1, p. 238. C. BEC, op. cit., p. 62. G. LUZZATTO. *Stor ia economică di Venezia*, op. cit., p. 208… Orjgin and growth of the national debt în Western

Europe", în: *American Economic Review*, nr. 2, mai

1947, p. 118. Din secolul al XII-lea, H. PTRENNE, op. cit. p. 35, nota 2. Primul împrumut mare în Franţa ar fi cel din 1295. pentru campania din Guyenne împotriva

Angliei: Ch. FLORANGE, *Curiositâs financieres*…

1928, p. l„U am vrut să fac mai multe trimiteri, care se găsesc uşor în *Mediterana* şi nici să trimit la lucrarea în curs c'e apariţie a lui Felipe RUIZ, *Et siglo de las Genoveses*, de care am luat cunoştinţă acum câţiva ani.

n *La Gitqnilla*, *Novelas Exemplares*, ediţia Nelson.

P100.

P-G.M. DICKSON, *The Financial revolution in En-d A study in the development of public credit*, *e* 1967.7, 1699.

231. Varşovia A.G., F. RADZIWILL, 26 decembrie 1719.

232. I. de PINTO, op. cit., p. 1, nota 2.

233. Comunicat de Jorj o TAD IC.

234. Thomas MORTIMER, *Every man his own broker*, 1775

p. 165.

235. Isaac de PINTO, op. cit., care se mândreşte în 177 ţ

(p. 13) cu faptul de a fi susţinut primul., că datoria naţională a îmbogăţit Anglia " şi care explică admirabil avantajele sistemului, comparându-l de altfel cu cel din Franţa, arată că englezii în general, şi nu cei mai neînsemnaţi, „ignora natura" lui şi i se împotrivesc prosteşte (p. 43).

236. Moscova, AŞA, 35/6, 390, 114.

237. Moscova, AŞA, 35/6, 320, 167 Scrisoarea lui Sirnolin.

Londra, 23 martie-3 aprilie 1781.

238. *Bilanci generali*, Seria seconda, Veneţia 1912.

239. Michel MOLLAT, *Comptes generaux*. *de l'état bourguignon entre 1416 et 142*0, 1964.

240. *Méditerranée*, II, p. 33 şi graficul.

241. *Idem*, II, p. 31.

242. Vezi traducerea lui S.J. SHAW (*The budget of Ottnman*

Egijpt, *1596 – 159*!, 1968) a unui buget al Egiptului otoman. Şi mai ales lucrările în curs ale lui Omer Lufti BARKAN.

243. Bunăoară MACARTNEY, op. cit., IV, p. 119 (1793.

66 milioane de bunăoară, R. VIVERO, Britişti Museum, Add. 18287, f3 49 1632, 130 milioane de scuzi de aur).

244. Abbe PREVOST, *Yoyages*, op. cit., X, pp.238 şiurm.

245. A.N., K 1352 (1720) sau A.E., Rusia M. şi D., *7, 1°*

298 – 305 (prin 1779).

246. Roger DOUCET, *L'État des finaners de 151*3, 192II.

247. Francesco CARAC. CIOLO. // *rt yno di Sapoli noi sixoli*

XVI e XVII. 1066. I, p. 106.

248. VEKON DE FORBONNAIS, *Hecherclies… sar lesfinances de France*. 1758. pp. 429 şi urm.

249. Emminuel LE ROY LA DURIE. *Les Paijsans du Languedoc*, 1966. I. pp. 295 – 296.

250. Cardinal de RICHELIEU, *Testamentpolitique*. publicat de Louis ANDRÉ, 1947, p. 438. Text citat de C 1 Melon) *Essai politique sur le commerce*, 1734! >!"

251. Cf. *infra*, III, cap. 2.

252; După CM. CIPOLLA. Semaine de Prato, mai 19" 1".

253. Philippe CONTAM INE, Semaine de Prato. april".

1974

254. François PIETRI. *Le Financier*. 1931, p. 2.

255. Michel MOLLAT, *Les Affaires de Jacques Coeur „W"*.

du Procureur Dauvel, 2 vol. 1952…"

256. Germain MARTIN şi Marcel BESANÇON."! *el*".

P 56

257. G. CHAUSSINAND-NOGARET. Les *Financier* *

Languedoe au XVIII" sitele. 1970, şi *Oens de ƒ "* a-*... să XVIIIe siècle*, 1972. Numeroase trimiteri: „*Castanteru* la index.

377

258.259.260.261.262.363.264.265.

266.267.268.

269.270.

271.272.273.274.

275.276.277.

278.

279.280.

282.283.

284.

285

286.

287

288.

Richesse de la Ilollande, op. cit., II, p. 256.

J.G. van DILLEN, Münich V, pp. 181 şi urm.

Idem, p. 182.

Idem, p. 184.

P.G.M. DICKSON, op. cit., pp. 253 – 303.

Idem, pp. 289 – 290.

Idem, p. 295.

J.F. BOSHER, *French Finanees 1770 – 179*: „From *Business to Burcaucracy*, 1970, p. XI. Insistă asupra reformelor instituţionale ale lui Necker, pp. 150 şi urm.

Idem, pp. 304 Şi 17 nota 2.

M. MAR ION, *Dictionnaire*, op. cit., p. 236.

Daniel DESSERT, „Finanees et société au XVII» siecie à-propos de la chambre de justice de 1661", în *Annales Îi*. Se*C*., nr. 4, 1974.

Daniel DESSERT şi Jean-Louis JOURNET… Le lobby Colbert: un royaume ou une affaire de familie?! n: *Annales E.S.C*., 1975 pp. 1303 – 1337.

Dar cu o serie de accidente pe parcurs: 1552, executarea lui Semblancay şi înlăturarea ofiţerilor de finanţe: apoi recursul la capitalurile de pe piaţa Parisului şi Lyonului; falimentul din 1558 care restabileşte] a sfârşitul secolului al XVI-lea o oligarhie de financiari etc. Gf. R. GASCON în: *Histoire économique et sociale de la France*, op. cit., I, pp. 296 şi urm.

Marcel MAR ION, op. cit., p. 232.

G. CHAUSSINAND-NOGARET, op. cit., *p*. 236.

L.S. MERCIER, op. cit., III, p. 201.

Cu privire la ansamblul problemei, excelenta cărţulie a lui Pierre DEYON, *Le Mercantilisme*, 1969.

În: Z. *jur Nationalokonomie*, XVII.

Der Merkantilismus, 1965, p. 5.

Henri CHAMBRE. „Pososkov et le mercantilisme", în: *Cahiers du monde russe*, 1963, p. 358.

Cuvântul îi scapă lui Paul MANSELLI, Semaine de Prato, aprilie 1974.

Adam SMITH, *op. cit*… III, p. 1.

H. BECHTEL, op. cit., II, p. 58.

Henri HAUSER, *Les Debuts du capitalisme*, 1P31, PP181 şi urm.

În: *Revue d'histoire économique et sociale*, 1959, p. 394.

Franz von POLLACK-PARNAU, „Eine osterreichi-sche-ostendische Handels-Compagnie 1775 – 1785", în *ivierteljahrschrifl fur Sozial-und Wirtschaftsgeschichte*, 1927, p. 86.

A-N – G 7, 1698, f°154, 24 iunie 1711. Werner SOMBART, op. cit., I, p. 361.

KULISCHER, op. cit., ediţia germană, II, p. 203. „HAUSHERR, op. cit., p. 89. Eli p. HECKSCHER, op. cit., *p*. 480.

Eli

289. ISAMBERT, *Recaeil general des anciennes lois françaises*.

1829, XV, p. 283. (Edict de stabilire a unei manufacturi de haine de postav şi de ţesături de aur, de argint şi de mătase la Paris, august 1603).

290. A. KLIMA, J. MACUREK, „La question de la transition du teodalisme au capitalisme en Europe centrale (XVie-XVII» siècles)", în: *Congres internaţional des sciences historiques*, Stockholm, 1960, IV, p. 88.

291. A.N., G7, 1687.

292. W. SOMBART, op. cit., I, p. 366.

293. Cardinal de RICHELIEU, *Testament politique*, ediţia

1947., p. 428.

294. A.N., A.E., B1, 754, Londra, 1 iulie 1669.

295. Ch. W. GOLE, *Colbert and a century nf French mercantilism*, 1939, I, p. 337.

296. Simancas, Consultas y juntas de hacienda, leg. 391, f 542.

297. A.D. LUBLINSKAYA, *Lettres et mémoires adressesau chancelier Seguier (1633 – 1649)*, 1966, II, p. 88.

298. H. KELLENBENZ, Der *Merkantilismas*, op. cit., p. 65, aceasta este părerea lui van DILLEN.

299. A.d. S. Neapole, Affari Esteri, 801, Haga, 2 septembrie şi 15 noiembrie 1768.

300. Isaac de PINTO, op. cit., p. 247.

301. *Idem*, p. 242.

302. V. *supra*, p. 310.

303. *El sigto de los Genooeses*, din nefericire încă inedită.

304. A.N.G7, 1725, 121, 6 tebruarie 1707.

305. A.N., 94 A Q 1, 28.

306. John FRANCIS, *La Bourse de Londres*, 1854, p. 80.

307. Daniel DESSERT, *art. cât.*

308. Excepţiile confirmând regula, LAVISSE, *Ilistoire de France*, VII, 1, pp. 5 şi urm.; *Mediterranic*, II, pp. 34 – 46.

309. Roland MOUSNIER, *Les XVIe et XVII «siècles*. 1961, p. 99.

310. British Museum, Add. 18287, 1° 24.

311. J.F. BOSHER, op. cit., pp. 276 şi urm.; cuvântul *bureaucraţie*, „birocraţie", ar apărea pentru prima oară la GOURNAY, 1745. Cf. B. LBSNOGORSK1, Congresul internaţional de ştiinţe istorice. Moscova, 1970.

312. A.G., Varşovia, Fondul Radzivill.

313. Sau refeudalizare, în sensul pe care îl dă cuvântului

Giuseppe GALASSO, op. cit., p. 54, adică o anumit» întoarcere spre o feudalizare anterioară.

314. J. van KLAVEREN, „Die historische Erscheinung.

Korruption…", în: *Viertn*. *ljahrschrift für* Social-*U*".

Wirtschafisgeschichtc, 1957, pp. 304 şi urm.

315. După MOUSNIER şi HARTUNG, venalitatea a devel\.

Insuportabilă în Franţa abia după războiul de sif. Te une a Austriei, Congresul internaţional de şi-jj, istorice, Paris, 1950, citat de I. WALLERSTfc1 *f* op. cit., p. 137, nota 3.

316 317.

318, 319.320.

321.323.323.

324.325.326.

327.

329.

330.331.

332.333.

334.335.336.

337.

J. van KLAVEREN, *art*. *cât*., *p*. 305.

Vezi strălucita descriere făcută de Regine PERNOUD, op. cit., ÎI pp. 8 şi urm. Pierre CHAMPION, *Catherine de Medicis pe* & *sente a*

*Charles IX son royaume 1564 – 156*6, 1937. British Museum, Add. 28368, f° 24, Madrid, 16 Iunie 1575. L. PFANDL, *Philipp* II, *Gemălde eines Lebens und einer Zeit*, 1938; traducere franceză 1942, p. 117. *VarUUS*, II, p. 291. *Op cât*., p. 55. E… LABROUSSE, *Le XVIII* siècle*, în: *Histoire centrale des cioilisations*, publicată de M. CROUZET, 1953, p. 348.

După Pierre GOUBERT, *Beaavais*… op. cit., p. 338. *Op cil*… II, 698. Moscova, A.S.A., 72/5 – 299, 22, Lisabona, 22 februarie

1791. Cu privire la această fragmentare a aparatului puterii, cf.

F. FOURQUET, op. cit., în special pp. 36 – 37. „De l'importance des idées religieuses", în: *Œuvres complètes de M. Necker*, publiées par le baron de

Staël son petit-fils, 1820, t. XII, p. 34, citat de Michel

LUTFALLA, „Necker ou la revolte de 1 economie.

politique circonstancielle contre le despotisme des maximes generales", în: *Reoaie d'histoire économique et sociale*, 1973, nr. 4, p. 586. F. MELIS, *Tracce di una storia economica*... op. cit., p. 62.

E. ASHTOR, Seraaine de Prato, aprilie 1972. S. LABIB, „Capitalism în medieval Islam", în: *Journal of Economic History*, martie 1969, p. 91. Hans HAUSHERR, op. cit., p. 33, şi Philippe DOLLÂNGER, *La Hanse*, 1964, pp. 207 şi 509. Halii INALCIK „Capital formation in the Ottoman

Empire", în: *The Journal of Economic History*, 1969.

P102.

Idem, pp. 105 – 106.

M. RODINSON, *Islam et capitalisme*, op. cit., *p*. 34-Aceasta este data baterii florinului de aur, Cf. F.

MELIS, articolul „Fiorino" în: *Enciclopedia Dantesca*.

1971, p. 903. H. DU PASSAGE, articolul „*Uşure*" În *Dictionnaire* de *théologie catholique*, t. XV, 2» pârtie, 1950, col.

379

338.339.

340.

col. 2377 – 2378. TURGOT, *Mimoire sur les prels d'argent*, ed. Daire.

1844, p. no. În: *Œuvres*, ediţia Schelle, III, pp.

180 – 183. C1* CARR – iere, „Preţ a interet et fidélité religieuse", în: *Provence historique*, 1958, p. 107. L-gea din 3 septembrie 1807 şi decretul-lege din 8 august

1935. ei. Le *Nouoeau* Repertoire *Dalloz*, 1965, la

«uvintul „*uşure*", IV, p. 945.

342. Benjamin N. NELSON, *The Idia of usury from Iribn*, *brotherhood io universal otherhood*, 1949. V., pentru problema în ansamblu, Gabrii-l LE BRAS şi H. DL PASSAGE, articolul „*Uşurt*" *din Dictionnaire de Mitologie catholique*, t. XV, 2° pârtie, 1950, col. 2336 – 2390.

343. G. LE BRAS, *art. cil.*, col 2344 – 2346.

344. *Aristotel*, *Politica*, I-III, 23.

345. Mas WEBER, *L'fithique protestante et l'esprit du capitalisme*, 1964, p. 70, nota 27.

346. SCHUMPETER, *Sloria dell'analisi economică*, p. 10, nota 3.

347. Karl POLANYI, în: K. POLANYI şi Conrad ARENS-BERG, Les *Sistems iconomiques dans l'histoire et dan*? *la théorie*, 1975, p. 94.

348. B. BERMASSAR, *Valladolid au siècle d'or*, p. 258.

349. R. de ROOVER, *The Medici Bank*, 1948, p. 57.

350. Marc BLOCH, Les *Caracteres* originaux *de l'histoin rurale française*, 1952, I, p. 5.

351. Leon POLIAKOF, ies *Banchieri juifs et* le *Saint-Siige*, *da XIII* au XV11* «*siècle*, 1965, p. 81.

352. *Diarii*, 9 noiembrie 1519, citat de POLIAKOF, op. cit., p. 59, nota 5.

353. L. POLIAKOF, op. cit., p. 96.

354. C. BEC, *Les Marchands écrivaim a Florence*, 1355
1434, p. 274.

355. R. de ROOVER, op. cit., p. 56, nota 85.

356. Charles de LA RONCIERE, *Un Changeur florentin du Trecento*… 1973, pp. 25, 97, 114, nota 5, 172, 197.

357. B. NELSON, „The Uşurer and the Mcrchant Prince:
Italian businessmen and the eceksiastica] law of restitution, 1100 – 1550", în *The Tasks of economic history* (*supplemenial issue of The Journal of economic history*). VII (1947), p. 116.

358. *Idem*. p. 113.

359. G. von POLNITZ, *Jakob Fugger*, 1949, I, p. 317 şi
B. NELSON, *the idea of usury*, op. cit., p. 25.

360. J.A. GORIS, Les *Colonies* marchandes *miridionaks a Anvers*, 1925, p. 507.

361. Pierre JEANNIN, *Les Marchands au XVI* «*siècle*, 1957, p. 169.

362. Archivo provincial Valladolid, fondurile Ruiz, citat de H. LAPEYRE, *Une Familie de marchands*, / «*Ruis*, 1955, p. 135 şi nota 139.

363. P. LAINEZ, *Disputationes tridentinac*… t. II, 1880
p. 228 (… subtilitas mercatorum, ducentes cos cupi" ditate… tot technas învenit ut vix facta nuda lipsa perspici possint…)

364. Giulio MANDICH, *Le Pacte de Ricorsa et le mardi*.

Italien des changes au XVIIe siècle, 1953, p. 1531.

365. J. HOFFNER, *Wirtschaftsethik und Monopole*, 19**

p. 111 şi B. NELSON, *Ideea of usury*, p. 61, nota " 366. Într-o convorbire.

367 368

369.370.371.372.373.374.

375.

376.

377.378.379.380.

381.382.383.384.385.

386.387.

388.389.

390.391.

392.393.

394.395.396.

Ph. COLLET, *Trăite des uşures*... 1690 în „*aoertissement*".

Isaac de PINTO, *TraiU de la circulation et du credit*, 1771, p. 36, L.S. MERCIER, *Tableau de Paris*, 1782, III, pp. 49 – 50.

Moscova A.S.A., 35/6, 370, p. 76. C. CARRIÈRE, *art. cât.*, p. 114. I. de PINTO, op. cit., pp. 213 – 214. A. RENAUDET, *Danie humaniste*, 1952, pp. 255 – 256. Werner SOMBART, *Le Bourgeois*, 1926, p. 313. H. HAUSER, *Les Debuts du capitalisme*, 1931, pp. 51 şi 55.

C. M. CIPOLLA „Notesulla storia del saggio d'interesse, corso, dividendi e sconto dei dividendi del Banco di S. Giorgio ne sec. XVI", în: *Economia internazionale*, vol. 5, mai 1952, p. 14.

Economie et religion. *une critique* de *Max Weber*, ediţia suedeză 1957. franceză 1971.

F. BRAUUEL, *Le Monde actual*, 1963, pp. 394 – 395.

Studies in the devetopment of capitalism, 1946, p. 9.

O. BRUNNER, op. cit., pp. 16 – 17.

Aldo MIELI, *Panarama general de historia de la Ciencia*, II, pp. 260 – 265.

Ediţia H. PROESLER, 1934.

W. SOMBART, op. cit., II, p. 129 şi nota 1.

F. MELIS, *Storia della Ragioneria*, 1950, pp.633 – 634.

W. SOMBART, op. cit., II, p. 118.

Oswald SPENGLER, *Le Declin de VOccident*, 1948, II, p. 452.

ca COOKE, *Corporation Trust and Company*, 1950, p. 185.

Citat de Basil S. YAMEY „Accounting and the rise of capitalism", în *MHanges Fanfani*, 1962, t. VI, pp.

833 – 834, nota 4. Cu privire la ritmurile lente ale pătrunderii în Franţa, R. GASCON, op. cit., I, pp.

314 Şi urm.

W. SOMBART, op. cit., II, p. 155. F. MELIS, *Tracce di una storia economica di Firenze e della Toscana dai 1252 al 155*0, 1966. p. 62. B.S. YAMEY, *art. cil.*, p. 844 şi nota 21. R. de ROOVER, în: *Annales d'histoire économique et sociale*, 1937, p. 193. W. SOMBART, *Die Zukunft des Kapitalismus*, 1934.

P. 8, citat de B.S. YAMEY. *art. cât.*, p. 853, nota 37. K. MARX, *Le Capital*, în: *Œuvres*, II, pp. 1457 şi urm. şi 1486 – 1487. *Idem*, p. I480.

LENINE ffiuvres, 1960, t. 22, p. 286. Otto HINTZE, *Staat und Verfassung*, 1962, II, pp.

374 – 431: *Der moderne Kapitalismus als historisches Individuum*, Ein *kritischer* Bericht *über Sombaris Werk*.

w-SOMBART, *Le Bourgeois*, p. 129. W. SOMBART, *idem*, pp. 132 – 133.

1	39
9	
I	10
0	
1 s	40
1. 1	
	40
2	
	40
3	
	40
4	
	40
5	
11	40
6	

40

7

408.

409.410.411.412.

413.414.

415.

416.417.

418.

419.

420.421.

422.423.

JVI. WEBER, *L'Ethique protestante et l'esprit du capttalisme*, p. 56, nota 11 şi paginile următoare.

C. BEC, *Les Marchands ecrinains a* Florence *137 J*

1434, pp. 103 – 104.

Otto BRUNNER, op. cit., pp. lt>-17.

Gilles DELEUZE, Felix GUATTARI, *Capitalisme et schizophrenie l'anti-CEdipe*, 1972, p. 164. Denys LOMBARD, Le *Sultanat* d'Aljeh *au lemps d lskandar Muda* (*1607 – 163C*), 1967. J. SAVARY, V. col. 1217. PREVOST, op. cit., VIII, p. 628. TAVERNIER, op. cit., II, p. 21. A.N. Marine, B 7 46, 253, Raportul olandezului Braems

1687. Gautier SCHOUTEN, *Voiage… aux îndes Orientales*, *commence en Vain 1658 et fini cu Van 1665*, II, pp. 404

405. Jean-Henri GROSE, *Voyage aux îndes orientales*, 1758, pp. 156, 172, 184. Michel VIE, *Histoire du Japon des origines a Meiji*.

1969, p. 6. De la MAZELIERE, *Histoire du Japon*, 1907, III, pp.

202 – 203…

D. şi V. ELISSEEFF, *La Cioilisation japonaise*, 1974, p. 118.

N. JACOBS, op. cit., p. 65.

Y. TAKEKOSHI, *The Economic aspects of the political history of Japan*, 1930, I, p. 226.

N. JACOBS, op. cit., p. 37.

Y. TAKEKOSHI, *op. cit*… 1, p. 229.

Denis RICHET, *Une Familie de robe a Paris du XVIE au XVIIIe siècle*, *les Sigurer*. Teză dactilografiată, p. 52.

D. RICHET, idem. p. 54. O serie întreagă de exemple în cartea lui George HUPPERT, *Les Bourgeois gentils-hommes*, op. cit., cap. V.

PING-TI HO, „Social Mobility în China”, în: *Comparative Studies în society and history*, I, 1958 – 1959.

Miditerranee, II, p. 65…

Nicolai TUDOROV, „Sur quelques aspects du passage du feodalisme au capitalisme dans les territoires bal-kaniques de l’Empire ottoman”, în: *Pevue des études sud-est européennes*, *t*. I, 1963, p. 108.

François BERNIER, *Voyages… contenant la description des* États *du Grand Mogol*, 1699, I, pp. 286 – 287.

Lord CLIVE, *Discours à la Chambre des Communes*; fragmentele citate aici sunt luate dintr-o traducere franceză, Cracovia, Fondurile Czartorisky.

¥.

Postfaţă

Ideea că obiectul cercetării istorice este cunoaşterea trecutului, că această cunoaştere este posibilă şi că ea poate, prin urmare, să ajungă la „adevăr” stă implicit, în limita bunului simţ, la temeiul celor mai dintâi încercări în care putem deosebi, cât de firave, nişte începuturi de istoriografie. ştiinţifică”. De altfel, de îndată ce, aproape la fel de timpuriu, putem prinde urmele unei tendinţe atât de moderne ca interesul „gratuit” pentru trecut, de îndată ce, pe urmele lui, cronicarul iese din tiparul analelor şi apelează la document şi la „critica surselor”, se schiţează şi o strategie adecvată a demersului, o metodologie, fundamentală. Cu multă vreme înainte ca Ranke să dea formulei semnificaţia contextuală care a compromis-o, silinţa de a afla cum a fost cu adevărat, ce s-a întâmplat de fapt, în fond, „*wie es eigentlich gewesen*” cum spunea el, a îndrumat demersul multor generaţii de cercetători ai trecutului şi a dat naş – ere, în ultimă instanţă, profesiei de istoric.

Încercarea de eliberare din cătuşele unui finat Ism teologic dominant, întreprinsă solidar de care „noile ştiinţe” sub semnul primului raţionasnii modern, a adus şi istoriografia în câmpul explicer-1-.» natura! e”. Modelul cantemiresc al „creş

] O. descreşterii”, complicat în voie prin anatra 6 9 contaminare cu alte modele „naturale”.

3 şi o hăează §lorios întreg secolul al XVIII-lea fiună parte din cel de al XIX-lea, cu ecouri întârziate până în construcţia modernă a lui Toynbee, în căutarea unei teleologii laice, în repetate încercări menite

să dea adevărului multiplu al faptelor coerenţa unui adevăr unic, superior.

Dar tot atât de repede, încercând să-şi legitimeze demersul specific, în căutarea unei identităţi proprii, istoriografia a redescoperit distincţia, cu prime rădăcini într-un antropocentrism „natural", dintre obiectul ei şi natură. Tradusă în distincţia fundamentală dintre „*die Welt als Na-tur*" şi „*die Welt als Geschichte*", venită colateral din aria de preocupări a filosofiei germane şi atât de dragă „istorismului", ea recupera de fapt valenţele morale latente ale oricărei istoriografii. În fond, încă Dimitrie Cantemir o formulase foarte limpede. Cunoaşterea şi morala sunt „o *înţelegere mai mult decât firească*", ba chiar „*oarecum împotriva şi peste fire*", ridicând omul „*peste cele fireşti*". Omul este un animal de-naturat, alcătuit „o *parte din fire*" şi o altă „*parte mai mult decât din fire*", care face istorie, în timp ce natura, „*zidirea*", „*din veci şi până* în *veci… ca o slujnică după poruncă nepărăsită aleargă*". Aceeaşi „*alergătură după poruncă nepărăsită*", proprie naturii, opusă dinamicii accelerate şi derutante a trăirii istorice, cu o motivare scientistă de epocă, stă şi la baza încercării teoretice a lui Xenopol, atât de originală şi atât de tributară spiritului vremii, îndreptată împotriva tendinţelor „*de a aplica istoriei principiile de cercetare întrebuinţate în ştiinţele naturale*", urmare a faptului că „*istoria şi-a văzut metoda şi principiile formulate de alţi cugetători decât de istoricii înşişi, şi anume de naturalişti şi filosofi*".

Marxismul, preocupat şi el de problemă, o reformulează, anulând dualitatea ireconciliabilă a „naturii umane", integrând omul în orizontul unei lumi materiale unice şi aducând activitatea lui în câmpul unei determinări, şi ea unică. proprie acesteia. Acţiunea ecologică specific umană, fflun ca, translează „natural" în sisteme sociale. „Natur8 omului" este chiar complexul relaţiilor sociae aria predilectă de aplicabilitate a dialecticii dia' cronice, a „materialismului istoric". Procesul is*O".

ric nu poate fi însă abordat ca proces „natural" fără înţelegerea unui întreg şir de specificităţi, secundare ca să zicem aşa, dar cu implicaţii (cel puţin) metodologice ample şi profunde.

Întreg acest şir de probleme reprezintă, într-o bună măsură (şi oricum, în perspectiva ultimelor două sute de ani, ne este îngăduit să le vedem aşa), „tentaţii eterne", himerele domeniului, faţă de care

angajarea istoricului este obligatorie. Lupta cu ele nu reprezintă mai mult decât asumarea unui destin, răspunsurile obligatorii, implicite sau explicite, dincolo de şcoli şi curente, fiind partea cea mai frumoasă şi mai personală a „meseriei de istoric", a „artei istoricului" (după alţii).

În orice caz, o lucrare ca cea de faţă – o sinteză atât de amplă şi, mai ales, o încercare atât de ambiţioasă de a integra istoric, într-o viziune globală, „mondializată", a materie atât de „explozivă" – nu îşi dezvăluie sensurile mai adânci, şi adevărata valoare, decât prin raportarea la ele şi la forma pe care au căpătat-o în remodelarea impusă de marile tendinţe şi curente ale gândirii istorice contemporane, în linia creşterii accelerate a gradului de complexitate înregistrată în toate disciplinele, fără excepţie, de către problematica cercetării.

În aerul proaspăt pe care-l aducea în ştiinţa vremii pozitivismul, expresie intelectuală a unei anumite suficienţe caracteristice pentru perioadele de „progres", pentru receptarea finală a unei conjuncturi favorabile prelungite, o întreagă epocă a trăit sub semnul încrederii robuste în hotarele miuâbile ale „ştiinţei istorice", în limitele cărora O Metodologie sigura punea la îndemâna istoricului rmele eficiente ale adevărului, obiectiv accesi-\1 Prin descoperirea continuă de fapte noi şi prin elimin carii area, şi ea continuă, a erorii, pe calea apli-in p consecvente a criticii istorice. Pretutindeni or… Uro Pa, epoca a trăit sub semnul publicării ce de documente şi cu convingerea că această 3 «s trec? ttere a fondului de cunoştinţe exacte" despre ut va da, prin ea însăşi, roade, că vom afla până la urmă ce s-a întâmplat cu adevărat. Odată cu trecerea timpului, cum era şi firesc, odată cu epuizarea principalelor fonduri documentare accesibile, descoperirea de fapte noi a devenit, din ce în ce mai mult, o goană tot mai obosită după amănunte neesenţiale, o *„vânătoare pedantă de detalii inutile"*. Nu este vorba, desigur, de a pune sub semnul zădărniciei erudiţia, inteligenţa, stăruinţa, munca sau rezultatele solide, legate de numele marilor istorici ai sfârşitului de secol, şi nici măcar demersul elevilor şi continuatorilor lor, ci de a vedea impasul real al tendinţelor ce domiaau cercetarea istorică. „E *vorba de a şti*, observă cu temei Barraclough, *dacă plusul de cunoaştere era întotdeauna proporţional cu efortul*. *Prea adesea*, *acest efort se traducea printr-o masă indigestă de materiale care sfidau orice* încercare *de sinteză*, *începând din 1930*, se

aud din ce în ce mai *des plângeri cu privire la un i<pedantism sterih, la* o «*absenţă a oricărei viziuni de ansamblu*»… SĂ *adăugăm că, în cea mai mare parte, munca istoricilor acestei generaţii consta în a critica, a prelucra sau a respinge opera predecesorilor lor. Neîndoielnic, lucrul acesta nu era zadarnic, dar trebuie să recunoaştem că această atitudine nu se potrivea prea bine cu tezele lui Acton privind acumularea progresivă de fapte exacte şi verificate şi sugerau mai degrabă ideea unei istorii învârtindu-se în cerc, precum un câine care încearcă să-şi muşte coada. În chip neîndoielnic, lucrurile erau* departe *de idealul definit de Acton al unei „istorii definitive"-Departe de a clarifica problemele, departe de o. stimula cercetarea, aşa cum se întâmplase la cumpăna dintre secolul al XIX-lea şi al XX-lea, progresul cunoaşterii istorice nu dădea naştere decât* idte!"1 şi *confuziei*".

Empirismul pozitivist au putea fi însă p de relativismul istoric. Contradicţia esenţială a „istorismului", prezentat ca o reacţie faţa» e exagerările scientismului sfârşitului de secol, cou, stă, într-adevăr, în faptul că el „se *străduia suntemeieze o credinţă pozitivă într-o lume coef-l pe baza relativismului istoric*", încercare zadarnicăe tipul căutării cuadraturii cercului. Dar purtător neştiutor al acestei contradicţii fusese pozitivismul care scientizase vechea dualitate idealistă dintre om şi natură, dându-i forma opoziţiei dintre ştiinţă (nomotetică) şi istorie (idiografică). Nu postularea unicităţii fenomenului istoric ducea spre contradicţia şi spre eşeeul „istorismului" ci postularea caracterului „spiritual", „intelectual" „cultural" etc. al acestei unicităţi. „Istorismul" nu reprezintă, în primul rând, o reacţie faţă de rigoarea metodologică a pozitivismului, ci poate mai ales o dezvoltare a idealismului congenital pe care îl ascundea analiza diferenţelor fundamentale, de ordin logic şi metodologic, dintre istorie şi ştiinţele „naturii", înţelese ca non relaţie între om şi natură, între spirit şi materie, între trăire şi stare, între unic şi repetabil, între succesiv şi coexistent, între diacronic şi sincronic etc. Prioritatea „istoristă" a intuiţiei nu este decât exacerbarea modestului drept la „interpretarea" documentului, a „monumentului" istoric, pe care empirismul pozitivist, „refuzând filosofia", îl menţine în orizontul limitat al viziunii „spiritualiste", în limitele concepţiei idealiste dominante. Criza cunoaşterii istorice era, prin urmare, imputabilă mai degrabă acestei viziuni, silită la o confruntare cu recolta bogată a demersului pozitivist,

care nu o pusese în discuţie ca atare, cu mase uriaşe de „fapte noi", fiecare în parte acceptabil, dar care nu se mai mulţumeau cu simpla receptare şi care se cereau organizate într-un cadru conceptual pe care ea nu îl mai putea oferi. Nega-lea oricărei posibilităţi de abordare sistematică a aptelor istorice reprezintă un răspuns aşteptat pe acest palier superior, într-un moment când, de aHfel, multe alte discipline ştiinţifice şi nu numai» Jştorice" sau cum începuse să li se spună, „sociale", răspundeau asemănător şi cu o aproape aceeaşi Motivaţie primelor întrebări pe care le punea, a începuiurile sale, „marea revoluţie" a cunoaş-eeri*> astăzi încă neîncheiată. Ea este manifestarea 387 rpt-ema subiectivismului şi relativismului, teozat în formule diverse sau acceptate tacit de către o direcţie care nu putea depăşi istoria – povestire, cronică evenimenţială, din ce în ce mai meticuloasă, din ce în ce mai plină de detalii colorate, baroce, care continua să-şi proclame credinţa în „cunoaşterea şi înţelegerea trecutului", studiat „în sine".

Obsesia cauzalităţii, cultul *„idolului originilor"*, o logică liniară simplă domină această istorie întemeiată pe ideea unei singure traiectorii ca o cascadă de efecte.

Neîndoielnic, printre factorii care au determinat reacţia împotriva istoriografiei idealiste, marxismul a jucat un rol deosebit, pe care însă ar fi greşit să îl exagerăm şi, mai ales, să îl înţelegem ca având caracterul unei intervenţii directe. Este semnificativ din acest punct de vedere faptul că primele reacţii împotriva istorismului sunt încercări de a lărgi aria preocupărilor istoriei aşa fel încât ea să cuprindă multitudinea de aspecte noi aduse în discuţie de o dezvoltare strict cantitativă a cunoaşterii şi, în legătură cu aceasta, de a propune metodologiile şi conceptele cele mai potrivite abordării lor.

Drumul către „istoria nouă" începe însă cu mult mai devreme şi este mai complicat, mai sinuos decât se acceptă de obicei. Revendicarea vehementă a lui Lucien Febvre, care cerea ca istoria să se ocupe de tot ceea ce are atingere cu activitatea umană, eu tot ceea ce *„aparţinând omului, depinde de om, serveşte omului, exprimă omul, semnifică prezenţa* activitatea, gusturile şi felurile deosebite de a fi ale omului"*, poate să ne impresioneze retroactiv, aşezată în ascendenţa „istoriei noi" aşa cum ni se înfăţişează ea astăzi. Dar încă A.D. Xenopol ştia foarte bine şi credea că istoria este o *„Sociologie dinamică"* fără ca

să împiş consecinţele acestui fapt până la limita lor de aplicabilitate. „*Destructurarea*" documentului, care să dezvăluie „*condiţiile lui de producere*" şi pe care Le Goff o înţelegea ca „*promovare a unei noi erudiţii*" nu este prea departe de „*desfacerea faptei* j8 i *din învelişul scoposelnic cu care sunt îmbrăcate*

neonştiut sau neconştiut", pe care o propunea şi o teoretiza tot Xenopol, în linia celui mai curat pozitivism.

Este poate mai grăitor faptul că acelaşi Xenopol sesizează încă la 1900 pericolul doctrinar al opiniei lui H. Pirenne, unul din înaintemergătorii şcolii de la *Annalles*, pe care îl combate, şi care credea că „*felul de a concepe istoria este impus istoricului de timpul său*". Remodelarea câmpului istoric, ideea că istoricul este cel care creează obiectul propriei cercetări, tot aşa cum ştiinţa îşi creează obiectul, atât de dragă teoreticienilor „noii istorii", este efectul unui alt timp, al unei alte conjuncturi, şi nu exclusiv intelectuale.

În concepţia istoricilor „noi", istoria este „totală" şi în consecinţă tot mai evident contaminată de ştiinţele sociale, şi „activă" şi, în consecinţă, tot mai dispusă să mijlocească un adevărat dialog al prezentului cu trecutul. Trecutul explică prezentul, dar şi prezentul poate explica trecutul, punându-i întrebări pe care el nu şi le-a pus. Mai ales acest set nou de întrebări reprezintă temeiul reacţiei mult mai largi, aproape generale, împotriva vechii istorii, căreia şcoala de la *Annalles* i-a dat forma luptei împotriva „*istoriei istorizante*", împotriva „*istoriei evenimenţiale*", pentru o „*istorie a oamenilor*", pentru o istorie „*globală*", o istorie a adevărurilor netrucate, în temeiul unei noi credinţe în validitatea ştiinţifică a demersului ei, îndreptat împotriva acceptării unei oarecare «raţiuni" a actului istoric, împotriva acceptării aparenţelor întemeiate, de obicei, „pe *una din acele apoftegme de psihologie banală care nu sunt* „oi *adevărate sau mai puţin adevărate decât contrariul lor*" (Bloch). Iar Febvre credea că sarcina «noii istorii", ar putea fi „*reconstituirea societăţilor*? *fiinţelor umane de altă dată prin oamenii şi pentru* ° «menzi *angajaţi în reţeaua realităţilor umane de astăzi*".

feste imposibil să nu recunoaştem aici influenţa ei mişcări intelectuale mai ample, a unui curent

38? ştUWal e rei circulând neîngrădit în aria tuturor niţelor sociale, şi nu numai sociale. „Istorie nouă" începuseră a face şi englezii

sau americanii, făceau şi Brătianu sau Giurescu şi, bineînţeles, Iorga, care o şi resimţea tragic ca pe o „*negare*" a tot ceea ce înfăptuiseră „*generaţii întregi de istorici*".

Un merit în plus al „noii istorii" este de altfel faptul că a creat un sistem activ de schimburi, un sistem propriu de comunicare intensivă cu alte „ştiinţe ale omului" şi cu disciplinele de graniţă care se structurau pe urmele progreselor cunoaşterii şi ale ideii de interdisciplinaritate, şi ea o tendinţă a unei reacţii antipozitiviste mai generale.

Dar ar fi o greşeală cu totul elementară să menţinem discuţia în perimetrul circulaţiei şi evoluţiei ideilor şi să nu vedem legătura dintre istoric şi timpul lui şi sub aspectul efectelor pe care a putut să le aibă impactul violent cu realitatea „evenimenţială" a timpului. Marile mişcări revoluţionare din primele decenii ale secolului au re-dimensionat importanţa „problemelor sociale", tot aşa cum, fără îndoială, criza economică de mai târziu a reevaluat ponderea economicului şi, prin consecinţele ei multiple şi foarte evidente, a dat o altă perspectivă aprecierii „factorului material" şi a rolului său în determinarea procesului istoric. Un „materialism" elementar se insinua astfel în gândirea istorică.

Dar ceea ce este numai aparent ciudat, dezvoltarea lui „spontană", în limita „realităţilor istorice" studiate, a fost, şi într-o bună măsură mai rămâne, unul dintre obstacolele care barează calea întâlnirii lui cu materialismul dialectic, cu concepţia elaborată a unei filosofii materialiste con-secvenie. Căci un obstacol, poate mai important, pare să fie o reacţie de respingere a filosofiei ca atare, manifestată de către o istorie abia eliberata de tarele filosofice ale istorismului. Fără îndoială, o asemenea reacţie există şi ea este cea care a cantonat inovaţia istorică a şcolii de la *Amia-les* în câmpul metodologic. Dar putem pune exo 11 siv pe seama ei o anume reticenţă faţă de mar's" care, chiar nedeclarată, există, în ciuda idf1

telor puncte de contact? Sau putem găsi, pe de o parte, o explicaţie „externă", undeva în recepţionarea primară a marxismului şi în „tradiţia" pe care a dezvoltat-o ea, şi. pe de altă parte, una „internă", ţinând de distorsionările dogmatice ale materialismului istoric?

Cum era şi firesc, marxismul şi-a impus prezenţa în câmpul confruntărilor de idei de la sfârşitul secolului al XIX-lea ca „doctrină

socialistă", în primul rând ca platformă politică a proletariatului revoluţionar. Nu se poate spune, desigur, că el nu a avut ecou în lumea ştiinţifică a timpului, cu atât mai mult cu cât „elementele sale constitutive" erau în epocă arii de concentrare a unor dezbateri vii, pe linia unor preocupări cu tradiţie în ţările cele mai dezvoltate ale continentului. Mai mult decât atât, chiar tendinţa pozitivistă dominantă, atât de caracteristică sfârşitului de secol, care a constituit cadrul „scientizării" accelerate a disciplinelor umaniste, a schiţat parţial în domeniul fiecăreia dintre ele, şi cel puţin la nivelul faptelor, sugestii compatibile cu soluţiile „marxiste" de mai târziu. Fără îndoială, o viziune materialistă şi o înţelegere dialectică existau difuz în gândirea înaintată a epocii şi s-a putut afirma ulterior că marxismul *nv* ar fi decât o ipostază oarecare a pozitivismului, formulă care reflectă destul de simplist datoria lui Marx faţă de epoca în care a trăit (reală şi la care, de altfel, chiar el trimite atât de frecvent), care ignoră însă breşa făcută de el în orizontul limitat al pozitivismului, breşă prin care, mai târziu, aveau să pătrundă victorioase, lărgind-o mereu, cele maindrăzneţe soluţii de gândire ale timpului nostru. Dar rămâne un fapt că receptarea marxismului doctrină politică (ba, mai mult, ca doctrină *z* remistă şi exclusivistă) a provocat iniţial rege" „ică nu chiar explicite atitudini de respin-mee 'n uimea ştiinţifică contemporană şi, de aseţienea firesc, mai ales în mediile influente legate >» 1 ţie actjvitatea ştiinţifică instituţionalizată. Pe la parte, nici Marx şi nici Engels, aşa cum scria nostalgic cel din urmă, absorbiţi de activitatea practică revoluţionară, n-au avut timpul necesar dezvoltării unora din tezele fundamentale ale concepţiei lor până la limita de aplicabilitate în aria cercetării istorice, ştiinţifice în general, iar cei care au făcut-o primii, şi ei din afara lumii ştiinţifice, lipsiţi de autoritatea titlului academic şi cunoscuţi mai ales ca oameni politici, au făcut-o destul de stângaci, chiar dacă ne referim la lucrările unor Plehanov, Kautzky sau Labriola, printre cei mai buni dintre ei, departe însă de cuprinderea şi pătrunderea intelectuală a dascălilor lor.

Foarte semnificativă rămâne din acest punct de vedere reacţia unui mare istoric al timpului ca A.D. Xenopol, cu o atât de evidentă dăruire pentru meditaţia pe marginea fenomenului istoric şi care cunoştea nu numai literatura de inspiraţie marxistă a epocii, ci şi texte fundamentale ale lui Marx şi Engels (*Critica economiei politice* şi

Originea familiei). Este semnificativ, desigur (chiar dacă în plan european, acest lucru constituie mai degrabă o excepţie), faptul că vorbind despre „*principiile fundamentale ale istoriei*" el ia în consideraţie „*materialismul istoric*", numit chiar aşa, dar este la fel de semnificativ că îl reduce la expresia vulgară a „*goanei după hrană 1* şi îl înţelege ca o tendinţă a socialiştilor de a dovedi „că *mişcarea lor e necesară… ca un procedeu istoric, ca o dezvoltare fatală şi neapărată*", „o *proiectare în trecut a teoriei socialiste a istoriei, pentru a o îndreptăţi în vremile de faţă*", o iscodire a socialiştilor „*pentru, trebuinţele lor*" (de altfel pe baza unei afirmaţii cât se poate de simpliste a lui Labriola).

„Reacţia de clasă" care se întrezăreşte în spatele unor asemenea atitudini s-a adâncit, desigur, şi a devenit cât se poate de limpede odată cu marile mişcări revoluţionare de după primul război mondial. Pe fundalul „radicalizării" generale a mişcărilor sociale, care însă nu constituie neapăr* cauza necesară a ei, s-a produs o „ideologizare (de la sensul de „falsă conştiinţă" pe care îl „a Marx iniţial termenului de „ideologie") a motl".

vaţiei luptei politice, cu urmări ample, iar marxismul însuşi a devenit o ideologie oficială.

Astăzi, în perspectivă istorică şi în temeiul înţelegerii marxiste a lucrurilor, ne este limpede că marile mutaţii care aveau să încline mai târziu, în mod hotărâtor, balanţa în favoarea tendinţelor de transformare structurală a societăţii în sens socialist îşi au originea într-un şir întreg de procese tehnice, economice, sociale şi, desigur, politice, în curs sau abia declanşate în anii interbelici. Aceste lente acumulări, şi cu atât mai mult mutaţiile pe care le schiţau ele, relaţiile noi pe care tindeau să le stabilească în cadrul unor interdependenţe în curs de restructurare, nu se vedeau atât de limpede în epocă. Motivaţiile nu puteau fi decât conjuncturale şi, în contextul radicalizării dramatice (şi reale) a angajării politice, preponderent „ideologice" „Marxism" şi „anti-marxism", noţiuni atât de vehiculate în epocă, trimiteau aproape exclusiv la partizanat politic sau la atitudini reductibile la partizanatul politic, factor de oarecare importanţă pentru mediile intelectuale încă „neangajate" şi pentru o bună parte din cele angajate exclusiv politic. Prin anii '30, M.N. Pokrprski afirma că orice lucrare istorică este o pură expresie a ideologiei de clasă, iar istoria este „*politica* prezentă *proiectată* asupra *trecutului*".

În ciuda unor reale câştiguri înregistrate de integrarea marxismului în cercetarea istorică şi mai larg în ştiinţele sociale, şi tocmai pe momentul creşterii generale a interesului pentru domeniile care fac obiectul acestor ştiinţe, asemenea opinji au devenit dominante, ajungând, cum era şi firesc, să reducă cercetarea istorică la un „prezenteism" simplist, hiperconjunctural, impunându-i elaborarea unei noi mitologii, s-o blocheze adesea

nu cu manipularea talmudică a unor epu ori că e înfşte şi scheme scolastice, cu aducerea silnică set minim de fapte la un cadru istoric pre°început, dedus dintr-o „concepţie materialist i înţeleasă ca o cunoaştere înainte de cuş re-Marxismul a fost transformat astfel dogmă, într-un sistem finit, închis, impermeabil faţă de mişcarea vie a ideilor. Atunci când aceasta impune o reevaluare a j, tezei" admise sau atunci când, mai adesea, „teza" nu mai răspundea sarcinilor sale practice, „noul" intervenea pria-tr-o critică de sus cu imediate urmări administrative, „adevărul" conjunctural de ieri devenind o eroare dintre cele mai periculoase.

„*Această scleroză teoretică este cu atât mai regretabilă*, scria un istoric marxist în 1064, *cu cât ultimii treizeci de ani au constituit în multe privinţe o perioadă de mari succese pentru concepţia marxistă a istoriei. De fapt, una din cele mai izbitoare ilustrări ale superiorităţii metodei marxiste este că, chiar în vremea când marxismul creator era adesea condamnat la scleroză, materialismul istoric a inspirat totuşi un mare număr de lucrări istorice valoroase şi a exercitat o influenţă fără precedent asupra istoricilor nemarxişti*" (Hobshawn).

Poate că există aici o doză de exagerare, dar ea evidenţiază încă o dată ceea ce spuneam, şi anume că forţa marxismului constă mai ales în seria ideilor novatoare pe care le-a pus în circulaţie, anticipând tendinţele obiective de dezvoltare ale gândirii ştiinţifice contemporane. Determinarea materială (în ultimă instanţă „*naturală*") a fenomenului istoric, preeminenţa economicului şi socialului prin urmare, cu toate consecinţele ce decurg de aici, abordarea procesului istoric în lumina dialecticii unitare a manifestărilor lumii materiale, concepte şi metodologii pe care le impune o asemenea viziune „obiectivă" asupra omului şi existenţei sale istorice s-au impus ca adevăruri ştiinţifice evidente, captând din mers o influenţa difuză a marxismului, de fapt valenţele sale de pionierat. Este cât se poate de

semnificativ faptul că ultimele mari „sisteme" construite sub semnul idealismului istoric, cele mai recente încercări de a recodifica conceptualist istoria, strălucitele sinteze ale lui Spengler sau Toynbee, nu au puW1 străbate în câmpul activ al cercetării istoric* reacţia de respingere manifestându-se la aces nivel aproape spontan, şi că în critica lor dvrecta istoricii nemarxişti, printre care cei de la *Annal-les* în primele rânduri, au fost, poate, cei mai activi şi eficienţi.

Dar este o critică, oricât de întemeiată, o alternativă? Se poate găsi în strictul câmp al metodologiei un răspuns cu adevărat convingător în faţa relativismului idealist? Nu se formulează astfel enunţul unei noi probleme insolubile (de fapt aceeaşi), de felul cuadraturii cercului? Se poate lipsi istoria de instrumentele organizării superioare a fenomenelor pe care le studiază? Şi nu este obiectul ei, vrea ea sau nu vrea, obiect de „meditaţie filosofică"? Răspunsul ar putea fi că acest lucru nu mai interesează istoria.

În textul „clasic" astăzi, al prefeţei-manifest la *Mediterana*, F. Braudel motivează operaţia de „*descompunere a istoriei în planuri etajate*", distincţia pe care o stabileşte între un „*timp geografic*", un „*timp social*" şi un „*timp individual 1* (ale cărei efecte secundare, ducând la „*descompunerea omului într-un şir de personaje 1*, par nedorite) susţinând, pe bună dreptate, că decupajele istorice tradiţionale „*fracţionează şi ele istoria vie şi funciarmente una*". În întâmpinarea unei posibile bănuieli că întreprinderea, ca atare, ar putea ieşi din aria istoriei, ba chiar că ar putea intra astfel în detestatul câmp al curatei filosofii, el afirmă „*împotriva lui Ranke sau a lui Karl Brandi*, *că istoria-povestire nu este*, *nici ea*, *o metodă sau metoda obiectivă prin excelenţă*, *ci tocmai şi prea bine*, *în egală măsură*, *o altă filosofie a istoriei*". Dar planurile, nivelele temporare pe care le propune, spune Braudel, nu vor să fie altceva decât *mijloace de expunere*", adică, s-ar înţelege, simple proceduri didactice, o metodă a discursului.

Cu este şi nu este aşa ne-o arată cât se poate de îi prefaţa autorului la acest al doilea volum trilogiei închinată de el „*civilizaţiei materiale*, şi *capitalismului* în *secolele XIV* – şi gândită ca „*o carte la jumătate de drum* 'n re *istorie*, *inspiratoarea dintâi*, *şi alte ştiinţe* î» 5 ppre *om-i* altfel spus celelalte ştiinţe sociale. „*Etajele diferite*" ale lumii economice nu mai sunt decupaje convenţionale, fracţionări cerute de

sistematica expunerii. Ele oglindesc „*destul de bine realitatea lucrurilor*" aşa încât, în cel mai rău caz, relevarea lor reprezintă metodologia cea mai adecvată (sau poate doar o metodologie adecvată) pentru a analiza „*ansamblul jocurilor schimbului*, *de la trocul elementar* până la *inclusiv*, *capitalismul cel mai sofisticat*". Pornind de la o descriere „*cât se poate mai atentă şi neutră*", această analiză îşi propune (declarat şi conştient, căci în alt plan „*tripartiţia temporară*" din *Mediterana*, cu voia sau fără voia autorului ei, schiţa efecte analoage) „să *surprindă regularităţi şi mecanisme*" ba chiar, să fundamenteze „*un fel de istorie economică generală* (*aşa cum există o geografie generală*)", o tipologie, un model, o gramatică, în stare să fixeze sensul „*câtorva realităţi evidente*", istorice bineînţeles, căci numita istorie generală nu îşi propune „să fie de o *rigoare perfectă*", *tipologia* scoasă în evidenţă nu vrea „să *fie hotărâtoare*", iar gramatica dedusă nu intenţionează să ajungă a da codul „*unui limbaj sau unui discurs economic*", şi, adaugă el, „*admiţând că există vreunul şi că el este oarecum acelaşi în timp şi spaţiu*".

În ciuda dubiului, oratoric fără îndoială, trebuie să înţelegem că demersul istoricului trece de limita inovaţiei metodologice sau că, în orice caz, încearcă să atace un nivel de abstractizare în care fie şi numai „inovaţia metodologică" se apropie de un „punct de vedere" şi implică o „filosofie". Tripartiţia temporară din *Mediterana* pare să aibă legături cu cele trei nivele ale activităţii economice» din care primul este oricum al „permanenţelor"» iar cel de-al doilea cel al „conjuncturilor". Se schiţează astfel un sistem complicat de relaţii mult»ple între realităţi cu grade diferite de cuprindere şi de complexitate. Demersul istoricului trece evi" dent prin elaborarea treptată a unor modele Patţiale sau intermediare spre lărgirea lor ulterioara-împingându-le spre un grad de „teoretizare"» „e „generalizare", în conformitate cu gradul de cord-plexitate sau de întindere dat.

Problema fundamentală pe care o pune această cunoaştere prin „modele" este una de „filosofie" şi într-un anume fel şi-o pune chiar Braudel.

Pentru istoric, crede el, istoria rămâne şi trebuie să rămână „*inspiratoarea dinţii*". Drumul istoricului spre adevăr rămâne observaţia, acea „*observaţie luată mereu de la capăt*, *până la istovirea*

ochilor”, în încercarea de a compara, de a confrunta experienţe istorice de aceeaşi natură, de a le „modeliza” ca atare, de a crea astfel propriile lui modele, determinate de o temporalitate reală şi, chiar prin aceasta, deosebite esenţial de orice model logic. „*Esenţial este*, spune Braudel referindu-se la modelele teoriei economice contemporane, *ca*, *din prezentul prea complex*, *să degajezi liniile simple ale unor raporturi destul de constante între structuri*. *La pornire*, *precauţiile sunt atât de numeroase încât modelul*, *în ciuda simplificării*, *este cufundat în real*, *îi rezumă articulaţiile*, *îi depăşeşte însă*, *pe bună dreptate*, *contingenţele*… *Din acel moment*, *nimic mai licit decât de a raţiona în cadrul modelului astfel construit şi în conformitate cu procedeele calculului pur*. *Sub un nume destul de nou*, «*modelul*» *nu este*, *de altfel*, *decât o formă tangibilă a mijloacelor celor mai clasice ale raţionamentului*. *Noi am lucrat cu toţii prin* «*model*», *fără a ne da seama prea bine de lucrul acesta*, *aşa cum Dl*. *Jourdain vorbea în proză*. *De fapt*, *modelul se regăseşte în toate ştiinţele sociale*… *Istoria are*, *şi ea*, *modelele ei*; *cum să le închidă porţile1*? *Dar în lupta cu modelul*, *istoricului place să-l readucă la contingenţe*, *să-l facă să plutească pe deosebitele ape ale timpului*… În *acest joc 'însă*, *istoricul distruge*, *la nesfârşit*, *beneficiile* «*modelizării*», e*/ demontează nava*. *Reîntoarcerea la re9 ulă nu este posibilă* decât *dacă el reconstruieşte nava*, *sau o altă navă*, *sau dacă*, *de astă dată p*e în a *demersului istoric*, *raportează diferitele* «*moele*» *identificate în singularităţile lor*, *explicându-le* °*u1*. e *toate*° *dată*, *prin chiar succesiunea lor*”. ist. zarea” ar avea astfel meritul de a abate; °5 ia de la „*pofta ei de particular*” înţeles ea! Ptor, deşi tocmai căutarea particularului, es ca relief specific, îi asigură deschiderea de orizont şi îndrituieşte apelul ei constant la toate celelalte ştiinţe sociale.

În ciuda ambiguităţilor, câteodată voile, spre care trimite rezerva programatică faţă de o posibilă „teorie” a istoriei, şi mai ales faţă de „teoretizarea ” excesivă a propriului demers, înţelegem că raporturile pe care le presupune această viziune nu sunt cantitative, că ele nu privesc cantitatea de real sau gradul de abstractizare, mai mici sau mai mari în modelul istoric decât în modelul economic, sociologic etc. Istoria lucrează cu modele „refăcute” pentru uzul propriu, mai exact cu elemente economice, sociologice etc, remodelate specific în vederea unei raportări temporare, de succesiune reală. S-ar părea că numai aşa ar putea scăpa istoria de neoempirismul sociologiei

americane moderne şi de tentaţia atemporalităţii, de esenţă idealistă, a cărei purtătoare potenţială poate deveni, ca orice abstracţiune până la urmă.

Aşa se şi explică opinia aparent ciudată a lui Braudel despre ceea ce ar putea da marxismul cercetării istorice. „*Marxismul*, spune Braudel, *este*

O mulţime de modele. *Sartre se ridică împotriva rigidităţii*, *schematismului*, *insuficienţei modelului*, *în numele particularului şi individualului*. *Eu m-aş ridica*, *precum el* (*cu minime diferenţe de nuanţă*), *nu împotriva modelului*, *ci împotriva utilizării care*

I se dă, *ce s-a crezut îngăduit a i se da*. *Geniul lui*

Marx, *secretul puterii sale prelungi line de faptul că el a fost primul care a fabricat adevărate modele sociale*, *pornind de la durata istorică lungă*. *Aceste modele au fost înţepenite în simplitatea lor*, *dâ*ndu-*Uj se valoare de lege*, *de explicaţie prealabilă*, *automaţiiaplicabilă în orice loc*, *în orice societate. În vrem*?

ce, *readucându-le* pe *cursurile* schimbătoare fi f *timpului*, *trama lor ar fi pusă în evidenţă*, *căci e*".

este solidă şi bine ţesută, *ar tot reapare*, *neîncetatăar nuanţată*, *estompată sau înviorată de prezenţi1*

altor structuri, *susceptibile*, *şi ele*, *să fie defi i* [*e prin alte reguli şi*, *deci*, *prin alte modele*. S-*a în9 r*" [

dit astfel puterea creatoare a celei mai viguroase (Wf *lize sociale a ultimului secol*. *Ea nu-şi poate Qai*…

forţa decât în viziunea duratei lungi".

O

Sunt aici mai multe gânduri care nu-şi dezvăluie valoarea decât în contextul criticii unui anumit fel de a înţelege marxismul, pornite chiar din rândurile teoreticienilor şi cercetătorilor marxişti.

Atunci când cercetarea marxistă a ieşit din cătuşele dogmatismului, una din tendinţele cele mai evidente ale domeniului a fost încercarea de a recupera o întreagă problematică condamnată anterior cu severitate, sau numai ignorată, care ar fi putut să deschidă calea abordării creatoa'. e a noilor probleme pe care le punea dezvoltarea lumii contemporane.

Era vorba, în primul rând, de a distinge între textul canonizat şi comentariul dogmatic care îl transformase în „teză" imuabilă,

anulându-i practic maleabilitatea, sau care, nu odată, îl înlocuise. Şi era vorba de o reluare a lecturii integrate a textelor, de o regăsire a contextului şi perspectivei istorice a marxismului înţeles *ce* o armă de cunoaştere, ca o deschidere opţională, cu variabile de aplicabilitate, spre realitatea obiectivă.

Această „*bătălie pentru critica istorică lipsită de prejudecăţi* a *textelor marxiste*", din interiorul marxismului, ca „*un drept şi o obligaţie a cercetătorilor marxişti înşişi*" a avut ca prim rezultat reexaminarea unor texte clasice, canonizate şi devenite normă dogmatică, şi recircuâarea altora, ascunse sau ignorate întrucât nu sancţionau norma. Evidenţierea unor asemenea „contradicţii", în fapt sugestii de nuanţare sau numai deschideri Posibile de orizont, şterse cu brutalitate de schema dogmatică, au desacralizat marxismul, i-au redat caracterul „nefinit" de structură deschisă. Odată Cl> aceasta, a recăpătat viaţă şi a început să opereze practic, din ce în ce mai evident, distincţia» undamentală pentru mobilitatea necesară a unor concepte, dintre general şi particular, redusă de jfmdirea dogmatică la forma de un simplism abe-ţi. dar comod în manipulare, în care particula-l. devine o simplă ilustrare a generalului şi, prac-bat S resfinţează, dizolvându-se în acesta. Deziu e în acest perimetru privesc, se înţelege, numai ştiinţele istorice, dar sunt vitale pentru istoric, condamnat, în cealaltă viziune, să ilustreze la nesfârşit, într-o atemporalitate abia mascată, un acelaşi „determinism economic" şi o aceeaşi „luptă de clasă", simple categorii, abstracţii pure, în orizontul închis al unui finalism declarat, cvasimistic.

Reluând într-un alt orizont de gândire distincţia dintre „natură" şi „istorie", distincţia dintre „logic" şi „istoric" apare cât se poate de limpede la Marx, ca şi la Engels, adâncirea ei fiind esenţială pentru lămurirea unui şir întreg de procese, stând în atingere nu doar cu simple concepte metodologice, deşi aşa cum am văzut, ea nu poate avea, principial, mai mult decât o valoare metodologică.

„*După Engels*, scrie Prestipino, *congruenţa modelului „logic*? *cu cel „istoric" se află, în esenţă, în identitatea ordinii de succesiune în care acelaşi proces se prezintă, unuia sau celuilalt mod, ca proces de la simplu la complex. Tratarea istorică – în aparentă mai clară, în realitate doar „mai populară – trebuie să parcurgă din nou cursul evenimentelor în desfăşurarea lor concretă şi deci şi acolo unde trecerea de la simplu la*

complex pare să se întrerupă sau să urmeze căi întortocheate şi să sufere interferenţe ce iau naştere din prezenţa simultană şi interacţiunea diverselor straturi şi nivele ale realităţii structurale şi suprastructurale (ceea ce impune tocmai istoricului să fie atent, concomitent, la toate planurile şi nivelurile). „Metoda logică", pe de altă parte, nu este altceva „decât tot metoda istorică", dar degajată de forma istorică şi de elementele întâmplortoare, stânjenitoare. Firul ideilor (Gedankengang) *trebuie să înceapă cu ceea ce începe şi istoria, iar mişcarea lui ulterioară* (weiterer Forgang) nu *va fi* «" „*ceva* decât *reflectarea procesului istoric* (historischer Verlauf), *într-o formă abstractă şi teoreticeşte consecventă; o reflectare corectată, dar corectată potrivii unor legi deduse chiar din procesul istoric real, Ş\ anume în aşa fel încât fiecare moment să poată I1 examinat în acel punct al dezvoltării sale în care procesul ajunge la maturitate deplină la forma sa clasică"*.

Iată în ce sens, şi cu ţoale urmările ce decurg de aici, demersul istoricului se desparte hotărât de cel al „logicianului", deal „teoreticianului", fie el şi teoretician al istoriei. Numai aşa se înţelege de ce Engels putea vorbi în 1890, după *Capitalul* şi după întreaga operă economică a lui Marx despre o „istorie economică" care este *„încă în faşă 1* (*Anti-Dühring*).

„Dacă «*modul logic*», spune Prestipino, *este* e *înţeles de Marx ca ştiinţă structurală a formaţiilor diacronice şi, deci include, în el însuşi, studiul proceselor de tranziţie de la* o *etapă la alta a devenirii istorice, fie şi sub forma analizei categoriale, atunci trebuie să se admită o oarecare predominanţă* epistemologică a *unei asemenea metode logice* (*sau* «*mod logic*») *asupra metodei ştiinţei istorice*. «*Predominantă*» *înseamnă, numai în acest caz, capacitatea de a oferi celeilalte metode, cea a ştiinţei istorice, o axiomatică ce trebuie verificată concret, pe baza căreia istoria să-şi poată efectua sarcina specifică, de exemplu, să furnizeze anumite* «*constante*» *categoriale ce se regăsesc, în fond, în periodizările istorice sau în diviziunile operate de specialişti, în virtutea cărora istoria unica se alcătuieşte din multe istorii* (*ale relaţiilor sociale, forţelor de producţie, instituţiilor, culturii; precum şi ale artei, ştiinţei etc*), *mai mult sau mai puţin autonome, desigur, dar nicidecum separate* (*nicidecum istorii* «*paralele*» *şi nici istorii fără elemente comparabile între ele*), *cum ar vrea Althusser*.

De fapt, sarcina specifică a cercetării istorice, întrucât aceasta

diferă de analiza logico-dialeclică

(filosofică), rămâne aceea de a indica fuziunea tuturor componentelor unui proces, de a surprinde intre-Potrunderea lor *într-o* «formaţiune *social-econo*

„» că» *dată (Marx), de a le prezenta când în stare l [uidă, în confluenţa lor în cadrul ansamblului dat.*

Când în interiorul «blocului istoric» (Gramsci) care e *uneşte pe toate şi le întăreşte în plenitudinea epocii au conjuncturii determinate.*

*s ™ra He acestui aspect, oricât de paradoxal ar părea, (/*0P? a e *afirma că, dacă există o inversare între cele*

Ua Perspective, sarcinile conectării istorice şi cele ale analizei logico-dialectice sunt inversate tocmai în sensul că apare o temă mai potrivită specificului istoriografiei, tema coexistenţei, şi o temă mai adecvată analizei logico-dialectice, cea a succesiunii (fie şi abstractă), pentru ca «coexistenţa» să fie concepută ca o formă a succesiunii (a diacroniei) şi *nu ca sinonim al sincroniei. În acest caz, «idealul» conectării istorice va consta din scrutarea şi distingerea multiplicităţii «straturilor» co-prezente şi întrepătrunse în cadrul unei formaţiuni date, în timp ce idealul logico-dialectic va consta în schiţarea, pe plan categorial, a* stadiilor *aflate în succesiunea presupusă de această realitate stratificată*".

Să notăm în treacăt că seria disocierilor de fineţe pe care le face Prestipino pornind de la relaţia stabilită de Engels între „modul logic" şi „modul istoric" trece pe lângă încercarea lui A.D. Xeno-pol de a defini natura ştiinţei istorice în cea mai curată viziune pozitivistă. „*Ceea ce a împiedicat până acum pe toţi cercetătorii de a-şi da o* seamă *lămurită despre natura ştiinţei istorice*, scrie A.D. Xe-nopol, *este numai amestecul ce s-a făcut întotdeauna între faptele coexistenţei şi faptele succesive. Aceste două feluri cu totul deosebite de a privi fenomenele n-au fost deosebite cu preciziune, de unde au izvorât încercări de a aplica ştiinţelor istorice principiile care domnesc în cele ale coexistenţei*".

Din motive foarte uşor de înţeles, delimitarea „legitaţilor" sociologice de cele „istorice" a căpătat în cadrul criticii marxiste a dogmatismului o importanţă cu totul deosebită. Afirmarea „naturii deosebite" a celor două tipuri de legi echivala cu anularea tutelei de principiu sub care fusese pusă cercetarea istorică şi era singura soluţie pentru lichidarea a ceea ce Jean Jacques Goblot numea

„*antidogmatismul dogmatic*". Într-adevăr nu e vorba de a recunoaşte ştiinţei istorice dreptul de a studia „particularităţile", „specificul", „condiţiile" etc „*fără dreptul de a repune în discuţie universalita*-i *abstractă a schemelor dogmatice*" căci acest „drep1 i-l recunoştea şi supraştiinţa dogmatica, sul» 1*, niind că, „marxismul nu este o dogmă", că „toW

depinde de condiţiile istorice", că mediul istoric concret determină forma şi aria de manifestare a „legii". Pe urmele „tezei" că „totul depinde de condiţiile istorice" se mişcase şi relativismul tendinţelor istoriste cele mai consecvente, şi lucrul acesta punea, prin anii '60, o seamă de probleme comune istoricilor, marxişti şi nemarxişti. Căci atâta timp cât „legea sociologică" acţionează ca o „lege a legilor", toate acestea rămân în plan practic simple mijloace de adaptare conjuncturală a „legii", iar în plan teoretic limitează cercetarea istorică la rolul subaltern de a sili faptele să vină la „lege", rezultatul ultim fiind un alt fel de relativism, un relativism pe dos.

Un pas înainte în rezolvarea problemei a fost socotită opinia după care „*legile care acţionează în istorie*" formează „*grupe diferite, în raport de gradul lor de universalitate*". O variantă a acestei păreri (P. Fedoseev, I. Franţev) distinge, de pildă, „*legi sociologice generale*", valabile „*în toate sau în aproape toate formaţiunile sociale*", şi „*legi istorice specifice*" valabile „în *cadrul unor formaţiuni date*", a „*unor epoci istorice deosebite*". Fără a avea *sarcina*" de a le descoperi, istoricul se ocupă şi el de „*legile generale*" nemulţumindu-se însă cu simpla lor verificare, ci „*adâncind şi lărgind înţelegerea lor*". Dar istoria are şi *sarcina*" să descopere „*legitaţiile istorice specifice*", care deşi „sâni *legate de legile sociologice generale, nu se limitează numai la ele*". Sunt aici „nuanţe", noi, dar soluţia aminteşte de dozajele savante ale panaceelor far-tnacopeei dogmatice şi nu pare să schimbe radical datele problemei.

În istoriografia sovietică, una dintre cele mai interesante încercări de a depăşi acest impas şi de a plasa problema într-un cadru nou rămâne cea făcută prin acei ani de A.I. Gurevici, remarcată de altfel de adepţii „istoriei noi", care porneşte tocmai de la *natura* diferită a „legilor" sociologice, Pe de o parte, şi istorice, pe de alta.

Legile sociologice generale sunt „*legi-tendinţe tt. cror acţiune apare la analiza unor mari secţiuni a* e *istoriei, ale formaţiunilor, ale*

epocilor sau chiar ale procesului istoric mondial ca un tot. Acestea sunt legile formulate de materialismul istoric". Ele reprezintă „*generalizarea superioară a procesului istoric, sinteza lui, efectuată la nivelul filosofiei şi sociologiei*" şi reflectă „*legături logice în planul social-economic*". Stabilind, pe de o parte, o primă distincţie între „*lege*" (*zakon*) şi „*legitate*" (*zako-nomernost*), între „*legea generală*" şi „*legitate concretă*", Gurevici operează, pe de altă parte, a doua, vorbind despre aceste legi ca despre „*macrolegi*" şi atenuând, prin urmare, „*natura lor deosebită*", trăsătură calitativă şi nu cantitativă.

Oricum, obiectul istoriei rămâne descoperirea „*legităţilor istorice concrete*". Această „*legitate istorică… ia naştere din interacţiunea mai multor legităţi care guvernează o serie de sisteme*: *această legitate se formează nu numai pe fondul acţiunii legilor sociologice, ci şi a celor demografice, a legităţilor vieţii biologice şi psihice a omului, a vieţii spirituale a societăţii, a legilor naturii, în interacţiunea dintre oameni. Numai totalitatea acţiunii tuturor acestor legi şi legităţi generează mişcarea istorică. Legitatea istorică este rezultatul intersectării şi îmbinării legităţilor diferitelor sisteme*". Dar această intersectare are loc în baza „*legităţii principale aşa cum este legea social-economică, inevitabilă pentru societate*" căreia, prin urmare, Gurevici îi dă o „predominanţă" mai accentuată decât Prestipino. În spiritul „tripartiţiei temporare" a lui Braudel, Gurevici observă că „legitatea sociologică" acţionează pe întinderea unor perioade mari de timp, în timp ce legitatea istorică este „conjuncturală". În sfârşit, fapt esenţial, spre deosebire de legile sociologice, cărora autorul sovietic le acordă o aplicabilitate universală „*în diferite epoci, la diferite naţiuni şi ţări*", legitaţiile istorice manifestă o tendinţă puternică de diversificare*. „Însuşirea fundamentală* fi *acestor legităţi este îmbinarea repetabilităţii şi* n „*vidualităţii manifestărilor*".

În ciuda inapetenţei pentru „filosofarea din mai" ginea istoriei", pe de o parte, şi în ciuda *unel* poate excesive apetenţe pentru istoria purtătoare de filosofie, pe de alta, o „reciprocitate a perspectivelor" apare cât se poate de limpede. Căci distincţia marxistă între „modul logic" şi „modul istoric" îngăduie o posibilă dezbatere chiar despre natura deosebită a obiectului istoriei. Paradoxal, dar, aşa cum se poate bănui, ar însemna să redeschidem o discuţie fără sfârşit dacă am

afirma, pur şi simplu, că obiectul istoriei ar putea fi, până la urmă, cunoaşterea trecutului, cu simpla intenţie de a-l cunoaşte şi fără veşnica tentaţie de a-l prelungi, pios, în abstractul moralei sau, demiurgic, în abstractul legilor valabile în infinit. Căci pot fi oare scoase din istorie formele „neclasice" ale unor procese? Pentru un caz, singurul care corespunde modelului logic adaug eu, există „*zeci*, *sute*, *mii*" de „*mişcări păguboase*, spune în altă parte Braudel, *reprezentând o mulţime de forţe*, *materiale şi imateriale*, *care au frânat clipă de clipă marile avinturi*, *au întârziat dezvoltarea lor*, *au pus câteodată capăt prematur desfăşurării lor*". Această „*forfoteală de experienţe contrarii care nu sunt strivite zadarnic*", „*inerţia 1* istoriei trebuie şi ea studiată. Poate istoria să nu se ocupe de „*elementele stânjenitoare*" pentru procesul „pur", logic, dar care sunt, în perioade lungi de timp, cum este şi firesc, preponderente? Poate ea fără să se demită ca ştiinţă să se „*degajeze de forma istorică*" şi, cultivând o altă contingenţă, să excludă perioadele, şi ele negreşit majoritare, în care „procesul" nu se prezintă în deplina sa maturitate sau nu este „consecvent" cu el însuşi, ca în cele mai multe cazuri. Textul lui Engels mi se pare edificator din acest punc t de vedere şi Poate că cele mai multe sugestii de interpretare ni le-ar da propriile texte, puţine e adevărat, în care „metoda istorică" e aplicată ca atare. Căci, eSte afară de îndoială, o anumită confuzie porneşte «în intenţia atribuită unor „texte clasice" de a face Ceea ce nu fac. *Capitalul* nu reprezintă decât parţial S1 condiţionat o istorie a capitalismului, un tratat e istorie economică. El este „*o analiză ştiinţifică*" 105 'nea „*a unei singure societăţi şi a unui singur °ces*". „Firul ideilor" începe de acolo de unde începe şi istoria şi „mişcarea lui ulterioară" urmăreşte, mai mult sau mai puţin, procesul istoric, dar este vorba de o reflectare într-o formă „*teo-reticeşte consecventă*", de o „*reflectare corectată*" chiar dacă „*corectată potrivit unor legi deduse din procesul istoric*". În contextul acesta trebuie înţeleasă, desigur, afirmaţia lui Engels, cu privire la starea de început a istoriei economice. Într-adevăr, aşa văzute lucrurile, la nivelul cercetării istorice, la nivelul realităţii sociale determinate temporar, marile modele de proces pe care le degajă analizele ştiinţifice, „modul logic", din prelucrarea autoprogramată a acestor realităţi, nu se pot sesiza decât în ipostaze determinate ale lor. Oricât de impie ar putea părea o asemenea opinie din punctul de vedere al dogmaticului, este posibil, şi

chiar verosimil, ca din punctul de vedere al istoricului „macrolegea" să se reflecte în aria lui de cercetare fragmentar şi întâmplător, sub forma unei mulţimi (mai mari sau mai mici) de „modele". S-ar putea, tot aşa, şi este de asemenea foarte probabil, ca, de la acest nivel, un „model" sau altul să acţioneze împotriva „legii", contrazicând-o sau aducându-i modificări esenţiale. S-ar putea, prin urmare, ca o formă foarte specifică de cunoaştere istorică să fie tocmai „modelul", înţeles ca definind structuri şi sisteme existente în temeiul relaţiilor de cauzalitate şi interdependenţă (de succesiune şi coexistenţă altfel spus), aşa cum se constituie ele în planul „realului" şi raportat la totalitatea modelelor astfel identificate. Valoarea lui recurentă se limiteiză la rolul de control pe care îl poate juca, de verificare prin comparaţie, şi orice „reutilizare" a lui presupune o „reconstrucţie", cel puţin o amendare. Determinat multipâu, şi uneori riguros, el se supune unor valori legice proprii, ce nu pot fi extrapolate. O „teorie a modelelor", pornind de la sugestii venite din aria ştiinţelor exacte, încearcă să dea mai multă consistenţa unui concept încă slab definit care, pe deasupra» ameninţă să fie tratat, de pe acum prea des, ca° „modă ştiinţifică" oarecare.

40*

Oricum, o asemenea imagine „mărunţită" a realităţii, pe care o schiţează şi Gurevici atunci când se gândeşte la „intersectarea" generalizată a multitudinii de legităţi specifice, pare astăzi cea mai apropiată (oricum cea mai compatibilă cu ea) de viziunea interdependenţei dialectice care leagă toate manifestările lumii materiale. Ea traduce, în egală măsură, ambiţia de a construi „globalitatea" unei istorii a oamenilor – văzută „mondocentrist" şi transpune, într-un alt plan, nostalgia istoriei „totale". Ntodelele" pot face apel la oricare din ştiinţele care prelucrează, cu tehnici proprii, date „istorice", în limitele în care prelucrarea nu atinge caracterul istoric al acestora. Adică înainte de „generalizarea lor superioară", înainte ca ele să reflecte simple „legături logice" în plan social-economic. Faptul că modelele surprinzând „regularităţi şi mecanisme", tind să schiţeze „tipologii" şi chiar o „gramatică", adică să integreze modele de alt nivel, să şi le subordoneze, stă undeva la limita lor de extensie, dar firește nu le limitează extensia în timp şi spaţiu, pe durate şi în arii de mărimi diferite.

Această1 mărime pare însă să joace un oarecare rol. cel puţin metodologic de îndată ce se traduce şi în cele „*trei grupe de legi*”, stabilite în funcţie de „*gradul lor de complexitate*” şi în „tripartiţia temporară” în care „durata lungă” cunoaşte „modelele” de extensie maximă şi devine astfel aria predilectă de întâlnire a istoriei cu celelalte ştiinţe sociale. Aşa cum sugerează într-un fel şi Gurevici vorbind despre „macrolegi”, pe nivel istoric, ca despre „legi-tendinţă”, mi se pare că „modul istoric” este mai aproape de o înţelegere a „gradelor de complexitate” ca o manifestare a unor nivele de timp diferite, mai degrabă a duratei de timp Pe care o determină existenţa reală a „modelului”, în primul rând pentru că este vorba despre un criteriu prin excelenţă istoric, cel temporal„Timpul” evenimenţial „individual”, timpul „conjuuctural”, „social” şi „durata lungă”, „timpul geografic”, pot fi determinări aproximative, cel Puţin până astăzi, în ciuda încercărilor de „măsurare” a „mărimii” lor, dar este limpede că oglindesc istoric o aceeaşi realitate tradusă în „modul logic” de „gradul de complexitate” al „legilor”. Oricum, şi la Braudel, pe nivelul duratei lungi ne întâmpină Marx. Este adevărat că aici el ne oferă un arsenal de „modele”, de „macromodele” mai ales, şi că în plan istoric acestea nu pot deveni „legi”, adică nu pot fi asimilate în lectura lor „logică”, oricât de extinsă le-ar fi durata de aplicabilitate.

Dar nu este tocmai aceasta condiţia transpunerii lor în modul istoric, în planul realităţii temporare? Să nu uităm, la urma urmei, că în „modul istoric” Ahile este superbul războinic atlet „cel iute de picior” şi că intrat în „modul logic” el nu mai poate să ajungă broasca ţestoasă.

Faptul că „istoria nouă”, după o lungă perioadă în care prezenţa ei în câmpul istoriei fusese mai ales contestatară, se impune autoritar abia în deceniul al şaselea, adică în aceeaşi epocă în care marxismul îşi revendică cu tot mai mult temei valorile inovatoare, poate să fie o simplă „întâmplare”? Nu cred că este vorba despre una din acele mişcări, mai că inexplicabile, de „sincronizare” asupra cărora se opreşte în treacăt, cu oarecare nedumerire, Braudel.

În realitate există aici semnele unei noi reevaluări generale, de o amploare şi de o adâncime infinit mai mari, decât cea care anunţa în perioada interbelică, cu nişte prime semne, „marea revoluţie a cunoaşterii”. Poate chiar semnele trecerii unui prag. Căci, pe de o parte, soluţiile propuse în lectura posibilă pe care o schiţam mai sus

sunt mai aproape de lumea reală stocastică în care trăim decât de lumea simplificată a ştiinţei clasice, mai aproape de determinismul subtil al iregularităţilor, în care paradoxul aparent al aleatorului este rezultatul unui joc determinist. Trebuie să vedem aici, fără îndoială, în limitele uneianumite „independenţe" a mişcării ideilor, influenţa unu' climat de gândire, comunicarea vie cusdirecţiile principale de evoluţie a cunoaşterii, o reacţie crea.

toare, promptă şi activă faţă de nesfârşitul ei drum înainte.

Dar şi o influenţă a climatului istoric, o reacţie faţă de realităţile noi ale lumii în care trăim, o nouă adaptare a istoricului la timpul său şi la marile transformări revoluţionare care îl marchează. Căci dacă o acută manifestare a „socialului" şi „economicului" au adus definitiv în câmpul atenţiei factori fundamentali ai procesului istoric, impunând violent o altă strategie a cunoaşterii, „mondializarea" lumii contemporane nu poate avea consecinţe mai puţin semnificative. Din acest punct de vedere, cartea lui Braudel ridică o problemă fundamentală şi schiţează un răspuns posibil. Unii istorici marxişti au făcut din „modul de producţie" modelul de maximă extensie la care trebuie să ajungă istoricul, la care este obligat să ajungă dacă vrea să primească dreptul de intrare în rândurile celor ce îl înţeleg într-adevăr pe Marx, şi i se poate imputa lui Braudel, în primul rând, faptul că nu o face. Dar „mondializarea" istoriei, „globalizarea" ei reală, pune în evidenţă ritmurile asincrone ale dezvoltării. „Modul de producţie capitalist" reprezintă pentru perioada istorică luată în considerare un mod european, mai degrabă vest-european, de a răspunde „provocărilor istoriei". Încercarea de a-l descoperi în alte arii istorice, altcumva decât difuz, cel mult „în curs de cristalizare", abătut adesea de la cursul lui, distorsionat, este şi ea o formă de a sili istoria să se conformeze realităţii „logice". Poate că din acest punct de Vedere cel de-al treilea nivel economic realizează realmente „abateri" mai mari decât cele admise în mod curent. Pline de consecinţe pentru un alt posibil răspuns sunt din acest punct de vedere încercările de analiză, indiferent că suntem sau nu suntem de acord cuelul în care sunt conduse, pe cazul Japoniei şi, m şi ales, pe cel al Europei răsăritene. Oricum, ţtât de discutata scrisoare a lui Marx către Mihai-loyschi arată cât se poate de limpede că afirmarea 9 eXistenţei unui „capitalism periferial" nu iese din Câripul celei mai stricte „ortodoxii".

Dintr-un alt punct de vedere, mai deschis viitorului, ar trebui însă să vedem în toate acestea încă o „confirmare istorică" a marxismului, încă o dovadă a fertilităţii lui, a valenţelor lui creatoare mereu deschise şi, mai ales, o garanţie a prezenţei lui active în ceea ce constituie timpul istoricului, atmosfera spirituală a epocii noastre.

Căci marxismul a depăşit astăzi stadiul în care prejudecăţile sau neînţelegerea, din afară şi dinlăuntrul său, izbutiseră să-i impună sau să-i confere un statut de izolare, cel puţin prin suspiciune. El s-a impus gândirii contemporane celei mai înaintate şi, cât priveşte istoria, este integrat organic în noua ei strategie. O vastă operă stă sub semnul lui şi, semn sigur al timpului nostru, ea nu aparţine neapărat celor ce se declară „partizani" ai lui. Acţiunea sa este iasă, de data aceasta, directă, implicată nemijlocit pe cea mai activă direcţie de înaintare care, trebuie s-o spunem, depinde mai mult ca niciodată de el.

Semnificativ rămâne, şi în acest context semnificaţia depăşeşte pe istoricul Braudel şi chiar şcoala pe care o ilustrează, faptul că istoria „civilizaţiei materiale", această istorie economică generală, aşază sistematic pe nivelul analizelor celor mai ample, tocmai acolo unde, în concepţia istoricului francez, „modelele" au „*cea mai mare semnificaţie şi valoare de explicaţie*", modele marxiste. Şi nu mai puţin, faptul că întreaga lucrare, indiferent de „fragmentarea" istorică pe care o propune, indiferent de decupajul „modelelor" şi de locul pe care îl capătă ele în surprinderea „tipologiilor" pe care le caută demersul istoric, se construieşte ca un dialog permanent cu Marx şi cu teoria lui economică şi sociologică, chiar atunci când nu simte nevoia să o spună cu orice preţ. Şi chiar atunci când pune în discuţie de pildă, prea netă, după opinia lui Braudel, preponderenţa acordată de Marx, şi poate mai degrabă datarea momentului-tendinţei capitalismului de a se implica în evoluţia industrială. Într-o bună măsură, este v0 de un război al termenilor, istoricul francez d'Ibel aici cuvântului „capitalism" o semnificaţie oare

II

I

cum deosebită. Nu trebuie însă să excludem nică posibilitatea ca modelul economic să reflocle simplificat un proces istoric mai complex şi ca momentul în care „rata plusvalorii întrece rata dobin-zii", momentul „logic" al declanşării procesului de „alunecare" a

capitalismului de la un sector la altul, să se fi realizat istoric într-o durată, în luptă cu o serie de „inerţii", de rezistenţe, traduse printr-o serie de întoarceri, de basculări, de refuzuri, de distorsionări, semnificative în plan istoric.

Cea mai incitantă consecinţă a neaderării, cel puţin parţiale, a modelului istoric la modelul logic ar putea fi însă încercarea de a analiza mai atent aria de răspândire a capitalismului industrial clasic pe linia sugestiilor cuprinse în analiza lui Braudel. Nu apar oare diferenţieri semnificative, şi este indiscutabil că o desincronizare în evoluţie exista, în chiar nucleul lui? Deplasarea nucleelor procesului lui de cristalizare nu are nicio semnificaţie? în ce măsură „capitalismul peri-ferial" lire un caracter capitalist, în sensul pe care îl capătă termenul în teoria economică? Care sunt mecanismele de funcţionare ale relaţiilor dintre aria clasică a capitalismului industrial şi ariile „capitalismelor" neindustriale, coexistente? Cum evoluează şi ce legătură au ele cu relaţiile coloniale de mai târziu?

În acelaşi sens, de un deosebit interes mi se pare nuanţarea propusă de Braudel pentru unele dintre procesele sociale care preced şi însoţesc ascensiunea primă a burgheziei. Modelul unei» *gentry*" franceze, de pildă, este fără îndoială operant şi este construit de-a dreptul frumos.

O altă problemă ridică introducerea noţiunii de „*ierarhie*" şi încercarea de a soluţiona eu ajutori unor modele inspirate de ea aspecte, circumscrise e adevărat, ale clasicei „lupte de clasă" s-a analiza foarte „încâlcitelor" relaţii precapita – iste ca relaţii între „societăţi". Exemplele s-ar Putea înmulţi. Nu este vorba, desigur, de cuvin-i se» meâafore" posibile, ci de concepte a căror °rigine e de altfel uşor de stabilit. Este şi aceasta o modalitate de a supune trecutul interogatoriului prezentului, de a-l obliga să răspundă întrebărilor pe care nu şi le-a pus. Important mi se pare însă felul în care sunt redef iniţe şi integrate aceste concepte, cu evidentă eficienţă, în analiza istorică. De altfel, circulaţia termenilor vocabularului specializat dintr-o arie disciplinară în alta este astăzi un lucru obişnuit şi ea nu ar mai trebui să sperie pe nimeni, cu atât mai mult cu cât valenţele creatoare ale procedeului, cel puţin ca mijloc de a da relief expunerii, sunt vădite. Nu alta ar trebui să fie atitudinea faţă de transferul de modele, de îndată ce ele sunt regândite şi reconstruite ca modele

istorice, „*unelte artizanale*”, într-adevăr „*fabricate chiar de istorici*, spunea Braudel, *modele destul de grosolane*, *rudimentare*, *rar împinse până la rigoarea unei adevărate reguli ştiinţifice şi niciodată preocupate să ajungă la un limbaj matematic revoluţionar*, *modele totuşi*, *în felul* Zor”. Cu atât mai mult cu cât valenţele creatoare ale acestui transfer se deschid spre îmbogăţirea şi nuanţarea analizei, căreia îi sporesc instrumentarul printr-un import necesar de polisemie. Căci, mai ales în acest domeniu, nu se poate face analiză de fineţe fără o anume „informalitate” a noţiunii. Şi nu merită un anume risc, minim de altfel şi dacă risc este, deschiderea de orizont pe care o oferă această comunicare nemijlocită, imediată, cu toate fronturile cunoaşterii şi cu cele mai noi câştiguri ale lor? în spatele a ceea ce putem lua drept o „neconvenţionalitate” a limbajului, dacă nu chiar drept împroprietăte, se ascunde o adevărată strategie, strategia care a îngăduit şcolii de la *Annalles* să rămână mereu permeabilă la inovaţia venită din afara propriului domeniu, să o recepteze activ, să o integreze viziunii proprii şi să o utilizeze eficient în exploatarea ariei istorice.

În sfârşit, şi departe de a fi epuizat lista problemelor de acest fel pe care cartea le ridică, ar (1 de observat că în mai multe locuri Braudel ia 10 discuţie ca „marxiste” puncte de vedere sau teze de circulaţie dogmatică, depăşite în literatura marxistă mai nouă, sau face o lectura greşita textului clasic ca, de pildă, în cazul caracterului „pozitiv” al capitalismului.

Desigur, Braudel nu este „marxist” şi el nu a scris o carte de istorie „marxistă”, mai ales dacă socotim că o asemenea carte îşi propune „adânci-rea şi lărgirea înţelegerii unor legi” date ca atare. Dar viziunea lui istorică rămâne, neîndoielnic, compatibilă cu marxismul, iar cititorul interesat de confruntarea „modelului logic” cu dinamica vie a faptului istoric va găsi în această carte un şir de soluţii noi, de întrebări incitante, de sugestii neaşteptate, o largă deschidere spre abordarea creatoare a seriei de „modele” construite de Marx, reaşezate în realitatea stufoasă a vieţii şi luminate din cele mai neaşteptate unghiuri, cu o înţelegere exemplară a demersului istoric şi cu o metodă impecabilă.

„*Uriaşa influenţă*” a marxismului asupra istoriei de astăzi, scria Braudel „şi-*a jucat rolul în numeroasele transformări ale meseriei noastre care l-au obligat pe istoric să se dezlipească de deprinderile lui,*

să învețe altele, să-și iasă din el, din obișnuințe și chiar din izbânzile personale". Unica limită pe care o fixează istoricul francez acestor „migrații și metamorfoze" este faptul că istoricul nu trebuie să evadeze niciodată din timpul concret al istoriei, timpul acesta care „i se lipește de gând, ca pământul de hârleţul grădinarului".

Vorbind despre marxism și „istoria nouă" Guy Bois, privind dinlăuntrul mișcării de la *Annalles* și de pe nivelul generației de după Braudel, le caracteriza ca pe „*cele două mari curente care traversează istoriografia contemporană*". Marxismul, „după opinia lui, reprezintă „o *teorie generală a mișeii societăților*", „o *viziune globală*, *coerentă și* „*inamică a proceselor sociale*" și, pe numeroase Cai. influența lui " *impregnat producția istorică*". «Istoria nouă" este mai ales o mare mișcare de inoați metodologică, o lărgire a câmpului de observa* istoricului prin descoperirea de „noi se", apelul la interdisciplinaritate, metodele cantitative din ce în ce mai sofisticate, pe baza documentației „seriale" etc.

Evidențiind legătura dintre procesul de „infiltrație" marxistă progresivă în câmpul istoriei și evoluția „istoriei noi" – de la Lefebvre și Bloch, trecând prin generația „triumfătoare" a lui Braudel, până la generația a treia, înrândurile căreia numărul istoricilor de formație marxistă este destul de însemnat –, Guy Bois nu face decât să sublinieze aspectul specific pe care îl capătă evoluția ideilor, a „mentalităților", niciodată liniară, niciodată simplă, din câmpul inefabil al „ideologiei".

Există însă o premisă greșită în punerea problemei, căci marxismul nu este proprietatea nimănui, nu este și nu poate fi monopolizat, tot așa cum „istoria nouă", a cărei „pluralitate" o subliniază pe bună dreptate, nu poate deveni, în ciuda modei.

O simplă „marcă de detergent", înregistrată, o etichetă pe care are dreptul s-o poarte doar un produs autorizat.

Oricum, „*confluența*" dintre marxism și „istoria nouă" „*încă parțială*, *confuză și tumultuoasă*, *va fi*.

I se pare lui Guy Bois, *marele eveniment istoriografie al acestui sfârșit de secol*". Putem fi de acord cu el atunci când afirmă că „*fenomenul este de pe acum fascinant*".

O întâlnire, prin urmare, între marxism și „istoria nouă". Dar între care marxism și care „istorie nouă"? Răspunsul trebuie căutat în

aria în care focalizează astăzi marile căutări ale lumii noastre, în zona neliniştită a problematicii ei intelectuale majore.

Pe de o parte, marxismul, pe care o lectură proaspătă a surselor îl aduce în câmpul gândirii contemporane ca pe o prezenţă vie, dinamică, iconoclastă, printre pionierii de pe orizontul fluid al noilor frontiere, în căutare neobosită de întrebări, di-namitând toate dogmele. Pe de alta, acele tendinţe de dezvoltare ale „istoriei noi" la care aparţine, fără îndoială, Braudel şi care încearcă să facă din istorie un adevărat instrument de cu-noa stare.

Dar nu intrăm astfel, din nou, în teritoriul himerelor domeniului? Nu ne lăsăm astfel atraşi, din nou, de „tentaţiile eterne"? Probabil că da. Dar angajarea este obligatorie iar lupta cu ele face într-adevăr parte din destinul asumat al fiecăruia dintre noi, în încercarea de a afla totuşi „*wie es eigentlich gewesen*".

O nouă credinţă în forţa de cunoaştere şi de adevăr a istoriei stă sub semnul epocii noastre, în căutarea omului de a se aşeza cât mai omeneşte, cât mai firesc omeneşte, în cea mai tulburătoare realitate a trăirii sale, în timp. Ea este o credinţă raţională în raţiunea, care nu cunoaşte minuni şi refuză să hrănească optimismul târnp. Credinţa raţională în cunoaştere, ca proces fără de sfârşit, se întemeiază pe eternitatea necunoaşterii.

„*Karl Marx*, scrie Braudel, *care avea totuşi dorinţa autoritară, firească la orice savant, de a ţinti spre esenţial şi simplu… care, dintre toţi, ar fi putut, pe bună dreptate, să fie cuprins de beţia novatorului, îi scria, la 18 martie 18T2, lui Maurice La Chitre*: «. *Pentru ştiinţă nu există cale regală*». *Să nu uităm cu totul lucrul acesta*! *Trebuie să batem cărări multe şi grele*".

A. RIZA

INDEX

ABBAS CEL MARE; I; 173 \bbeville; I, 279, 407, 408.
410, 411, 412, 440 ABDURGAFUR (negustor);
II, 284 ABEL CWilhelm); I, 270
Acadia; I, 155
Aeapulco; I, 182, 233; II, 46
ACCARIAS DE SERIONNE
(J); I, 122 ACCIAIOLI (Alessandro); I.
49

Achem, v. Atjeh. ADAM (PAUL); II, 123 Adrianopole; I, 178 Adige; I, 346 Adriatica; I, 255, 307 AFFAITADI (familia); I, 168 Africa; I, 138, 175, 220, 230.
234, 329; II, 13, 90, 102.
fără; I, 16, 123, 362, f
Aix-la-Chapelle; II, 95; „Albă (marea); II, 102 ALBA (ducele de) ALBERTI (familia): 11, 50.
277 ALBERTI (Leon Battista);
II, 277, 278, 279 ALBRET (Marie d') – n> 298 Albion; I, 229 ALEMBERT (d1); L 382 Alep; I, 136, 174, 175 Ales; I, 401 Alexandre tta; I, 214 Alexandria; I, 86, 140.153.
154, 155, 156
Alexandrie de la Paille (t-Alger; I, 214; II, 136, 191 Alahabad; I, 141 Almaden; I, 395, 398; II, 205 Alpi: I. 213, 217, 230.257.
435
Alsacia; I, 308, 310; II, 233
Amalfi; 11, 84, 252
AMALRIC (notar); II.» 3
Amboinc; I, 175".
Afrfca de nord; I, 139, 234, 236, 369; II, 27, 249, 270 Agen; I, 172 Agra; II, 8 AGRICOLA (Georg) Ahmedabad; I, 136; II, 280.
302
Aigues-Morles; II, 218 ATROLI (financiari): II, 1»
Imerica; I, 91, 10», 163, 170, 175, 178, 191, 200, 232, 233, 234, 243, 264, 321, 328, 329, 334, 338, 339, 366, 395, 3J». II, 11, 29, 30, 43, 72, Ţ» 81, 90, 102, 103, 266, 26». 305
America spaniolă (M I, 123, 168, 173.
186, 201, 243, 329, 336 187, 196, 198, 202, 203, 206.
II, 100, 136, 219, 235 207, 208, 209, 211, 212, 213.
America centrală; I, 98 220, 221, 231, 234, 237, 240.
America de nord; I, 226, 430; 260, 266, 268, 277, 302
II, 212 Angola; I, 175; II, 13
Amiens; I, 22, 382, 440 Angoulême; I, 51; II, 253
Amoy: I, 145; II, 282 Anguillaro; I, 346
Amritsar; I, 141 Anisson; I, 247; II, 112, 208
Amsterdam; I, 12, 59, 93, 96, Anjou; I, 46, 249; II, 62
97, 98.101, 102, 103, 104, Anjou (duce de); I, 249

105, 106, 107, 108, 109, 110, Ankara; I, 184
113, 114, 116, 117, 119, 120, Anzi; I, 230
135, 137, 142, 149, 159, 161, ANNE (regina Angliei); II.
163, 167, 168, 169, 174, 175, 109
178, 180, 183, 186, 189, 194, ANNONE (firma); I, 435
195, 214, 222, 226, 229, 251, Ansbach; I, 366, 403
254, 255, 264, 326, 329, 337, Anthony; I, 408
364, 435, 442, 444, 448, 451, Anti-Atlas; I, 139
452, II, 12, 17, 23, 26, 31, Antibe; I, 237
52, 53, 64, 65, 66, 68, 69, Antile; I, 163, 179, 181, 223.
70, 77, 91, 96, 101, 107, 115, 225, 329, 331, 443, 455, 458;
116, 148, 149, 162, 174, 175, I, 80
203, 204, 211, 219, 220, 221, Anvers; I, 88, 89, 93, 97, 102.
222, 228, 262, 266, 267 149, 158, 172, 186, 214.
Ancona; I, 135 217, 220, 225, 301, 371, 430.
ANDRÉ (Întreprinzător); II, 433; II, 9, 29, 45, 54, 72, 88.
12 104, 107, 133, 195, 258, 266.
Andrycliow; I, 71 267
Anglia; v. şi Imperiul britanic Anzi; I, 180, 401; II, 95, 144
şi Marea Brftanie; I, 17, 18 Apenini; I, 316
30, 31, 32, 33, 34, 36, 37, Aquítania; I, 54, 88, 267, 360
38, 39, 48, 52, 56, 59, 70, 71, II. 167
73, 76, 79, 81, 94, 104, 112, Arabia; I, 138, 139; II, 249
113, 116, 120, 121, 134, 150, Aragón; I, 356; II, 27
151, 154, 163, 174, 179, 185, Arakan; I, 53
195, 196.197, 206, 207, 208, Arbois; I, 372
226, 229, 236, 237, 239, 240, ARDANT (Gabriel); I, 188
241, 243, 244, 245, 246, 247, Ardeal; I, 45; II, 169
248, 249, 250, 251, 252, 253, ARETINO (Pietro); I, 12
255, 256, 257, 262, 263, 268, Arga; I, 133
270, 279, 281.289, 293.294, ARGENSON (de Voyeur d’);
307, 328, 337, 338, 339, 340, II, 73, 236
348, 357, 373, 375, 377, 381, Argentina; I, 124
382, 383, 389, 390, 400, 401, Argonne (valea râului)
406, 408.422, 429, 432, 435, Arhanghelsk; I, 146, 174, 194.
436, 442, 443, 447, 448; 214
II, 9, 14, 16, 18, 21, 23, 26, Aristot; II, 254, 255

27, 32, 33, 35, 37, 42, 50" Armenia; I, 78; II, 27
53, 54, 56, 62, 65, 66, 75, 81, Arnaut; II, 197
86.90, 94.95, 96, 97.99, ARNOULD (Ambroise-Marie);
100, 102, 103.104, 106, 107, I, 358
W8, 109, 110, 112, 121, 135, Arpaia: I, 304
11;! 39, 141, 143, 145.147, 148, Arras; I, 51, 401
160, 165, 166, 177, 184, 186, ARRODE (negustor); H, 8
Artois; I, 376
ASHIKAGA (epoca); II, 291
ASIITOR (E): II, 247
Asia; I, 96, 130, 232; II, 282
Asia de sud-est; I, 233
Asia mică: I, 234
ASSODOROBRAJ (Nina); II, 189
Astrahan; 1, 133, 134, 172, 175
Atena: I, 273; II, 132
Atjeh; I, 143; II, 283
Atlantic; I, 94, 97, 155, 173, 178, 179, 182, 183, 200, 201, 205, 220, 223, 250, 256, 400, 456; II, 101, 181.231, 267, 268
ATTMANN (Arthur); I, 253
Aube; I, 29
Aubusson; I, 407
Aueh; 1, 82
Augsimrg; I. 215, 217, 221, 246, 301.392, 395, 396, 419, 435; II, 20, 29, 51, 63, 147, 149, 209, 247, 271, 297
AUGUSTE PHILIPPE; II, 220
AUGUST DE SAXA; I, 395
Augustusberg; I, 389
Auneau; I, 298
AURENG ZEB; I, 263
Australia; I, 249
Austria; I. 227, 229, 308, 309, 315, 325
Auvergne; I, 75, 82; II, 57
Auxerre; I, 45
AVAUX (D'Conte); II, 52
AVENEL (Georges d'); I, 267
Avignon; I, 46, 73, 437

Azo re; I, 199, 223
Babilon; I, 13, 16, 286 BACON (Francis); II, 194 Bad Harzburg; I, 289 BADAWI (Ahmad al); I, 139 Bagdad; I, 124, 139, 175; II.
250
Bahamas; I, 199 Bahia: I, 181, 250, 269, 339 Baia Mare; I, 45 Balambuam; II, 47 BALÁZS (Étienne); I, 144 BALBANI (Paolo); I, 386
Balcani; 1, 30, 321, 378; ÎI 300
Balcanica (peninsula); I, 184
BALDI (Giovanni); I, 86
BALDOVINI; I, 49
BALTAZAR (maltre des re-quetes); II, 233
Baltica; I, 38, 96, 185, 194.205, 221, 253, 254, 255, 321, 444, 452; II, 45, 64, 65, 102, 114, 115, 252, 266
Barabuk; I, 230
Bandar Abbas; I, 193
Baniani; I, 184, 187, 261; II, 284
Bantam; I, 107, 130, 131, 142.
143; II, 47 Bantum; II, 283 BANZAN (Kumazawa); II.
295;
Bar-sur-Aube; I, 92 BARBETTE (negustor); II, 8 BĂRBIERI (Gino); I, 74, 381 BARBON (Nicholas): I, 256.
380
Barcelona; I, 21, 98.100, 102.
217, 383; II, 11, 16, 25, 26.
63, 88, 147, 260 BARDI; II, 28, 86, 149 BARING (firma); II, 69 BARKAN (Omer Lutfi); 1, 234 BARNARD (John); II, 222 Barrois; I, 311, 430 Basel; I, 39, 90, 392, 435 BASSANO (pictor); I, 48 Bassora (Basra); I, 138, 175;
II, 250 BASVILLE (intendent de); I.
372 Batavia; I, 142, 163, 262; II.
264
Batesar; I, 111 Bavaria; I, 34.36, 43, 64, 306
359, 406
BAXTER (Richard): II, 263 Bayeux; I, 420 Bayonnc; I, 167, 411; H, Bayreuth; I, 336, 403 Beaucaire (tirg): I. 81, 82, 89.
93, 95; II, 60
Beaugency; II, 62

BEAUJEU; I, 296 *tf*
Beaujolais; I, 441; II, 17°
Beaumont de Lamnagne (ttrg); Bizanț; II, 84, 128, 249, 265
I, 81 BLANC (Louis); I, 284
Beaumont-en-Ferrière; I, 408 BLANCARD (Pierre); I, 164.
Beaiine: I. 98 165
BEAURIN (Compania); I, BLANCA DE CASTILIA; X.
401; II. 94, 95 309
Beauvais, 1.120, 315, 371, 407 Blankney; I, 37
BECKMANN (Johann); 1.382 BLEGNY (Nicolas de); I, 47
Bedarieux: I. 389 BLOCH (Marc): I, 6, 43.
Bedros; I. 175 310; 369; II, 85, 127
Benares: I, 141 Blois; II, 62
BENEDICTUS al XIV-lea BOCCACIO; I, 278; II, 49
(Papă); II. 282 BODIER (negociant); II, 134
Bengal; I, 137, 156, 173, 204, Boemia; I, 45, 73, 217, 299.
262.263, 264, 367, 450; 323.324, 388, 394, 395.404
II, 284, 285, 302 BOG (Ingomar); II, 168
Beijing: I, 145, 204, 367; II, BOILEAU (Étienne); I, 16
195, 283 BOISGUILBERT (Pierre Le
BENSA (Fraţii); I, 159 Pesant, sieur de); I. 204.228
BENSA (Rémy); I, 160; II, 16 Boissy: I 309
BOITEUX (Louis-A.); I, 445
BERCE (Yves-Marie): I, 54; Bolbec; I, 159
IL 167 Bologne; I. 23, 74, 87; II.
Berg-op-Zoom; I, 88, II, 104 49, 258
BOLOTNTKOV (răscoala lui);
BERKELEY (Henry); II, 165 Bolts; T263
Berlin; r. 102, 229 Bolzano; I, 92, 95
BERNARD (Samuel); II. 219 Bombay: I, 262 BERNARDINO DE SIENA; BONAPARTE; I, 113, 165.
L 278 280; II, 106
Bernay; I. 159 Bonneville; I, 296, 431
Berna; II, 87 BORCHERS (consul); I, 252
301
IIIF (Htnii): 1.277; II, 119 I<]] I, 407
BERNIER (François); II, 300, Bordeaux; I, 51, 98, 102, 155.

BERTRAND (fiul); II, 78, 41, 53, 58, 62, 90, 138, 166.
208, 267
79
163, 166, 172, 179, 197, 226, 320, 329, 331, 335, 336, 337, 338.458; II, 8.10, 16, 25.
Besançon; I, 90, 149, 158, BORGHESE (prinţul); I, 350
172* Borneo: I, 230
Bethune: 1, 401 BORROMEI; I, 215
BETTOLDO; I, 318 BOSCO (Bartolomeo de); I.
BEZARD (Yvonne); I, 312 105
BICKERS (familia); II, 101 BOSHER (J.F.); II, 223
Biesme; II, 59 Boston; I, 37
Sievre: I, 408 Bouillon; I, 332
°Ul>a o; I. 411: II, 91 Boulainvilliers (Henri de);
8 iscaia; I, 167 II, 179, 180
8 lăl GNANO (familia); II, Boulogne-sur-mer; I, 304
<19 RJ63 Bourbon (insula); I, 450; II.
Hltehe; [, 408 80
Bourbonnais; 1, 164, 376:
II, 57
BOURDIEU (Pierre); II. 141 BOURDON (familia); II, 8 Bourg-en-Bresse; II, 95 Bourges; II, 266, 277
BOURGIN (Hubert); I. 361, 363, 366, 370
Bourgneui (golful); I, 205 Bourgogne; I, 45, 159, 192.
289, 312, 313, 320, 408, 432;
II, 42, 60, 145, 259 Bourne; I, 37 Boursquet; II, 197 Both (Leeds); I, 101 BOXER (Charles); II, 110 BRAEMS (D); I, 131
Brazilia; I, 123, 164, 179, 180, 181, 186, 223, 224, 230, 231.249, 250, 251, 267, 329, 339, 366, 398; II, 44, 245
Bremen; I, 159, 452; II, 138
Brenta; I, 345
Brentford; I. 30
Brescia; I, 363, 388
Breslau v. Wrocla w
Bresle; I, 411
Bresse; II, 260
Bretania; I, 41, 43, 81, 167.

172, 199, 443, 451; II, 33.
57, 62, 136
Briare (canalul); I, 438, 441 Brie; I, 92, 342, 347
BRILLON DE JOUY (negustor); I, 206
Bringley; I, 109
BRINKMANN (Cari); I, 268.273
Bristol: 1, 30, 38, 329; II, 174, 177
Bino; II, 232
Brochon; I, 320
Bromsebro; I, 443
BROSSES (Charles de); I, 56
Brousse; I, 178, 184
Bruges: I, 99, 102, 172, 173, 217; II, 27, 63, 87, 98, 283
BRULEZ (W.); I, 452
BRUNELLESCHI (Filippo); II, 50
BRUNNER (Otto); I, 308
II, 269
BRUNY (J. B); II, 21 BRUNY (R); II, 21 BRUSSEL (comisar); I, 20 BRUXELLES; I, 335 Brzeg; I, 94 Buenos Aires; I, 181: II, 12
46 BUFFON (Georges Louis Leclerc conte de); I, 289 Bugey; II, 260 BUIST (M. G.); II, 17, 77 Buna Speranţă (capul); I (
130, 249, 261, 450; II; 266
280
BUONSIGNORI; II, 7 BUONVISI (familia şi Compania); II, 54, 88, 89 Burghley House; II, 140 Burke (Edmund); I, 338 BURLAMACCHI (Benjamin);
I, 194, 195, BURLAMACCHI (Nicolas): I.
430 BUSBECQ (Ogier Ghislain de); II, 185 BUSCH (Johan Georg); II.
116 BUSSY; I, 263
Cádiz; I, 98, 100, 161, 167, 170, 175, 178, 199, 204, 329, 399; II, 12, 20, 25, 34, 36, 68, 98, 219
Caen; I, 34, 159, 221, 382, 417, 418, 421, 422; II, 12
Caffa; 1, 186
Cahors; I, 43, 172; II, 197
Cairo; 1, 124, 136, 140; II, 151, 250
Calabria; I, 309; II, 213

Calais; II, 103
Calcutta; II, 302
CALONNE (Charles Alexandre de); I, 117; II, 214
CALVIN (Jean); II, 264, 265
Cambaye (golful); II, 283
CAMBON (Joseph); I, 283, 284
Cambrai; I, 372
Cambrésis: I, 376; II, 32 CAMPANELLA (Tommaso) O II, 163
„I. 290 Canada; 1.328 Canare; I, 199, 223, 225, 443 CANTILLON (Richard); I.
125, 192, 228, 427 Caitoanele elveţiene: I, 84, 207, 381, 392, 431, 435; II, 172, 211
Canton: I, 137, 145, 171, 177, 184; II, 282, 283, 291, 299 Canwas: 1, 285 CAFPON1; I, 214 Caracas; I, 167 Caracas (compania); I, 339 CARACC10LO (viec-rege); I, 356
CAIAFA (Fabrizio); II, 163 Caraibe (insule); I, 337 CARAMANICO (vice-rege); I, 356
Carcassonne; I, 213, 408, 409;
II, 44, 219 Careby; I, 37
CARLETTI (Francesco); I, 193
Carmaux (minele); II, 95, 144
CAROL I; I, 37
CAROL AL II-LEA AL ANGLIEI; I, 262; II, 140
CAROL AL II-LEA AL SPANIEI; I, 107, 247
CAROL AL V-LŢA; II, 201
CAROL AL VI-LEA; II, 201
CAROL AL VII-LEA; II, 201, 203, 218
CAROL AL VIII-LEA; I, 257, 313
CAROL AL IX-LEA; II, 242 CAROL AL X II-LEA AL SUEDIEI; I, 444
CAROL CEL MARE; I, 308; II, 194
CEL PLEŞUV; I, 80
QUINTUL; I, 196, *h* 218; II, 64, 185, 194.
195, 203, 204, 205
At >I: II, 128
230 I, 21 40, 85, 86
Cam-ra di-Indias; a, 34, 43:
ÎI 99

CAHRERE (CJaude): II, 16 CARRET (Frères); 1, 414 CARRIÈRE (Charles); II, 14.
134; II, 137 CARRILLO (Hernando de):
II. 233 Caithagena Indiilor: I, 181.
182, 194, 201, 399 Caspică (marea); II, 27 CASSEL (Karl Gustav); I. 285
CASSEL (Robert de); II, 63 CASTANIER (familia, manufactura şi banca); II, 219 Castilia: I, 29, 71, 84, 180.230, 299: II, 203, 213, 231, 233
Castres; I, 381 CASTRICUM (Cornelis van) Castrovillani; I. 303 Caşmir; II. 285 Cât alonia: I, 357; II, 37, 242 Catania; I, 49 CATTINI (Marco); I, 54 Catwyk; II, 53, 54 Caudebec: I, 27 Cayenne; I, 224, 249 Celebes; I, 230 Cenami (financiari); II, 219 CERCHI; II. 87 Cengtun; I, 145 CERTALDO (Pado); II, 278 CERVANTES; II, 204 Cesena; I, 42 Ceuta; II. 93, 252 Ceylon; I, 56, 175; II, 44 CEZANO (Gabriele); II, 132 CHABAUD (a); II. 134 Chilons; I, 382, 408, 413 Cambery; I, 19 Champagne; I, 90, 92, 140, 172, 192, 257, 311, 363, 382, 385; II, 7, 59, 267 Chandernagor: I: 450 CHARLES-EMMANUEL I;
II, 141 CHARLES D'ORLEANS; I.
17
Charolais; II, 57 Chartres;!". 67 CHARTRES (tjuce de); I, 42
Chastillon; I, 408 Chiteaudun, I, 17; II, 153
Chiteau-Gontier; I, 46 GHAUDHURI (K. N.); II, 19
CHAUNU (Pierre); I: 199.
205, 233, 300 CHAUSSIAND-N0 GARET (Guy); II, 141, 149, 219
CHAUVELIN (intendent); I, 440
Chelnerailles; I, 82
Chianti; I, 192
Cniaia; I! 163
Chiaudano (Mario); II, 7
CHILD (Josiah); I, 209
Chile; I, 217
China; I, 16, 56, 120, 125, 129, 133, 137, 143, 144, 145, 147, 151, 155, 156, 157, 163, 171, 204, 205, 207, 230, 232, 233, 235, 238, 239, 260, 261, 262, 264, 265, 207, 286, 367, 368, 369.398, 450, 455; II, 27, 44.46, 47, 79, 80, 81, 110, 111, 113, 136, 181, 195, 198, 213, 245, 248, 249, 250, 254, 266, 282, 286, 288, 290, 291, 292, 294, 296, 299, 305

Chinezi; I, 130, 142, 143, 144, 232, 233; II, 103, 284
Chio: I, 186; II, 93
Chioggia (războiul); II, 28
CHOISEUL (Étienne François); II, 46
CHYDENIUS (Anders); I, 259
CICERO; II, 278
CIBO (Scipione); I, 48, 49
Cinq-Mars: II, 197
Cio-Kiaag; I, 144
CTPOIXA (Carto M.); II, 32, 72
Cipru; I 153, 224, 385
CLAVTERE (Étienne); I, 119
CLEINHAUS (firma); I, 435
Qermont-en-Argonne; II, 59
CLIVE (Robtrt); I, 263; II, 302
Closriviere; I, 235
Cochin: I, 217
COEUR (Jacques); II, 13, 50, 92, 203, 218, 224
COFFYN (familia); II; 134
Co-Hong: II, 291
COIGNET (căpitar); I, 344 345
Coire; I, 435
COLBERT (ambasador); \\ 233
COLBERT (Jean-Baptiste); i 226, 289, 373, 407, 40 s 410, 459; II, 37, 108, Îi >* 148, 224, 226, 230, 23 l 232, 300
COLE (W. A.); I, 293
COLIGNY (amiral de); I, 329
COLMENARES (Diego de)
I, 387
COLOMB (Christophe); Îi
271 COLSON (întreprinzător): I
390 COMMYNES (Philippe de), f
258
Comorin (cap.); I, 141 Compania Africii; II. 102, 106 Compania Apelor; II, 95 Compania de Asigurări maritime; II, 95 Compania Canalului Briarei
II, 95

Compania Canalului Gisorsi II, 95
Compania Capului Negru; II, 219
Compania engleză a golfului Hudson; II, 101
Compania engleză a Indiilor orientale; I, 107, 110, 115, 116, 135, 136, 146, 236, 237, 262, 263, 279; II; 81, 100, 106, 107, 110, 112
Compania engleză a Turciei, v. Levant Company
Compania franceză a Indiilor occidentale; II, 79, 107
Compania franceză a Indiilol orientale; I, 161, 163, 164 263; II, 34, 77, 107, 109.112 r 113
Compania franceză a N» 1 dulul; II, 66
Compania Gujneii; II, 21»
Compania Indiilor; I, „, 184, 194, 401, 449; H» 84, 100, 219, 227, 249.
Compania lui Iisus
Crimeea; I, 184, 186
CROMWELL (Olivier); I, 179: II, 263
CRON (Ferdinand); I, 217
Crotoy; I, 27
CROWLEY (Ambrose); I, 400
Croydon; I, 31
Crozat; II, 219
CRUZ (Jorge da); I, 175
Cuba; I, 339
Cuenca: I, 425; II, 74 CUGNOT (Joseph); *l*, 361 CUREAU (negociant); II, 134 CURTIUS (Ernst); II, 194 CUSTINE (conte de); I, 28:! CVETKOVA (Bistra A.); I, 51 CZARTORISKI; I, 324 CZERNY (conţi); I, 324
Compania Levantului; II, 62.102
Compania Mării Sudului; II.
100, 219 Compania olandeză a Indiilor occidentale; II, 102 Compania olandeză a Indiilor orientale, v. Oost Indische Compagnie
Compania Van Verre; II, 97 CONDILLAC (abate); I, 194.
280
CONDORCET (Marie Jean Antoine Nicolas); II, 189 Constance; I, 373; II, 87 CONTARIN1 (financiari); II.
219
Dabul; I, 138

Dahomey; I, 269
Damasc; ÎI 250
DAMPIER (William); I, 143
Danemark; I, 89, 253, 443;
II, 110, 144 Danzig V. Gdańsk DARAS (Pierre şi Geoffrov, fraţii); I, 413 Darnetal; II, 23, 24 Dartrord; I, 31 DATINI (Fraiicesco); I, 217.
278, 300, 405 Dauphine; I, 75, 213, 362.
365, 376
DA UZAT (Albert); I, 284, 403 DAVENANT (Charles); II.
108
DA VIS (John); I, 143 DA VIS (R.): I, 456 DEANE (Phyllis); I, 293 DEBIEN (Gabriel); I, 332 Decizie; I, 442 DEFOE (Daniel); I, 64, 68.70, 72, 103, 115, 116, 201, 206, 405, 427; II, 18, 19, 22, 33, 48, 96
DELAMARE (Nicolas): I, 40 Delaware; I, 292; II, 56 DELEUZE (Gilles); II, 281 Delft: II, 101 De lui; II, 300 Delhi (sultanatul); – II, 195 DELILLE (Gerard); I, 312 DELPORTE; I, 304
CONŢI (EIio); I, 308, 354 Contra costa; I, 232 COOKE (C. A.); II, 271 COPERNIC (Nicolas); II, 271
COQUAULT (Oudard); II, 155, 182
Corbeil; II, 157
Córdoba; I, 181
Coree: II, 292, 296
Cork; II. 90
CONTE IIXE; I, 65
CORNER (familia; I, 224
Cornwall; I, 30.39, 398
Coromandel: I, 156; II, 80, 109
Corse (capul); I, 443
Corsica; I, 317
Corton; I, 320
Cosnc: I, 408
COSTA (Agostino): I, 387
COTRUGLI (Benedetto); I.
215: II, 9, 271 Couedic; I, 120 Coulommiers; I, 344 Cour; I. 75
COURTENAY (familia); II.
139
Coventry; I, 71, 248 COX (Oliver C); I, 89; II.

277 Cracovia; I, 59, 71, 175, 186.
187, 220, 254, 394; II, 184 J efeld; I, 419 Vreraona; I, 168; II, 135 JJSESPIN (Jean); I. 280 Lreuzot: II, 144
DEL SERA (Lumea); I, 300 DENT (Abraham); I, 59, 60.
61 DERMIGNY (Louis); I, 167.
229: II, 40
DESCAZEAUX: II, 111 DESHIMA: III, 264 DESMARETZ (Nicolas); I.
41, 206; II, 33, 208 DE SMETfI (firma); II, 220.
221
DESPOMMIERS: I, 358 DESSERT (Daniel); II, 225.
237 Două Sicilii (regatul celor);
II, 194 DICKSON (P.G.M.); II, 207.
221, 222
Dieppe; I, 27, 159, 167; II, 95 DIETRICH (baron de); I, 403 Digoin; I, 442 Dijon; I, 70, 98, 320; II, 260 Dinan; I, 172 DION (Roger); I, 372 Dithmarschen; I, 306 Djedda; II, 250 Djoulfa; I, 173, 175, 177, 178 DOBB (Maurice); II, 43, 48.
269
DOJA: I, 305, 324; II, 169 Dole; I, 41
DOLFIN (Sébastien); I, 155 Dollait (golful); I. 443 DOLLE (familia); *I*, 335 DOLLE (Marc); I, 336 Dona în II, 188 DONAT (gramaticul); II, 49 DONATTELO; I, 353 Doncaster; I, 37 DOPSCH (Alfons); în 143 DOR IA (familia); I, 317; II.
206 00RIA (Giorgio, istoric); I.
312, 317) ORIA (Georgio, marchiz);
I, 316, 319
ORIA (Lazzaro); II, 258 IORIA (Paolo Mattia); I, 355 ouai; II, 92
ouvres; II, 198
OWNING (George); I, 237
raguignan; I, 283
reux; II, 298
esda I, 324
Druyes-Jes-Belles-Fontaines;
I, 344
DUARTE (Sebastián); I, 182
Dubno; î, 71

DUBOS (abatele Jean-Baptiste): II, 173 Dubrovnik: I, 217, 237, 456
II, 85
DUGARD (fiul): I, 159, 1 (50
168, 195; II, *23*, 24, 25, 20
36
Dunăre; I, 51, 91, 392; II, 268 Dunkerqye; I, 79, 98, 100
226, 443; II, 60 134 DUPĂ QUIER (Jacques); II.
141 DUPLEIX (Josepii Franco is, marchiz); I, 263; II, 219 DUPONT DE NEMOURS
(Pierre-Samuel); I, 374 Durras (Fraţii); I, 414 DUPRIEZ (Leon); I, 197 DURKHEIM (Emile); II, 119
ECATERINA, regina Angliei;
I, 118
ECATERINA a I! – a; I, 214, 427; II, 165, 220
East India Company, v. Compania engleză a Indiilor orientale
ECK (Joaann); II, 258
Eden; I, 248
Edimbourg; I, 39
Edo v. Tokvo
EDUARD I; II, 28, 129
EDUARD AL II-LEA; II, 28
EDUARD AL III-LEA: II, 28
EDUARD AL VI-LEA; II, 140
Egee (marea); I, 444
Egipt; I, 16, 30, 115.139.
140, 153, 175, 177, 183, 187.
234, 381; II, 50, 250 f
EHRENBERG (Richard); 96; II, 50
Elba (fluviu); I, 253, 356, 357, 358, 428; II, 169, 266
Elbeuf; I, 159
ELIAS (Norbert): II, 239
ELIZABETA I; I, 2*6, 36* >
II, 133, 140, 166
Elveţia; I, 75; II, 233 4 y 1).
Embrunois; I, 229
Jâmden; I, 443 Englezi; I, 131, 137, 164, 173, 184, 246, 249, 251,

261, 262, 265, 338; II, 46, 65, 92, 133, 212, 283, 301 Enidiuizen; II, 101 Entiers; II, 16 Eon; I, 236 J Épernay; II, 59 Erzgebirge; I, 230, 389 JEscant; II, 107 lury; II, 298
2 SPINCHAL (conte de); I, 238
Essex; I, 340
Essomie, I, 402, 408
ESTIENNE (Charles d'); I, 342
Estremadunt; II, 204
Etiopia: I, 16, 177
EUCKEN (Walter); II, 271
Europa; I, 13, 14, 26.37.40, 43, 53, 56, 71, 72, 79, 91, 93, 94.97, 98, 106, 108, 109, 118.120, 123, 125, 132, 133, 136, 137.142, 143, 144, 146, 147, 148.150, 151, 160, 163, 171, 172.174, 175, 179, 184, 188, 189, 194, 199, 200, 201, 202, 205, 206, 208.217, 218.
220, 223, 224, 226, 228.
230, 231, 232, 233, 234, 235.
236, 238, 239, 245, 251, 253.
261, 263, 264, 265, 267, 271.
274, 278, 282, 293, 295, 300.
309, 310, 321, 327, 328, 331.
333, 334, 339, 340, 355, 364.
366, 367, 368, 369, 370, 376.
377, 381, 383, 386, 392, 397.
398, 399.422, 429.444, 450;
În 7, 15.17, 20, 25, 27.
31, 32, 43, 44, 45, 50, 63.
66, 68, 70, 73, 75, 76, 88
90, 92, 97, 98, 102, 103, 108.
Ue, 117, 123, 127, 128, 136.
Hi, 145.146, 148, 151, 160.
KJ2, 163, 168, 174, 175.181.
19*, 195, 198, 203, 20 (i, 220.
221, 230, 235, 237, 242.244.
* &, 247, 248, 250, 251, 252.
5, 266, 267, 269.279, 281.
282, 285, 286.290.293, 297.
303, 305, 306

Europa mediteraneană; I, 102 Europa centrală; I, 52, 186.
229.230, 253, 255, 299, 321.
364, 393, 404; II, 29, 92 Europa de est; 1, 45, 253, 254.
255 Europa occidentală; I, 72, 253.
391; II, 217 Europa răsăriteană: 1, 255.
322, 425 Europa de Vest; I, 253, 255.
323 Europeni; I, 16, 123, 136, 164.
232, 261; II, 103, 283, 301 EVERITT (Alan); I, 33, 37.
38, 39; II, 56, 65 Evora; I, 57 Evrei; I, 103, 142.173.174.
177, 179, 180, 184, 187, 188.
254; II, 189, 22! 257 Evreux; I, 22, 40, 46 Extremul Orient: I. 131, 137.
138, 161, 183, 235, 261.265;
II, 19, 48, 77, 103, 110, 286
Fakenham; I, 17 Falaise; I, 82 Falkenstein: I, 396 FARINAŢI (Paul); I, 48 FARNESE (Alesandro); II
107
FAROLFI (Compagnia) Faucigny; I, 271, 431; II, 184 FAULCONNIER (/ amilia); II.
134 FEBVRE (Lucien); I, 277.
285, 307; II, 119, 127, 263 FEDERICO (Marc Aurelio);
I, 254
FENELLON; I, 247 KENELON (François de Salignac de la Mothe): II, 163, 208
FERDINAND CATHOLICUL
II, 194
fern Andes de pinedo
(Emilian); I, 52 Ferrara; I. 178 FIBONACCI (Leonardo); II.
269, 270
FIESCHI şi Co.: I, 435 FILIP AL îi I, 187, 218.
387; H, 9, 21, 77, 123, 160.
194, 196, 203, 204, 205, 206, 207
FILIP AL III-LEA: II, 233 FILIP AL IY-LEA; I, 66, 183;
II, 34
FILIP AL V-LEA; I, 249 FILIP AUGUST; I, 23 FILIP CEL FRUMOS; I, 187.
308; II, 200, 202, 231 Filipine; I, 174, 182, 233; II.

296
Finlanda; I, 74, 443 FISHER (F. J.); I, 212 Fiume v. Rijeka FIZEAUX (firma); II, 221 Flandra; I, 92, 191, 245, 376:
II, 63, 170, 259 FLEURY (cardinal de); II.
193
Florenţa: I, 23, 42, 63, 79, 85, 100.102, 105, 120, 140, 157, 158, 172, 192, 194, 213, 214, 298, 300, 352, 354, 363, 371, 384.385, 391; II. 8, 2 a, 25, 26, 27, 28, 29, 49, 54, 67, 86, 87, 90, 129, 134, 139, 162, 164, 174, 178.211, 221, 247, 257, 271, 276, 277 Florida: I, 199 FLORIMON; II, 198 Fontainebleau; I, 159 FONTENELLE; I, 179 Forbonais: I, 280, 281, 374 Forez; I, 308; II, 170 Forges; I, 408 Formoza: 1.262; II, 125 FOUCAULT (Michel); I, 280 FOUQUET (Nicolas); II, 224.
225
Fourmies: I, 372: II, 198 FOURNERAT (teleal); I, 68 FOURQUET (François); II.
124
FOURQUIN (Guy): I, 43 FOX (Charles); 1, 67 FRAISSINET (Fiul) France (de de); I, 450; II, 80.
169
Franckâurt am Main; I, 59.94, 100.159, 100, 172, 186, 221, 255.384, 419; II, 16, 88, 228
l-ranchc-Cointe; I, 41, 84; ÎI 60
Francisc I; T, 23, 187, 313; ÎI 152, 203
Franconk: I, 301
FRANKLIN (Benjamin); II, 263
Franţa I, 28, 44, 52, 58, 5!) 64, 70, 72, 75, 76, 77, 78.79, 80, 81, 98, 109, 113.117, 119, 120, 125, 129, 148, 150.151, 160, 163.164, 165, 166, 168, 171, 172, 174, 178, 185, 187, 195, 196, 206, 207, 212, 213, 226, 229, 236, 237, 238, 239, 241, 245, 246, 248, 250, 251, 253, 255, 256, 257, 258, 268, 278, 280, 282, 289, 298, 299, 300, 303, 307, 309, 313, 314, 315, 332, 335, 336, 342, 357, 358, 359, 360, 372, 373, 375, 376, 377, 381.382, 383, 389, 390, 400, 401, 402, 406, 407, 408, 416, 425, 427, 429, 432, 435, 436, 438, 459; II, 7, 14, 23, 27, 28.31, 33, 35, 37, 42, 56, 57, 58, 62, 69, 73, 75, 77, 79, 80, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 100, 110, 112, 117 126, 131, 136, 144, 145, 146, 148, 151, 153, 154, 158, 159, 160, 166, 168, 171, 174, 178, 179, 187, 194, 198, 201, 202, 207, 212, 213, 214, 219, 221, 222, 223

Trasso; I, 304
FREART (negociant); II, 134.
FREDERIC AL II-LEA (Împărat); II, 194, 230
FREDERIC AL II-LEA, rege al Prusiei; I, 229; II, 188, 221
Freistadt; I. 91
FRESCOBALD1; II, 28
Freyberg; II, 96
FREYTAG (Gustav)
Frise (Frizonia); II, 13.23" 237, 238, 240, 241, 242, 260, 267
Fu-Ceu; II, 282
FUGGER; I, 168, 173.31». 217, 301, 395, 396, 398, 4 II, 11, 29, 63, 87, 147, 1*" *O* 205, 206, 221, 270, 273
FUGGER (Hans): I. 215
247, 258 FUGGER (Jakob cel bogat);
II, 40, 50
FULTON (Robert); I, 36 Fu Kien; 1, 171; II, 281 FURETIÈRE (Antoine); I, 281
GAGE (Thomas); î, 95 GAIIXARD (a); I, 109 GAILLARD (Jean-Henri); I.
109
Gainsborough; I, 37 GALANŢI (G. M.); I, 316.
356 GALBAUT DU FORT (Nicolas); I, 332, 333, 334 Galben (fluviu); I, 171 GALBRAITH (J. K.); I, 274 Galia: I, 288 GAL IAN I (abate); I, 197, 403.
427; II, 48, 116 Galicia; I, 61, 250 GALILEI; I, 68; II, 270 Galiţia; I, 94 GALLOIS (Lucien); I, 129 GAMA (la o da); I, 182 Gând; I. 384, 391 Gange; I, 141, 173, 450 GARGIA (J. şi Abraham); I.
110
Gardanne (călător); II, 199 Garnier (negociant); ÎI 134 Gdańsk (Dantzig); I, 71, 94.
102, 255, 259, 325, 327, 444:
II, 66, 80, 115 GEER (Louis de); II, 64 Gemeaux; I, 312, 313 GEMELLI CARE-I (Giambattista); I, 193; 11, 47 Geneva: I, 15, 42, 92, 110.
167, 257, 430, II, 20, 173.
186, 220, 228, 265 Geniza: I, 177 Genova: I, 44, 91, 92, 100, 102.
1 C9, 120, 157, 172, 189, 214.

217, 237, 238, 279, 316, 317.
318, 349, 402, 443.447, 452;
II, 21, 22, 25, 26.28, 30, 31.
34, 67, 77, 87, 88, 92, 93.
99, 132, 133, 139, 162, 164.
202, 211, 219, 220, 228, 259.
265, 297
GENOVESI (Antonio); I, 319
Genovezi; I, 76, 90, 91, 140.
149, 171, 186, 199; II, 27.
29, 67, 206, 207
GENTIL DA SILVA (J.); I.
35; II, 73, 74 GENTILI (Pietro); I, 386 GEOFFRIN (doamna); I, 416 GEOFFRIN (domnişoara); I.
416
GEORGE III; II, 135, 165 GEORGELIN (Jean); I, 346 Germania; I, 44, 50, 58, 63, 73, 75, 95, 173, 174, 179, 185, 191, 196, 220, 221, 223, 245, 253, 257, 278, 342, 357.359, 377, 381, 383, 391, 392, 393, 394, 406, 419, 428, 431, 435; II, S. 9, 29, 50, 55, 62, 63, 64, 87.133, 144, 147, 160, 172, 186, 205, 211, 221, 233, 258, 262, 267, 271 GERONIMO DE VALLADO-LID; I, 169 Gerrici; II. 47 GERSCHENKRON (Alexandre); I, 188, 286 GESVRES (duce de); I, 440 Gevaudan; I, 229, 390, 391 Gevrey; I, 320 Gex (ţinutul); I, 408; II, 260 GHIBERTI (Lorenzo): II, 50 GIANFIGLIAZZI; I, 171, 213 Gibraltar; I, 101; II, 249 GIDE (Charles); I, 209, 285 Giffoni; I, 18 Gilat; I, 408 GILLY (familia); II, 219 GIUSTINIANI; II, 93 Givets; I, 401, 408 GLAMANN (Christoph); II.
40
Gloucestershire; II, 165 Gniezno; I, 94 Goa; 1, 173, 175, 217, 249, 261.
262, II, 81, 186» 245 Gobelins (manufactura); I, 407 GODEHEU; I, 263 Golconda (Golkonda); I, 136.
137, 231
GOLDONI (Carto); I, 347; II, 164
Gonesse; I, 27
GONZAGA (Vespasiano); II.
161
GORKI (Maxim) I, 306, 307 Gorlitz; I, *i* Goslar; I, 289 GOUBERT

(Pierre); I, 426;
II, 146
GOZBERVILLE (sire de): I, 46 Goudar; I, 372 Gournay, I, 27 GOURNAY (M. de); I, 94 GOUROU (Pierre); I, 269 Goyaz; I, 231 Grabe n; I, 215 GUAMONT (cavaler); I, 20 Gran (Valea râului); I, 394 GRAND et C» e; II, 221 Granges; II, 134 GRAS (N.S.B.); I, 30 Graz; I, 92 Grecia; I, 16, 286 GRECI (Giovaimi); I, 86 GREFIULHE (Louis); 1, 109.
110, 119, 163: Îi, 52, 53, 96 Grenada; I, 124; II, 252 Grenoble; 57, 69, 316, 3S6 GREPPI (Antonio); II, 12 GREPPI (firma); II, 37 GRESHAM (Thomas); I, 101.
208, 238: II, 72, Greve; 1, 29, 192 Grimsidi; 1.317; II, 206 GRIMALDI (Nicolao); II, 205 Groningen; II, 13 GROSS (Henri); II, 284 GRIjLL (Georg): I, 306 Gruzia; I, 78
Guadelupa; I, 155, 331, 335 Guanajuato; I, 399 GUATTARI (Felix); II, 281 GUEIDAN (cavalerul); I, 103 Gujarat; I, 367; II, 250 Guibray; I, 82 GUICC1ARDINI (Ludovico);
I, 97
Guicciardini Corsi; I, 68 Guinea; I, 155, 182, 329;
II, 13, 111
Guingamp; I, 172
GUITTON (Henri); I, 209
GURVITCH (Georges); I, 12;
II, 120, 125, 127, 129.239 GUTTON (J.P.); II, 187
GUY (Thomas); ÎI 237 GUYANES; I, 282; II, 169
HABIB (Irfan); I, 135 Haddingtonshâre-l, 413 Haga; i, S0, 87, 94, 107 41
II, 54, 175 R, iderabad; I, 175 Hainan; 1, 230 Hainaut; I, 376 Halland; I, 443 HALLER (Rodolphe Emmanuel); I, 109 Hamburg; I. 46, 102, 167, 178.
186, 221, 226, 229, 321, 340.
435, 438, 443, 452; II, 17.
(55, 69, 106, 116, 134, 138 HAMTLTON (Entr J.); II, 202 Hampstead; I, 31 HAN (dinastia); II, 288 Ilaiidshoote; I, 421 Hanovra: I, 431; II, 268 Hansa; II, 20, 27, 50, 85, 248.
271 HANSON JONES (Alice); I.
292
Han-ceu; I, 145 HAPKE (Richard); II, 230 llardwar; 141

1IARELOS, MENKENHAU-SER şi Co; 1, 450 HARISTOY (Mr d')! H, 24 HARLAY (Achille de); 1, 42 Harlem; II. 174 Har wishi, II, 54 Harz: 1, 289.394 HATcHER (John); I, 37 HAUG (firma); I, 396; II, 147 HAUSER (Henri); II, 230.
265
Haute-Savoie: I, 75 Haute-Bourgogne; 1, 359 Havana: I, 399 IIEATON (Herbert); 1.285 HEBENSTREIT (şi fiul);»
168
IIEERS (Jacques); II, 42 Helsingfors: I, 444 HENCKEL VON DONNERS-MARK (firma); I, 396 HENRIG AL II-lea; I, 2»".
HENRIC AL IV-LEA –, H, 32 4; 157, 232, 260**
HENRIC AL VII-LEA AL ANGLIEI; II, 138, 191
HENRIC AL VIII-LEA; [, 17; II, 139, 140
HERTFORD: I, 31
HERWART (familia); II, 147
HESHEN (ministru); II, 289
Hesse; II, 306, 430
HEXTER (.]); II, 147, 148
Heyers; I, 210
Highlands; I, 373
Himalaya; I, 125, 141, 174
HINTZE (Otto); II, 277
HOBBES (Thomas); I, 44
Hobsum; I, 444
Hochst; I, 419
HOCHSTETTER (familia); I, 395; II, 20, 63, 147
HOFFMANN („Walther G.);
I, 421, 422, 423, 426
HOGGUER (Antoine); I, 16
HOGGUER (firma); II, 221
Holstein; I, 443
HOLZSCHUHER (negustori);
II, 270
Honfleur; 1, 282; II, 9, 95, 193
Hoorn; II, 101
HOPE (firma); II, 68, 70, 77.
78

HOPE (Henri); II, 69, 220 HORNECA ŞI CO; II. 221 HOUTMAN (Conte lins); I.
130, 131 HOVHANNES (negustor); I.
133, 134, 136, 137 HROCH (Mirosław); I, 254 Huancaveliea; I, 398 Hull; I, 244 Humber; I, 442 HUME (David); I, 248, 288 Hnnan; II, 281 Hunsruck; I, 397, 430 HUPPERT (George); II, 146.
151, 155, 157, 159 HUSSON (Laurent); I, 414 SSON (Laurent-veuve); I.
414 KUTCHINSON (T.W.); II.
HIJTTEN (Ulrich von); II, 64
IACOB I; I, 31
Iaşi; I, 151
Iberică (peninsula); I, 173.
178, 356, 452 Idria; I, 199, 398; II, 12 IEMITSU (sogun); II, 293 Ifriqya v. şi Africa; I, 177 Île-de-Franee; I, 43, 164, 305 Illi; I, 402
IMBERT (François); II, f» 1 1MHOFF (familia); II, 147 Imperiul bizantin; I, 172 Imperiul mongol; I, 265; II.
284 Imperiul otoman (turcesc); [.
73, 177, 184, 234, 238; II.
213 Imperiul portughez; I, 186;
II, 102 Imperiul roman; I, 58, 72.
131; II, 7, 249 Imperiul spaniol; I, 91: II.
196
India; I, 105, 124.125, 131, 132, 134, 135, 136, 137, 138, 141, 145, 156, 157 163, 171, 172, 173, 175, 177, 184, 191, 204, 206, 207, 217, 223, 228, 232, 233 235, 239, 244, 260, 261, 262, 264, 265, 362, 367, 368, 369, 381; II, 27, 45, 80, 102, 112, 136, 150, 181, 198, 245, 247, 250, 254, 283, 285, 300, 301, 305
INDII; I, 41, 98, 110, 112, 136 138, 164, 165, 170, 194, 199, 202, 220, 234, 244, 245, 264, 367; II, 13, 66, 77, 81, 100, 110, 112, 113, 212, 217, 235, 284, 301 Indiile orientale; I, 237, 263;
II, 64, 110, 111 INDIA (Bernardino); I, 48 Indian (ocean); I, 130, 131, 132, 137, 138, 143, 163, 172, 186, 249, 261; II, 79, 252, 284
Indus; I, 173
Insulânda: I, 130, 132, 136, 137, 138, 141, 143, 156, 171, 172, 186, 233; II, 44, 47, 81, 248, 250, 266, 282, 284, 285
Ioanam: II, 47

Irak: I, 177
Iran; I, 174, 177; II, 250
Irkutk; I, 145; II, 46
Irlanda; I, 167, 196, 356; II, 233, 266
Isignţ; I, 27
Islam; I, 124, 137, 139, 140, 145, 151, 178, 180, 183, 233, 234, II, 8, 25, 84, 128, 181, 198, 246, 247, 248, 249, 251, 252, 254, 265, 283, 286, 299
Islanda; I, 373
Ispahan; 1, 132, 133, 134, 172, 173
Israel; I, 178, 179, 180
Istanbul; I, 30, 71, 124, 130, 134, 172.175, 178, 184, 214 255, 296.325, 385, II, 196, 300
Istria; I, 53
Italia; I, 44, 48, 50, 51, 63, 71, 79, 84, 121, 132, 156, 157, 168, 174, 178, 184, 185, 186, 187, 194, 196, 206, 214, 236, 239, 245, 257, 278, 280, 298, 310, 313, 316, 351, 355, 357, 376, 377, 378, 381, 383.391, 425, 435, II, 7, 9, 12, 20, 27, 45, 54, 64, 82, 86, 87, 144, 145, 160, 164, 181, 186, 206, 248, 259, 265
Ivama; II, 47
JACOBS (Norman); II, 258.
286, 290, 291, 297 Jagonville; 1, 408 Jamaica; 1, 155, 223, 226, 337.
338
Jamma; I, 141 Japonia; 1, 145, 146, 151, 156.
171, 174, 207, 232, 262, 398;
II, 46, 81, 136, 150, 198.
266, 281, 282, 286, 291, 292.
296, 297, 298, 305, 306 Java: 1, 107, 130, 142, 175.
262; II, 47, Joachimsthal", I, 45 Joint Stock Company; I, 416;
II, 92, 106, 108 JOINVILLE: I. 403. TOLIF ŞI CO.; I, 161 JONES (Richard); I, 277 JOyÂSSO (baron); 1, 107
JOUFFROY (Claude Flan-şois Dorothte marchiz de); I, 361
Judenburg; I, 165
Jura; 1, 373
Jutlanda; I, 306, 444
JUVENAL DES URSINS (Jean); II, 199

Kabiria; 1, 269 Kairuan; I, 177 Katmandu; I, 133 KAUNITZ (prinţul de); II.
231 KELLENBENZ (Hermann);
I. 168.179, 219, 391;
II, 138, 142, 147, 230
Kint; I, 32
KEUL (Michael): I, 386 KEYNES (lord John Maynard): I, 210, 292 Kiansu; I, 144, 368 Kiatka; I, 145; II, 46 KIERKEGAARD (Soeren);
II, 271 KING (Gregory); I, 279; II.
108, 111, 135
Kingston; 1, 31.
KIRK. HY (suphen); I, 59, 61 KLAYEREN (Iacob von); II, 1 i
71, 241 /!
KLEIN (P.W.); II, 69, 70]]
Koenigsberg; I, 394 i j
KONOIKE (negustori); II, *
294
Komhauser; I, 22 Köln; S, 74, 102, 363, 381; II.
8, 88, 92, 184 Karasan; II, 249 KORBLER (Olemens); I, 165 KOTZEBUE (câiţer); I, 367 KRAMER (Philibert); I, 109.
110
Krems; 1, 91 KULA (NVitold): I321, 326.
328; 11.16H KUZNETS (Simon); 1, 293.
294, 295, 296, Kyōto; I, 136, 261; II, 292, Kyūshū; II, 296
LABIB (SA.); I, 140 LABROUSSE (Ernest); l, 27°
419; 11, 42, 243
LA BRUYERE: II, 40
La Canourgue; II, 090
Lacedemonia; I. 331
LA FIERTE-1MBAULT (mai-cliis de): I, 417
LA FEUILLADE (duce de); I, 440
LA FONTA INE; T. 279
Lagny: I, 92
LAINEZ; II, 259
LAINEZ: II, 259
LALLY-TOLLENDAL (Tho-inas Arthur, conte de); I, 263; II, 197
LAMPSINS (familia); II, 101

Lancaster; I, 18; II, 194
Lancia no; I, 89
LANDI (Ortensio); I, 372
Lange; II, 274
LANGE (Oscar); I, 267
LANGNAUER (firma); I, 396
Langogne; I, 390
Langres; I, 408
Languedoc; I, 82, 95, 157, 204, 352, 372, 375.376, 382, 389, 390, 400, 401, 407, 408, 409, 413, 430; II, 149, 150, 189, 215, 219, 228
LA ROCHE COUVERT (de):
I, 155
La Rochelle; I, 102, 226, 301;
II, 8, 13, 22
Lhassa; I, 174
LAS CASAS (Bartholome de);
I, 204 LASLETT (Peter); II. 110.
138.154, 178, Lateran; II, 254 LA TOUPV (Georges de): I.
368 LAURENŢ IU MAGNIF ICUL:
I. 298: II, 196 LAURENT (Henri): I, 92 La val; I. 372 La Valetta: I, 65: II. 191 LA VEGA (Joseph de): I, 105.
107 LAVOISIER (Auto ine Laurent de); I, 429 LAW (John); I. 11, 57, 116.
121, 150, 166.414; II, 35, C 4 j, 94, 112, 121, 219, 228 J1 Lectoure; I, 82
LEDERER (firma); I, 435
148 LE GENDRE (familia); II.
148
Le Havre; I, 155, 408; II, 95 Leipzig; I, 73, 84, 86, 88, 89.
94.100, 102, 105, 135, 171.
179.186, 189, 190, 221, 229.
254, 255, 436; II, 151 LE MAIRE (Isaac); I, 180 Le Mans (Mans); I, 306, 363
382, 388, 422; II, 134 Le Negnt; II, 198 Leman (lacul); I, 76 Lendit; I, 82 LENIN; I, 274; II, 274, 275.
276
Leoben; I, 165; II, 92 Leogane; I, 332, 333 LEON AFRICANUL; I,

139 LEON (Piene); II, 136 Leopol v. Lvov LEOPOLD I; II, 232 LE POTTIER DE LA HES-TROY; II, 232 Le Puy; I, 79 LE ROY LA DURIE (Emmamiel): I, 359; II, 214 L'ESTOILE (Pierre Taisan de); II, 156 Levant; I, 56, 98, 101, 143.
156, 173, 185, 186, 234, 235.
236, 239, 245, 279, 348, 407.
408, 409, 422: II, 7, 50, 64.
67, 69, 72, 74, 79, 81, 82, 86.
106, 107, 109, 114, 218 LEVI-STRAUSS (Claude); I.
270
LEWIS (a); I, 294 LEYDA; l, 372, 421; II, 173.
174, 175, 176, 177 LEZZE (Muchiel da); I, 154.
155
LHERMITE (familia); II, 134 LIEBAUT (Jean); I, 342 Liège; I, 100, 371 Ligor; I, 156 Lille: I, 56, 62.98, 100, 408:
II, 67, 95, 183 Lima: I, 123, 181, 182, 399 i
II, 46
LIMOUSIN: II, 57 LINCOLN: I, 37 Lincolnshire; I, 37
Undau; II, 87 Link (firma): I. 396 Linz; I. 89, 91, 165.404 L10N (Charles); II, 9, 193, Lisabona; I. 29, 98, 100, 106;
132, 172, 178, 183, 217, 220.
231, 249, 250, 251, 252, 331.
449; II, 88, 98, 99, 164, 186.
245
Lituania; I, 370
LITTRE (Maximilien Paul Emile); II, 153
Littry; I, 420
Liverpool; I, 98, 155, 329
Livonia; I, 322
Livorno; I, 101, 137.156, 157.175, 178, 194, 195, 203, 214.237, 443, 447, 452; II, 67
Lodeve; I, 371
Lofoten (insulele); I, 443
Loire; I, 205, 401, 430, 437.438, 440.441, 442; II, 65
Lombardia; I, 45.91, 318 351, 355; II, 12, 36, 37, 135
LOMELINI; II, 206
Londra; I, 21, 25, 29, 30, 31, 32, 37, 38, 44, 51, 59, 63, 64, 67, 74,

87, 97, 101, 102, 106, 108, 110, 112, 113.114, 116, 117, 119, 120, 137, 156, 167, 173, 222, 226, 227, 229, 237, 238, 246, 247, 248, 249, 251, 252, 260, 267, 296, 329, 338, 339, 369, 375, 383, 387, 427, 435, 442, 443, 450, 452; IJ, 13, 14.17, 20, 23, 25, 27, 31, 54, 62, 68, 69, 91.96, 100, 104, 107, 110, 112.
133, 165, 198, 204, 208, 210.
211, 212, 228, 233, 237, 245.
262, 272
Longleat; II, 140 Lons-le-Saunier; I, 90 LOPE DE VEGA; I. 64 LOPEZ (Roberto S.); I, 23, 298
Lorient; I, 450; II, 12, 95
Lorraine; I, 283, 300; II, 134
LOT (FerdinanU); I, 310
LOTTO (Lorenzo); I, 48
Loudun; II, 161
Louisiane; II, 219; u:
LOUTEHINSKY; 1.359 LOCVET LE JEUNE; II, 24 LOL – VIERS: I, 159; II, 44 LOYOLA (Ignatio); II, 259 LOYSEAU (Charles); II, 179 LÜBECK; I, 385, 392, 438.
443; II, 138, 142 Lublin; I, 71, 94 Lucea; I. 102, 194, 368, 372.
386; II, 28, 67, 87, 89, 129.
132, 221 Lucerna; I, 75 LUDOVIC AL IX-LEA (Sfântul Ludovic); I, 24, 148.
309, 451; II, 200 LUDOVIC AL XI-LEA; 1.
243, 406, 407; II, 194, 203 LUDOVIC AL XII-LEA; I.
313; II, 194, 199 LUDOVIC AL XIII-LEA; I.
58; II, 32, 201 LUDOVIC AL XIV-LEA; I.
29, 41, 69, 107.153, 308.
342, 357; II, 22, 33, 35.
43, 52.152, 157, 188, 194.
195, 200, 201, 208, 224, 225.
233, 238, 241
LUDOVIC AL XV-LEA; I, 42, 98; II, 37, 179, 219
LUDOVIC AL XVI-LEA; I, 42, 116, 268, 357, 360; II, 35, 95, 144, 179
Lusacia; I, 324
LUTGE (Friedrich); I, 406; II, 8, 24

LUTHER (Martin): II, 115, 258
LUTHY (Herbert); I, 109, 167; II, 265
LUZZATTO (Gino); II, 98
Lvov; I. 71, 94, 177, 186
Lyon; 1, 55, 62, 69, 74, 80.
82, 88, 89, 92, 98, 100, 102.
149, 171, 172, 186, 189, 192.
214, 220, 247, 256, 257, 278.
301, 363.368, 374, 381, 382.
408, 422.430.437, 441; *H*.
9, 20.29, 44, 60, 67, 74.
75, 87.89, 133, 166, 167.
170, 171.172, 173, 179, 183.
191, 197.203, 208, 219, 223.
228, 258, 259, 260, 267, 282".
283 *V*
MABLY (abatele); II, 42
Macao
245
261; II, 46
MANTOVA (ducele de); II.
161
MACARTNEY (ambasador); I.
233
Macassar; I, 175; II, 47 MACHIAVELLI (Niccolò); II.
49
Madera; I, 223, 329 Madras; I, 235, 262, 450 Madrid; I, 29, 56, 63, 66, 178.
183, 202; II, 9, 214 MAGALHÂES GODINHO; II
42
Magdeburg; I, 221 Magiireb; I, 138; II, 250 Magland; I, 75, 76 MAHE DE LA BOURDON-NAIS; I, 163, 164, 235 MAILLEFER (Jean); II, 42.
243
Main; I, 191, 221 Mainz; I, 98 MAITLAND (Frederic \V.); I.
9
Majorca; I, 385 Malabar; II, 44, 80, 250, 252 Malacca; I, 125, 261;

II, 283 Malamocco; I, 135 MALESHERBES (Chrétien Guillaume de Lanioignon de); II, 186
MALESTROIT (sicur de); II, 72
MALINOVSKI (Bronisław);
I, 269
MALIVSKY (F. S.); II, 232 MALOUET (Pierre-Victor); I.
252, 282; II, 192 Malta; I. 65, 174, 175; II, 126.
191
Malvazia: I, 156.192 Manciuria; I, 145 MANCIURIAN! (dinastia) MANDESLO (Johann Albreent); I, 184 Manila; I, 163, 175, 193, 203.
233; II, 46, 282 MANLICH (familia); II, 147 MANRIQUE (Maestre); I, 53;
II, 8
Mansfeld, II, 115 MANTOUX (Paul); II, 177 „antova; I, 178
MANUZIO (Aldo); II, 173 Magrizi; I, 124 Maranhão; I, 98 MARAT (Jean-Paul); I, 283 MARCA IS (Georges); I, 380 Maree t; I, 110 Marche; I, 349 Marea Britanie (v. şi Anglia) Marele Mogol; I, 125, 232, 262 i II, 136, 195, 213, 300, 301 Marele Mogol timperiul); I.
263; II, 102 MĂRIA TEREZA; I, 229.
404; II, 231
MĂRIA TUDOR; II, 140 MARLBOROUCH (John Chur-chill, duce de); I, 113, 390 Marna; I, 29 Maroc; I, 138, 186, 252 MARSHALL (Alfred); t, 285 Marsilia; I, 56, 71, 80, 98, 100, 103, 106, 157, 165, 167, 174, 179, 191, 214, 226, 237, 279, 335, 374, 381, 401, 403, 408, 425, 445; II, 14.20, 35, 69, 85, 91, 92, 94, 134, 170, 261
MARTIN (Marje-Joseph Deşire); I, 117
Martinica; I, 155, 157, 163, 166, 220, 331, 333, 335, 336, II, 63 Marvejol; I, 390 MARX (Karl); I, 11, 12, 44, 58, 208, 277, 281, 285, 286, 287, 290.294, 341, 364, 365, 402; II, 41, 119, 121, 124, 130, 192, 239, 260, 274, 275, 279, 297, 298 Maryland; II, 64, MASANIELLO; I, 355 MASCHKE (Eric); I, 215 Masivul armorjean; I, 360 Masivul central; II, 360, 390 MATHIAS (Peter); II, 42 MATISSE (Henri); I, 9 MATTEO (profesor de grama".
tică); II. 49
MAUERSBERG (Hans); 1, 66 MAURETTE (Fernand); 1, 222 MAURICIU (Insula) MAUSS (Marcel); I, 273
MAZARIN; II, 219, 224, 225, 233

Mazulipatam; t, 13K Meaux; I, 27
Meca; I, 139; II, 250 MEDER (Lorenz); I, 218.219
MEDICI (Banca); I, 168; II, 149, 257
MEDICI (familia); II, 28, 134, 203, 258
MEDICI (Alessandro); II, 162
MEDICI (Catherina de); II, 242
MEDICI (Cosimo de); II, 257
MEDINA DEL CAMPO (negustor); I, 84, 113, 149, 157, 158, 169 „220; II, 29
Mediterana; I, 102, 103, 140, 172, 173, 179, 194, 214, 220, 223, 347, 441, 447, 456, 457; II, 25, 27, 43, 45, 84, 85, 86, 92, 97, 98, 102, 123, 128, 249, 282
MEIJI (revoluţia lui); II, 292, 294
MELIS (Federigo); I, 192, 215; II, 25, 86, 87, 90, 271, 272
MELON (Jean-François); I, 94, 121, 131; II, 193
Melun; I, 343; II, 298
Memmingen; II, 87
Mende; I, 390
MERCADO; I, 243
Merchant adventures; II, 105, 106
Merchants of the Staple; II, 103
MERCIER (Louis-Sébastien);
I, 51; II, 55, 229, 260
MERCIER DE LA RIVIERE;
II, 71
MERLANI (Gaetano); I, 86 MESNAGER (Nicolas); II.
111
Mesopotamia; II, 250 Messina; I, 49, 214; II, 67, 90 METHUEN (lord); I, 243, 249 Metz; I, 77 Meuse; I, 81
MEUVRET (Jean); II, 108 Mexic; I, 203, 366, 399; II.
46, 68, 79 México; I, 16, 123, 181, 182.
192, 231, 375, 399
MEYER (Jean); I, 312 Mezzogierno; I, 95, 3/7 MICHELET (Jules); I, 212 Middleborough; I, 167 Milano: I, 172, 192, 28 3, 31 (5.
391; II, 12, 34.36, 37, 73.
87, 164.170, 194 Milazzo; 1, 49 MILLS (C. W.); II, 131 Minas Gerais; I, 231 Mlnecii (canal); I, 30; II, 53.

100 MING (dinastia); I, 145, 305;
II, 195, 291 MIRABEAU (Honore Gabriel
Riqueti de); I, 118, 119.
374
MISKIMIN (Harry A.); I, 298 MISSELDEN (Edward); 1, 241 Mitschdorf; I, 308 MITSUI (negustori); II, 294 Moka; I, 138, 163 Moldova; I, 51 MOLIERE; II, 155 MOLINA (Luis de); II, 260 Moluce; I, 156; II, 44 MOMMSEN (Theodor); I, 286 Monginot; II, 52 Monomotaţia; I, 175, 232 Montagnac; I, 89 MONTAIGNE; II, 231 Montaldeo; I, 312, 316, 318.
319 MONTANARI (Geminiano);
II, 73 MONTAROU (negociant); II.
134
FILA 31
Montauban; I, 82 Montbard –, I, 289 MONTEHRESTIEN (Antoine de); 1, 260, 406, 427; 11, 42 Montereau; I, 408 Montesarchio; I, 304, 311 MONTESQUIEU; I, 369; H.
179
Montluel; I, 90 MONTMORENCY (familia):
II, 298
MONTORIO (Battista); I. 387 Montpellier; I, 213, 217; I1
233, 300
Montreuil; I, 51 *fi*
Moravia; I, 324; II, 189
MORELLI (Giovanni di Pa golo); I, 353; II, 201 Moret; I, 408 MORINEAU (Michel) – I 54
II, 30
M'ălaix; II, 95 Me i! agne; I, 82 MOHTIMER (Thomas); I
114; II, 212
MOKYSON (Fynes); I, 196 Moscova; I, 20, 78, 134 172
175, 252
Moscovia; I 98, 145, 146, 174.
255, 321; II; 100, 252 MOSER (Justus); I, 66 MOULIN (Louis du); I, 163 MOUNTJOY (Lord); I, 196 MOYSE DE VALLABREGE:
I, 73
Mthura; T, 141 Mulhouse; I, 98, 419 MUIXER (Jehannes); I, 220 MUN (Thomas); I, 241, 244;

II, 81
Munehen; I, 72, 297 Mzebib; I, 139
Nagasaki; I, 14 6, 261; II, 46, 296.
NAIRAC (Guillaume); I, 167 Naney; I, 82, 98 Nan hsun Een; I, 144 Kanles; I, 98, 106, 120, 167» 172, 389, 190, 226, 245, 329> 331, 375, 381, 437, 450; II, 8, 16, 34, 52, 78, 80, 89, 90, 94, 95, 111, 228, 239 NANTHON (Charles); II, 75 k tagră (marea); I, 30, 71, 172, 184, 186, 255, 321; II, 27, 221
Napoleon v.
Narbonne; I, 177
Narva; i, 255
NEALE (W. C); I, 271
Neapole; I, 75, 301, 304, 308.
355, 385, 443; II, 145, 163.
4, 211, 213 apole (regatul); I, 91, 92, 17», 193, 300, 303, 307, 309, ÎS 3]2, 315, 319, 321, 356; II.
'69, 213
NECKER (Jacques); I, 117, 119; II, 148, 149, 222, 228 229, 246
NEEDHAM (Joseph); I, 147 NEF (J. U.);", 140 NELSON (Benjamin); II, 253.
258
Nepal; I, 133, 134 Neubourg; I, 27, 312, 314 NEUFVILLE (Nicolas de); II.
157
Neusohl; I, 394 Ne u vil Ic; I, 408 Nevers; II, 298 Newark; 1, 37
Neweastic; I, 376, 401, 442 NEWCOMEN (Thomas); I.
288, 361, 402 New Jersey; I, 292 NEWMAN (John); I, 244 New Mills; I, 413 NEWTON; II, 270 New York; I, 102; II, 12 NTCOLAS (Jean); II, 141 NICOLAS (Jean et Pierre);
II, 90
NICOT (Jean); I, 278 Njederbronn; II, 144 Niewicz; II, 162 Njjni Novgorod; I, 94, 175.
296
NILSON (S. A.); I, 253, 254 Nîmes; I, 381 Ningpo; I, 145 Nisa; II, 258 Nistru; I, 71 Nolise; II, 168 Norabre de Dios; I, 94, 201.
399
Nordiingen; I, 61 Nordului (marca); I, 30, 205, 214, 307, 373; II,

27, 105, 266
Norfolk (Comitat); I, 17, 340 Norfolk; I, 373 Norfolkshire; I, 340 Norraandia; I, 27, 40, 41, 46: 82, 312, 314, 315, 363, 382, 420; II, 57, 116 NORSA (banca); II, 150 NORTII (Douglas C); I, 271.
456
Norvegia; I, 289, 398, 443, 444
Norwich; II. 174 Orii?; II, 160
NOUET (negociaţii); II, 134 Ōsaka; I, 171; II. 150, 295
Noua Anglie; I, 414 298
Noua Castilie; II, 74 Oslo; I, 443
Noua Guinee: I, 269 Osnabrilck; I, 66, 371
Noua Spanie; I, 193, 200, 201, Oslende; I, 411
375, 398, 399; II, 47, 68 Ostia; I, 16, 103
Novi; I, 91 OTTONE (Carlo); I, 246; II.
Nfiremberg; I, 47, 61, 84, 186, n… –". *Qnnt*
9 is oiQ oi/i 991 *o*ce «/ Olanda; I, 44, 75, 84, 87, 94.
Vă\2T\9 «3 '87 Z4 n «105, 113, 120, 121, 140, 160
7 Ă îi „178, 185, 196, 203, 207, 226
237, 238, 239, 241, 255, 348
NURKSE (Ragnar); I, 203 372, 377, 378, 381, 382 389
NUSSBAUM (F. L.); I, 413 408, 429, 442, 448; II, le
20, 21, 42, 53, 54, 55, 95*
Occident; I, 14, 57, 72, 80, 100, 101, 107, 145, 162, 166
81, 92, 120, 130, 137, 140, 176; 209, 211 220, 234, 235
143, 147, 148, 151, 172, 177, 242, 252, 265, 267
184, 186, 199, 201, 204, 235, nil, m. Dn, *r*… T…
253, 254, 273, 302, 311, S °V, Vt (Gabriel-Juhen):
326, 328, 340, 355, 383, 404.
425; II, 7, 8, 11, 25, 26, D… T 10" 10".
27, 72, 82, 84, 102, 128, 150, Pz» ill? *? & *1 13*9 – 183
181, 202, 246, 248, 250, 252, D, p,.; T*l'VI*".
26 l! 269, 294, 297, 301 Pî°LOIIL – ula)", „247 27°
Oder: I, 428, 444; II, 266 p?.1? 7? M
OFFENBACHER (Martin); II, PadOva; I, 345
262 Pakpattan; I, 141
Ogliastra; I, 303 Palermo; I, 17, 101, 214; II.
Oise; I, 29 196, 197

Oldenburg; II, 139 PALLER (firma); I, 396
Oldenby; II, 140 PALOMBA (Giuseppe); I, 371
Olinda; I, 331 Pampa> *x*> >*i39*
OLIVEIRA MARQUES (A. Panamá; I, 181, 182, 191, 399
H. de); I, 420 PANCHAUD (Isaac); I, 109.
Olkusz; I, 394 110, 119
Olonne; I, 444, 445 PANIKKAR (K. M.); I, 262
Oost Indische Compagni I, parai 98
103, 105, 106, 131, 158, 225, par". n 266
264; II, 13, 40, 97, 99, 100, Parahyba; I, 250
101, 106, 107, 109, 272 Paris; *h* 15 j 16, 19> 20, 23, 24.
Orenoc; I, 339 Parma; II, 75
Orient; I, 103, 130, 137, 142, PASQUIER (Etiene); II, 179
172, 177, 182; II, 247, 248, Pasăv. n 8
249, 250 Piti; li, 47
Orient apropiat; 1, 220 F>ATIN (Gui); I, 75, 369
Orient mijlociu; I, 98; II, 249 Patna; I, 133
Orléans; I, 81, 98, 226, 305, PATRIZI (marchiz); I, 35U
372, 404, 429, 437, 438; II, Pau; I, 408
62 PAUMGARTNER (familia)
Oriy; I, 309 II, 147 43*
Ormuz; I, 138; II, 252 Pădurea Neagră; I, 306
PIOLENT (Melchior Mathieu de); I, 86
PIRENNE (Henri); I, 286; II, 63, 146, 147, 149, 150, 151, 294 Pirinei; I, 229 Pisa; I, 102, 214, 216; II, 191 Pistoia; II, 87 PITT (William); II, 212 PIUS AL V-LEA; II, 259 PIZ D'CE (negustori); II, 8 PLAISSE (André); I, 312 PLANTEROSE (familia); II.
148
Pleasley; I, 37, 263 POISSON (Jean-Paul); I, 79 Poissy; I, 27, 28 Poitiers; I, 59 Poitou; I, 315; II, 57, 189 Pesaro; I, 35 POL (cavalerul); I, 175 POLANYI (Karl); I, 13, 269.
272, 286; II, 255 POLE (familia); II, 139 POLO (Marco); I, 143 Polonia; I, 72, 73, 86, 174, 177, 178, 186, 187, 196, 253, 267, 289, 321, 322, 324, 327, 393, 394, 404; II, 13, 55, 64, 66, 80, 136, 144, 162, 163, 181
POMBAL (Sébastien, marchiz de); I, 251
POMMEROL (François); I, 69 Pompei; I, 16

POMPONNE (Arnauld de marchiz Nicolas-Simon); II.
Peccais; I, 204, 400, 430; II.
228 PEGOLOTTI (Francesco); II.
51
Pekin v. Beijing PELLET (fraţii); I, 110, 336.
458
PELLET (Jean); I, 166; II, 41 PELLET (Pierre); I, 166, 167 Pendjab; I, 141 Pennsylvania; I, 292 PERI Domenico); 1, 91 Perigueux; I, 79 Pernambouca; I, 98, 181 PEREZ (Juan Bautista); I.
182 Perú; I, 94, 161, 181, 182, 238.
366, 398; II, 42, 80 PERREGAUX (bancheri); I.
109 PERROT (Jean-Claude); I.
221, 418, 419, 421
PERROUX (François); I, 274
Persia; I, 132, 134, 173, 193.
245; II, 44, 249, 284, 300
Persic (golful); I, 139, 177.
193, 234; II, 250 Persoa; I, 234 PETRE CEREMONIOSUL;
I, 102
PETRU CEL MARE; I, 289;
II, 136, 139
Peruzzi; II, 28, 86
PETER (Hugh); I, 39
Petit-Montreuil; I, 28
PETTY (Wniiam); I, 427
PEUTINGER (Konrad); II.
63
Pondichery; I, 163, 235, 450 PONI (Carlo); I, 378 PONTEHARTRAIN (Jérôme, conte de); I, 246; II, 109 Pont-de-l'Arene; I, 408 Pontigny; I, 81 POPIN (negustori); II, 8 PORCHNEY (Boris Fedorovitch); I, 359; II, 168 Port-au-Prince; I, 332 Porto; I, 249, 250, 251 Porto Belo; I, 94, 95, 201, 399 Portugalia; I, 57, 123, 175, 178, 180, 181, 183, 191, 201, 223, 239, 243, 248, 249, 250.
Pezenas; I, 89; II, 95 Picardie; I, 376, 440 PICOT DE SAINT-BUCO; I.
61
PICTET (Alexandre); I, 109 Piacenza; I, 45, 90, 96, 172;

II, 29, 134, 135, 206, 258 Piemont; I, 178, 245, 346.
351; II, 170
PIGANIOL DE LA FORCE
(Jean-Aymar); I, 25
ÎN (bancheri); II, 206
(Isaac de); I, 107, 7, 211, 264; II, 23, 32 „211, 212, 235, 261
251, 252, 255, 257, 262, 367.
400, 420, 443; II, 27, 42.
48, 75, 81, 85, 164, 181.
186
Posen v. Poznan POSTAN (Michael): II, 105 POSTHUMUS (Nicolaas Willem); II, 175, 176 Potosi; I, 181, 182, 183, 200.
230; II, 42, 46 Pouriot; II, 198 Poznan; I, 94, 220, 254, 255 PRADEL (Abraham du) v.
Blegny
Prato; I, 85, 217, 278, 300, 405 Principe (insula); I, 223, 329 PRINGLE (John); II, 55 PRIS (Claude); 1, 407 PROUDHON (Pierre Joseph);
I, 11, 12, 284
Provence; I, 95, 296, 360, 437;
II, 116
Provinciile Unite; I, 50, 75, 107, 205, 246, 425, 443, 447, 451, II, 52, 54, 64, 97, 99, 101, 206, 211, 240, 268
Provinciile necrlandeze (v. Provinciile unite)
Provins; I, 92, 385
Prusia; I, 227, 323, 327, 400; II, 66.
Puglia; I, 86; II, 114
Puy; I, 82
Puy-en-Veldy. I, 387, 408
QIANLONG (împăratul); II, 289
QUESNAY (François); I. 197, 203, 204, 280.281, 282, 296
Quimper; I, 172
Quimperle; I, 172
QUIRINI (Andrea); 1, 34S
Quito; I, 398; II, 44
Raby; I, 335
RADZIWILL (familia); I.

324; II, 162 Ragusa v. Dubrovnik Ramón; II, 197 RANSSON (lacqnes); II, 91 Raolkonda; 1, 231 RAPP (William): I. 380 Rastatt; II, 33 Ratisbonna; I, 392, 435; II.
188
Ravensburg; II, 87 RAYMONI) (André); II, 151 Recife; I, 250, 331 Reggio Emilia; I, 86 Regonfle; I, 430 REHLINGER (firma); I, 396 Reims: I, 69, 153, 374; II, 42.
59, 155, 182, 190, 242, 243 Rembercourt-aux-Pots; I, 430 RENAUDET (Augustin); II.
261 RENAUSAN (Compania); 1.
401
Rennes; I, 172; II, 12, 33 Re uter: I, 366 RICHARD (fiul); I, 435 RICHARD (Jean-Pierre); I.
103; II, 115
RICHARD (Samuel); I, 99 RICARDO (David); I, 211.
277; II, 255 R ICC ARD 1; I, 28 RICHARD (J.B.); I, 284 RICHELIEU (Jean Armand du Plessis); I, 316; II, 157.
163, 216, 232, 233 RIGAL (Etienne): U, 198 Rijeka; I. 217 Rin; I, 98, 357, 358, 385, 428.
435, 438; II, 62, 169, 266 Rio-Brazilia: I, 367 Rio de Janeiro; 1, 181.250.
329 Rio de la l'Iată; I, 181
RIVAROL (Antoine Rivaroli): 1, 281
Roanne. I, 430, 438, 441, 442 ROCCELLA (priiH); II, 163 RODBERTIS; I, 277 ROE (Thoinas): 1, 76 ROMBERG şi fiul (Fredoric». I, 335 Roma; I, 74, 75, 80, 103.
119, 172, 191, 243, 273, 286.
331, 349; 11, 22, 50, 84, 128.
132, 145, 239, 252, 257, 266.
277 Ron; I, 82, 204, 213, 400, 430.
440, 441, II, 88 ROOVER (Raymond de);
149; II, 72
Rossbach; II, 188 43* Rostock; 1, 392
ROSTOVTZEF (Michel); I.
286
ROSTOW (W.W.); I, 294 ROTHSCHILD; I, 113, 179 Rotterdam; I, 159, 229, 449;

II, 12, 101
Rouen; I, 98, 102, 159, 160, 167, 169, 195, 329, 372, 440, 452; 11, 8, 23, 25, 67, 69, 95.
III, 148
Roucil; II, 108
Rouerguc; I, 166; II, 197
Roşie (marca); I, 138, 139.
140, 177, 234; II, 250, 284 Roşu (fluviul); I, 269 ROUPNEL (Gaston); I, 288 ROUSSEAU (Jean-Jacques);
I, 48, 281
Roussillon; I, 376
ROUX (Jean-Baptiste); II.
261
Rovigo; I, 346 Roy; I, 390 RUIZ MARTIN (Felipe): II.
II, 30, 236
RUIZ (Simon); I, 157, 158, 169, 184, 193; II, 48, 54, 259
RUSSEL (John); I, 262 Rusia; I, 73, 78, 94, 132, 157, 172, 187, 188, 194, 214, 227, 229, 235, 244, 255, 282, 322, 323, 373.398; II, 109, 169, 181, 220, 245, 268 RYFF (Andreas); I, 39 Ryswjck; I, 331; II, 16
Saardam; I, 448 Sabbioneta; II, 161 Sabine; I, 349 Sahara; II, 125 SAINTAIGUE (sieur de); I.
409
Saint-Cergues; I, 408 Saint-Chelly; I, 390 Saint-Clair; 1, 81 Saint-Cloud; I, 408 Saint Denis; I, 80, 82 Saint-Étienne; I, 441 Saint-Eustache (insula); I, 163 Saint-Florentin; I, 408 Saint-Gobain; I, 401, 407, 412, 414, 416
SAINT-JACOB (Pierre de); I.
359 SAINT-JEAN (Mathias de);
II, 62
Saint Lazare (cavaleri); I, 126
Saint-Malo; I, 43, 80, 143, 161.
163, 228, 235, 453, 459;
II, 33, 34, 35, 79, 80, 95.
112, 236
Saint-Mamet; I, 408 Saint-Maurice; I, 316 Saint-Nicolas; I, 29, 408 Saint-Nicolasdu-Port; I, 82 Saintonge; I, 370 Saint-Rambert; I, 441 SAINT-SIMON (comic de);

I, 403
Saint-Valery; I, 27, 440, 452 Saint-Veron; I, 408 Sainte-Beuve; I, 56 Sainte-Menehould; I, 403; II.
59
Sakai; II, 294 SAKARIDA PAWSKI (Evelyn); II, 281 Salerno; I, 18, 88 SALERNO (prinţul de); II.
205
Salisbury; I, 432 Sallanches; 1, 431 Salonic; I, 178 SALVIATP, I, 214 Salzburg; I, 92 SAMINIAŢI; I, 214 SAMUELSSON (Kurt); II.
265
SAND (Karl); I, 367 Sandomir; I, 94 San Domingo; I, 167, 181, 223, 225, 331, 335, 337, 338, 455; II, 90, 193 San Lucar de Barratneda; I.
170 Sankt Gali; I, 385, 392; II.
16, 87 Sankt Petersburg; I, 289, 290.
II, 69, 165
Santa Mărgărita; I, 180 Santiago de Chile; I, 182 SANUDO (Marino); I, 188;
II, 257
São Francisco; I, 339 São Paulo; I, 123, 231, 339 São Salvador; I, 331
São Tome; I, 194, 223, 329 São Vicente; I, 329 SAPORI (Armando); I, 171 Saardam; I, 364 Saraf; II, 250 Sardinia; I, 53, 86, 303 SARDI (Giambattista); I.
194, 195
Sarrelouis; I, 408 SARTINE (Antoine-Raymond-Jean-Gilbert-Gabriel de); I.
282
Sartoris; I, 110 SARTRE (Jean-Paul); I, 6;
II, 192
Sarum; II, 174, 177 SASSETTI (Paolo); II, 257 Saugues; I, 390 SAULX-TAVANNES (familia); I, 313 Saumur; I, 8 SAUVY (Alfred); I, 295 SAVARY DES BRUSLONS
(Jacques); I, 24, 279, 334.
373, 403, 432, 433; II, 51.
61, 65, 66
SAVILLE (George); I, 264 Sa voia; I, 271, 296, 433; II.

141, 236 SA VOIA (ducele de); II, 188.
260 Savonnerie (manufactura); I.
407
Saxa; I, 322; II, 115 Saxonia; I, 324 SAY (J.B.); I, 66, 208, 209.
210, 212, 280; II, 42 SAYOUS (Andre-E); I, 96;
II, 87
Scania; I, 444 Secaux; I, 27, 28 SCHELLE (G.); I, H Schleswig; I, 443 SCHOUTEN (Gautier); II.
284
Schuhhauser; I, 22 SCHREMMER (Eckart); I, 34 SCHROTTER (F. W. von); I.
211 SCHfJLE (von, negustor); I.
419
SCHULTE (Aloys); II, 88 SCHUMPETER (J); I, 228.
327; TI, 15, 39, 70, 121, 255
SCHWARTZ (Matthâus); I.
396 II, 270 Schwaz; I, 420 SCOTT (W. R.); II, 111 Scoţia; I, 30, 32, 39, 356, 443;
II, 28, 108, 181, 266 SCRIBA (Giovanni); II, 85 Sedan; I, 402, 414; II, 44 Seeland; I, 444 Seesen; I, 289 Segna; II, 191
Segovia; I, 327; 387, 411, 425 SEGUIER (familia); II, 298 SEGUIER (Pierre); II, 233.
298 SELIGMAN (Edwin Robert
Anderson); I, 285 SELLA (Domenico); I, 378 SEMBLANCAY (Jacques de
Beaune, baron de); II, 224 Sena; I, 29, 42, 65, 221, 438.
440; II, 10, 87 Senegal; I, 155, 159, 169; II.
111 SERANTONE (financiari); II.
219
SERRES (Olivier de); I, 352 Seciuan; I, 56, 125 Serbia; I, 321, 326 Sete; I, 408
SETSUMA (senior de); II, 296 Setubal; I, 205, 400 Sevilla; I, 62, 100, 124, 169.
170, 172, 175, 178, 183, 192.
199, 201, 202, 251, 329, 399.
425, 453; II, 20, 43, 70, 88.
98, 133, 134, 187, 205, 206.

260
SEYSSEL (Claude); I, 430 Sfântul Gheorghe; I, 45 Sfântul Scaun (statul); I, 203 SFORZA (ducele); I, 350 SHIMATZU (familia); II, 296 SHONFIELD (Andrew); I.
285
Siam; I, 156, 398; II, 198 Siberia; I, 430; II, 46 Sicilia; I, 17, 66, 98, 178, 224
245, 267, 320, 321, 354.
356, 385, 427; II, 71, 114 Siena; I, 23; II, 7, 92, 129.
132 SIGISMUND (August); le *Aia*
394
Silezia; I, 157, 322, 324, 325, 388, 394, 400, II, 221
SILLY (familia); II, 298
SIMIAND (François); I, 419
SIMOL ÎN (ambasador); I, 117, II, 212
Sind. II, 250
Sining; I, 133
Siria; I, 139, 183, 217, 234, 392 * ÎI 250
SISMONDI (Jean Charles Leonard Simone de); I, 95, 277, 280, 349, 350
Skervenin; II, 53
SCHINNER (G. William); I, 125, 129
SLEEMAN (general); I, 141
Slovacia; I, 395
Smaland; I, 73
SMITH (Adam); 1, 17, 67, 209, 266, 290, 351; II, 71, 230, 255
SMITH (Thomas); I, 240, 274
Smirna; I, 71, 159, 174, 175, 195, 214, 234; II, 50, 198
Soals; II, 54
SOARES (Francisco); I, 181
Soissons; I, 401
SOL IMAN MAGNIFICUL, II, 185
SOLINGEN (negustori de cuţite); I, 387
SOMBART (Werner); I, 66, 96, 98, 179, 188, 285, 308, 365, 428, 429, 437; II, 39, 41, 229, 232, 237, 264, 269, 270, 271, 272, 274, 276, 277, 278, 279, 280
Sotnme; I, 411, 440

Songjiang; I, 367
Sonpar; I, 141
Sorbona; II, 42, 163, 258
Sorel (senioria de); II, 298
SOUISSE (Joseph); II, 90 South Sea Company; I, 401;
II, 101
Southampton; I, 173 Spania (v. şi Imperiul spaniol) I, 21, 43, 61, 62, 71, 75, 107, 113, 123, 178, 183, 185, 186, 187, 191, 196, 199, 202, 205, 217, 218, 233, 239, 241, 243, 245, 248, 249, 250, 257, 260, 289, 307, 313, 336, 356.
383, 385, 395, 411, 425, 450; H, 8, 11, 12, 16, 27, 29, 30, 33, 34, 44, 64, 60, 99, 145, 146, 160, 164, 181, 187, 194, 196, 200, 206, 207, 209, 210, 213, 217, 219, 221, 238, 241, 249, 250, 252, 258 SPENGLER (Oswald); II, 271 Spilsby; I, 37
SPINELLI (familia); I, 303 SPINOLA (familia); II, 87.
206
Spire; I, 385 SPOONER (F. C); I, 238, 421.
425
SPYNS (familia); II, 134 St. Albans; I, 31 Staffordshire; I, 427 STAINIGER (firma); I, 396 Stamford; I, 37: II, 139 Statele Unite; II, 79, 131, 268 Statul papal; I, 89 Statul pontifical (v. statul papal)
STEWART (James); I, 209 Stolberg; II, 95 STONE (Lawrence); II, 138 STORCH (Henri); I, 290 Stourbridge; I, 94 STOUT (William); I, 18 Strasbourg; I, 71, 384 STRIEDER (Jacob); I, 396 STUART MILL (John); I, 209 STUARŢI; I, 341; II, 32.
184
Styria; I, 165; II, 92 Suabia; I, 301; II, 87 Suali; II, 283 Suard; I, 103 SUAREZ (Baltasar); I, 157.
158
Suceu; I, 368 Sucy-enbrie; I, 309 Sudan; I, 140, 230, 234, 238;
II, 27
Suedia; I, 174, 253, 259, 260, 307, 398, 443; II, 12, 13, 64, 110, 231 Sudului (marea); I, 107, 115.
116, 150
Suez; I, 138: II, 250 Suffolk; I, 340 SULLY; I, 433 Sully-sur-Loire; I, 81
Sumatra; I, 143, 230; II, 44, Timor; I, 156

47, 283, 284, TIRSO DE MOMNA; I, 29.
SUMITONO (negustori); II, 62
294 Tlalteco; I, 16
Surabaya; II, 47 TODOROV (Nicolai); II, 300
Surat; I, 133, 134, 136, 138, Tokai; I, 45
156, 184, 261; II, 283, 284, TOKUGAWA (dinastia); 11.
285 292, 293
Surinam; I, 282 Tokyo; II, 293, 294, 295
SZRAMKIEWICZ (Romuald); Tolede; I, 383, 425; II, 197
I, 168 TOLOMEI (Claudio); II, 132
Syri; I, 72, 177 Tonnerre; I, 408
Şanghai; I, 137 TORCIA (Michele); I, 108
Şan şi; I, 171 Torino; I, 402
Şiraz; I, 133, 138 Toscana; I, 85, 194, 342, 349.
352, 354; II, 45, 110, 134.
TAGO; I, 29 162
TAKEKOSH1 (Yosaburo); II, Toscanella; I, 82
296 Toulon; I, 175, 237
TALLEMANT DES REAUX Toulouse; I, 22, 102, 167.
(Gedeon): I, 46 320; II, 92, 93, 166, 219
Tamfea; I, 21, 29, 30, 32, 156 TOURAINE (Alain); II, 125, TÂNĂRA (Vincenzo); I, 348 200
T'ANG; I, 144, Tours; I, 202, 247, 259, 408.
Tanger; II, 12 413; II, 44, 62, 67, 68, 161.
Tantah; I, 139 200
Tapta; II, 283 Transilvania; I, 322, 324, 385
Tarnopol; I, 74 TRASSELL1 (Carmelo); I, 336
TAVERNIER (Jean-Bap-Travancore; I, 262
134
liste); I, 136, 137; II, 284 TREMOUILLET; I, 95
TAWNEY (R. H.); II, 265 TREXA (familia); II.
Teheran; II, 198 Trecut-o; II, 254
Tenochtitlán; I, 16 TRFVFI YAN (*G* M V ÎI 121
TERMO; II, 292, 293 i, ţ-" VTP, f *ix ci*
Terraferma; I, 89, 259, 345, ™J $>; bg
TFXFmYf f tvi f027 SKS to toberta; I, 214 TEXEIRA (negustor), I, 107 s. na; 214

THFT USSON – rbancheriv II Trobriand (insule); I, 13 THELUSSON (banchen), II, TRON (An (irca). *h* 348
TOrTTmv /k v, → îi TRONCHIN (doctor); I, 280 THELUSSON (banchen); II, Troyes; 2 g0>; 92; 296.
THELUSSON-NECKER (ban-Jes* ™*
Ca); i; 10 g TRUPHEME (Marguerite); II.
THIERS (Adolphe); II, 131 21
Thorun; I, 94 TUCHEB (familia); II, 147
THOU (François-Auguste de); TUDORI; I, 48; II, 139, 147
ÎI 197 Tunis; I, 155, 235
THIÂNEN (Johann Heinrich Turcia; I, 132, 178, 282; H, von); I, 30, 221 62, 221, 300
Tibet; I, 134, 230 TURGOT (Anne Robert Ja
TILLY, (conte); I, 117 ques); T, 11, 12, 48, 93, 94>
Timbad; I, 16 198, 201, 209, 212, 243, 27/.
279, 281, 287, 290; II, 10, 17, 39, 78, 222
Thuringia; I, 306, 430
TURRETTINI (bancheri); I, 109
Tweene; II, 104
Tyburn: II, 198
Tyne; I, 401
Ţara Bascilor; I, 53
Ţara Galilor; I, 30, 32, 33, 34, 37, 38; II, 27
Ţările de Jos; I, 44, 98, 148, 174, 186, 189, 196, 214, 229, 245, 257, 278, 327, 376, 377, 381, 391, 392; II, 27, 32, 104, 108, 133, 139, 160, 164, 174, 176, 206, 234, 236, 240
Ucraina; I, 267, 370
ULLOA (Antonio de); I, 232
Ulm; I, 392, 435
Ural; I, 376
Ungaria; I, 29, 45, 50, 52, 175, 199, 217, 229, 254, 322, 324, 325, 393, 395; II, 144
Utrecht; I, 113; II, 33, 34, 109
Uxbridge; I, 30
Uzes; I, 387
Val Gamonica; I, 363 Va le ne ia; I, 100, 102, 383 Valenti (financiari); II, 219 Valladolid; II, 160 VALOIS (dinastia); II, 203

VALOIS DE BOURGOGNE;
II, 213
VANANTEŞTI (Lucas); I, 175 VAN DAM (Pieter); II, 100 VAN DILLEN (J. G.); H 220 VAN HOUTTE (Jan A.); I.
377 VAN KLAVEREN (Jacob); I.
150 VAN LEUR (J. C.); I, 130.
131, 132, 286; II, 48 VAN LINDSGHOTEN (Jan
Huygen) VANROBAIS (familia); I, 410.
411
VANROBAIS (Josse); I, 410, VANROBAIS L'AISNE; I.
279
O, VANROBAIS (manufactura); 1 I, 407 *
VARENNE DE LONVOY; I.
359
Varşovia; I, 71, 186, 220 VARTHEMA (Ludovico de); *
I, 139
VASGO DE GAMA; II, 98 VAUBAN (Sébastien Le Pres-tre, marchiz de); 1, 312, 371;
II, 185
Vaux le-Vicomte; I, 343
Vazes; I, 335
VEGELLIO (Gesare); II, 164
VELLUTI (Donato); I, 278
Vendée; II, 16
Vendotnois; II, 58
Veneto; I, 346, 431
Venezuela; I, 217, 329, 339; II, 64
Veneţia; I, 12, 22, 29, 56, 61, 71, 74, 79, 99, 100, 102, 105, 120, 135, 137, 140, 153, 154, 155, 172, 174, 178, 186, 195, 196, 214, 215, 217, 220, 221, 224, 235, 236, 237, 239, 255, 259, 272, 301, 321, 340, 342, 345, 347, 348, 349, 378, 388, 392, 420, 421, 449; II, 21, 25, 26, 27, 28, 29, 32, 34, 45, 50, 51, 67, 71, 72, 74, 81, 82, 84, 85, 88, 92, 98, 99, 132, 133, 142, 161, 162, 164, 167, 173, 182, 186, 191, 202, 217, 234, 241, 247, 252, 277, 283, 297 Veracruz (Vera Cruz); I, 192.
201, 399, II, 79 VERBRUGGE ŞI GOLL (firma); II, 221
VERON (negociant); II, 134 VERON DE FORBONNAIS;
I, 279, 340

Verona; I, 89, 105
Versailles; I, 250; II, 293
VEYNE (Paul); I, 286
VIATIS (Bartolomeo); I, 186
VICTORIA (regina); I, 270;
II, 97
VIDAL DE LA BLANCHE
(Paul); I, 129
Vidalon-les-Annonay; I, 419 VIE (Michel); II, 292 Viena; I, 91, 92, 102, 175, 186.
189, 321, 364, 386; II, 12.
88

VIERKAND (A.);» – „8 YILAR (Pierre); II, 37, 260 YILLALON (Cristóbal de); 1.
VILLANI (Giovanni); I, 278: S63; II, 28, 49
YilXARS (duce de); I, 343
YUleneiive; I, 407, 413
Villeroi; 1/157
YILLEY (Daniel); II, 230
Vir; I, 388
Yivginia; I:! 39
Yislula; I. 325; II, 266 VIVERO (Rodrigo); II, „» Volga; 1, 427 VOLPE (Gioacchino); 1, ab-YOLTAIRE; I, 65, 280; II
55.136, 231 VOHA (Virji); h \36 VORONŢOF (Simon); I, 427
Şi. 165 Yrotla" W.Y.
West India Islands; I, 338 West Riding; II, 103 WHITBREAD (firma); I, 413 WHITE (George); I, 115 Wielicza; 1, 394 WILHELM AL III-LEA; II.
109, 177.209 WILHELM DE ORANIA (v.
„Wilhelm al III-lea) WILHELMY (negustor); I.
450, 451
WILLAN (T. S.); I, 61
WILSON (Charles); I, 187
„Willshire; II, 174, 177
I „Wismar: I, 392 /
Wollaton; II, 140 Worksop; II, 140 Wrocław; I, 220, 254, 255,

400; Wymondham; I, 37

YAMEY (Basil S.); II, 272 Yang Tse-Kiang; I, 56 Yemen; II, 250 Yonne; I, 29, 344 Yorkshire; I, 37, 71 YOUNG (AHhur); I, 51, 191? Ypres; 1, 172, 391 Yvetot; II, 95

Zacatecas; I, 399 Zante; I, 156 Zanzibar; 1, 175 Zaragoza; I, 49; II, 88 Zelanda; II, 101 Zellerfeld; I, 289 ZOLA (Emile); II, 116 ZOLLNER (firma); I, 435 Zürich; I, 381, 385 Zurzach; I, 75

XIMENES (negustori); II, 45

WALPOLE (Robert); 11, 210 WAI. TON (Gary M.); 1, 45 b W'ai scop: I, 37 W'atâord; I, 31 WAT" (James); I, 361 WEUER (Max); *h* 180, 339; 11 41 138, 195, 238, 243, 254, 262, 263.264, 265, 276.

278, 270, 280

WEISS (Eberhard); 1, 358, 359 WEISS (firma); I, 396 Welseri; I, 271, 225; II, 63.

87, 147, 205 WELSER (Jakob cel bătrân):

II, 258

Werbocsi; I, 324 Yv>ESTERFIELD (R. B.); II.

13 Westerham; I, 56

NOTĂ

Lucrarea *Jocurile schimbului* constituie cel de-al doilea volum, publicat de Editura Meridiane, din principala operă a istoricului francez Fernand Braudel intitulată generic *Civilizaţie materială*, *economie* şi *capitalism*, *secolele XV-XVIII*; următorul volum din această lucrare intitulat *Timpul lumii* se află în pregătire şi urmează să apară în curând.

Din motive editoriale şi tipografice versiunea românească a cărţii a fost Împărţită în 2 volume, astfel că referirile lui

Fernand Braudel din Introducere şi Guvint înainte la volumele II şi III ale lucrării trebuie înţelese ca trimiteri la volumele respective ale ediţiei franceze".

CUPRINS

CAPITOLUL IV

CAPITALISMUL LA EL ACASĂ 5

Pe nivelul de sus al societăţii negustoreşti 7 Ierarhia *negustorească* 7 O specializare *numai la bază* 10 *Succesul negustoresc* 15 *Zarafii* 19 *Credit şi bancă* 25 *Banul* se *ascunde sau circulă* 31

Opţiuni şi strategii capitaliste 39

Un spirit capitalist 30 *Comerţul la distanţă sau lozul cel mare* 41 *A se instrui, a se* informa49 „*Concurenţa fără concurenţă*" 56 *Monopolurile la scară internaţională* 61 O *încercare ratată de monopol*: *piaţa coşe-nilei, în 17S7* 68 *Perfidiei monedei* 71 *Profituri excepţionale, termene excepţionale* 76

Societăţi şi companii 84

Societăţi: *începuturile unei evoluţii* 84 *Societăţile* în *comandită* 89 *Societăţile pe acţiuni* 92 O *eooluţie nu prea avansată* 95 *Marile companii de comeri au antecedente* 97 O *regulă de trei simplă* 99 *Companiile engleze* 103 *Companii şi conjuncturi* 107 *Companiile şi libertatea negoţului* 110

Încă o dată tripartiţia 114

CAPITOLUL V

SOCIETATEA SAU „ANSAMBLUL ANSAMBLURILOR".

119

Ierarhiile sociale 125

Plurtialea societăţilor 126 *Observaţie pe verticali-numărul restrâns de privilegiaţi* 130 *Mobilitatea socială* 4

138 Cum să *surprindem schimbarea*! 141 *Sincro* jnismul *conjuncturilor* sociale *în* Europa 145

Teoria lui Henri Pirenne 146 *În Franţa*, gentry *sau nobilime de robăi* 151 De *la oraşe la state*: *lux şi lux ostentaţia* 159 *Revoluţii şi lupte de clasă* 166 *Câteva exemple* 171 *Ordine şi dezordine* 178 *Sub planul zero* 181 A ieşi din *infern* 191

Statul invadator 194

Sarcinile statului 194 *Menţinerea ordinii* 196 *Cheltuielile depăşesc încasările* 199 *Recursul la împrumut*... Juros *şi* asientos în *Castilia* 203 *Revoluţia financiară engleză*: *16 i*>$-*17 Se* 207 *Bugete, conjuncturi* şi *produs naţional* 212 *Să vorbim despre financiari* 218 *De la „traitanis" la Ferma generală* 222 *Politica economică a statelor*: *mercantilismul* 229 *Statul nedesăvirţit faţă cu societatea şi cultura* 237 *Stat, economie, capitalism* 243

[civilizaţiile nu spun întotdeauna nu 246

A da ce se cuvine difuziunii culturale: *modelul Islamului* 246 *Creştinătatea şi negoţul*: *neînţelegerea cu privire la camătă* 252 *Puritanism egal capitalism*! 261 *geo-yrafie retrospectivă explică multe lucruri* 265 *Capitalum egal raţiune*"! 269 *O nouă artă de a trăi*:

Florența în Quattroceuto 276 *Un alt timp, o altă viziune asupra lumii* 279

apitalismul în a-ara Europei 281 *Minunile comerțului la distanță* 281 *Câteva argumente și intuiții ale lui Norman Jacobs* 285 e *Politica șt, încă o odată societatea* 297

În loc de concluzie 305

Note 307

Note la Cuvânt inalnte 307

Note la capitolul I 307

Note *la capitolul* II 328

Note *la capitolul III* 340

Note *la capitolul IV* 356

Note *la capitolul* V 365 *iPostfață* 383 *Undex* 416